

Війна і мир (том 3)

Лев Толстой

ТОМ ТРЕТІЙ

Частина 1

З кінця 1811 року почалося посилене озброєння і зосередження сил західної Європи, і в 1812 році сили ці — мільйони людей (враховуючи тих, що перевозили й годували армію), рушили з Заходу на Схід, до кордонів Росії, до яких цілком так само з 1811 року стягалися сили Росії. Дванадцятого червня сили західної Європи перейшли кордони Росії, і почалася війна, тобто сталася суперечна людському розумові і всій людській природі подія. Мільйони людей учиняли одне проти одного таку величезну кількість злодіянь, обманів, зрад, крадіжок, підробок та випуску фальшивих асигнацій, грабунків, підпалів та вбивств, якої за цілі віки не збере літопис усіх судів світу, і всі ці злодіяння люди, що чинили їх, в той період не вважали за злочини.

Що викликало цю незвичайну подію? Які були причини її? Історики з наївною впевненістю кажуть, що причинами цієї події були: кривда, заподіяна герцогові Ольденбурзькому, недотримання континентальної системи, властолюбство Наполеона, твердість Олександра, помилки дипломатів і т. ін.

Отже, досить було Меттерніху, Румянцеву чи Талейрану, між виходом і раутом, добре взятися і написати вправніше папірця, або Наполеону написати до Олександра: *Monsieur, mon frère, je consens à rendre le duché au duc d'Oldenbourg* і війни б не було.

Зрозуміло, так дивились на справу сучасники. Зрозуміло, Наполеону здавалося, що причиною війни були інтриги Англії (як він і казав це на острові св. Єлени); зрозуміло, членам англійської палати здавалося, що причиною війни було властолюбство Наполеона; принцеві Ольденбурзькому здавалося, що причиною війни було вчинене проти нього насильство; купцям здавалося, що причиною війни була континентальна система, яка розоряла Європу; старим солдатам і генералам здавалося, що головною причиною була необхідність використати їх у битві; легітимістам того часу — що конче треба було відновити *les bons principes*², а дипломатам того часу — що все сталося тому, що союз Росії з Австрією в 1809 році не був достатньо вміло прихований від Наполеона, і що незграбно був написаний *mémoire* за № 178. Зрозуміло, ці і ще незчисленна, нескінченна кількість причин, кількість яких залежить від незчисленних відмінностей точок зору, поставали перед сучасниками; але для нас — нащадків, які споглядають в усьому її об'ємі величезність тієї події і вникають у її простий і страшний зміст, причини ці здаються недостатніми. Для нас незрозуміло, щоб мільйони людей-християн убивали й мучили одне одного, тому що Наполеон був властолюбний, Олександр твердий, політика Англії хитра і герцог Ольденбурзький скривджений. Не можна зрозуміти, який зв'язок мають ці обставини з самим фактом убивства і насильства; чому внаслідок того, що герцога скривджено, тисячі людей з другого краю Європи убивали й розоряли людей Смоленської та Московської губерній і гинули від

їхніх рук.

Перед нами — нащадками, не істориками, не захопленими процесом дослідження і тому з незатемненим здоровим глуздом споглядаючими подію, причини її постають у незчисленній кількості. Чим більше ми заглиблюємось у шукання причин, тим більше нам їх відкривається, і кожна окремо взята причина чи цілий ряд причин здаються нам однаково правдивими самі собою, і однаково неправдивими своєю мізерністю в порівнянні з величезністю події, і однаково неправдивими своєю неспроможністю як сили, що могла б (без участі всіх інших одночасно діючих причин) викликати подію, яка сталася. Такою самою

1 Государю, брате мій, я згоден повернути герцогство Ольденбурзькому герцогу,

2 добрі принципи.

причиною, як відмова Наполеона одвести свої війська за Післу й віддати назад герцогство Ольденбурзьке, здається нам і бажання чи небажання першого французького капрала стати на другоразову службу: бо якби він не захотів іти на службу і якби не захотів другий і третій і тисячний капрал і солдат, настільки менше людей було б у війську Наполеона, і війни не могло б бути.

Якби Наполеон не образився вимогою відступити за Віслу і не наказав наступати військам, не було б війни; але якби всі сержанти не побажали стати на другоразову службу, теж війни не могло б бути. Також не могло б бути війни, якби не було інтриг Англії, якби не було принца Ольденбурзького і ^почуття образи в Олександра, і не було самодержавної влади в Росії, і не було французької революції та диктаторства й імперії, що прийшли слідом за нею, і всього того, що викликало французьку революцію, і так далі. Без однієї з цих причин нічого не могло б бути. Виходить, причини ці всі — мільярди причин — збіглися для того, щоб викликати те, що було. І, отже, ніщо не було виключною причиною події, а подія повинна була статися тільки тому, що вона повинна була статися. Повинні були мільйони людей, зрікшись своїх людських почуттів і свого розуму, йти на Схід із Заходу і вбивати таких, як самі, так само, як кілька століть тому із Сходу на Захід ішли натовпи людей, вбиваючи таких, як самі.

Дії Наполеона й Олександра, від слова яких залежало, здавалось, щоб подія сталася чи не сталася,— були так само мало довільні, як і дія кожного солдата, що йшов у похід за жеребком чи по набору. Це не могло бути інакше тому, що для того, щоб волю Наполеона й Олександра . (тих людей, від яких, здавалось, залежала подія) було виконано, необхідний був збіг незчисленних обставин, без однієї з яких подія не могла б статися. Необхідно було, щоб мільйони людей, в руках яких була справжня сила, солдати, які стріляли, везли провіант і гармати, треба було, щоб вони погодились виконати цю волю поодиноких і кволих людей і щоб їх привела до цього незчисленна кількість складних, різноманітних причин.

Фаталізм в історії неминучий для пояснення нерозумних явищ (тобто тих, розумності яких ми не осягаємо). Чим більш ми намагаємось розумно пояснити ці явища в історії, тим вони стають для нас нерозумнішими й незрозумілішими.

Кожна людина живе для себе, користується волею для досягнення своїх особистих

цілей і відчуває всім єством своїм, що вона може зараз вчинити чи не вчинити таку-то дію; але як тільки вона вчинить її, так дія ця, здійснена в певний момент часу, стає неперемінною і робиться набутком історії, в якій вона має не вільне, а наперед зумовлене значення.

Є дві сторони життя в кожній людині: життя особисте, яке тим більш вільне, чим абстрактніші його інтереси, і життя

е

стихійне, ройове, де людина неминуче виконує приписані їй закони.

Людина свідомо живе для себе, але править за несвідоме знаряддя для досягнення історичних, загальнолюдських цілей. Зроблений вчинок неперемінний, і дія її, збігаючись у часі з мільйонами дій інших людей, набуває історичного значення. Чим на вищому суспільному щаблі стоїть людина, чим з більшими людьми вона пов'язана, тим більше влади вона має на інших людей, тим очевидніша зумовленість і неминучість кожного її вчинку.

"Серце цареве в руці божій". Цар — є раб історії.

Історія, тобто несвідоме, спільне, ройове життя людства, кожною хвилиною життя царів користується для себе як знаряддям для своїх цілей.

Наполеон, незважаючи на те, що йому більш ніж будь-коли, тепер у 1812 році, здавалося, що від нього залежало *verser* чи не *verser le sang de ses peuples*¹ (як в останньому листі писав йому Олександр), ніколи більш як тепер не підлягав тим неминучим законам, які змушували його (діючи у відношенні до себе, як йому здавалося, самовільно) робити для загальної справи, для історії те, що повинно було статися.

Люди Заходу просувалися на Схід для того, щоб убивати один одного. І за законом збігу причин підробились самі собою і збіглися з цією подією тисячі дрібних причин для цього просування і для війни: докори за недотримання континентальної системи, і герцог Ольденбурзький, і просування військ у Пруссію, розпочате (як здавалося Наполеону) для того лише, щоб досягти збройного миру, і любов та звичка французького імператора до війни, що збіглася з настроєм його народу, захоплення грандіозністю готування, і витрати по готуванню, і потреба досягнення таких вигід, що окупили б ці витрати, і запаморочення від почестей у Дрездені, і дипломатичні переговори, що, на думку сучасників, провадилися із щирим бажанням досягти миру і що тільки вражали самолюбство тієї і другої сторони, і мільйони мільйонів інших причин, які підробилися під подію, що мала статися,— збіглися з нею.

Коли достигло яблуко й падає,— чому воно падає? Чи тому, що тяжить до землі, чи тому, що засихає стрижень, чи тому, що сушиться сонцем, що важчає, що вітер струсить його, чи тому, що хлопчиків, який стоїть внизу, хочеться з'їсти його?

Ніщо не причина. Все це лише збіг тих умов, за яких стає-ться всяка життєва органічна, стихійна подія. І той ботанік, який вважатиме, що яблуко падає тому, що клітковина розкладає

1 проливати чи не нроливати кров своїх народів

ться і таке інше, так само матиме рацію, як і та дитина, що стоїть внизу, яка скаже, що яблуко впало тому, що їй хотілося з'їсти його і що вона молилася про це. Так само матиме рацію і не матиме її той, хто скаже, що Наполеон пішов до Москви тому, що він захотів цього, і через те загинув, що Олександр захотів його загибелі,— як матиме рацію і не матиме її той, хто скаже, що підкопана гора в мільйон пудів, яка завалилася, впала тому, що останній робітник ударив під неї востаннє киркою. В історичних подіях так звані великі люди є ярлики, що дають найменування події, які, так само як ярлики, найменше мають зв'язку з самою подією.

Кожна дія їх, що здається їм довільною для самих себе, в історичному розумінні не довільна, а перебуває у зв'язку з усім ходом історії і зумовлена одвічно.

II

29 травня Наполеон виїхав з Дрездена, де він пробув три тижні, оточений двором, що складався з принців, герцогів, королів і навіть одного імператора. Наполеон перед від'їздом ласкаво обійшовся з принцями, королями й імператором, які на те заслуговували, полаяв королів та принців, з яких він був незадоволений, наділив своїми власними, тобто взятими в інших королів перлами та брильєнтами імператрицю австрійську і, ніжно обійнявши імператрицю Марію-Луїзу, як каже його історик, залишив її засмученою з розлуки, яку вона — ця Марія-Луїза, що вважалася його дружиною, хоч у Парижі залишалася друга дружина,— здавалось, не мала сили перенести. Незважаючи на те, що дипломати ще твердо вірили в можливість миру і щиро працювали з цією метою, незважаючи на те, що імператор Наполеон сам писав листа імператорові Олександру, називаючи його *mon sieur mon frere*¹ і щиро запевняючи, що він не бажає війни і що завжди любитиме й поважатиме його,— він їхав до армії і давав на кожній станції нові накази, що мали на меті квапити рух армії з заходу на схід. Він, оточений пажамі, ад'ютантами та конвоем, їхав у дорожній, запряжений шестериком кареті трактом на Позен, Торн, Данціг і Кенігсберг. У кожному з цих міст тисячі людей з трепетом і захватом зустрічали його.

Армія просувалася з заходу на схід, і змінні шестерні несли його туди ж. 10 червня він наздогнав армію і ночував у Більковиському лісі, в приготованій для нього квартирі, в маєтку польського графа.

Другого дня Наполеон, випередивши армію, в колясці під'їхав до Німану і, щоб оглянути місцевість переправи, переодягнувся в польський мундир і виїхав на берег.

і государю брате мій

Побачивши на тому боці козаків (*les Cosaques*) і широкі степи (*les bteppes*), серед яких була *Moscou la ville sainte*¹, столиця тієї, схожої на Скіфську, держави, куди ходив Олександр Македонський,— Наполеон несподівано для всіх і всупереч як стратегічним, так і дипломатичним міркуванням наказав наступ, і другого дня війська його почали переходити Німан.

12 числа рано-вранці він вийшов з намету, розіпнутого цього дня на крутому лівому березі Німану, і дивився у зорову трубу на потоки своїх військ, що випливали з Вільковиського лісу і розливалися по трьох мостах, перекинутих через Німан. Війська

знали про присутність імператора, шукали його очима і, коли знаходили на горі перед наметом, осторонь від почту, постать у сюртуку й капелюсі, вони кидали вгору шапки і кричали: "Vive l'Empereur!"² і одні за одними, не вичерпуючись, витікали, все витікали з величезного лісу, що ховав їх досі, і розстроївшись, по трьох мостах переходили на той бік.

— On fera du chemin cette fois-ci. Oh! quand il s'en mêle lui-même ça chauffe... Nom de Dieu... Le voilà!.. Vive l'Empereur Les voilà donc les Steppes de l'Asie! Vilain pays tout de même. A revoir, Beauché; je te réserve le plus beau palais de Moscou. A revoir! Bonne chance... L'as tu vu, l'Empereur? Vive l'Empereur!.. preur! Si on me fait gouverneur aux Indes, Gérard, je te" fais ministre du Cachemire, c'est arrêté. Vile l'Empereur! Vive! vive! vive! Les gredins de Cosaques, comme ils filent. Vive l'Empereur! Le voilà! Le vois tu? Je l'ai vu deux fois comme je te vois. Le petit caporal... Je l'ai vu donner la croix à l'un des vieux... Vive l'Empereur!...³ — гомоніли голоси старих і молодих людей найрізноманітніших характерів і становищ у суспільстві. На всіх обличчях цих людей був один спільний вираз радості з того, що почався давно очікуваний похід, і захвату та відданості чоловікові в сірому сюртуку, який стояв на горі.

Тринадцятого червня Наполеону підвели невеличкого чистокровного арабського коня, і він сів і поїхав галопом до одного з мостів через Німан, безперестанку оглушуваний захопленими вигуками, які він, очевидно, переносив лише тому, що не можна було заборонити їм вигуками цими виявляти свою любов до нього; але вигуки ці, супроводячи його скрізь, обтяжували його й не давали йому поринати у воєнну турботу, що охопила його з того часу, як він приєднався до війська. Він проїхав по одному з мостів, що гойдалися на човнах, на той бік, круто звернув

1 Москва, священне місто,

2 Хай живе імператор!

3 Імператор? Ой як він сам візьметься, діло закипить. Тепер походимо! Йй-богу... Он він... Ура, імператор! Так ось вони, азійські степи... Одначе паскудна країна. До побачення, Боше. Я тобі залишу кращий палац у Москві. Якщо мене зроблять губернатором Індії, я тебе зроблю міністром Кашміру... Ура! Он він! Бачиш його? Я його двічі, як тебе, бачив. Маленький капрал... Я бачив, як він начепив хреста одному з стариків... Ура, імператор!..

ліворуч і галопом поїхав у напрямі до Ковно, супроводжуваний гвардійськими кінними єгерями, які в захваті, завмираючи від шастя, розчищали дорогу по військах, їдучи попереду нього. Під'їхавши до широкої річки Білії, він зупинився біля польського уланського полку, що стояв на березі.

— Віват! — так само захоплено кричали поляки, розстроюючи фронт, і чавили один одного, щоб тільки побачити його. Наполеон оглянув річку, зліз з коня і сів на колоду, що лежала на березі. На безсловесний знак йому подали трубу, підбіг щасливий паж, Наполеон поклав трубу на його спину і став дивитись на той бік. Потім він заглибився в розглядання аркуша карти, розкладеного між колодами. Не підводячи голови, він сказав щось, і двоє його ад'ютантів помчали до польських уланів.

— Що? Що він сказав? — чулося в рядах польських уланів, коли один ад'ютант підлетів до них.

Було наказано знайти брід і перейти на той бік. Польський уланський полковник, красивий старий чоловік, розчервонівшись і плутаючись у словах од хвилювання, спитав ад'ютанта, чи дозволено йому буде перепливати із своїми уланами річку, не шукаючи броду. Він, явно боячись, що йому відмовлять, як хлопчик, який просить дозволу сісти на коня, просив, щоб йому дозволили перепливати річку на очах в імператора. Ад'ютант сказав, що, певно, імператор не буде незадоволений цим надмірним запалом.

Як тільки ад'ютант сказав це, старий вусатий офіцер із щасливим обличчям і блискучими очима, піднявши вгору шаблю, прокричав "Віват!" і, скомандувавши уланам іти за ним, пришпорив коня і під'їхав до річки. Він злісно штовхнув коня, що зам'явся під ним, і гулькнув у воду, простуючи вглиб до бистрини. Сотні уланів позіскакували за ним. Було холодно й моторошно на середині і на бистрині. Улани чіплялися один за одного, падаючи з коней. Коні деякі топилися, топились і люди, решта намагалися пливти вперед на той бік і пишалися тим, що, хоч за півверсти є переправа, вони пливуть і топляться в цій річці під поглядом чоловіка, який сидить на колоді і навіть не дивиться на те, що вони роблять. Коли ад'ютант, повернувшись, вибрав слухну хвилину і дозволив собі звернути увагу імператора на відданість поляків його особі, маленький чоловік у сірому сюртуку підвівся і, підкликавши до себе Бертє, став ходити з ним туди й сюди по березі, даючи йому накази і зрідка незадоволено позираючи на уланів, які, потопаючи, не давали йому зосередитись.

Для нього було не новим переконання в тому, що присутність його на всіх кінцях світу, від Африки до степів Московії, однаково вражає і кидає людей у шал самозабуття. Він велів подати собі коня і поїхав до своєї стоянки.

Чоловік сорок уланів потонуло в річці, незважаючи на вислані на допомогу човни. Більшість прибилася назад до цього берега. Полковник і декілька чоловік перепливали ріку і насилу вилізли на той берег. Але як тільки вони вилізли в намоклому одязі, з якого струмками стікала вода, вони закричали "Віват!", захоплено дивлячись на те місце, де стояв Наполеон, але де його вже не було, і в ту хвилину вважали себе щасливими.

Увечері Наполеон між двома розпорядженнями — одне про те, щоб якнайшвидше доставити заготовлені фальшиві російські асигнації для ввозу в Росію, і друге про те, щоб розстріляти саксонця, в перехопленому листі якого знайдено відомості про розпорядження по французькій армії,— зробив третє розпорядження— про зачислення польського полковника, що без потреби кинувся в ріку, до когорти честі (Légion d'honneur), главою якої був сам Наполеон.

Quos vult perdere—dementat¹.

III

Російський імператор тимчасом понад місяць уже жив у Вільні, роблячи огляди і маневри. Ніщо не було готове для війни, якої всі чекали і для готування до якої

імператор приїхав з Петербурга. Загального плану дій не було. Вагання щодо того, який план з усіх запропонованих треба прийняти, ще більш посилились після місячного перебування імператора в головній квартирі. У кожній з трьох армій був окремий головнокомандуючий, але загального начальника над усіма арміями не було, І імператор не приймав на себе цього звання.

Чим довше жив імператор у Вільні, тим менше готувались до війни, втомившись від чекання її. Всі прагнення людей, які оточували государя, здавалося, були спрямовані тільки на те, щоб змушувати государя, приємно проводячи час, забувати про навислу війну.

Після багатьох балів та свят у польських магнатів, у придворних і в самого государя, у червні місяці одному з польських генерал-ад'ютантів государя спало на думку дати обід та бал государеві од імені його генерал-ад'ютантів. Цю думку радісно прийняли всі. Государ дав згоду. Генерал-ад'ютанти зібрали підпискою гроші. Особу, яка найбільш могла бути приємною государеві, було запрошено бути господинею балу. Граф Бенігсен, поміщик Віленської губернії, запропонував свій заміський дім для цього свята, і 13 червня було призначено бал, обід, катання на човнах і фейерверк у Закреті, заміському домі графа Бенігсена.

Того самого дня, в" який Наполеон дав наказ про перехід

1 Кого хоче погубити — позбавить розуму.

через Німан і передові війська його, відтіснивши козаків, перейшли російський кордон, Олександр проводив вечір на дачі Бенігсена — на балу, що давали генерал-ад'ютанти.

Було веселе, блискуче свято; знавці справи казали, що рідко збиралося в одному місці стільки красунь. Графиня Безухова серед інших російських дам, що приїхали за государем з Петербурга у Вільну, була на цьому балу, затьмарюючи своєю важкою, так званою російською красою витончених польських дам. Вона була помічена, і государ удостоїв її танцю.

Борис Друбецькой, *en garçon* (холостяком), як він казав, залишивши свою дружину в Москві, був також на цьому балу і, хоч не генерал-ад'ютант, був учасником на велику суму в підписці для балу. Борис тепер був багатою людиною; він далеко пішов у почестях, уже не шукав покровительства, а нарівні стояв з вищими із своїх ровесників.

О дванадцятій годині ночі ще танцювали. Елен, не маючи гідного кавалера, сама запропонувала мазурку Борисові. Вони сиділи в третій парі. Борис, байдуже поглядаючи на блискучі оголені плечі Елен, що виступали з темної газової з золотом сукні, розповідав про давніх знайомих і разом з тим, непомітно для самого себе і для інших, ні на секунду не переставав спостерігати государя, що був у тій самій залі. Государ не танцював; він стояв у дверях і зупиняв то тих, то інших тими ласкавими словами, які лише він вмів говорити. >

Коли почалась мазурка, Борис бачив, що генерал-ад'ютант Балашов, один з найближчих до государя, підійшов і не по-придворному зупинився близько від нього. Государ розмовляв з польською дамою. Поговоривши з дамою, він глянув запитливо і,

вадно зрозумівши, що Балашов зробив так лише тому, що на це були важливі причини, злегка кивнув дамі і повернувся до Балашова. Тільки-но Балашов почав говорити, як подив з'явився на обличчі в государя. Він узяв під руку Балашова і пішов з ним через залу, несвідомо для себе розчищаючи з обох боків сажнів на три ^широку дорогу, з якої уступалися перед ним. Борис помітив, що в той час, як государ пішов з Балашовим, в Аракчєєва було схвильоване обличчя; він, спідлоба поглядаючи на государя й сопучи червоним носом, виступив з натовпу, ніби сподіваючись, що государ звернеться до нього. (Борис зрозумів, що Аракчєєв заздрить Балашову і незадово-лений з того, що якусь, очевидно важливу, новину не через нього передано государеві.)

Але государ з Балашовим пройшли, не помічаючи Аракчєєва, через вихідні двері в освітлений сад. Аракчєєв, притримуючи шпагу і злобно озираючись круг себе, пройшов кроків за двадцять позад них.

Поки Борис робив чергові фігури мазурки, його не переставала мучити думка про те, яку новину привіз Балашов і яким би чином вивідати її раніш за інших.

У фігурі, де йому треба було вибирати дам, шепнувши Елен, що він хоче запросити графиню Потоцьку, яка, здається, вийшла на балкон, він, ковзаючи ногами по паркету, вибіг у вихідні двері в сад і, помітивши государя, який входив з Ба-лашовим на терасу, припинився. Государ з Балашовим простували до дверей. Борис, захапавшись, начебто не встигнувши відступитися, шанобливо притиснувся до одвірка й нагнув голову.

Государ з хвилюванням особисто ображеної людини доказував такі слова:

— Без оголошення війни вступити в Росію! Я помирюсь лише тоді, коли жодного озброєного ворога не залишиться на моїй землі,— сказав він. Як здалося Борису, государеві приємно було промовити ці слова: він був задоволений з форми висловлення своєї думки, але був незадоволений з того, що Борис почув сказане.

— Щоб ніхто не знав!—додав государ, нахмурившись. Борис зрозумів, що це стосувалось його, і, заплющивши очі, трошки нахилив голову. Государ знову ввійшов до зали і ще з півгодини пробув на балу.

Борис перший почув звістку про перехід французьких військ через Німан і завдяки цьому мав нагоду показати деяким важним особам, що багато чого, прихованого від інших, він може знати, і тим самим мав нагоду піднятися вище в очах цих осіб.

Несподівана звістка про перехід французів через Німан була особливо несподівана після місяця даремного чекання, і на балу! Государ, в першу хвилину одержання звістки, під впливом обурення та образи, знайшов той вислів, що згодом став славнозвісним, вислів, який самому йому сподобався і цілком передавав його почуття. Повернувшись додому з балу, государ о другій годині ночі послав за секретарем Шишковим і велів написати наказ військам та рескрипт до фельдмаршала кн*: я Салтикова, в якому він вимагав, щоб неодмінно були вміщені слова про те, що він не помириться доти, поки хоч один озброєний француз залишиться на російській землі.

Другого дня було написано такого листа Наполеону: "Monsieur mon frère. J'ai appris hier que malgré la loyauté avec laquelle j'ai maintenu mes engagements envers Votre Majesté, ses troupes ont franchis les frontières de la Russie, et je reçois à l'instant de

Pétersbourg une note par laquelle le comte Lauriston, pour cause de cette agression, annonce que Votre Majesté s'est considérée comme en étpt de guerre avec moi dès le moment où le prince Koufakine a fait la demande de ses passeports. Les motifs sur lesquels le duc de Bassano fondait son refus de les lui délivrer, n'auraient jamais pu me faire supposer que cette démarche

servirait jamais de prétexte à l'agression. En effet, cet ambassadeur n'y a jamais été autorisé comme il l'a déclaré lui-même, et aussitôt que j'en fus informé, je lui ai fait connaître, combien j* le désapprouvais en lui donnant l'ordre de rester à son poste. Si Votre Majesté n'est pas intentionnée de verser le sang de nos peuples pour un malentendu de ce genre et qu'elle consente à retirer ses troupes du territoire russe, je regarderai ce qui s'est passé comme non avenu, et un accommodement entre nous sera possible. Dans le cas contraire, Votre Majesté, je me verrai forcé de repousser une attaque que rien n'a provoquée de ma part. Il dépend encore de Votre Majesté d'éviter à l'humanité les calamités d'une nouvelle guerre.

Je suis, etc. (signé) Alexandre"1.

IV

13 червня о другій годині ночі, государ, покликавши до себе Балашова і прочитавши йому свого листа до Наполеона, наказав йому одвезти цього листа й особисто передати французькому імператорові. Виряджаючи Балашова, государ знову повторив йому слова про те, що він не помириться доти, поки залишиться хоч один озброєний ворог на російській землі, і наказав неодмінно передати ці слова Наполеону. Государ не написав цих слів у листі до Наполеона, бо він, з його тактом, почував, що слова ці незручні для передачі в ту хвилину, коли робиться остання спроба до примирення; але він наказав Балашову неодмінно передати їх особисто Наполеону.

Виїхавши вночі з 13-го на 14-е, Балашов у супроводі сурмача та двох козаків вдосвіта приїхав у село Риконти, на французькі аванпости по цей бік Німану. Його зупинили французькі кавалерійські вартові.

і 1 Государю брате мій! Вчора дійшло до мене, що, незважаючи на прямодушність, з якою дотримувався я своїх зобов'язань щодо вашої імператорської величності, війська ваші перейшли російські кордони, і лише тепер одержав з Петербурга ноту, якою граф Лорістон сповіщає мене, з приводу цього вторгнення, що ваша величність вважає себе в неприязних стосунках зі мною з того часу, як князь Куракін зажадав свої паспорти. Причини, якими герцог Бассано обґрунтовував свою відмову видати ці паспорти, ніколи не могли б змусити мене припускати, щоб вчинок мого посла став приводом до нападу. І насправді, він не мав на те від мене повеління, як заявив він сам; і тільки-но я взяв про це, то негайно висловив своє незадоволення князеві Куракіну, звелівши йому виконувати, як і раніш, доручені йому обов'язки. Якщо ваша величність не схильні проливати кров наших підданих через таке непорозуміння і якщо ви згодні вивести свої війська з російських володінь, то я залишу поза увагою все, що сталося, і угода між нами буде можливою. В противному разі, я буду змушений відбивати напад, який нічим не був викликаний з мого боку. Ваша величність ще має можливість

звільнити людство від даха нової війни.

Окюе к(андр.

2 Війна і мир.

17

Коли Балашов під'їжджав, французький гусарський унтер-офіцер, у малиновому мундирі і в волохатій шапці, крикнув на нього, наказуючи йому зупинитися. Балашов не відразу зупинився, а повільно їхав далі дорогою.

Унтер-офіцер, насупившись і пробурчавши якусь лайку, рушив конем на Балашова, взявся за шаблю і грубо крикнув на російського генерала, питаючи його, чи не оглух він, що не чув того, що йому кажуть. Балашов назвав себе. Унтер-офіцер послав солдата до офіцера.

Не звертаючи на Балашова уваги, унтер-офіцер почав говорити з товаришами про свою полкову справу і не дивився на російського генерала.

Незвичайно чудно було Балашову після близькості до вищої влади й могутності, після розмови три години тому з государем і взагалі звиклому по своїй службі до шани, бачити тут, на російській землі, це вороже, а головне — неповажливе стаз-лення до себе грубої сили.

Сонце тільки починало підніматися з-за хмар; в повітрі було свіжо й росяно. Дорогою з села виганяли череду. В полях один 8а одним, як бульки в воді, зринали, чувикаючи, жайворонки.

Балашов оглядався круг себе, чекаючи на приїзд офіцера 8 села. Російські козаки, сурмач і французькі гусари мовчки врідка дивилися одні на одних.

Французький гусарський полковник, очевидно, щойно з постелі, виїхав з села на красивому, ситому сивому коні в супроводі двох гусарів. Франтовитий вигляд офіцера, солдатів і коней свідчив про достаток.

Це був той перший час кампанії, коли війська ще перебували в справності, майже такий, як під час оглядової, мирної діяльності, тільки з відтінком чепуристої войовничості в одягу і з моральним відтінком тієї веселості та заповзятливості, які завжди супроводять початки кампаній.

Французький полковник насилу тамував позіхи, але був чемний і, як видно, розумів усе значення Балашова. Він провів його повз своїх солдатів за цеп і повідомив, що бажання його бути представленим імператору буде, певно, зараз же виконано, бо імператорська квартира, скільки він знає, знаходиться недалеко.

Вони проїхали село Риконти, повз французькі гусарські конов'язі, повз вартових і солдатів, які віддавали честь своєму полковникові і з цікавістю оглядали російський мундир, і виїхали на другий бік села. Полковник сказав, що за два кілометри стоїть начальник дивізії, який прийме Балашова і проведе його 8а призначенням.

Сонце вже піднялося і весело блищало на яскравій зелені.

Тільки-но вони виїхали за корчму на гору, як назустріч їм з-під гори з'явилася купка вершників, попереду якої на вороному коні з блискучою на сонці збруєю їхав високий на зріст чоловік у капелюсі з пір'їнами, з чорним, завитим по плечі во-

лоссям, у червоній мантиї і з довгими ногами, випнутими вперед, як їздять французи. Чоловік цей поїхав галопом назустріч Балашову, виблискуючи і розвіваючись на яскравому червневому сонці своїми пір'їнами, камінцями й золотими галунами.

Балашов уже був на відстані двох коней від вершника у браслетах, пір'їнах, у намисті та золоті, який з театральнo-урочистим обличчям їхав йому назустріч, коли Юльнер, французький полковник, шанобливо прошепотів: "Le roi de Nap les"¹. Справді, це був Мюрат, якого називали тепер неаполітанським королем. Хоча й було зовсім незрозуміло, чому він був неаполітанським королем, але його називали так, і він сам був переконаний у цьому і тому мав більш урочистий і пихатий вигляд, ніж до того. Він був такий упевнений в тому, що він справді неаполітанський король, що коли, напередодні від'їзду з Неаполя, під час його прогулянки з дружиною по вулицях, кілька італійців прокричали йому "Viva il re!"², він з сумовитою усмішкою повернувся до дружини і сказав: "Les malheureux, ils ne savent pas que je les quitte demain!"³ ⁵

Але, хоч він твердо вірив у те, що він був неаполітанський король, і хоч він співчував у горі своїм підданам, яких покидав, останнім часом, після того, як йому наказано було знову стати на службу, і особливо після побачення з Наполеоном у Данцігу, коли августійший шурина сказав йому: "Je vous ai fait Roi pour régner à ma manière, mais pas à la vôtre"⁴,—він весело взявся за знайоме йому діло і, як застояний, але не зажирілий кінь, відчувши себе в упряжці, загравав у голоблях і, вирядившись якомога строкатіше й дорожче, веселий і вдоволений, гасав, сам не знаючи куди і чого, по дорогах Польщі.

Побачивши російського генерала, він по-королівському, урочисто, відкинув назад голову з завитим по плечі волоссям і запитливо подивився на французького полковника. Полковник шанобливо повідомив його величність про значення Балашова, прізвища якого він не міг вимовити.

— De Bal-macheve! — сказав король (своєю рішучістю перемагаючи трудність, що стояла перед полковником),— charmé de faire votre connaissance, général⁵, — додав він з королівсько-ласкавим жестом. Як тільки король став говорити голосно і швидко, вся королівська гідність миттю покинула його, і він, сам не помічаючи, перейшов у властивий йому тон добродушної фамільярності. Він (поклав свою руку на холку коня Балашова.

— Eh bien, général, tout est à la guerre, à ce qu'il paraît⁶,— сказав він, наче жалкуючи про обставину, від нього незалежну.

1 Король неаполітанський.

2 Хай живе король!

8 Нещасні, вони не знають, що я їх завтра покидаю!

4 Я вас зробив королем, щоб ви царювали не по-своєму, а по-моєму,

6—Бальмашев, дуже приємно познайомитися з вами, генерале,

6— Ну, що ж, генерале, справа, здається, йде до війни,

2*

— Sire,— відповів Балашов,— *l'Empereur mon maître ne désire point la guerre, et comme Votre Majesté le voit*¹,—сказав Балашов, у всіх відмінках вживаючи *Votre Majesté*², з неминучою афектацією частого вживання титулу, звертаючись до особи, для якої титул цей ще новина.

Обличчя Мюрата сяло дурним вдоволенням, коли він слухав *monsieur de Balachoff*. Але *royauté oblige*³: він почував доконечну потребу переговорити з посланником Олександра про державні справи, як король і союзник. Він зліз з коня і, взявши під руку Балашова й відійшовши на кілька кроків від почту, що шанобливо доживався, почав ходити з генералом туди й сюди, намагаючись говорити значущо. Він згадав про те, що імператор Наполеон ображений з вимоги вивести війська з Пруссії, особливо відтоді, як ця вимога стала всім відомою і відколи цим ображено гідність Франції. Балашов сказав, що у вимозі цій нема нічого образливого, бо... Мюрат перебив його:

— То ви ©важаєте призвідником не імператора Олександра?— спитав він несподівано з добродушно-дурною усмішкою. V

Балашов сказав, чому він справді гадав, що починателем війни був Наполеон.

— Eh, mon cher général,— знову перебив його Мюрат,— *je désire de tout mon coeur que les Empereurs s'arrangent entre eux, et que la guerre commencée malgré moi se termine le plus tôt possible*⁴,— сказав він тоном розмови слуг, які бажають залишитись добрими друзями, незважаючи на сварку між панами. І він почав розпитувати про великого князя, про його здоров'я і перейшов на спогади про весело й забавно проведений з ним час у Неаполі. Потім раптом, неначе згадавши про свою королівську гідність, Мюрат урочисто вирівнявся, став у ту ж позу, в якій він стояв на коронації, і, помахуючи правою рукою, сказав:—*Je ne vous retiens plus, général; je souhaite le succès de votre mission*⁵,— і, розвіваючись червоною гаптованою мантиєю та пір'їнами і виблискуючи коштовностями, він пішов до почту, що шанобливо чекав його.

Балашов поїхав далі, гадаючи вельми скоро, як обіцяв Мюрат, бути представленим самому Наполеону. Але замість скорої зустрічі з Наполеоном, вартіві піхотного корпусу Дазу знову так само затримали його біля другого селища, як і в

1 — Государ, імператор російський не бажає її, як ваша величність зво-лите бачити,

2 ваша величність,

3 королівське звання має свої обов'язки:

4 — Ах, дорогий генерале, я бажаю від усієї душі, щоб імператори покінчили справу між собою і щоб війна, почата проти моєї волі, закінчилась якнайшвидше,

5 — Я вас не затримую більш, генерале; бажаю успіху вашому посольству, передовому цепу, і викликаний ад'ютант командира корпусу провів його в село до маршала Даву.

V

Даву був Аракчєєв імператора Наполеона — Аракчєєв не боягуз, але такий самий справний і жорстокий; він так само не вмів виявляти свою відданість інакше як жорстокістю.

В механізмі державного організму потрібні ці люди, як потрібні вовки в організмі природи, і вони завжди є, зажди з'являються і держаться, хоч якою невідповідною здається їх присутність і близькість до глави уряду. Тільки цією необхідністю можна пояснити те, як міг неосвічений, непридворний, жорстокий Аракчєєв, що особисто виривав вуса гренадерам і, маючи слабкі нерви, не переносив небезпеки,— як міг він триматися в такій силі при рицарськи-благородному і ніжному характері Олександра.

Балашов застав Даву в повітці селянської оселі; маршал сидів на барилі і займався письмовими роботами (він перевіряв рахунки). Ад'ютант стояв біля нього. Можна було знайти краще приміщення, але маршал Даву був одним з тих людей, які навмисне ставлять себе в' найпохмуріші умови життя, для того, щоб мати право бути похмурими. Вони для того ж завжди квапливо і вперто заняті. "Де тут думати про щасливу сторону людського життя, коли, ви бачите, я на барилі сиджу в брудній повітці і працюю",— говорив вираз його обличчя. Головна втіха і потреба цих людей полягає в тому, щоб, зустрівши пожвавлення життя, кинути цьому пожвавленню в очі свою понуру, вперту діяльність. Цю приємність зробив собі Даву, коли до нього ввели Балашова. Він ще більш заглибився в свою роботу, коли ввійшов російський генерал, і, глянувши через окуляри на жваве, під враженням прекрасного ранку та бесіди з Мюратом, обличчя Балашова, не встав, не поворушився навіть, а ще більш насупився і злобно усміхнувся.

Помітивши по обличчю Балашова, що цей прийом справив на нього неприємне враження, Даву підвів голову і холодно спитав, чого йому треба.

Гадаючи, що такий прийом міг бути зроблений йому лише тому, що Даву не знає, що він генерал-ад'ютант імператора Олександра і навіть представник його перед Наполеоном, Балашов поспішив повідомити про своє звання і значення. Всупереч сподіванню його, Даву, вислухавши Балашова, став ще суворішим і грубішим.

— Де ж ваш пакет? — сказав він.— *Donnez-le moi, je l'enverrai à l'Empereur*!

1 — Дайте мені його, я надішлю імператорові.

Балашов сказав, що він має наказ особисто передати пакет самому імператорові.

— Накази вашого імператора виконуються в вашій армії, а тут, — сказав Даву,— ви повинні робити те, що вам кажуть.

І наче для того, щоб іще більше дати відчуті російському генералові його залежність від грубої сили, Даву послав ад'ютанта за черговим.

Балашов вийняв пакет, в якому був лист государя, і поклав його на стіл (за стіл правила покладені на дві бочки дверей, на яких стирчали відірвані завіси). Даву взяв пакет і прочитав надпис.

— Ви маєте цілковите право виявляти і не виявляти до мене пошану,— сказав Балашов.— Але дозвольте вам сказати, що я маю честь носити звання генерал-ад'ютанта його величності...

Даву глянув на нього мовчки, і вираз якогось хвилювання і збентеження на обличчі в Балашова, як видно, дав йому задоволення.

— Вам буде виявлено належне,— сказав він і, поклавши конверт до кишені, вийшов з повітки.

Через хвилину увійшов ад'ютант маршала пан де-Кастре і провів Балашова у приготовлене для нього приміщення.

Балашов обідав цього дня в повітці з маршалом на тій самій дошці на бдчках.

Другого дня Даву виїхав рано-вранці і, запросивши до себе Балашова, значущо сказав йому, що він просить його залишатися тут, просуватися разом з багажем, якщо вони матимуть на те наказ, і не розмовляти ні з ким, крім пана де-Кастре.

Після чотириденної відокремленості Балашова, нудьги, свідомості своєї підвладності та безпорадності, особливо дошкульної після того середовища могутності, в якому він так недавно перебував, після декількох переходів разом з багажами маршала і з французькими військами, що займали всю місцевість, Балашова привезено було в Вільну, захоплену тепер французами, на ту саму заставу, з якої він виїхав чотири дні тому.

Другого дня імператорський камергер, monsieur de Turenne¹, приїхав до Балашова і передав йому бажання імператора Наполеона удостоїти його аудієнції.

Чотири дні тому біля того самого будинку, до якого підвезли Балашова, стояли Преображенського полку вартові, а тепер стояли два французьких гренадери в розкритих на грудях синіх мундирах і в волохатих шапках,, конвой гусарів та уланів і блискучий почет ад'ютантів, пажів та генералів які навколо —верхового коня, що стояв біля ґанку, і Наполеонового мамелюка Рустана чекали виходу Наполеона. Наполеон приймав Балашова в тому самому будинку в Вільні, з якого виряджав його Олександр.

1 граф Тюрен,

Незважаючи на звичку Балашова до придворної урочистості, розкіш і пишнота Наполеонового двора вразили його.

Граф Тюрен ввів його у велику приймальню, де дожидалось багато генералів, камергерів та польських магнатів, з яких багатьох Балашов бачив при дворі російського імператора. Дюрок сказав, що імператор Наполеон прийме російського генерала перед своєю прогулянкою.

По кількох хвилинах чекання черговий камергер вийшов у велику приймальню і, чемно вклонившись Балашову, запросив його йти за ним.

Балашов увійшов до маленької приймальні, з якої одні двері вели до кабінету, до того самого кабінету, що з нього виряджав його російський імператор. Балашов простояв хвилин зо дві, чекаючи. За дверима почулися поспішні кроки. Швидко відчинилися обидві половинки дверей, усе затихло, і з кабінету залунали інші, тверді, рішучі кроки: це був Наполеон. Він щойно закінчив свій туалет для верхової їзди. Він був у синьому мундирі, розкритому над білим жилетом, що спускався на круглий живіт, у білих лосинах, які обтягали гладкі стегна коротких ніг, і в ботфортах. Коротке волосся його, очевидно, щойно було причесане, але одно пасмо волосся спускалося донизу над серединою широкого лоба. Біла, пухла шия його різко виступала з-за чорного коміра мундира; від нього пахло одеколоном. На моложавому, повному обличчі його з виступаючим підборіддям був вираз ласкавої і величної імператорської привітності.

Він вийшов, швидко подригуючи на кожному кроці й відкинувши трохи назад

голову. Уся його потовстіла, коротка постать з широкими, товстими плечима і мимоволі виставленим вперед животом та грудьми мала той показний, поважний вигляд, що його мають сорокалітні люди, які живуть у розкоші. Крім того, видно було, що він цього дня був у дуже гарному настрої.

Він кивнув головою, відповідаючи на низький і шанобливий уклін Балашова, і, підійшовши до нього, зараз же почав говорити, як людина, яка дорожить кожною хвилиною свого часу і не принижується до того, щоб приготувляти свої промови, а впевнена, що завжди скаже добре і те, що треба.

— Здрастуйте, генерале! — сказав він. — Я одержав листа імператора Олександра, який ви доставили, і дуже радий вас бачити. — Він глянув в обличчя Балашова своїми великими очима і зараз же став дивитись повз нього

Очевидно було, що його не цікавила анітрохи особа Балашова. Видно було, що тільки те, що відбувалося в його душі, мало інтерес для нього. Все, що було поза ним, не мало для нього значення, бо все на світі, як йому здавалося, залежало тільки від його волі.

— Я не бажаю і не бажав війни, — сказав він, — але мене вимусили до неї. Я й тепер (він сказав це слово з наголосом) ладен прийняти всі пояснення, які ви можете дати мені. — І він ясно і коротко почав викладати причини свого незадоволення проти російського уряду.

Судячи з помірно-спокійного і дружелюбного тону, з яким говорив французький імператор, Балашов був твердо переконаний, що він бажає миру і має намір вступити в переговори.

— Sire! L'Empereur, mon maître¹, — почав Балашов давно приготовану промову, коли Наполеон, закінчивши свою промову, запитливо глянув на російського посла; але погляд звернених на нього очей імператора збентежив його. "Ви збентежені — заспокойтеся", — наче сказав Наполеон, з ледве помітною усмішкою оглядаючи мундир і шпагу Балашова. Балашов опанував себе і почав говорити. Він сказав, що імператор Олександр не вважає за достатню причину для війни вимогу паспортів з боку Куракіна, що Куракін повівся так — самовільно і без згоди на те государя, що імператор Олександр не бажає війни і що з Англією нема ніяких стосунків.

— Ще нема, — вставив Наполеон і, неначе боячись віддатися своєму почуттю, нахмурився і — злегка кивнув головою, даючи цим відчути Балашову, що він може продовжувати.

Висловивши все, що йому було наказано, Балашов сказав, що імператор Олександр бажає миру, але не почне переговорів інакше, як з тією умовою, щоб... Тут Балашов зам'явся: він згадав ті слова, яких імператор Олександр не написав у листі, але які наказав неодмінно вставити у рескрипт Салтикову і які наказав Балашову передати Наполеону. Балашов пам'ятав ці слова: "поки жоден озброєний ворог не залишиться на землі російській", але якесь складне почуття стримало його. Він не міг сказати цих слів, хоч і хотів це зробити. Він зам'явся і сказав: з умовою, щоб французькі війська відступили за Німан.

Наполеон помітив збентеження Балашова, коли той казав останні слова; обличчя його здригнулося, ліва литка почала розмірено тремтіти. Не сходячи з місця, він голосом, більш високим і поспішним, ніж досі, почав говорити. Під час подальшої розмови Балашов, не раз опускаючи очі, мимохіть спостерігав тремтіння лівої литки Наполеона, що тим більш посилювалось, чим більш він підвищував голос.

— Я бажаю мару не менш за імператора Олександра, — почав він.— Чи не я вісімнадцять місяців роблю все, щоб одержати його? Я вісімнадцять місяців чекаю пояснень. Але для того, щоб почати переговори, чого вимагають від мене? — сказав він, нахмурившись і роблячи енергійно запитливий жест своєю маленькою, білою і пухлою рукою.

— Відступу військ за Німан, государю,— сказав Балашов.

1 — Ваша величність! Імператор, государ мій,

— За Німан?! — перепитав Наполеон.— То тепер ви хочете, щоб відступили за Німан — тільки за Німан? — повторив Наполеон, прямо глянувши на Балашова.

Балашов шанобливо нахилив голову.

Замість вимоги чотири місяці тому відступити з Померанії, тепер вимагали відступити тільки за Німан. Наполеон швидко повернувся і став ходити по кімнаті.

— Ви кажете, що від мене вимагають відступити за Німан для того, щоб почати переговори; але від мене вимагали цілком так само два місяці тому відступу за Одер і Віслу і, незважаючи на те, ви згодні провадити переговори.

Він мовчки пройшов від одного кутка кімнати до другого і знову зупинився навпроти Балашова. Обличчя його неначе скам'яніло в своєму строгому виразі й ліва нога тремтіла ще швидше, ніж перше. Це тремтіння лівої литки Наполеон знав за собою. *La vibration de mon mollet gauche est un grand signe chez moi*¹, — казав він згодом.

— Такі пропозиції, як та, щоб очистити Одер і Віслу, можна робити принцу Баденському, а не мені,— цілком несподівано для себе, майже скрикнув Наполеон.— Якби ви дали мені Петербург і Москву, я б не прийняв цих умов. Ви кажете, я почав цю війну? А хто перше приїхав до армії?— імператор Олександр, а не я. І ви пропонуєте мені переговори тоді, як я витратив мільйони, тоді, як ви в союзі з Англією, і коли ваше становище скрутне — ви пропонуєте мені переговори! А яка мета вашого союзу з Англією? Що вона дала вам?— говорив він квапливо, очевидно вже спрямовуючи свою промову не на те, щоб висловити вигоди укладення миру та обміркувати його можливість, а лише на те, щоб довести і свою правоту, і свою силу, і щоб довести неправоту й помилки Олександра.

Вступ його промови було зроблено, очевидно, з метою виказати вигоду свого становища й показати, що, незважаючи на те, він приймає відкриття переговорів. Але він уже почав говорити, і чим більше говорив, тим менше він був спроможний керувати своєю мовою.

Вся мета його промови тепер уже явно полягала в тому, щоб тільки піднести себе і зневажити Олександра, тобто зробити саме те, чого він найменше хотів на початку

побачення.

— Кажуть, ви уклали мир з турками? Балашов ствердно нахилив голову.

— Мир укладено...— почав він. Але Наполеон не дав йому говорити. Йому, видно, треба було говорити самому, і він говорив далі з тим красномовством і нестриманістю роздратовання, до якого такі схильні розбещені люди.

— Так, я знаю, ви уклали мир з турками, не одержавши Молдавії і Валахії. А я дав би вашому государеві ці провінції

" Тремтіння моєї лівої литки є велика ознака,

так само, як" я дав йому Фінляндію. Так,— продовжував він,— я обіцяв і дав би імператору Олександрові Молдавію і Валахію, а тепер він не матиме цих прекрасних провінцій. Він би міг, проте, приєднати їх до своєї імперії, і в одно царювання він би розширив Росію від Ботнічної затоки до гирла Дунаю. Катерина Велика не могла б зробити більше,— говорив Наполеон, дедалі більше запалюючись, ходячи по кімнаті і повторюючи Балашову майже ті самі слова, які він казав самому Олександрові в Тільзіті.— *Tout cela il l'aurait dû à mon amitié. Ah! quel beau règne, quel beau règne!* — повторив він кілька разів, зупинився, вийняв золоту табакерку з кишені й жадібно потягнув з неї носом.

— *Quel beau règne aurait pu être celui de l'Empereur Alexandre!*¹ Він з жалем глянув на Балашова, і тільки-но Балашов хотів зауважити щось, як він знову поспішно перебив його.

— Чого він міг бажати й шукати такого, чого б він не знайшов у моїй дружбі?...— сказав Наполеон, з подивом знизуючи плечима.— Ні, він вважав за краще оточити себе моїми ворогами, і ким же?—продовжував він.— Він прикликав до себе Штейнів, Армфельдів, Бенігсенів, Вінцінгероде. Штейн — вигнаний із своєї вітчизни зрадник, Армфельд — розпусник і інтриган, Вінцінгероде — втеклий підданий Франції, Бенігсен трохи більш військовий, ніж інші, та все-таки нездібний, він нічого не вмів зробити в 1807 році і повинен би викликати в імператорові Олександрі жахливі спогади... Припустімо, якби вони були здібні, можна б їх використовувати,— продовжував Наполеон, ледве встигаючи словом поспівати за міркуваннями, що безперестанно виникали і показували йому його правоту або силу ^а це в його розумінні було одне й те ж),— але й того нема: вони не годяться ні для війни, ні для миру! Барклай, кажуть, більш тямущий за них усіх; та я цього не скажу, судячи з його перших рухів. А вони що роблять, що роблять усі ці придворні! Пфуль пропонує, Армфельд сперечається, Бенігсен розглядає, а Барклай, покликаний діяти, не знає, на що зважитись, і час минає. Лише Багратіон — військова людина. Він дурний, але в нього є досвідченість, окомір і рішучість... І яку роль грає ваш молодий государ у цьому неподобному натовпі? Вони його компрометують і на нього звалюють відповідальність за все, що відбувається. *Un souverain ne doit être à l'armée que quand il est général* ²,—сказав він, очевидно посилаючи ці слова просто як виклик в обличчя государя. Наполеон знав, як бажав імператор Олександр бути полководцем.

1 — Усім цим він завдячував би моїй дружбі. О, яким прекрасним царюванням

могло б бути царювання імператора Олександра! О, яким прекрасним царюванням!

2 Государ повинен перебувати при армії лише в тому разі, коли виї полководець,

— Уже тиждень, як почалась кампанія, і ви не зуміли захистити Вільну. Вас перетяли надвоє і вигнали з польських провінцій. Ваша армія ремствує.

— Навпаки, ваша величність,— сказав Балашов, який ледве встигав запам'ятовувати те, що говорилося йому, і насилу йшов за цим фейерверком слів,— війська палають бажанням...

— Я все знаю,— перебив його Наполеон,— я все знаю, і знаю число ваших батальйонів так само певно, як і моїх. У вас нема двохсот тисяч війська, а в мене втричі більше; даю вам слово честі,— сказав Наполеон, забуваючи, що це його слово честі ніяк не могло мати значення,— даю вам *ma parole d'honneur que j'ai cinq cent trente mille hommes de ce côté de la Vistule*¹. Турки вам не допомога: вони ні на що не здатні і довели це, замирившись з вами. Шведи — ними керують божевільні королі, і в цьому їх приречення. їх король був безумний; вони змінили його і взяли другого — Бернадота, який зараз же збожеволів, бо лише божевільний, будучи шведом, може укласти союзи з Росією. — Наполеон злобно усміхнувся і знову підніс до носа табакерку.

На кожную з Наполеонових фраз Балашов хотів і мав що відповідати; раз у раз він робив порух людини, яка бажає сказати щось, але Наполеон перебивав його. Проти безумства шведів Балашов хотів сказати, що Швеція є острів, коли Росія за неї; але Наполеон сердито скрикнув, щоб заглушити його голос. Наполеон був у тому стані роздратовання, в якому треба говорити, говорити й говорити, тільки для того, щоб самому собі довести свою справедливість. Балашову ставало важко: він, як посол, боявся осоромитись і почував необхідність заперечувати; але, як людина, він зіщулювався морально перед випадком безпричинного гніву, в якому, очевидно, перебував Наполеон. Він знав, що всі слова, які сказав тепер Наполеон, не мають значення, що йому самому, коли він опам'ятається, буде соромно за них. Балашов стояв, опустивши очі, дивлячись, як рухаються товсті Наполеонові ноги, і намагався уникати його погляду.

— Та що мені ці ваші союзники?— говорив Наполеон.— У мене союзники — це поляки: їх вісімдесят тисяч, вони б'ються, як леви. І їх буде двісті тисяч.

І, мабуть, ще більш обурившись з того, що, сказавши це, він сказав очевидну неправду і що Балашов у тій самій позі людини, покірної своїй долі, мовчки стояв перед ним, він круто повернувся назад, підійшов до самого обличчя Балашова і, роблячи енергійні і швидкі жести своїми білими руками, майже вакричав:

— Знайте, що коли ви настроїте Пруссію проти мене, знайте, що я зітру її з карти Європи,— сказав він з блідим,

1 слово честі, що в мене п'ятсот тридцять тисяч чоловік по цей бік Вісли.

перекривленим від злості обличчям, енергійним жестом однієї маленької руки вдаряючи по другій.— Так, я закину вас за Двіну, за Дніпро, і відбудую проти вас ту перепону, яку Європа, будучи злочинною і сліпою, дозволила зруйнувати. Так, ось що з вами буде, ось що ви виграли, віддалившись від мене,— сказав він і мовчки пройшов

кілька разів по кімнаті, здригаючись своїми товстими плечима. Він поклав у жилетну кишеню табакерку, знову вийняв її, кілька разів приставляв її до носа і зупинився навпроти Балашова. Він помовчав, глузливо подивився просто в очі Балашову і сказав тихим голосом:—*Et cependant quel beau règne aurait pu avoir votre maître!*¹

Балашов, почувавши необхідність заперечувати, сказав, що з боку Росії справи не здаються такими тяжкими. Наполеон мовчав, не перестаючи глузливо дивитись на нього й очевидно його не слухаючи. Балашов сказав, що в Росії чекають од війни всього хорошого. Наполеон поблажливо кивнув головою, начебто кажучи: "Знаю, так казати ваш обов'язок, та ви самі в це не вірите, я переконав вас".

В кінці промови Балашова Наполеон вийняв знову табакерку, понюхав з неї і, як сигнал, стукнув двічі ногою по підлозі. Двері відчинилися; шанобливо вигинаючись, камергер подав імператорові капелюха й рукавички, другий подав носову хусточку. Наполеон, не дивлячись на них, звернувся до Балашова:

— Запевніть від мого імені імператора Олександра,— сказав він, взявши капелюха,— що я йому відданий як і раніш; я знаю його досконало і вельми високо ціную його високі якості. *Je n vous retiens plus, général, vous recevrez ma lettre à l'Empereur*².— І Наполеон швидко пішов до дверей. З приймальні все кинулося вперед і вниз по сходах.

VII

Після всього того, що сказав йому Наполеон, після цих вибухів гніву і після останніх сухо сказаних слів: "*Je ne vous retiens plus, général, vous recevrez ma lettre*", Балашов був певен, що Наполеон уже не тільки не забажає його бачити* але постарається не бачити його —ображеного посла і, головне, свідка його непристойної гарячності. Та на подив свій, Балашов через Дю-рока дістав запрошення цього дня до столу імператора.

На обіді були Бессьєр, Коленкур і Бертє.

Наполеон зустрів Балашова з веселим і привітним виглядом. Не тільки не було в ньому виразу ніяковості чи каяття за ранішній спалах, але й навпаки, він намагався підбадьорити

1 —А тимчасом яке прекрасне царювання міг би %мати ваш государ!

2 Не затримую вас більше, генерале, ви одержите мого листа до государя.

Балашова. Видно було, що вже давно для Наполеона в його переконанні не існувало можливості помилок і що в його розумінні все те, що він робив, було хорошим не тому, що воно сходилося з уявленням того, що хороше і погано, а тому, що він робив це.

Імператор був дуже веселий після своєї верхової прогулянки по Вільні, в якій юрми народу з захватом зустрічали і проводили його. В усіх вікнах вулиць, якими він проїжджав, було виставлено килими, знамена, вензелі його, і польські дами, вітаючи його, махали йому хусточками.

За обідом, посадивши біля себе Балашова, він обходився з ним не тільки привітно, але й так, неначе він і Балашова вважав у числі своїх придворних, у числі тих людей, які співчували його планам і повинні були радіти з його успіхів. Серед розмови він

заговорив про Москву і почав питати Балашова про російську столицю, не тільки як питає жадібний до знання мандрівник про нове місце, яке він має намір відвідати, а ніби з переконанням, що Балашова, як росіянина, повинна дуже тішити ця цікавість.

— Скільки населення в Москві, скільки будинків? Чи правда, що Moscou називають Moscou la sainte?¹ Скільки церков у Moscou?— питав він.

І на відповідь, що церков понад двісті, він сказав:

— Навіщо така сила церков?

— Росіяни дуже побожні,— відповів Балашов.

— А втім, велика кількість монастирів та церков є завжди ознакою відсталості народу,— сказав Наполеон, оглядаючись на Коленкура за оцінкою цієї думки.

Балашов поважливо дозволив собі не погодитися з думкою французького імператора.

— У кожної країни свої звичаї,— сказав він.

— Але вже ніде в Європі нема нічого схожого,— сказав Наполеон.

— Даруйте, ваша величність,— сказав Балашов,— крім Росії є ще Іспанія, де так само багато церков і монастирів.

Ця відповідь Балашова, що натякала на недавню поразку французів в Іспанії, була високо оцінена, як розповідав Балашов, при дворі імператора Олександра і дуже мало була оцінена тепер, за обідом Наполеона, і пройшла непомітно.

По байдужих і недомислених обличчях панів маршалів видно було, що вони не розуміли, в чому тут полягав дотеп, на який натякала інтонація Балашова. "Коли й був він, то ми не зрозуміли його або він зовсім недотепний",— говорили вирази обличчя маршалів. Так мало була оцінена ця відповідь, що Наполеон навіть зовсім не помітив її і наївно спитав Балашова про те, на які міста йде звідси оряма дорога до Москви.

1 святою?

Балашов, який був увесь час обіду на сторожі, відповів, що *comme tout chemin mène à Rome, tout chemin mène à Moscou*¹, що є багато доріг, і що в числі цих різних шляхів, є дорога на Полтаву, яку обрав Карл XII, сказав Балашов, мимоволі за-шарівшись від задоволення з влучності цієї відповіді. Не встиг Балашов доказати останніх слів: "Poltawa", як уже Коленкур заговорив про невігоди дороги з Петербурга в Москву і про свої петербурзькі спогади.

По обіді перейшли пити каву до кабінету Наполеона, що чотири дні тому був кабінетом імператора Олександра. Наполеон сів, помішуючи каву в севрській чашці, і показав на стілець біля себе Балашову.

Є в людини певний пообідній настрій, який дужче за всякі розумні причини змушує людину бути задоволеною з себе і вважати всіх за своїх друзів. Наполеон був у цьому настрої. Йому здавалося, що він оточений людьми, які обожують його. Він був переконаний, що й Балашов по його обіді був його другом і палким прихильником. Наполеон звернувся до нього з приємною і трошки глузливою усмішкою. '

— Це та сама кімната, як мені казали, в якій жив імператор Олександр. Чудно, правда ж, генерале? — сказав він, очевидно не маючи сумніву в тому, що це звернення

не могло не бути приємним його співрозмовникові, бо воно доводило перевагу його, Наполеона, над Олександром.

Балашов нічого не міг відповісти на це і мовчки нахилив голову.

— Так, у цій кімнаті, чотири дні тому, мали нараду Вінцингероде і Штейн,— так само глузливо, впевнено усміхаючись, продовжував Наполеон.— Чого я не можу зрозуміти,— сказав він,— це того, що імператор Олександр наблизив до себе всіх особистих моїх ворогів. Я цього не... розумію. Він не подумав про те, що я можу зробити те саме? — з запитанням звернувся він до Балашова, і, очевидно, ця згадка вштовхнула його знову в той слід ранішнього гніву, що був ще свіжий у ньому.

— І хай він знає, що я це зроблю,— сказав Наполеон, встаючи і відштовхуючи рукою свою чашку.— Я вижену з Німеччини всіх його родичів, Віртемберзьких, Баденських, Веймар-ських... так, я вижену їх. Хай він готує для них притулок у Росії!

Балашов нахилив голову, виглядом своїм показуючи, що він бажав би відкланятися, і слухає тільки тому, що він не може не слухати того, що йому говорять. Наполеон не помічав цього виразу; він звертався до Балашова не як до посла свого ворога, а як до людини, яка тепер цілком віддана йому і повинна радіти з приниження свого колишнього володаря.

— І нащо імператор Олександр прийняв начальство над

1 як усяка дорога, за прислів'ям, веде в Рим, так і всі дороги ведуть у Москву, військами? До чого це? Війна моє ремесло, а його справа царювати, а не командувати військами. Нащо він узяв на себе таку відповідальність?

Наполеон знову взяв табакерку, мовчки пройшовся кілька разів по кімнаті і раптом несподівано підійшов до Балашова і, ледь усміхнувшись, так впевнено, швидко, просто, неначе він робив яку-небудь не тільки важливу, але й приємну для Балашова справу, підняв руку до обличчя сорокалітнього російського генерала і, взявши його за вухо, злегка смикнув, усміхнувшись лише губами.

Avoir l'oreille tirée par l'Empereur¹ вважалося дуже великою честю і ласкою при французькому дворі.

— Eh bien, vous ne dites rien, admirateur et courtisan de l'Empereur Alexandre?² — сказав він, наче смішно було бути в його присутності будь-чийм courtisan і admirateur³, крім його, Напо* леона.

— Чи готові коні для генерала? — додав він, трошки нахилиючи голову у відповідь на уклін Балашова.

— Дайте йому моїх, йому далеко їхати...

Лист, якого привіз Балашов, був останній лист Наполеона до Олександра. Всі подробиці розмови було передано російському імператорові, і війна почалась.

VIII

Після побачення свого в Москві з П'єром князь Андрій поїхав до Петербурга в справах, як він сказав своїм рідним, а по суті для того, щоб зустріти там князя Анатолія Курагіна, якого він вважав за необхідне зустріти. Курагіна, про якого він розпитав, приїхавши до Петербурга, там уже не було. П'єр дав знати своєму шуринові, що князь

Андрій їде за ним. Ана-толь Курагін зараз же одержав призначення від військового міністра і виїхав у Молдавську армію. В цей же час у Петербурзі князь Андрій зустрів Кутузова, с^ого колишнього, завжди прихильного до нього, генерала, і Кутузов запропонував йому їхати з ним разом у Молдавську армію, куди старого генерала призначено було головнокомандуючим. Князь Андрій, одержавши призначення перебувати при штабі головної квартири, виїхав до Туреччини.

Князь Андрій вважав за незручне писати до Курагіна і викликати його. Не давши нового приводу до дуелі, князь Андрій вважав виклик зі свого боку компрометуючим графиню Ростову, і тому він шукав особистої зустрічі з Курагіним, в

1 Зазнати сіпання за вухо від імператора

2 — Ну, чому ж ви нічого не кажете, палкий прихильнику і придворний імператора Олександра?

9 придворним і палким прихильником.

якій він мав намір знайти новий привід до дуелі. Але в Турецькій армії йому також не пощастило зустріти Курагіна, який, незабаром після приїзду князя Андрія в Турецьку армію, повернувся до Росії. В новій країні і в нових умовах життя князеві Андрію стало жити легше. Після зради своєї нареченої, яка тим дужче догаряла йому, чим старанніше він приховував од усіх зроблених на нього вплив, для нього були тяжкі ті умови життя, в яких він був щасливий, і, ще тяжчі були воля і незалежність, якими він так дорожив раніше. Він не тільки не думав тих колишніх думок, які вперше виникли в нього, коли він дивився на небо на Аустерліцькому полі, які він любив розвивати з П'єром і які наповнювали його самотність у Богу-чарові, а потім у Швейцарії і Римі; але й боявся навіть згадати про ці думки, що розкривали безкраї і світлі обрії. Його цікавили тепер лише найближчі, не пов'язані з колишніми, практичні інтереси, за які він хапався тим жадібніше, чим неприступніші були для нього колишні. Неначе те безкрайє склепіння неба, що, даленіючи, перше стояло над ним, раптом стало низьким, сталим, гнітючим склепінням, в якому все було ясно, але нічого не було вічного й таємничого.

З діяльностей, що йому траплялись, військова служба була найпростіша і найбільш знайома йому. Будучи на посаді чергового генерала при штабі Кутузова, він наполегливо і старанно займався справами, дивуючи Кутузова своєю охотою до праці і ретельністю. Не знайшовши Курагіна в Туреччині, князь Андрій не вважав, що конче треба їхати за ним знову в Росію; але при всьому тому, він знав, що хоч би скільки минуло часу, він не міг, зустрівши Курагіна, незважаючи на все презирство, яке він мав до нього, незважаючи на всі докази, які він робив собі, що йому не варто принижуватись до сутички з ним, він знав, що, зустрівши його, він не міг не викликати його, як не може голодна людина не кинутись на їжу. І ця свідомість того, що за образу не відомщено, що злості не вилито, і вона лежить на серці, отруювала той штучний спокій, який у вигляді заклопотано-метушливої і трохи честолубної і гонористої діяльності влаштував собі князь Андрій у Туреччині.

У дванадцятому році, коли до Букарешта (де два місяці жив Кутузов, проводячи дні

і ночі у своєї валашки) дійшла звістка про війну з Наполеоном, князь Андрій попросив Кутузова перевести його в Західну армію. Кутузов, якому Волконський уже надокучив своєю діяльністю, що була йому докором за неробство, вельми охоче відпустив його і дав йому доручення до Барклая де-Толлі.

Перш ніж їхати в армію, що перебувала в травні у Дріс-ському таборі, князь Андрій заїхав у Лисі Гори, які були на самій його дорозі, за три кілометри від Смоленського битого шляху. За останні три роки в житті князя Андрія було так багато переворотів, так багато він передумав, пережив, перебачив

(він об'їхав і захід і схід), що йому разюче дивним і несподіваним здався, коли він в'їхав у Лисі Гори, все той самий, до найменших подробиць — той самий плин життя. Він, як у зачарований, заспулий замок, в'їхав у алею і в кам'яні ворота лисо-горського дому. Та сама статечність, та сама чистота, та сама тиша була в цьому домі; та сама мебля, ті самі стіни, ті самі звуки, той самий запах і ті самі боязкі обличчя, тільки трохи постарілі. Княжна Марія була все така ж несмілива, негарна дівчина, що старіє і в страху та вічних моральних стражданнях, без користі й радості проживає кращі роки свого життя. Вои-гієппе була така ж сповнена найрадісніших надій, задоволена з себе, кокетлива дівчина, що радісно користується кожною хвилиною свого життя. Вона тільки стала більш впевненою, як здалося князеві Андрію. Вихователь Десаль, якого він привіз із Швейцарії, був одягнений у сюртук російського крою, калічачи мову, розмовляв по-російському зі слугами, але був усе такий самий обмежено-розумний, освічений, добродішній і педантичний вихователь. Старий князь змінився фізично тільки тим, що збоку в роті у нього стало помітно недостачу одного зуба; морально він був усе такий самий, як і раніш, тільки з іще більшим озлобленням і недовірою до дійсності того, що відбувалося в світі. Один лише Миколенька виріс, змінився, розум'явився, обріс кучерявим, темним волоссям і, сам не знаючи того, сміючись і забавляючись піднімав верхню губку гарненького ротика зовсім так само, як її піднімала покійниця маленька княгиня. Лише він не слухався закону незмінності в цьому зачарованому, оповитому сном замку. Але хоч зовні все залишалося як було, внутрішні взаємини всіх цих осіб змінилися з того часу, як князь Андрій не бачив їх. Члени родини були розділені на два табори, чужі й ворожі між собою, які сходилися тепер лише при ньому, для нього змінюючи свій звичайний побут. До одного належали старий князь, Воигієппе та архітектор, до другого — княжна Марія, Десаль, Миколенька і всі няньки та мамки.

Під час його перебування в Лисих Горах усі домашні обідали разом, але всім було ніяково, і князь Андрій почував, що він гість, для якого роблять виняток, що він усім завдає клопоту своєю присутністю. Під час обіду першого дня князь Андрій, МИМОВОЛІ почуваючи це, був мовчазний, і старий князь, помітивши його вимушеність, теж понуро замовк і зразу по обіді пішов до себе. Коли ввечері князь Андрій прийшов до нього і, намагаючись розворушити його, став розповідати йому про кампанію молодого графа Каменського, старий князь несподівано почав розмову з ним про княжну Марію, осуджуючи її за її марновірство, за її неприязнь до т-11е Воигієппе,

яка, за його словами, була одна по-справжньому віддані йому.

Старий князь казав, що коли він хворий, то лише від княжни Марії; що вона навмисно мучить і дратує його; що вона пестощами й дурними розмовами псує маленького князя Миколу.

З Війна і мир.

33

Старий князь знав дуже добре, що він мучить свою дочку, що життя її дуже тяжке, але знав також, що він не може не мучити її і що вона заслуговує на це. "Чому ж князь Андрій, який бачить це, мені нічого не каже про сестру?—думав старий князь.— Що ж він думає, що я лиходій чи старий дурень, без причини віддалився від дочки і наблизив до себе французенку? Він не розуміє, і тому треба пояснити йому, треба, щоб він вислухав",— думав старий князь. І він став пояснювати причини, з яких він не міг терпіти дурного характеру дочки.

— Якщо ви питаєте мене,— сказав князь Андрій, не дивлячись на батька (він вперше в житті осуджував свого батька),— я не хотів говорити, але якщо ви мене питаєте, то я скажу вам одверто свою думку щодо всього цього. Коли є непорозуміння і розлад між вами і Машею, то я ніяк не можу винити її — я знаю, як вона вас любить і поважає. Коли вже ви питаєте мене,— говорив далі князь Андрій, роздратовуючись, бо він завжди був готовий до роздратовання останнім , часом,— то я одно можу сказати: коли є непорозуміння, то причиною їх є нікчемна жінка, яка б не повинна була бути подругою сестри.

Старий спочатку застиглим поглядом дивився на сина і ненатурально відкрив усмішкою нову недостачу зуба, до якої князь Андрій не міг звикнути.

— Яка ж подруга, голубчику? Га? Вже переговорив! Га? Тату, я не хотів бути суддею,— сказав князь Андрій жовчним і жорстким тоном,— але ви викликали мене, і я сказав г завжди скажу, що княжна Марія не винна, а винні... винна ця французенка...

— А присудив!., присудив!—сказав старий тихим голосом і, як здалося князеві Андрію, збентежено, але потім раптом він схопився і закричав: — Геть, геть! Щоб духу твого тут не було!..

Князь Андрій хотів зараз же поїхати, але княжна Марія впросила його залишитися ще день. Цього дня князь Андрій не бачився з батьком, який не виходив і нікого не пускав до себе, крім т-11е Воигієппе та Тихона, і питав кілька разів про те чи поїхав його син. Другого дня, перед від'їздом, князь Андрій пішов на синову половину. Здоровий, по матері кучерявий хлопчик сів йому на коліна. Князь* Андрій почав розказувати йому казку про Синю Бороду, але, не доказавши, замислився. Він думав не про цього гарненького хлопчика-сина в той час, як він його тримав на колінах, а про себе. Він з жахом шукав у собі і не знаходив ні каяття в тому, що він роздратував батька, ні жалю про те, що він (у сварці вперше в житті) їде від нього. Найголовнішим для нього було те, що він шукав і не знаходив тієї колишньої ніжності до сина, яку він сподівався викликати в собі, приголубивши хлопчика й посадивши його до себе на коліна.

— Ну, розкажуй же,— мовив син. Князь Андрій, не відповідаючи йому, зняв його з колін і пішов з кімнати.

Тільки-но князь Андрій покинув свої щоденні заняття, а надто тільки-но він ввійшов у колишні умови життя, в яких він був ще тоді, коли був щасливий, нудьга життя охопила його з попередньою силою, і він поспішав якнайшвидше втекти від цих спогадів і знайти якнайшвидше яке-небудь діло.

— Ти остаточно їдеш, André? — спитала його сестра.

— Хвалити бога, що можу їхати,— сказав князь Андрій,— дуже шкодую, що ти не можеш.

— Нащо ти так говориш! — сказала княжна Марія.— Нащо ти це говориш тепер, коли ти їдеш на цю страшну війну, а він такий старий! M-lle Bourienne казала, що він питав про тебе...— Як тільки вона почала говорити про це, губи її затремтіли і сльози закапали. Князь Андрій одвернувся від неї і став ходити по кімнаті.

— Ах, боже мій! Боже мій! — сказав він.— І як подумаєш, що і хто — яка нікчема може бути причиною нещастя людей! — сказав він із злобою, що злякала княжну Марію.

Вона зрозуміла, що, говорячи про людей, яких він називав нікчемами, він мав на думці не тільки m-lle Bourienne, що спричиняла його нещастя, але й ту людину, яка погубила його щастя.

— André, про одно я прошу, я благаю тебе,— сказала вона, доторкуючись до його ліктя і сяючими крізь сльози очима дивлячись на нього.— Я розумію тебе (княжна Марія опустила очі). Не думай, що горе зробили люди. Люди — знаряддя його.— Вона глянула трохи вище голови князя Андрій, тим упевненим, звичним поглядом, яким дивляться на знайоме місце портрета.— Горе послав він, а не люди. Люди — його знаряддя, вони не винні. Якщо тобі здається, що хто-небудь винний перед тобою, забудь це і прости. Ми не маємо права карати. І ти зрозумієш щастя прощати.

— Якби я був жінкою, я б це робив, Marie. Це чеснота жінки. А мужчина не повинен і не може забувати і прощати,— сказав він, і, хоч він до цієї хвилини не думав про Курагіна, вся незігнана злість раптом піднялася в його серці. "Коли вже княжна Марія вмовляє мене простити, то значить, давно мені треба було покарати",— подумав він. І, не відповідаючи більше княжні Марії, він почав думати тепер про ту радісну, злобну хвилину, коли він зустрів Курагіна, який (він знав) перебуває в армії.

Княжна Марія благала брата почекати ще день, говорила про те, що вона знає, який нещасний буде батько, якщо Андрій поїде, не помирившись з ним; але князь Андрій відповів, що він, мабуть, незабаром приїде знову з армії, що неодмінно напише батькові і що тепер чим довше залишатися, тим більше роз'яترяться ці чвари.

3*

35

— Adieu, André! Rappelez vous que les malheurs viennent de dieu, et que les hommes ne sont jamais coupables¹, — були останні слова, які він чув від сестри, коли прощався з нею.

"Так це повинно бути! — думав князь Андрій, виїжджаючи з алеї лисогорського дому.— Вона, безпорадна, безневинна істота, залишається на поталу старого, який вижив з розуму. Старий почуває, що винен, але не може змінити себе. Хлопчик мій росте і радіє життям, в якому він буде таким самим, як і всі, обманутим або обманщиком. Я їду в армію, чого? — сам не знаю, ц бажаю зустріти ту людину, до якої ставлюся з презирством, для того, щоб дати їй нагоду вбити мене й посміятися з мене!" І раніш були всі ті ж умови життя, але раніш вони всі в'язалися між собою, а тепер усе розсипалось. Лише безглузді явища, без усякого зв'язку, одне за одним поставали перед князем.

IX

Князь Андрій приїхав у головну квартиру армії наприкінці червня. Бійська першої армії, тієї, при якій перебував государ, були розташовані в укріпленому таборі біля Дрісси; війська другої армії відступали, прагнучи з'єднатися з першою армією, від якої — як казали — вони були відрізані великими силами французів. Усі були незадоволені загальним ходом воєнних справ у російській армії; але про небезпеку навали в російські губернії ніхто й не думав, ніхто й не припускав, щоб війна могла бути перенесена далі від західних польських губерній.

Князь Андрій знайшов Барклая де-Толлі, до якого він був призначений, на березі Дрісси. В околицях табору не було жодного великого села чи містечка, тому вся величезна кількість генералів та придворних, які були при армії, розташовувалась навколо на десять верст по кращих будинках сіл, по цей і по той бік річки. Барклай де-Толлі стояв за чотири версти від государя. Він сухо і холодно прийняв Волконського і сказав зі своєю німецькою вимовою, що він доповість про нього государеві для надання йому призначення, а поки що просить його бути при його штабі. Анатоля Курагіна, якого князь Андрій сподівався знайти в армії, не було тут: він був у Петербурзі, і ця звістка була приємна Волконському. Інтерес центра цієї величезної війни захопив князя Андрія, і він радіє був на якийсь час звільнитися від думки про Курагіна, яка заважала йому зосередитись. Протягом перших чотирьох днів, під час яких його нікуди не кликали, князь Андрій об'їздив весь укріплений табір і на основі своїх знань та розмов з обізнаними людьми намагався скласти собі про нього певне уявлення. Але питання

і — Прощай, Андрію! Пам'ятай, ідо нещастя походять від бога і що люди ніколи не бувають винні,

про те, вигідний чи не вигідний цей табір, залишилось нерозв'язаним для князя Андрія. Він уже встиг вивести із свого воєнного досвіду те переконання, що у воєнній справі нічого не важать навіть найглибше обдумані плани (як він бачив це в Аустерліцькому поході), що все залежить від того, як відповідають на несподівані дії ворога й на ті, яких не можна передбачити, що все залежить від того, як і хто провадить всю справу. Для того, щоб з'ясувати собі це останнє питання, князь Андрій, користуючись своїм становищем і знайомствами, намагався вникнути в характер управління армією, осіб і партій, що брали участь у ньому, і вивів для себе таке розуміння про стан справ.

Коли ще государ був у Вільні, армія була розділена на троє. 1-ша армія перебувала під начальством Баркляя де-Толлі, 2-га під начальством Багратіона, 3-тя під начальством Тормасова. Государ перебував при першій армії, але не як головнокомандуючий. В наказах було сказано, що государ буде — не командувати, а сказано тільки, що государ буде при армії. Крім того, при государеві особисто не було штабу головнокомандуючого, а був штаб імператорської головної квартири. При ньому був начальник імператорського штабу генерал-квартирмейстер князь Волконський, генерали, флігель-ад'ютанти, дипломатичні чиновники та багато іноземців, але не було штабу армії. Крім того, без посади при государеві перебували: Аракчєєв — колишній військовий міністр, граф Бенігсен — чином старший з генералів, великий князь цесаревич Костянтин Павлович, граф Румянцев — канцлер, Штейн — колишній пруський міністр, Армфельд — шведський генерал, Пфуль — головний складач плану кампанії, генерал-ад'ютант Паулучі — сардинський виходець, Вольцоген та багато інших. Хоч ці особи й перебували без військових посад при армії, але по своєму становищу мали вплив, і часто корпусний начальник і навіть головнокомандуючий не знав, ким для нього є Бенігсен або великий князь, або Аракчєєв, або князь Волконський, коли вони питають або радять те чи інше, і не знав, чи від їх імені, чи від государя іде такий-то наказ у формі поради, і треба чи не треба виконувати його. Але це була зовнішня обстановка, а істотний смисл присутності государя і всіх цих осіб, з придворного погляду (а в присутності государя всі стають придворними), всім був ясний. Він був такий: государ не брав на себе звання головнокомандуючого, але розпоряджався всіма арміями; люди, що оточували його, були його помічниками. Аракчєєв вірно додержував порядку і був охоронцем государя; Бенігсен був поміщик Віленської губернії, який неначе робив *les honneurs* краю, а по суті був гарний генерал, корисний для поради і для того, щоб мати його завжди наготові на зміну Баркляя. Великий князь був тут тому, що йому так бажалося. Колишній міністр Штейн був тут тому, що він був корисний для поради 1 тому, що імператор Олександр високо цінив його особисті якр-сті. Армфельд був злий ненависник Наполеона і генерал, упевнений в собі, що мало завжди вплив на Олександра. Паулучі був тут тому, що він був сміливий і рішучий у розмовах. Генерал-ад'ютанти були тут тому, що вони скрізь були, де государ, і, нарешті,— головне — Пфуль був тут тому, що він склав план війни проти Наполеона і, змусивши Олександра повірити в доцільність цього плану, керував усією справою війни. При Пфулі був Вольцоген, який передавав думки Пфуля в більш доступній формі, ніж сам Пфуль, різкий, самовпевнений до зневажання всіх, кабінетний теоретик.

Крім цих поіменованих осіб, росіян та іноземців (особливо іноземців, які із сміливістю, властивою людям у діяльності серед чужого середовища, кожного дня пропонували нові несподівані міркування), було ще багато осіб другорядних, що перебували при армії тому, що тут були їхні принципи.

Серед усіх поглядів та голосів у цьому величезному, неспокійному, блискучому й гордому світі князь Андрій бачив ось такі, більш різкі, підрозділи напрямів і партій.

Перша партія була: Пфуль та його послідовники, теоретики війни, які вірили в те,

що є наука війни і що в цій науці є свої незмінні закони, закони облічного руху, обходу і т. ін. Пфуль і послідовники його вимагали відступу вглиб країни, за точними законами, приписаними вигаданою теорією війни, і в усякому відхиленні від цієї теорії вбачали тільки варварство, неосвіченість або зловмисність. До цієї партії належали німецькі принци, Вольцоген, Вінцінгероде та інші, переважно німці.

Друга партія була протилежна першій. Як і завжди буває, при одній крайності були представники другої крайності. Люди цієї партії були ті, які з Вільни вимагали наступу в Польщу і незалежності від усяких заздальгедь складених планів. Крім того, що представники цієї партії були представниками сміливих дій, вони разом з тим були й представниками національності, внаслідок чого ставали ще однобічнішими в суперечці. Це були росіяни: Багратіон, Єрмолов, який починав підніматись, та інші. В цей час був поширений відомий жарт Єрмолова, що нібито просив государя про одну ласку — надати йому звання німця. Люди цієї партії казали, згадуючи Суворова, що треба не думати, не наколювати голками карту, а битися, бити ворога, не впускати його в Росію і не давати війську втрачати бадьорість.

До третьої партії, до якої найбільше довіри мав государ, належали придворні лаштувальники угод між обома напрямками. Люди цієї партії, здебільшого не військові, до якої належав і Аракчєєв, думали й говорили, що говорять звичайно люди, які не мають переконань, але бажають здаватися людьми з переконаннями. Вони казали, що, без сумніву, 'війна, особливо з таким генієм, як Бонапарте (його знову називали Бонапарте), вимагає найглибокодумніших міркувань, глибокого знання науки, і в цій справі Пфуль геніальний; але разом з тим не можна не визнати того, що теоретики часто однобічні, і тому не треба цілком звірятися на них, треба прислухатись і до того, що кажуть супротивники Пфуля, і до того, що кажуть люди практичні, досвід*чені у военній справі, і з усього взяти середнє. Люди цієї партії наполягали на тому, щоб, втримавши Дрісський табір за планом Пфуля, змінити рух інших армій. Хоча цим способом дій не досягалась ні та, ні ця мета, але людям цієї партії здавалося, що так краще.

Четвертим напрямом був напрям, найзначнішим представником якого був великий князь, наслідник цесаревич, що не міг забути свого аустерліцького розчарування, де він, як на огляд, виїхав перед гвардію в касці й колеті, сподіваючись браво розчавити французів, і, потрапивши несподівано в першу лінію, насилу втік у загальному сум'ятті. В міркуваннях людей цієї партії були і гарні й погані сторони щирості. Вони боялись Наполеона, вбачали в ньому силу, в собі слабкість і прямо висловлювали це. Вони казали: "Нічого, крім горя, сорому й загибелі, з усього цього не вийде! Он ми залишили Вільну, залишили Вітебськ, залишимо й Дріссу. Одно, що нам зостається розумного зробити, це укласти мир і якнайскоріше, поки не вигнали нас із Петербурга!"

Погляд цей, дуже поширений у вищих сферах армії, знаходив собі підтримку і в Петербурзі, і в канцлері Румянцеві, який з інших державних причин також стояв за мир.

П'яті були прихильники Барклая де-Толлі, не стільки як людини, скільки як

військового міністра і головнокомандуючого. Вони казали: "Який він не є (завжди так починали), але він чесна, тямуща людина, і кращого за нього нема. Дайте йому справжню владу, бо війна не може йти успішно без єдності начальствування, і він покаже те, що він може зробити, як він показав себе в Фінляндії. Коли армія наша впоряджена й міцна, і відступила до Дрісси, не зазнавши ніяких поразок, то ми завдячуємо цим лише Барклаю. Якщо тепер замінять Барклая Бенігсеном, то все загине, бо Бенігсен уже показав свою неспроможність у 1807 році",— казали люди цієї партії.

Шості, бенігсеністи, казали, навпаки, що все-таки не було нікого більш тямущого й досвідченішого за Бенігсена, і хоч як крутись, усе-таки прийдеш до нього. І люди цієї партії доводили, що весь наш відступ до Дрісси був щонайганебнішою поразкою та безперервним рядом помилок. "Чим більше нароблять помилок,— казали вони,— тим краще: принаймні скоріше зрозуміють, що так не може тривати. А потрібен не який-небудь Барклай, а така людина, як Бенігсен, який показав уже себе в 1807 році, якому віддав належне сам Наполеон, і така людина, за якою б охоче визнавали владу, а таким є лише Бенігсен".

Сьомі — були особи, які завжди є при государях, особливо при молодих, і яких особливо багато було при імператорові Олександрі,— генерали і флігель-ад'ютанти, які пристрасно були віддані государеві не як імператору, а гаряче любили його як людину, щиро й безкорисливо, як гаряче любив його Ростов у 1805 році, і вбачали в ньому не тільки всі чесноти, але й усі якості людські. Ці особи, хоч і захоплювались скромністю государя, який відмовлявся від командування військами, але осуджували цю надмірну скромність і бажали лише одного й наполягали на тому, щоб гаряче любимий государ, кинувши надмірну недовіру до себе, заявив відкрито, що він стає на чолі війська, щоб склав при собі штаб-квартиру головнокомандуючого і, радячись, де треба, з досвідченими теоретиками та практиками, сам вів свої війська, яких одно це довело б до найвищого стану піднесення.

Восьма, найбільша група людей, яка своєю величезною кількістю відносилась до інших, як 99 до 1-го, складалася з людей, що не бажали ні миру, ні війни, ні наступальних рухів, ні оборонного табору ні при Дріссі, ні де б там не було, ні Барклая, ні государя, ні Пфуля, ні Бенігсена, а бажали лише одного і найістотнішого: найбільших для себе вигід та втіхи. В тій каламутній воді перехресних і переплутаних інтриг, які кишіли при головній государевій квартирі, вельми багато в чому можна було зробити успіх, що неможливо було б в інший час. Один, не бажаючи тільки втратити свого вигідного становища, нині погоджувався з Пфулем, завтра з супротивником його, післязавтра твердив, що не має ніякої думки про певну річ, тільки для того, щоб уникнути відповідальності й догодити государеві. Другий, бажаючи набути вигоди, привертав до себе государеву увагу, голосно вигукуючи те саме, на що натякнув государ напередодні, сперечався і кричав у раді, б'ючи себе в груди і викликаючи тих, що не погоджувались, на дуель і тим показуючи, що він ладен бути жертвою загальної користі. Третій просто випрошував собі, між двома радами і у відсутності ворогів,

одноразову допомогу за свою вірну службу, знаючи, що тепер ніколи буде відмовити йому. Четвертий ненароком все потрапляв на очі государеві, обтяжений роботою. П'ятий, для того, щоб досягти давно бажаної мети — обіду в государя, запекло доводив правоту чи неправоту нової виниклої думки і для цього наводив більш чи менш сильні і справедливі докази.

Всі люди цієї партії ловили карбованці, хрести, чини і в цій ловитві стежили тільки за напрямом флюгера царської ласки, і тільки-но помічали, що флюгер повернувся в один бік, як усе це трутнєве населення армії починало дути в той самий бік, так що государеві тим трудніше було повернути його в другий. Серед непевності становища, при навислій серйозній небезпеці, що надавала всьому особливо тривожного характеру, серед цього вихору інтриг, самолюбств, сутичок, різних поглядів і почуттів, йри різноплемінності всіх цих осіб, ця восьма, найбільша партія* людей, заклопотаних особистими інтересами, надавала більшій заплутаності й невиразності загальній справі. Хоч би яке порушувалося питання, а вже рій трутнів цих, не відтрубивши ще над попередньою темою, перелітав на нову і своїм дзижчанням заглушував і затемняв щирі голоси сперечальників.

З усіх цих партій, на той самий час, як князь Андрій приїхав-до армії, зібралась ще одна, дев'ята партія і починала піднімати свій голос. То була партія людей старих, розумних, державно-досвідчених: вони вміли, не поділяючи жодної з суперечних думок, абстрактно подивитися на все, що робилось при штабі головної квартири, і обмірковувати засоби до виходу з цієї непевності, нерішучості, заплутаності і слабкості.

Люди цієї партії казали й думали, що все погане походить переважно від присутності государя з військовим двором при армії, що в армію перенесено ту непевну, умовну і мінливу хисткість стосунків, яка зручна при дворі, але шкідлива в армії; що государеві треба царювати, а не керувати військом, що єдиним виходом з цього становища є від'їзд государя з його двором з армії; що сама присутність государя паралізує п'ятдесят тисяч війська, потрібних для забезпечення його особистої безпеки; що найгірший, але незалежний головнокомандуючий буде кращим за найкращого, але зв'язаного присутністю і владою государя.

У той самий час, як князь Андрій жив без діла при Дріссі, Шишков, державний секретар, бувши одним з головних пред— 4 ставників цієї партії, написав государеві листа, якого погодилися підписати Балашов і Аракчєєв. У листі цьому, користуючись даним йому від государя дозволом міркувати про загальний хід справ, він шанобливо і під приводом необхідності для государя викликати запал до війни у народі столиці, пропонував государеві покинути військо.

Піднесення народу і заклик до нього від государя на захист вітчизни — те саме (наскільки воно спричинене було особистою присутністю государя в Москві) піднесення народу, яке було головною причиною тріумфу Росії, було поставлене перед государем і прийняте ним як привід для виїзду з армії.

Х

Листа цього ще не було подано государеві, коли Барклай за обідом передав

Волконському, що государеві особисто бажано бачити князя Андрія для того, щоб розпитати його про Туреччину, і що князь Андрій має прибути в квартиру Бенігсена о шостій годині вечора.

Цього ж дня в квартирі государя було одержано звістку про новий рух Наполеона, що може бути небезпечним для армії,— звістку, як виявилось згодом, неправдиву. І цього ж ранку полковник Мішо об'їжджав з государем дрісські укріплення і доводив государеві, що укріплений табір цей, який влаштував Пфуль і який вважався досі за тактичний *chef-d'oeuvre*¹, що має погубити Наполеона,— що табір цей — нісенітниця і загибель російської армії.

Князь Андрій приїхав у квартиру генерала Бенігсена, який займав невеликий поміщицький будинок на самому березі річки. Ні Бенігсена, ні государя не було там; але Чернишов, государів флігель-ад'ютант, прийняв Волконського і сказав йому, що государ поїхав з генералом Бенігсеном і з маркізом Паулучі вдруге нинішнього дня об'їжджати укріплення Дрісського табору, вигідність якого починала викликати великий сумнів.

Чернишов сидів з книгою французького роману біля вікна першої кімнати. Кімната ця, певно, раніш була салою; в ній ще стояв орган, на який накидано було якісь килими, і в одному кутку стояло складане ліжко Бенігсенового ад'ютанта. Цей ад'ютант був тут. Він, видно, замучений гулянкою чи роботою, сидів на згорнутій постелі і дрімав. З зали вело двоє дверей: одні прямо в колишню вітальню, другі праворуч до кабінету. З перших дверей чути було голоси; розмовляли по-німецькому і зрідка по-французькому. Там, у колишній вітальні, було зібрано² за бажанням государя, не військову раду (государ любив невизначеність), а деяких осіб, думки яких у наступних утрудненнях він бажав знати. Це не була військова рада, а мовби рада обраних для з'ясування деяких питань особисто для государя. На цю напівраду було запрошено: шведського генерала Арм-фельда, генерал-ад'ютанта Вольцогена, Вінцінгероде, якого Наполеон називав утеклим французьким підданим, Мішо, Толя, зовсім не військову людину — графа Штейна і, нарешті, самого Пфуля, який, як чув князь Андрій, був *la cheville ouvrière*² всієї справи. Князь Андрій мав нагоду добре розглядіти його, бо Пфуль незабаром після нього приїхав і пройшов до вітальні, зупинившись на хвилину поговорити з Чернишовим.

Пфуль з першого погляду, в своєму російському генеральському погано пошитому мундирі, який недовладно, як на рядженому, лежав на ньому, здався князеві Андрію неначе знайомим, хоч він ніколи не бачив його. В ньому був і Вейротер, і Мак, і Шмідт, і багато інших німецьких теоретиків-генералів, яких князеві Андрію вдалося бачити в 1805 році; але він був типовішим за всіх них. Такого німця-теоретика, який поєднував у собі ©се, що було в тих німцях, ще не бачив ніколи князь Андрій.

Пфуль був невисокий на зріст, дуже худий, але ширококостий, грубої, здорової будови, з широким тазом і кощавими лопатками. Обличчя в нього було дуже зморшкувате, з глибоко вставленими очима. Волосся його спереду біля скронь, очевидно, квапливо було пригладжене щіткою, а ззаду наївно стирчало

1 найвищу досконалість,

2 основою

китичками. Він, стурбовано й сердито оглядаючись, увійшов до кімнати, наче він усього боявся в великій кімнаті, куди увійшов. Він незграбним порухом, притримуючи шпагу, повернувся до Чернишова, питаючи по-німецькому, де государ, йому, видно було, якнайшвидше хотілось пройти кімнати, закінчити поклони і привітання і сісти за роботу перед картою, де він почував себе на місці. Він поспішно кивав головою на слова Чернишова й іронічно усміхався, слухаючи його слова про те, що государ оглядає укріплення, які він, сам Пфуль, заклав за своєю теорією. Він щось басовито і круто, як говорять самовпевнені німці, пробурчав сам до себе: Dummkopf... чи: zu Grunde die ganze Geschichte... чи: s'wird was gescheites d'raus werden...¹ Князь Андрій не розібрав і хотів пройти, але Чернишов познайомив князя Андрія з Пфулем, зазначивши, що князь Андрій приїхав з Туреччини, де так щасливо закінчено війну. Пфуль ледве глянув не так на князя Андрія, як через нього, і промовив сміючись: "Da muss ein schöner taktischer Krieg gewesen sein"². — І засміявшись презирливо, пройшов до кімнати, з якої чутно було голоси.

Видно, Пфуль, уже завжди готовий на іронічне роздратовання, нині був особливо збуджений тим, що насмілились без нього оглядати його табір і міркувати про нього. Князь Андрій з одного цього короткого побачення з Пфулем, завдяки своїм аустерліцьким спогадам, склав собі ясну характеристику цієї людини. Пфуль був одним з тих безнадійно, незмінно, до мучеництва самовпевнених людей, якими бувають лише німці, і тому саме, що лише німці бувають самовпевненими на підставі абстрактної ідеї — науки, тобто уявного знання абсолютної істини. Француз буває самовпевненим тому, що він вважає себе особисто, як розумом так і тілом, непереборно-чарівним як для чоловіків, так і для жінок. Англієць самовпевнений на тій підставі, що він є громадянин найупорядкованішої держави в світі і тому, як англієць, знає завжди, що йому треба робити, і знає, що все, що він робить як англієць, безсумнівно добре. Італієць самовпевнений тому, що він схвильований і забуває легко і себе й інших. Росіянин самовпевнений саме тому, що він нічого не знає і знати не хоче, бо не вірить, щоб можна було повністю знати що-небудь. Німець самовпевнений найгірше за всіх, і твердіше за всіх, і огидніше за всіх, бо він думає, що знає істину, науку, яку він сам вигадував, але яка для нього є абсолютною істиною. Такий, очевидно, був Пфуль. У нього була наука — теорія облічного руху, що її він вивів з історії воєн Фрідріха Великого, і все, що зустрічалося йому в новітній військовій історії, здавалось йому безглуздя, варварством, неподобною сутичкою, у якій з обох боків було зроблено стільки помилок, що війни ці не могли бути названі війнами: вони не підходили під теорію і не могли правити за предмет науки.

1 дурнигі... к бісу всю справу...

2 "Ото, мабуть, правильно-тактична була війна".

У 1806 році Пфуль був одним із складачів плану війни, що закінчилась Ієною та Ауерштетом; але в результаті цієї війни він не вбачав ні найменшого доказу

неправильності своєї теорії. Навпаки, зроблені відступи від його теорії були, за його уявленнями, єдиною причиною всієї невдачі, і він з властивою йому радісною іронією казав: "Ich sagte ja, dass die ganze Geschichte zum Teufel gehen werde"¹. Пфуль був один з тих теоретиків, які так люблять свою теорію, що забувають мету теорії—застосування її на практиці; він з любові до теорії ненавидів усяку практику і знати її не хотів. Він навіть радів з неуспіху, бо неуспіх, спричинений відступом у практиці від теорії, доводив йому тільки справедливість його теорії.

Він сказав кілька слів у розмові з князем Андрієм і Чернишовим про теперішню війну з виразом людини, яка знає наперед, що все буде погано і що він навіть не незадоволений з цього. Непричесані китички волосся, що стирчали на потилиці, і квапливо причесані височки особливо промовисто говорили це.

Він пройшов до другої кімнати, і звідти зараз же почулись басовиті й буркотливі звуки його голосу.

XI

Не встиг князь Андрій провести очима Пфуля, як до кімнати поспішно ввійшов граф Бенігсен і, кивнувши головою Волконському, не зупиняючись, пройшов до кабінету, даючи якісь накази своєму ад'ютантові. Государ їхав за ним, і Бенігсен поспішив уперед, щоб приготувати дещо і встигнути зустріти государя. Чернишов і князь Андрій вийшли на ганок. Государ з утомленим виглядом злізав з коня. Маркіз Паулучі щось казав государеві. Государ, схиливши голову на лівий бік, з незадоволеним виглядом слухав Паулучі, який говорив з особливим запалом. Государ рушив уперед, як видно, бажаючи закінчити розмову, але розчервонілий, схвилюваний італієць, забуваючи пристойність, ішов за ним, не перестаючи говорити.

— Quant à celui qui a conseillé ce camp, le camp de Drissa, — говорив Паулучі, тимчасом, як государ, входячи на східці й побачивши князя Андрія, придивлявся до незнайомого йому обличчя.

— Quant à celui, Sire, — продовжував Паулучі з одчайдушністю, наче не маючи сили стриматися, — qui a conseillé le camp de Drissa, je ne vois pas d'autre alternative que la maison jaune ou le gibet². — Не дослухавши і наче не чувши слів італійця, государ, пізнавши Волконського, ласкаво повернувся до нього.

— Дуже радий тебе бачити, пройди туди, де вони зібрались,

1 "Я ж казав, що вся справа піде к бісу".

2 — А щодо того, хто нараяв Дрісський табір, щодо тієї людини, государю, яка нараяла табір при Дріссі, то для неї, на мою думку, є тільки два місця: жовтий дім або шибениця.

і почекай мене.— Государ пройшов до кабінету. За ним пройшов князь Петро Михайлович Волконський, барон Штейн, і за ними зачинилися двері. Князь Андрій, користуючись дозволом государя, разом з Паулучі, якого він знав по Туреччині, пройшов до вітальні, де зібралася рада.

Князь Петро Михайлович Волконський займав посаду начебто начальника штабу государя. Волконський вийшов з кабінету, приніс до вітальні карти і, розклавши їх на

столі, переказав питання, з приводу яких він бажав чути думку зібраних панів. Річ у тому, що вночі було одержано звістку (що, як виявилось згодом, була невірною) про рух французів у обхід Дріс-ського табору.

Першим почав говорити генерал Армфельд; щоб уникнути нового утруднення, він несподівано запропонував зовсім нову, нічим (хіба що бажанням показати, що він теж може мати думку) непоясненну позицію осторонь від Петербурзького і Московського шляхів, на якій, на його погляд, армія повинна була, з'єднавшись, чекати ворога. Видно було, що цей план Армфельд давно склав і що він тепер розповів його не так з метою відповідати на поставлені питання, на які план цей не відповідав, як з метою скористатися з нагоди висловити його. Це була одна з мільйонів пропозицій, які так само слушно, як і інші, можна було робити, не маючи уявлення про те, якого характеру набере війна. Деякі заперечували його думку, деякі захищали її. Молодий полковник Толь палкіше за інших заперечував думку шведського генерала і під час суперечки вийняв з бічної кишені списаного зошита й попросив дозволу прочитати його. В докладно складеній записці Толь пропонував інший — цілковито суперечний і планові Армфельда і планові Пфуля — план кампанії. Паулучі, відповідаючи Толю, запропонував план руху вперед і атаки, що єдина, за його словами, могла вивести нас із невідомості й пастки (як він називав Дрісський табір), в якій ми перебували. Під час цих суперечок Пфуль і його перекладач Вольцоген (його міст у придворному відношенні) мовчали. Пфуль лише презирливо фиркав і одвертався, показуючи, що він ніколи не принизиться до заперечення тієї дурниці, яку він тепер чує. Але коли князь Волконський, керуючи дебатами, викликав його на викладення своєї думки, він тільки сказав:

— Чого ж мене питати? Генерал Армфельд запропонував прекрасну позицію з відкритим тилом. Або атака von diesem italienischen Herrn, sehr schön¹. Або відступ. Auch gut². Чого ж мене питати?—сказав він. — Ви ж самі знаєте все краще за мене.— Але коли Волконський, нахмурившись, сказав, що він питає його думку від імені государя, то Пфуль підвівся і, раптом запалившись, почав говорити:

1 цього італійського добродія, дуже добре.

2 Теж добре.

— Все зіпсували, все сплутали, все хотіли знати краще за мене, а тепер прийшли до мене. Як поправити? Нема чого поправляти. Треба виконувати точно за підставами, які я виклав,— говорив він, стукаючи кощавими пальцями по столі.— В чім утруднення? Дурниці, Kinderspiel^г. — Він підійшов до карти і став швидко говорити, тикаючи сухим пальцем у карту й доводячи, що ніяка випадковість не може змінити доцільності Дріс-ського табору, що все передбачено і що коли ворог справді піде в обхід, то ворог повинен бути неминуче знищений.

Паулучі, не знаючи по-німецькому, почав питати його по-французькому. Вольцоген підійшов на допомогу своєму принци-палові, який погано говорив по-французькому, і став перекладати його слова, ледве встигаючи за Пфулем, який швидко доводив, що все, все, не тільки те, що сталося, а все, що тільки могло статися, все було передбачено

в його плані, і що коли тепер були утруднення, то вся вина була лише в тому, що не точно все виконано. Він безперервно іронічно сміявся, доводив і нарешті презирливо кинув доводити, як кидає математик перевіряти різними способами раз доведену правильність задачі. Вольцоген замінив його, продовжуючи викладати по-французькому його думки і зрідка кажучи до Пфуля: "Nicht wahr, Exzellenz?"² Пфуль, як людина в запалі бою б'є по своїх, сердито кричав і на Вольцогена:

— Nun ja, was soll denn da noch expliziert werden?³ Паулучі і Мішо в два голоси нападали на Вольцогена по-французькому. Армфельд по-німецькому звертався до Пфуля. Толь по-російському пояснював князеві Волконському. Князь Андрій мовчки слухав і спостерігав.

З усіх цих осіб більш за всіх викликав співчуття в князя Андрія озлоблений, рішучий і безглуздо-самовпевнений Пфуль. Він один з усіх тут присутніх осіб, очевидно, нічого не бажав для себе, ні до кого не почував ворожнечі, а лише одного бажав — запровадження в життя плану, складеного за теорією, яку він вивів роками праці. Він був смішний, був неприємний своєю іронічністю, але разом з тим викликав мимовільну пошану своєю безмежною відданістю ідеї. Крім того, в усіх промовах усіх промовців, за винятком Пфуля, була одна спільна риса, якої не було на військовій раді в 1805 році,— це був тепер хоч і приховуваний, але панічний страх перед генієм Наполеона, страх, що позначався на кожному виступі. Припускали для Наполеона все можливим, чекали його з усіх боків і його страшним іменем руйнували припущення один одного. Лише Пфуль, здавалось, і його, Наполеона, вважав за такого ж варвара, як і всіх опонентів своєї теорії. Але, крім почуття пошани, Пфуль викликав у князя

1 дитячі Іграшки.

2 "Правда ж, ваше превосходительство?"

3 — Авжеж, що тут ще балакати?

Андрія і почуття жалості. По тому тону, з яким обходилися а ним придворні, по тому, що дозволив собі сказати Паулучі імператорові, а головне по деякій одчайдушності висловів самого Пфуля видно було, що інші знали, і він сам почував, що падіння його близьке. І, незважаючи на свою самовпевненість і німецьку буркотливу іронічність, він був жалюгідний із своїм пригладженим волоссям на скронях і з китичками, що стирчали на потилиці. Він, як видно, хоч і приховував це під виглядом роздратованості та презирства, був у розпачі від того, що єдина тепер нагода перевірити на величезному досвіді і довести всьому світові вірність своєї теорії вислизала від нього.

Дебати тривали довго, і чим довше вони тривали, тим більше розгорялися суперечки, що доходили до крику та образ, і тим менш було можливо зробити який-небудь загальний висновок з усього сказаного. Князь Андрій, слухаючи цей різномовний говір і ці припущення, плани і спростовання та вигуки, лише дивувався з того, що вони всі говорили. Ті думки, які давно й часто виникали в нього під час його військової діяльності, що нема й не може бути ніякої воєнної науки і тому не може бути, ніякого так званого воєнного генія, тепер набули для нього цілковитої очевидності істини. "Яка ж могла бути теорія і наука в справі, умови і обставини якої

невідомі і не можуть бути визначені, в якій силі діячів війни ще менш може бути визначена? Ніхто не міг і не може знати, в якому буде становищі наша і ворожа армія через день, і ніхто не може знати, яка сила цього чи того загону. Іноді, коли нема боягуза попереду, який закричить: "ми відрізані!" і почне втікати, а є попереду весела, смілива людина, яка вигукне: "ура!" — загін у п'ять тисяч вартій тридцяти тисяч, як під Шенграбенем, а іноді п'ятдесят тисяч втікають від восьми, як під Аустерліцем. Яка ж може бути наука в такій справі, в якій, як у всякій практичній справі, ніщо не може бути визначеним, і все залежить від незчисленних умов, значення яких виявляється за одну хвилину, про яку ніхто не знає, коли вона настане. Армфельд каже, що наша армія відрізана, а Паулучі каже, що ми поставили французьку армію між двома вогнями; Мішо каже, що непридатність Дріссського табору полягає в тому, що річка позаду, а Пфуль каже, що в цьому його сила. Толь пропонує один план, Армфельд пропонує другий; і всі хороші, і всі погані, і вигоди кожної пропозиції можуть бути очевидними лише в той момент, коли станеться подія. І чому всі кажуть: геній воєнний! Хіба геній та людина, яка вчасно вміє наказати підвезти сухарі і йти тому праворуч, тому ліворуч? Тільки через те, що військові люди наділені блиском і владою і маси негідників підлещуються до влади, надаючи їй невластивих якостей генія, їх називають геніями. Навпаки, кращі генерали, яких я знав,—дурні або неуважливі люди. Кращий Багратіон,— сам Наполеон визнав це. А сам Бонапарт!. Я пам'ятаю самовдоволене і обмежене його обличчя на Аустерліцькому полі. Не тільки генія і якихось особливих якостей не треба доброму полководцеві, але й навпаки, йому потрібна відсутність найвищих, найкращих людських якостей — любові, поезії, ніжності, філософського, допитливого сумніву. Він повинен бути обмеженим, твердо певним того, що те, що він робить, дуже важливе (інакше в нього не вистачить терпіння), і тоді лише він буде хоробрим полководцем. Борони боже, коли він людина, полюбить кого-небудь, пожаліє, подумає про те, що справедливе і що ні. Зрозуміло, що здавна ще для них підробили теорію геніїв, бо вони — влада. Заслуга в успіху воєнної справи залежить не від них, а від тієї людини, яка в рядах закричить: пропали, або закричить: ура! І тільки в цих рядах можна служити з певністю, що ти корисний!"

Так думав князь Андрій, слухаючи балачки, і опам'ятався лише тоді, коли Паулучі покликав його і всі вже розходились.

Другого дня на огляді государ спитав князя Андрія, де він бажає служити, і князь Андрій навіки втратив своє місце у придворному світі, не попросившись залишитися при особі государя, а попросивши дозволу служити в армії.

XII

Ростов перед початком кампанії одержав листа від батьків, у якому, коротко сповіщаючи його про Наташину хворобу і про розрив з князем Андрієм (розрив цей пояснювали йому відмовою Наташі), вони знову просили його вийти у відставку і приїхати додому. Микола, одержавши цього листа, і не спробував проситися у відпустку чи в відставку, а написав батькам, що дуже жалкує про Наташину хворобу і про її розрив з нареченим і що він зробить усе можливе для того, щоб виконати їх

бажання. Соні він писав окремо.

"Коханий друже душі моєї,— писав він.— Ніщо, крім честі, не могло б втримати мене від повернення в село. Але тепер, перед початком кампанії, я б визнав себе безчесним не тільки перед усіма товаришами, але й перед самим собою, якби я віддав перевагу своєму щастю над своїм обов'язком і любов'ю до вітчизни. Але це остання розлука. Вір, що відразу після війни, якщо я буду живий і ти все любитимеш мене, я кину все і прилечу до тебе, щоб пригорнути тебе вже назавжди до моїх полум'яних грудей".

Справді, лише кампанія затримала Ростова й перешкодила йому приїхати — як він обіцяв—і одружитися з Сонею. Отраднен-ська осінь з полюванням і зима із святами і з Сониною любов'ю відкрили йому перспективу тихих дворянських радощів та спокою, яких він не знав раніш і які тепер вабили його до себе. "Гарна дружина, діти, добра зграя гончаків, жвавих десять-дванадцять пар хортів, господарство, сусіди, служба за зибо-

рами!"—думав він. Але тепер була кампанія, і треба було залишатися в полку.— А що це треба було, то Микола Ростов, як на його характер, був задоволений і з того життя, яке він провадив у полку, і зумів зробити собі це життя приємним.

По тому як Микола приїхав з відпустки, радісно зустрінутий товаришами, його послали за ремонтом, і з Малоросії він привів чудових коней, які радували його і заслужили йому похвали від начальства. За його відсутності йому було надано звання ротмістра, і коли полк поставили на воєнний стан із збільшеним комплектом, він знову одержав свій колишній ескадрон.

Почалась кампанія, полк було рушено в Польщу, видавалась подвійна платня, прибули нові офіцери, нові солдати, коні і, головне, поширився той збуджено-веселий настрій, який супроводить початок війни; і Ростов, усвідомлюючи своє вигідне становище в полку, весь віддався утіхам та інтересам військової служби, хоч і знав, що рано чи пізно доведеться їх покинути.

Війська відступили від Вільни з різних складних державних, політичних і тактичних причин. Кожен крок відступу супроводився складною грою інтересів, висновків та пристрастей у головному штабі. А для гусарів Павлоградського полку весь цей відступальний похід, найкращої пори літа, з достатнім продовольством, був найпростішою і найвеселішою справою. Смутитися, турбуватися та інтригувати могли лише в головній квартирі, а в глибокій армії і не пита'ли себе, куди, чого йдуть. Коли жалкували, що відступають, то лише тому, що треба було виходити з обжитої квартири, від гарненької панни. Якщо й спадало кому-небудь на думку, що справи погані, то, як личить доброму військовому, той, кому це спадало на думку, намагався бути веселим і не думати про загальний хід справ, а думати про свою найближчу справу. Спочатку весело стояли біля Вільни, заводячи знайомства з польськими поміщиками та чекаючи на огляди государя й інших вищих командирів і відбуваючи ті огляди. Потім прийшов наказ відступити до Свенцяні і винищувати провіант, який не можна було вивезти. Свенцяні пам'ятні були для гусарів лише тому, що це був п'яний табір, як прозвала вся

армія стоянку біля Свенцянів, і тому, що в Свенцянах багато було скарг на війська за те, що вони, скориставшись з наказу відбирати провіант, серед провіанту забирали коней, і екіпажі, і килими в польських панів. Ростов пам'ятав Свенцянів тому, що він першого дня вступу в це містечко змінив вахмістра і не міг упоратися з усіма п'яними людьми ескадрону, які без його відома вивезли п'ять бочок старого пива. Від Свенцянів відступали далі й далі до Дрісси, і знову відступили від Дрісси, уже наближаючись до російських кордонів.

13 липня павлоградцям вперше довелося бути в серйозному бою.

4 Війна і мир.

49

12 липня вночі, напередодні бою, була велика буря з дощем і градом. Літо 1812 року взагалі відзначалося бурями.

Павлоградські два ескадрони стояли біваками серед витовченого дотла худобою та кіньми житнього лану, що вже виколосився. Йшов заливний дощ, і Ростов з молодим офіцером Ільїним, якому він протегував, сидів під згородженим наспіх куріньчиком. Офіцер їх полку, з довгими вусами, що продовжувались від щік, їздивши до штабу і потрапивши під дощ, зайшов до Ростова.

— Я, графе, із штабу. Чули про подвиг Раєвського?—І офіцер розповів подробиці Салтановського бою, які він чув у штабі.

Ростов, щулячись шиєю, за яку затікала вода, курив люльку і слухав неухважно, зрідка поглядаючи на молодого офіцера Ільїна, який тулився біля нього. Офіцер цей, шістнадцятилітній хлопець, нещодавно вступивши до полку, був тепер у відношенні до Миколи тим, чим був Микола у відношенні до Денисова сім років тому. Ільїн намагався в усьому наслідувати Ростова і, як жінка, був закоханий у нього.

Офіцер з подвійними вусами, Здржинський, розповідав пишномовно про те, як Салтановська гребля була Фермопілами росіян, як на цій греблі генерал Раєвський зробив вчинок, гідний древніх. Здржинський розповідав про вчинок Раєвського, який вивів на греблю своїх двох синів під страшний вогонь і з ними поруч пішов в атаку. Ростов слухав розповідь і не тільки нічого не казав на підтвердження захвату Здржинського, але й, навпаки, мав вигляд людини, яка соромиться того, що їй розповідають, хоч і не має наміру заперечувати. Ростов після Аустерліцької і 1807 року кампаній знав із свого власного досвіду, що, розповідаючи про воєнні пригоди, завжди брешуть, як і сам він брехав, розповідаючи; по-друге, він був достатньо досвідчений, щоб знати, що все відбувається на війні зовсім не так, як ми можемо уявляти й розказувати. І тому йому не подобалось оповідання Здржинського, не подобався і сам Здржинський, який, із своїми вусами від щік, за своєю звичкою низько нагинався над обличчям того, кому він розповідав, і тіснив його в тісному курені. Ростов мовчки дивився на нього. "По-перше, на греблі, яку атакували, певно, мала бути така плутанина й тиснява, що коли Раєвський і вивів синів, то це ні на кого не могло вплинути, хіба що на чоловік з десять, які були біля самого нього,— думав Ростов,— решта й не могли бачити, як і з ким ішов Раєвський по греблі. Але й ті, які бачили це,

не могли відчутти великого запалу, бо що їм до ніжних батьківських почуттів Раєвського, коли тут йдеться про власну шкуру? Потім, від того, візьмуть чи не візьмуть Салтановську греблю, не залежала доля вітчизни, як нам описують це про Фермопіли. Отже, нащо ж було приносити таку жертву? І потім нащо тут, на війні, вплутувати своїх дітей? Я б не тільки Петю-брата не повів би, але й Ільїна навіть, цього чужого мені, але доброго хлопця, постарався б поставити куди-небудь під захист",— думав далі Ростов, слухаючи Здржинського. Але він не сказав своїх думок: він і на це вже мав свій досвід. Ейн знав, що це оповідання сприяло уславленню нашої зброї, і тому треба було вдавати, що не маєш сумніву в ньому. Так він і робив.

— Однак, це нестерпно,— сказав Ільїн, який помічав, що Ростову не подобається мова Здржинського.— І панчохи, й сорочка, і під мене підтекло. Піду шукати притулку. Здається, дощик поменшав. — Ільїн вийшов, і Здржинський поїхав.

Через п'ять хвилин Ільїн, хляпаючи по болоті, прибіг до куреня.

— Ура! Ростов, ходімо швидше. Знайшов! Ось тут кроків за двісті корчма, вже туди забрались наші. Хоч посушимося, і Марія Генріхівна там.

Марія Генріхівна була дружина полкового лікаря, молода, гарненька німкеня, з якою лікар одружився в Польщі. Лікар, чи тому, що не мав коштів, чи тому, що не хотів перший час одруження розлучатися з молодого дружиною, возив її скрізь за собою при гусарському полку, і лікареві ревності стали звичайною темою жартів між гусарськими офіцерами.

Ростов накинув плащ, гукнув за собою Лаврушку з речами й пішов з Ільїним, де сковзаючи по болоті, де просто хляпаючи під дощем, що поволі вщухав, у темряві вечора, зрідка порушуваний далекими блискавкам[^].

— Ростов, де ти?

— Ось. Яка блискавка!— перемовлялися вони.

XIII

В корчмі, перед якою стояла лікарева халабуда, вже було чоловік з п'ять офіцерів. Марія Генріхівна, повна білява німочка в кофточці і в нічному чепчику, сиділа на покуті на широкий лаві. Чоловік її, лікар, спав позад неї. Ростов і Ільїн, зустрінуті веселими вигуками й реготом, увійшли до кімнати.

— Е! та в вас як весело,— сміючись сказав Ростов.

— А ви чого гав ловите?

— Гарні! Так і тече з них! Вітальні нашої не замочить.

— Марії Генріхівни сукню не забруднити,— відповідали голоси.

Ростов і Ільїн поспішили знайти куточок, де б вони, не зневажаючи скромності Марії Генріхівни, могли переодягнутись. Вони пішли були за перегородку, щоб переодягтись; але в маленькій комірчині, наповнюючи її всю, з однією свічкою на порожньому ящику, сиділи три офіцери, граючи в карти, і нізащо не хотіли поступитися своїм місцем. Марія Генріхівна дала на якийсь час свою спідницю, щоб використати її замість занавіски, і за цією занавіскою Ростов та Ільїн з допомогою Лаврушки. який приніс в'юки, скинули мокрий і наділи сухий одяг.

У розваленій грубці розклали вогонь. Дістали дошку і, вмостивши її на двох сидлах, покрили попоною, дістали самоварчика, погрібець та півпляшки рому, і, попросивши Марію Генріхівну бути за господиню, всі юрмилися біля неї. Хто пропонував їй чисту носову хусточку, щоб обтирати чарівні ручки, хто під ніжки підкладав їй венгерку, щоб було тепло, хто плащем запинав вікно, щоб не віяло, хто обмахував мух з обличчя її чоловіка, щоб він не прокинувся.

— Облиште його,— казала Марія Генріхівна, положливо і щасливо усміхаючись, — він і так спить добре після безсонної ночі.

— Не можна, Маріє Генріхівно,— відповів офіцер,— треба лікареві прислужитися. Все ж, може, й він мене пожаліє* коли ногу або руку різатиме.

Склянок було лише три; вода була така каламутна, що не можна було добрати, коли міцний чи неміцний чай, і в самоварі води було лише на шість склянок, але тим приємніше було по черзі та старшинству одержувати свою склянку з пухлих з короткими, не зовсім чистими нігтями ручок Марії Генріхівни. Всі офіцери, здавалося, справді були закохані цього вечора в Марію Генріхівну. Навіть ті офіцери, що грали за перегородкою в карти, незабаром кинули гру і перейшли до самовара, підкоряючись загальному настроєві залицяння до Маш'ї Генріхівни. Марія Генріхівна, бачачи себе оточеною такою блискучою і чемною молоддю, сяяла щастям, хоч як вона намагалася приховувати це і хоч як очевидно торопіла при кожному сонному рухові чоловіка, що спав за нею.

Ложка була лише одна, цукру було найбільше, але розмішувати його не встигали, і тому було вирішено, що вона по черзі мішатиме цукор кожному. Ростов, одержавши свою склянку і підливши в неї рому, попросив Марію Генріхівну розмішати.

— Таж ви без цукру?— сказала вона, все усміхаючись, неначе все, що говорила вона, і все, що говорили інші, було дуже смішне і мало ще інше значення.

— Та мені не цукор, мені лише, щоб ви помішали своєю ручкою.

Марія Генріхівна погодилася і стала шукати ложки, яку вже захопив хтось.

— Ви пальчиком, Маріє Генріхівно,— сказав Ростов,— ще приємніше буде.

— Гаряче!— сказала Марія Генріхівна, червоніючи від задоволення.

Ільїн узяв відро з водою і, капнувши туди рому, прийшов до Марії Генріхівни, просячи помішати пальчиком.

— Це моя чашка,— казав він.— Тільки вкладіть пальчика, все вип'ю.

Коли самовар увесь випили/ Ростов узяв карти і запропонував грати в королі з Марією Генріхівною. Кинули жеребок, кому бути партнером Марії Генріхівни. За правило гри, на пропозицію Ростова, було встановлено, що той, хто буде королем, має право поцілувати в ручку Марію Генріхівну, а той, хто залишиться пройдисвітом, щоб ішов ставити новий самовар для лікаря, коли він прокинеться.

— Ну, а якщо Марія Генріхівна буде королем? — спитав Ільїн.

— Вона й так королева! І накази її—закон.

Тільки-но почалася гра, як з-за Марії Генріхівни раптом підвелася закучмана лікарева голова. Він давно вже не спав і прислухався до того, що говорилося, і, як

видно, не знаходив нічого веселого, смішного чи кумедного в усьому, що говорилося і робилося. Обличчя його було смутне й понуре. Він не поздоровався з офіцерами, почухався і попросив дозволу вийти, бо йому загороджували дорогу. Як тільки він вийшов, усі офіцери зайшлися голосним реготом, а Марія Генріхівна до сліз почервоніла і тим зробилася ще привабливішою в очах усіх офіцерів. Повернувшись із двору, лікар сказав дружині (яка перестала вже так щасливо усміхатися і, злякано чекаючи вироку,, дивилась на нього), що дощ перестав і що треба йти ночувати в халабуду, а то все розтягнуть.

— Та я вістового пошлю... двох!—сказав Ростов.— Годі-бо, доктор.

— Я сам стану на варті!—сказав Ільїн.

— Ні, панове, ви виспались, а я дві ночі не спав,— сказав лікар і понуро сів біля жінки, чекаючи закінчення гри.

Дивлячись на похмуре обличчя лікаря, який косився на свою дружину, офіцери стали ще веселіші, і багато хто не міг втриматися від сміху, якому вони квапливо намагались знайти пристойні приводи. Коли лікар пішов, повівши свою дружину, і помістився з нею в халабудці, офіцери полягали в корчмі, повкривавшись мокрими шинелями; але довго не спали, то перемовляючись, згадуючи зляканого лікаря і веселу лікаршу, то вибігаючи на ґанок і сповіщаючи про те, що робилось у халабудці. Кілька разів Ростов, загортаючись з головою, хотів заснути; але знову чие-небудь зауваження розважало його, знову починалась розмова і знову лунав безпричинний, веселий дитячий регіт.

XIV

О третій годині ще ніхто не заснув, як з'явився вахмістр з наказом виступати до містечка Островни.

Так само з гамором і реготом офіцери квапливо почали збиратися; знову поставили самовар на каламутній воді. Але Ростов, не дочекавшись чаю, пішов до ескадрону. Вже розвиднялося; дощик перестав, хмари розходились. Було— мокро і холодно, особливо в непросохлому одязі. Ейходячи з корчми, Ростов і Ільїн обидва в сутінках світанку заглянули у глянсувату від дощу шкіряну лікареву халабуду, "з-під фартуха якої стирчали ноги лікаря і всередині якої видно було на подушці чепчик лікарші і чутно було сонне дихання.

— Далебі, вона дуже мила!— сказав Ростов до Ільїна, який виходив з ним.

— Розкіш яка жінка!—з шістнадцятилітньою серйозністю відповів Ільїн.

Через півгодини вишикуваний ескадрон стояв на дорозі. Почулась команда: "Сідай!" — солдати перехрестилися і стали сідати. Ростов, виїхавши вперед, скомандував: "Марш!", і, витягнувшись по чотири чоловіка, гусари, знімаючи —гамір хляпанням копитів по мокрій дорозі, брязкотом шабелі і тихим гомоном, рушили великим, обсадженим березами шляхом, слідом за піхотою та батареєю.

Розірвані синьо-лілові хмари, червоніючи на сході, швидко линули за вітром. Ставало все видніше й видніше. Ясно видно було ту кучеряву травичку, що засівається завжди по путівцях, ще мокру від учорашнього дощу; обвисле віття беріз, теж мокре,

гойдалось од вітру й ронило вбік від себе світлі краплі. Ясніш і ясніш вимальовувались обличчя солдатів. Ростов їхав з Ільїним, який не відставав від нього, краєм дороги, між двома рядами беріз.

Ростов у кампанії дозволяв собі вільність їздити не на фронтовому коні, а на козацькому. І знавець, і любитель, він нещодавно дістав собі баского донського, великого й доброго буланого коня, на якому він усіх випереджав. Їхати на цьому коні було для Ростова насолодою. Він думав про коня, про ранок, про лікаршу і ні разу не подумав про майбутню небезпеку.

Раніше Ростов, ідучи в бій, боявся; тепер він не почував анітрохи страху. Не тому він не боявся, що він звик до вогню (до небезпеки не можна звикнути), а тому, що він вивчився керувати своєю душею перед небезпекою. Він звик, ідучи в бій, думати про все, за винятком того, що, здавалося, було б цікавіше за все інше — про майбутню небезпеку. Хоч як він намагався, хоч як картав себе за боягузтво в перший час своєї служби, він не міг цього досягти; але з роками це прийшло само собою. Він їхав тепер поруч з Ільїним поміж березами, зрідка зриваючи листя з гілок, що потрапляли під руку, іноді доторкуючись ногою до пахвини коня, іноді віддаючи задньому гусарові докурену люльку, не повертаючись до нього, з таким спокійним і безтурботним виглядом, неначе він їхав кататись. Йому жаль було дивитися на схвильоване обличчя Ільїна, який багато і неспокійно говорив; він з досвіду знав той тяжкий стан чекання страху і смерті, в якому перебував корнет, і знав, що ніщо, крім часу, не допоможе йому.

Тільки-но сонце з'явилося на чистій смузі з-за хмари, як вітер стих, наче він не смів псувати цього чудесного після грози літнього ранку; краплі ще падали, але вже прямовисно, — і все затихло. Сонце вийшло зовсім, з'явилося на обрії і зникло у вузькій і довгій хмарі, що стояла над ним. Через кілька хвилин сонце ще ясніше з'явилося на верхньому краї хмари, розриваючи її краї. Все засяяло і заблищало. І разом з цим ссявом, неначе відповідаючи йому, залунали спереду постріли гармат.

Не встиг ще Ростов обдумати і визначити, наскільки далекі ці постріли, як од Вітебська примчав на коні ад'ютант графа Остермана-Толстого з наказом іти клуса дорогою.

Ескадрон об'їхав піхоту й батарею, що так само поспішала, спустився з гори і, пройшовши через якесь порожнє, без мешканців, село, знову піднявся на гору. Коні стали вмилюватись, люди розчервонілися.

— Стій, рівняйся! — почувлася спереду команда дивізіонера.

— Ліве плече вперед, кроком руш! — скомандували спереду. І гусари по лінії військ пройшли на лівий фланг позиції і

стали позад наших уланів, що стояли у першій лінії. Праворуч стояла наша піхота густою колоною — це були резерви; трохи вище від неї на горі видно було на чистому-чистому повітрі, в ранішньому, скісному і яскравому освітленні, на самому обрії наші гармати. Спереду за улоговиною видно було ворожі колони й гармати. В улоговині чутно було наш цеп, що вже вступив у бій і весело переклацувався з ворогом.

Ростову, як від звуків найвеселішої музики, стало весело на душі від цих звуків,

давно вже не чутих. Трап-та-та-та!— бахкали то разом, то швидко один за одним кілька пострілів. Знову замовкло все, і знову неначе лопали хлопавки, по яких ходив хтось.

Гусари простояли з годину на одному місці. Почалась і канонада. Граф Остерман із почтом проїхав позад ескадрону, зупинившись, поговорив з командиром полку і від'їхав до гармат на гору.

Услід за від'їздом Остермана в уланив почулась команда:

— В колону, до атаки шикуйсь!—Піхота попереду них здвоїла взводи, щоб пропустити кавалерію. Улани рушили, похитуючи флюгерами пік, і риссю пішли з гори на французьку кавалерію, що з'явилася під горою ліворуч.

Тільки-но улани зійшли з гори, гусарам наказано було просунутись на гору, у прикриття до батареї. В той час, як гусари ставали на місце уланив, з цепу, з виском і свистом, пролетіли, не влучаючи, далекі кулі.

Давно не чутий цей звук ще радісніше і збудливіше вплинув на Ростова, ніж попередні звуки стрілянини. Нн, вирівнявшись, розглядав поле бою, що відкривалося з гори, і всією душею брав участь у рухові уланив. Улани близько налетіли на французьких драгунів, щось сплуталося там у диму, і через п'ять хвилин улани помчали назад не до того місця, де вони стояли, а лівіше. Між оранжовими уланами на рижих конях і позад них видно було велику купу синіх французьких драгунів на сивих конях.

XV

Ростов своїм зірким мисливським оком один з перших побачив цих синіх французьких драгунів, що переслідували наших уланив. Ближче, ближче просувалися розладженими юрмами улани і французькі драгуни, які переслідували їх. Уже можна було бачити, як ці люди, що здавалися під горою маленькими, зштовхувались, наздоганяли один одного й махали руками або шаблями.

Ростов, як на цькування, дивився на те, що робилося перед ним. Він чуттям почував, що, коли вдарити тепер з гусарами на французьких драгунів, вони не встоять; але якщо вдарити, то треба було зараз, в цю хвилину, інакше буде вже пізно. Він оглянувся круг себе. Ротмістр, стоячи біля нього, так само не спускав очей з кавалерії внизу.

— Андрію Севастьяновичу,— сказав Ростов,—а ми ж їх зімнемо...

— Браве б діло,— сказав ротмістр,— а справді...

Ростов, не дослухавши його, штовхнув коня, вискочив нав-перед ескадрону, і не встиг він ще скомандувати рух, як увесь ескадрон, відчуваючи те саме, що й він, рушив за ним. Ростов сам не знав, як і чому він це зробив. Усе це він зробив, як він робив на полюванні, не думаючи, не міркуючи. Він бачив, що драгуни близько, що вони мчать, розстроєні; він знав, що вони не витримають, він знав, що це лише одна хвилина, яка не повернеться, якщо він пропустить її. Кулі так збудливо вищали і свистіли круг нього, кінь так гаряче просився вперед, що він не міг витримати. Він торкнув коня, скомандував і в ту ж мить, почувши за собою звук тупоту свого розгорнутого ескадрону, повною риссю став спускатися до драгунів з гори. Тільки-но вони зійшли з

гори, як мимовільно їх алюр з рисі перейшов у галоп, що ставав усе швидшим і швидшим, у міру того, як вони наближались до своїх уланів та французьких драгунів, що мчали за ними. Драгуни були близько. Передні, побачивши гусарів, стали обертати назад, задні припинятися. З почуттям, з яким він летів навперейми вовкові, Ростов, випустивши на весь мах свого донця, мчав навперейми розстроєним рядом французьких драгунів. Один улан зупинився, один піший припав до землі, щоб його не розчавили, один кінь без сідока заплутався між гусарами. Майже всі французькі драгуни летіли назад. Ростов, вибравши собі одного з них на сивому коні, пустився за ним. По дорозі він налетів на кущ; добрий кінь переніс його через нього, і, ледве втримавшись на сідлі, Микола побачив, що він через якусь часинку дожене того ворога, якого він вибрав за свою ціль. Француз пей, мабуть, офіцер — по його мундиру, зігнувшись, мчав на своєму сивому коні, шаблею підганяючи його. За мить кінь Ростова вдарив грудьми в зад офіцерового коня, мало не збив його з ніг — і в ту ж мить Ростов, сам не знаючи нащо, підняв шаблю і вдарив нею француза.

У ту ж мить, як він зробив це, вся жвавість Ростова раптом зникла. Офіцер упав не так від удару шаблею, який лише трошки розрізав йому руку вище ліктя, як від поштовху коня та від страху. Ростов, стримавши коня, шукав очима свого ворога, щоб побачити, кого він переміг. Драгунський французький офіцер однією ногою стрибав на землі, другою зачепився у стремені.. Він, злякано щулячись, неначе кожної секунди чекаючи нового удару, скривившись, з виразом жаху глянув знизу вгору на Ростова. Обличчя його, біде й забризкане болотом, біляве, молоде, з дірочкою на підборідді й зі світлими блакитними очима, було дуже не для поля бою, не вороже обличчя, а дуже просте кімнатне обличчя. Ще раніше, ніж Ростов вирішив, що він з ним робитиме, офіцер закричав: "Je me rends!"¹ Він, рапаючись, хотів і не міг виплутати із стремени ногу і, не зводячи зляканих блакитних очей, дивився на Ростова. Гусари підскочили, вийняли йому ногу й посадили його на сідло. Гусари з різних боків поралися з драгунами: один був поранений, з Закривавленим обличчям, але не давав свого коня; другий, обнявши гусара, сидів на крупі його коня; третій, з допомогою гусара, вилазив на його коня. Спереду бігла, стріляючи, французька піхота. Гусари квапливо помчали назад із своїми полоненими. Ростов їхав назад разом з іншими, переживаючи якесь неприємне почуття, що стискало йому серце. Щось неясне, заплутане, чого він ніяк не міг пояснити собі, відкрилось йому взяттям у полон цього офіцера і тим ударом, якого він завдав йому.

Граф Остерман-Толстой зустрів гусарів, що поверталися, підкликав Ростова, дякував йому і сказав, що він подасть государеві про його звитязний вчинок і проситиме для нього георгіївського хреста. Коли Ростова покликали до графа Остермана, він, згадавши про те, що атаку його було почато без наказу, був цілком певний, що начальник кличе його для того, щоб покарати за самовільний вчинок. Тим-то втішні слова Остермана та обіцянка нагороди мали б тим радісніше вразити Ростова; але все те ж неприємне, неясне почуття морально млоїло його. "Та що пак мене мучить?— спитав він себе, від'їжджаючи від генерала.— Ільїн? Ні, йому нічого не сталося.

Осоромився я чим-небудь? Ні, все не те!— Щось інше мучило його, як ка

1 Здаюсь!

яття.— Так, так, цей французький офіцер з дірочкою. І я добре пам'ятаю, як рука моя зупинилася, коли я підняв її".

Ростов побачив полонених, яких одвозили, й поїхав за ними, щоб подивитись на свого француза з дірочкою на підборідді. Він у своєму чудному мундирі сидів на заводному гусарському коні і стурбовано оглядався круг себе. Рана його на руці була майже не рана. Він удавано усміхнувся Ростову і помахав йому рукою на знак привітання. Ростову все так само було ніяково і чомусь совісно.

Увесь цей і наступний день друзі й товариші Ростова помічали, що він не скучний, не сердитий, але мовчазний,¹ задумливий і зосереджений. Він неохоче пив, усе хотів зостатись на самоті і про щось думав.

Ростов усе думав про цей свій блискучий подвиг, що, на його подив, дав йому георгіївського хреста і навіть зробив йому репутацію хороброго, і ніяк не міг зрозуміти чогось. "То вони ще дужче за нас бояться!—думав він.— То оце всього тільки і є те, що зветься героїзмом? І хіба я це робив для вітчизни? І в чому він винен із своєю дірочкою та блакитними очима? А як він злякався! Він думав, що я вб'ю його. За що ж мені вбивати його? В мене рука здригнулася. А мені дали георгіївського хреста. Нічого, нічого не розумію!"

Але поки Микола переробляв у собі ці питання і все ж не усвідомив ясно того, що так збентежило його, колесо щастя по службі, як це часто буває, повернулося на його користь: його висунули вперед після Островненського бою, дали йому батальйон гусарів і, коли треба було використати хороброго офіцера, давали йому доручення.

XVI

Одержавши звістку про хворість Наташі, графиня, ще не зовсім здорова і квола, з Петею і з усім домом приїхала в Москву, і вся родина Ростових перебралася від Марії Дмитрівни в свій будинок і зовсім оселилася в Москві.

Наташина недуга була така серйозна, що, на щастя її і на щастя рідних, думка про все те, що було причиною її недуги, її вчинок і розрив з нареченим перейшли на другий план. Вона була така хвора, що не можна було "думати про те, наскільки вона була винна в усьому, що сталося, тимчасом як вона не їла, не спала, помітно марніла, кашляла й була, як давали відчуті лікарі, в небезпеці. Треба було думати лише про те, щоб допомогти їй. Лікарі їздили до Наташі й нарізно, й консилиумами, розмовляли багато по-французькому, і по-німецькому, й по-латині, осуджували один одного, прописували найрізноманітніші ліки від усіх їм відомих хвороб; але жодному з них не приходила в голову та проста думка, що їм не може бути відомою та хвороба, на яку хворіла Наташа, як не може бути відомою жодна хвороба, на яку слабує жива людина: бо кожна жива людина має свої особливості і завжди має свою особливу, нову, складну, невідому медицині хворобу, не хворобу легенів, печінки, шкіри, серця, нервів і т. ін., записану в медицині, а хворобу, що складається з одного з незчисленних поєднань недуг цих органів. Ця проста думка не могла приходити лікарям (так само, як не може

прийти чаклунові в голову думка, що вій не може чаклувати) тому, що їх справа життя полягала в тому, щоб лікувати; тому, що за те вони одержували гроші, і тому, що на цю справу вони потратили кращі роки свого життя. Але "головне — думка ця не могла прийти лікарям тому, що вони бачили, що вони, безперечно, корисні, й були справді корисні для всіх домашніх Ростових. Вони були корисні не тим, що примушували хвору ковтати здебільшого шкідливі речовини (школа ця була мало відчутна, бо шкідливі речовини давалися в малій кількості), а корисні, конче потрібні, неминучі були (причина — чому завжди є і будуть мнимі виліковувачі, ворожки, гомеопати) тим, що вдовольняли моральні потреби хворої і людей, які люблять хвору. Вони вдовольняли ту вічну людську потребу в надії на полегшення, потребу у співчутті та діяльності, які відчуває людина під час недуги. Вони вдовольняли ту вічну людську—в дитині помітну в найпервіснішій формі—потребу потерти те місце, яке вдарено. Дитина вдариться і зараз же біжить у руки матері, няньки для того, щоб їй поцілували й потерли болюче місце, і їй робиться легше, коли болюче місце потруть або поцілують, Дитина не вірить, щоб у сильніших і мудріших за неї не було способу зарадити її болеві. І надія на полегшення і висловлення співчуття в той час, як мати тре її гулю, втішують її. Лікарі для Наташі були корисні тим, що вони цілували і терли бобо, запевняючи, що зараз пройде, якщо кучер з'їздить до Арбатської аптеки і візьме на карбованець сім гривень порошоків та пілюль у гарненькій коробочці і якщо порошки ці, неодмінно через дві години, ні в якому разі не більше й не менше, буде в перевареній воді приймати хвора.

Що ж би робили Соня, граф і графиня, як би вони дивилися, не вживаючи ніяких заходів, коли б не було цих пілюль по годинах, пиття тепленького, курячої котлетки і всіх подробиць життя, які приписував лікар і яких дотримуватись становило заняття і втіху для близьких? Як би переносив граф недугу своєї коханої дочки, коли б він не знав, що йому коштувала тисячі карбованців Наташина хвороба і що він не шкодує ще тисяч, щоб зробити їй користь; якби він не знав, що коли вона не одужає, він не пошкодує ще тисяч і повезе її за кордон і там скличе консилиуми; якби він не мав можливості розповідати подробиці про те, як Метів'є і Феллер не зрозуміли, а Фріз зрозумів, і Мудров ще краще визначив хворобу? Що робида б графиня, якби вона не могла іноді сваритися з хворою Наташею за те, що вона не цілком дотримувалась приписів лікаря?

— Отак ніколи не видужаєш,— казала вона, від досади забуваючи своє горе,— якщо ти не будеш слухатися лікаря і не прийматимеш вчасно ліків! Неможна ж цим жартувати, коли в тебе може зробитися пневмонія,— казала графиня, і в вимовлянні цього незрозумілого не для неї однієї слова вона вже знаходила велику втіху. Що б робила Соня, якби в неї не було радісної свідомості того, що вона перший час не роздягалася три ночі для того, щоб бути наготові виконувати точно всі приписи лікаря, і що вона тепер не спить ночі, для того, щоб не пропустити годин, в які треба давати малошкідливі пілюлі з золотої коробочки? Навіть самій Наташі, яка хоч і казала, що ніякі ліки не вилікують її і що все це дурниці,— і їй було радісно бачити, що для неї приносили стільки жертв, що їй треба було в певні години приймати ліки. І навіть їй

радісно було від того, що вона, нехтуючи виконанням приписаного, могла показувати, що вона не вірить у лікування і не дорожить своїм життям.

Лікар їздив щодня, шупав пульс, дивився на язик і, незважаючи на її пригнічене обличчя, жартував з нею. А зате, коли він виходив до другої кімнати, графиня квапливо виходила за ним, і він, набираючи серйозного вигляду й похитуючи задумливо головою, казав, що хоч і є небезпека, він сподівається на дію цих останніх ліків і що треба чекати й подивитися; що недуга більше моральна, але...

Графиня, намагаючись приховати цей вчинок від себе і від лікаря, тикала йому в руку золотий і щоразу з заспокоєним серцем поверталась до хворої.

Ознаки Наташиної хвороби полягали в тому, що вона мало їла, мало спала, кашляла і ніколи не жвавішала. Лікарі казали, що хвору не можна залишати без медичної допомоги, і тому тримали її в душному повітрі, в місті. І влітку 1812 року Ростови не виїжджали в село.

Незважаючи на велику кількість проковтнутих пілюль, капель та порошоків зі слоївків та коробочок, з яких *madame Schoss*, охоча до цих дрібничок, зібрала велику колекцію, незважаючи на відсутність звичного сільського життя, молодість брала своє: Наташине горе почало вкриватися шаром вражень прожитого життя, воно перестало таким тяжким болем лежати їй на серці, починало ставати минулим, і Наташа стала фізично одужувати.

XVII

Наташа була спокійніша, але не веселіша. Вона не тільки уникала всіх зовнішніх умов радості: балів, катання, концертів, театру; але й ні разу не сміялася так, щоб з-за її сміху не чути було сліз. Вона не могла співати. Тільки-но починала вона сміятися або пробувала сама одна з собою співати, сльози душили її: сльози каяття, сльози згадування про той неповоротний, чистий час; сльози досади, що так, даремне, занапастила вона своє молоде життя, яке могло б бути таким щасливим. Сміх і співи особливо здавались їй блюзнірством над її горем. Про кокетування вона й не думала; їй не доводилось навіть стримуватись. Вона казала й почувала, що в цей час усі чоловіки були для неї цілковито тим самим, що блазень Настасія Іванівна. Внутрішній страж твердо забороняв їй усяку радість. Та й не було в ній усіх колишніх інтересів життя з того дівочого, безтурботного, повного надій складу життя. Частіше й болючіше за все вона згадувала осінні місяці, полювання, дядечка і свята, проведені з *Nicolas* в Отрадному. Що б вона дала, щоб повернути хоч один день з того часу! Та вже це назавжди кінчилося. Передчуття не обманювало її тоді, що той стан волі і відкритості для всіх радощів ніколи вже не повернеться більше. Та жити треба було.

Їй в'драно було думати, що вона не краща, як вона оаніш думала, а гірша і значно гірша за всіх, за всіх, хто тільки є на світі. Та цього мало було. Вона знала це й питала себе: "Що ж далі?" А далі нічого не було. Не було ніякої радості в житті, а життя минало. Наташа, як видно, намагалася лише ні для кого не бути тягарем і нікому не заважати, але для себе їй нічого не треба було. ФоНа уникала всіх домашніх, і лише з братом Петею їй було легко. З ним вона любила бувати більше, ніж з іншими; й іноді,

коли бувала з ним віч-на-віч, сміялася. Вона майже не виїжджала з дому і з тих, що до них приїжджали, рада була лише однією людиною — П'єром. Не можна було ніжніше, обережніше і разом з тим серйозніше обходитися, ніж обходився з нею граф Безухов. Наташа несвідомо відчувала цю ніжність обходження і тому мала велику приємність у його товаристві. Але вона не була навіть вдячна йому за його ніжність. Ніщо хороше з боку Г'єра не здавалось їй зусиллям. П'єру, здавалось, так природно бути добрим з усіма, що не було ніякої заслуги в його доброті. Іноді Наташа помічала збентеження і ніяковість П'єра в її присутності, особливо, коли він боявся, щоб у розмові що-небудь не навело Наташу на тяжкі спогади. Вона помічала це і приписувала це його загальній доброті й соромливості, що, на її розуміння, повинна була бути і з усіма така ж, як з нею. Після тих ненавмисних слів про те, що якби він був вільний, він на колінах просив би її руки й любові, сказаних у хвилину такого сильного її хвилювання, П'єр ніколи не говорив нічого про свої почуття до Наташі; і для неї було очевидно, що ті слова, які тоді так утішили її, були сказані, як кажуться всякі беззмістовні слова для утішення дитини, коли вона плаче. Не тому, що П'єр був жонатим чоловіком, а тому, що Наташа дуже й дуже відчувала між собою і ним ту силу моральних перепон — відсутність якої вона почувала з Курагіним,— їй ніколи на думку не спадало, щоб з її взаємин з П'єром могла вийти не тільки любов з її або, ще менше, з його боку, але навіть і та ніжна, свідомо себе поетична дружба між людиною і жінкою, якої вона знала кілька прикладів.

Наприкінці Петрівчаного посту Аграфена Іванівна Белова, отрадненська сусідка Ростових, приїхала в Москву поклонитися московським угодникам. Вона запропонувала Наташі говіти, і Наташа з радістю вхопилася за цю думку. Незважаючи на заборону лікарів виходити рано-вранці, Наташа наполягла на тому, щоб говіти, і говіти не так, як говіли в домі Ростових звичайно, тобто відслухати вдома три служби, а щоб говіти так, як говорила Аграфена Іванівна, тобто цілий тиждень, не пропускаючи жодної вечерні, обідні чи утрени.

Графині сподобався цей Наташин запал; вона в душі своїй, після безуспішного медичного лікування, сподівалася, що молитва допоможе їй більше зв'язати з ліками, і хоча з острахом і приховуючи від лікаря, але погодилась на Наташине бажання і доручила її Беловій. Аграфена Іванівна о третій годині ночі приходила будити Наташу і здебільшого заставляла її вже на ногах. Наташа боялася проспати час утрени. Квাপливо умиваючись і смиренно одягаючись у найгірше своє плаття і в стареньку мантилю, здригаючись від прохолоди, Наташа виходила на безлюдні вулиці, прозоро освітлені світанком. За порадою Аграфени Іванівни, Наташа говорила не в своїй парафії, а в церкві, в якій, як казала побожна Белова, був священник вельми суворого й високого життя. В церкві завжди було мало народу; Наташа з Беловою ставали на звичне місце перед образом божої матері, вставленим у задню стіну лівого криласа, і нове для Наташі почуття покори перед великим, незбагненим, охоплювало її, коли вона в цей незвичний ранішній час, дивлячись на чорний лик божої матері, освітлений і свічками, що горіли перед ним, і сяйвом ранку, що падало з вікна, слухала звуки служби, за

якими вона намагалася стежити, щоб розуміти їх. Коли вона розуміла їх, її особисте почуття із своїми відтінками приєднувалось до її молитви; коли не розуміла, їй ще солодше було думати, що бажання розуміти все є гордість, що розуміти всього не можна, що треба лише вірити й віддаватися богові, який у ці хвилини — вона почувала — керував її душею. Вона хрестилася, кланялася і, коли не розуміла, то тільки, жахаючись перед своєю мерзенністю, просила бога простити їй усе, усе, й помилувати. Молитви, яким вона найбільше віддавалась, були молитви каяття. Повертаючись додому рано-вранці, коли зустрічалися лише муляри, що йшли на роботу, двірники, які замітали вулицю, і в будинках ще всі спали, Наташа спізнавала нове для неї почуття можливості виправлення себе від своїх пороків і можливості нового, чистого життя і щастя.

Протягом цілого тижня, в який вона провадила це життя, почуття це зростало з кожним днем. І щастя причаститися чи причиститися, як, радісно граючи цим словом, казала їй Агра-фена Іванівна, уявлялось їй таким великим, що їй здавалось, що вона не доживе до цієї блаженної неділі.

Але щасливий день настав, і коли Наташа цієї пам'ятної для неї неділі, в білому серпанковому платті, повернулася від причастя, вона вперше після довгих місяців відчула себе спокійною і не обтяженою життям, що було перед нею.

Лікар, який приїжджав цього дня, оглянув Наташу і велів і далі приймати ті останні порошки, що він прописав два тижні тому.

— Неодмінно приймати далі вранці і ввечері, — сказав він, як видно, сам сумлінно задоволений із свого успіху. — Тільки, будь ласка, ретельніше. Будьте спокійні, графине, — сказав жартівливо лікар, спритно підхоплюючи золотого в м'якуш руки, — незабаром знову почне співати й пустувати. Дуже, дуже їй на користь останні ліки. Вона дуже посвіжішала.

Графиня подивилась на нігті й поплювала, з веселим обличчям повертаючись до вітальні.

XVIII

На початку липня в Москві поширювались дедалі тривожніші чутки про хід війни: говорили про відозву государя до народу, про приїзд самого государя з армії в Москву. І тому, що до 11 липня маніфесту й відозви не було одержано, про них і про становище Росії ходили перебільшені чутки. Говорили, що государ виїжджає тому, що армія в небезпеці, говорили, що Смоленськ здано, що в Наполеона мільйон війська і що тільки чудо може врятувати Росію.

11 липня, в суботу, було одержано маніфест, але його ще не надрукували; і П'єр, будучи в Ростових, обіцяв на другий день, у неділю, приїхати обідати і привезти маніфест та відозву, які він дістане в графа Ростопчина.

Цієї неділі Ростови, як звичайно, поїхали до обідні в домову церкву Разумовських. Був гарячий липневий день. Уже о десятій годині, коли Ростови виходили з карети перед церквою, в гарячому повітрі, у вигуках разнощиків, у яскравому і світлому літньому вбранні юрми, в запорошеному листі дерев бульвару, у звуках музики й білих

штанах батальйону, що пройшов на розвід, у гуркоті бруку і в яскравому блиску гарячого сонця була та літня млість, вдовolenня і невдовolenня з теперішнього, яке особливо різко відчувається ясного гарячого дня в місті. В церкві Разумовських була вся московська знать, усі знайомі Ростових (цього року, мовби чекаючи чогось, чимало багатих родин, що звичайно роз'їжджалися по селах, залишилися бу місті). Проходячи біля матері, позад ліврейнго лакея, який розсував натовп, Наташа почула голос молодика, що занадто голосним шепотом казав про неї:

— Це Ростова, та сама...

— Як змарніла, а проте гарна!

Еона чула, чи їй здалося, що було згадано імена Курагіна й Волконського. А втім, їй завжди це здавалось. Їй завжди здавалось, що всі, дивлячись на неї, тільки й думають про те, що з нею сталося. Страждаючи і завмираючи в душі, як завжди в натовпі, Наташа йшла в своєму ліловому шовковому з чорним мереживом платті так, як уміють ходити жінки,— тим спокійніше й величніше, чим болючіше й соромливіше в неї було на душі. Рона знала й не помилялася, що вона гарна, та це тепер не радувало її, як раніш. Навпаки, це мучило її більше за все останнього часу, і особливо цього яскравого, гарячого літнього дня в місті. "Ще неділя, ще тиждень,— казала вона собі, згадуючи, як вона була тут у ту неділю,— і все те ж ікиття без життя, і все ті ж умови, в яких так легко було жити раніш. Гарна, молода і, я знаю це, тепер добра; перше я була нехороша, а тепер я добра, я знаю,— думала вона,— а так марно, ні для кого, минають найкращі, найкращі роки". Вона стала біля матері й перекинулася із знайомими, що стояли близько. Наташа за звичкою розгляділа туалети дам, осудила tenue¹ і непристойний спосіб однієї дами, яка близько стояла, хреститися рукою на малому просторі, знову з досадою подумала про те, що її судять, що й вона судить, і раптом, почувши звуки служби, жахнулася із своєї мерзенності, жахнулася з того, що недавню чистоту вона втратила знову.

Благообразний, чистий дідок служив з тією покірливою урочистістю, яка так величаво, заспокійливо впливає на душі тих, що моляться. Царські врата зачинилися, повільно затяглася завіса; таємничий тихий голос промовив щось звідти. Незрозумілі для неї самої сльози стояли в грудях у Наташі, і радісне й томливе почуття хвилювало її.

"Навчи мене, що мені робити, як мені бути з моїм життям, як мені виправитися назавжди, назавжди!..." — думала вона.

Диякон вийшов на амвон, витягнув, широко відставивши великого пальця, своє довге волосся з-під стихаря і, поклавши на груди хрест, голосно й урочисто почав проказувати слова молитви:

. — "Миром госпoду помолимся". "Миром, усі разом, без різниці станів, без ворожнечі, а з'єднані братньою любов'ю — будемо молитися", — думала Наташа.

— "Про звишній мир і про спасіння душ наших!"

"Про світ ангелів, і душ усіх безтілесних істот, які живуть над нами", — молилась Наташа.

Коли молились за воїнство, вона згадала брата й Денисова.

1 манеру триматись

Коли молились за плаваючих і мандруючих, вона згадала князя Андрія і молилася за нього, і молилася за те, щоб бог простив їй те зло, яке вона йому зробила. Коли молилися за люблячих нас, вона молилася за своїх домашніх, за батька, матір, Соню, вперше тепер розуміючи всю свою вину перед ними і почуваючи всю силу своєї любові до них. Коли молилися за ненавидящих нас, вона вигадувала собі ворогів і ненавидящих, для того, щоб молитися за них. Вона залічувала до ворогів кредиторів і всіх тих, які мали справу з її батьком, і щоразу, думаючи про ворогів і про тих, що ненавидять, вона згадувала Анатолія, який зробив їй стільки зла, і хоч він не ненавидів, вона радісно молилася за нього, як за ворога. Лише на молитві вона почувала себе спроможною ясно і спокійно згадувати і про князя Андрія і про Анатолія, як про людей, до яких почуття її знищувались у порівнянні з її почуттям страху та благоговіння перед богом. Коли молилися за царську родину і за синод, вона особливо низько кланялась і хрестилася, кажучи собі, що коли вона не розуміє, вона не може мати сумніву і все-таки любить прави-тельствующий синод і молитесь за нього.

Закінчивши ектинію, диякон перехрестив навколо грудей орар і промовив:

— "Самі себе і живот наш Христу богу віддамо".

"Самі себе богові віддамо,— повторила в своїй душі Наташа.— Боже мій, віддаю себе твоїй волі,— думала вона.— Нічого не хочу, не бажаю; навчи мене, що мені робити, як ужити свою волю! Та візьми ж мене, візьми мене!" — з розчуленим нетерпінням у душі говорила Наташа, не хрестячись, опустивши свої тонкі руки і немовби чекаючи, що ось-ось невидима сила візьме її і звільнить від себе, від своїх жалів, бажань, докорів, надій та пороків.

Графиня кілька разів під час служби оглядалася на зворушене, з блискучими очима, обличчя своєї дочки і молилася богу про те, щоб він поміг їй.

Несподівано, в середині і не в порядку служби, який Наташа добре знала, дяк виніс ослінчик, той самий, на якому читалися колінопреклонні молитви на Тройцю, і поставив його перед царськими вратами. Священик вийшов у своїй ліловій, оксамитній скуфії, поправив волосся і з зусиллям став на коліна. Всі зробили те саме і з подивом дивилися одне на одного. Це була молитва, щойно одержана з синоду, молитва про спасіння Росії від ворожої навали.

— "Господи боже сил, боже спасіння нашого",— почав священик тим ясним, непихатим і покірливим голосом, яким читають лише духовні слов'янські читці і який так непереборно впливає на російське серце.

"Господи боже сил, боже спасіння нашого! Призри нині в милостях і щедротах на смиреннії люди твоя, і чоловіколюбно услиши, і пощади, і помилуй нас. Се враг смущаяй землю твою

І хотяй положити вселенную всю пустую, возста на ни; се люди беззаконнії зібращася, еже погубити добро твоє, розорити чесний Єрусалим твій, возлюбленую твою Росію: осквернити храми твої, розкопати олтарі і поругатися святині нашій. Доки,

господи, доки грішниці возхваляться? Доки употребити імуть за-конопреступний власть?

Владико господи! Услиши нас, молящихся тобі: укріпи силою твоєю найблагочестивішого, найсамодержавнішого великого государя нашого імператора Олександра Павловича; пом'яни правду його і покірливість, воздаждь йому по благоді його, нею же хранить ни, твій возлюблений Ізраїль. Благослови його поради, починання і діла; утверди всемогучою твоєю десницею царство його і подаждь йому побіду на врага, яко же Мойсееві на Амаліка, Гедеону на Мадіама і Давиду на Голіафа. Сохрани воїнство його, положи лук медян мищям, що во ім'я твоє опол-чилися, і препояши їх силою на брань. Приими зброю і щит, і возстани в поміч нашу, да постидяться і посрамляться мислящі нам злая, да будуть перед лицем вірного ті воїнства, яко прах перед лицем вітру, і ангел твій сильний да буде оскорбляй і поганяй їх; да приїде їм сіть, юже не свідують, і їх ловитва, юже сокриша, да обійме їх; да падуть перед ногами рабів твоїх і в пограніє воям нашим да будуть. Грсподи! Не знеможе у тебе спасати во многих і в малих; ти еси бог, да не противо-зможе противу тебе чоловік.

Боже отець наших! Пом'яни щедроти твоя і милості, яже од віку суть; не одвержи нас од лиця твого, ніже возгнушайся недостойнством нашим, но по велицей милості твоїй і по множеству щедрот твоїх, презри беззаконія і гріхи наша. Серце чисто созіжди в нас, і дух прав обнови во утробі нашій; всіх нас укріпи вірою в тя, утверди надією, одушеви істинною один до одного любов'ю, вооружи єдинодушністю на праведне захищення одержання, еже дав еси нам і отцем нашим, да не вознесеться жезл нечестивих на жребій освячених.

Господи боже наш; в нього же віруєм і на нього же уповаєм, не посрами нас од чаяння милості твоєї і сотвори знаменіє во благо, яко да видять ненавидящі нас і православну віру нашу, і посрамляться і погинуть; і да увидять всі страни, яко ім'я тобі господь, і ми людіє твої. Яви нам, господи, нині милость твою і спасения твоє даждь нам; возвесели серце рабів твоїх про милость твою; порази враги наші і сокруши їх під ноги вірних твоїх скоро. Ти бо еси заступлення, поміч і побіда уповающих на тя, і тобі славу возсилаєм отцю і сину і святому духу і нині, і прісно і во віки віків. Амінь".

В тому стані розкритості душевної, в якому перебувала Наташа, ця молитва дуже вплинула на неї. Вона слухала кожне слово про перемогу Мойсея на Амаліка, і Гедеона на Мадіама, і Давида на Голіафа, і про розорення Єрусалима твого і просила бога з тією ніжністю і розчуленістю, якою було перепов-

нене її серце; але не розуміла добре, про що вона просила бога в цій молитві. Вона всією душею брала участь у прошенні про дух справедливий, про укріплення серця вірою, надією і про піднесення їх любов'ю. Але вона не могла молитися про повергнення під ноги ворогів своїх, коли за кілька хвилин перед цим тільки бажала мати їх більше, щоб любити їх, молитися за них. Але вона теж не могла мати сумніву в справедливості читаної колінопреклонної молитви. Вона відчувала в душі своїй благоговійний і трепетний жах перед карою, що спіткала людей за їх гріхи, і особливо

за свої гріхи, і просила бога про те, щоб він простив їм усім і їй і щоб дав їм усім і їй спокою і щастя в житті. І їй здавалося, що бог чує її молитву.

XIX

З того дня, як ГГер, їдучи від Ростових і згадуючи вдячний Наташин погляд, дивився на комету, що стояла на небі, і відчув, що для нього відкрилося щось нове,— питання, яке вічно мучило його, про марність і безумність усього земного перестало поставати перед ним. Це страшне питання: нащо? до чого? що раніш поставало перед ним серед усякої роботи, тепер заміни* лось для нього не іншим питанням і не відповіддю на попередив питання, а уявленням її образу. Чи чув він або сам провадив незначні розмови, чи читав або дізнавався про підлість та безглуздя людське, він не жахався, як раніш, не питав себе, чого метушаться люди, коли все таке минуче й невідоме, а згадував її у тому вигляді, в якому він бачив її востаннє, і всі сумніви його зникали, не тому, що вона відповідала на питання, що поставали перед ним, а тому, що спогад про неї миттю переносив його в іншу, світлу царину душевної діяльності, в якій не могло бути правого чи винуватого, в царину краси і любові, для якої варто було жити. Хоч би яка мерзота життєва поставала перед ним, він казав собі:

"Ну й нехай такий-то обікрав державу і царя, а держава і цар віддають йому шану; а вона вчора усміхнулася мені і просила приїхати, і я люблю її, і ніхто ніколи не визнає про це",— думав він.

ГГер так само їздив у вищий світ, так само багато пив і провадив те ж дозвільне й розмаїте життя, бо, крім тих годин, що він проводив у Ростових, треба було проводити й решту часу, і звички і знайомства, яких він набув у Москві, непереборно тягли його до того життя, що заповонило його. Але останнім часом, коли з театру війни приходили дедалі тривожніші чутки і коли здоров'я Наташине почало поправлятися і вона перестала викликати в нього колишнє почуття бережливої жалості, його став опановувати все більш незрозумілий для нього неспокій. Він відчував, що те становище, в якому він перебував, не могло

б*

67

тривати— довго, що наближається катастрофа, яка повинна змінити все його життя, і нетерпляче відшукував у всьому ознаки цієї катастрофи. ГГеру один з братів-масонів відкрив таке, виведене з Апокаліпсиса Іоанна Богослова, пророцтво щодо Наполеона.

В Апокаліпсисі, в розділі тринадцятому, стиху вісімнадцятому сказано: "Зде мудрість єсть; іже імають ум да сочтет число звірино: число бо чоловіческо єсть і число его шістсот шістдесят шість".

І того ж розділу в стиху п'ятому: "І дани биша ему уста глаголюща велика і хульна; і дана бисть ему область творити місяць чотири-десять два".

Французькі букви, подібно до єврейського числосображення, за яким першими десятьма буквами означаються одиниці, а іншими десятки, мають таке значення:

abcdefghijklmnopqrstuvwxyz 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 110

Коли написати за цією азбукою цифрами слова l'Empereur Napoléon¹, виходить, що сума цих чисел дорівнює 666 і що тому Наполеон є той звір, про якого провіщено в Апокаліпсисі. Крім того, коли написати за цією ж азбукою слова quarante deux², тобто межу, яку було покладено звірові глаголати велика і хульна, сума цифр, що зображують quarante deux, знову до-³ рівнює 666, з чого виходить, що межа Наполеоново!⁴ влади настане в 1812 році, в якому французькому імператорові мине 42 роки. Пророцтво це дуже вразило П'єра, і він часто ставив собі питання про те, що саме покладе край владі звіра, тобто Наполеона, і на підставі тих самих зображень слів цифрами та обчислень намагався знайти відповідь на питання, що цікавило його. П'єр написав у відповідь на це питання: l'Empereur Alexandre? La nation Russe? ЗВін обчислив букви, але сума цифр виходила значно більша або менша за 666. Одного разу, займаючись цими обчисленнями, він написав своє ім'я — Comte Pierre Besouhoff; сума цифр теж зовсім не вийшла. Він, змінивши орфографію, поставив z замість s, додав de, додав ari tele⁴ le і все не одержував бажаного результату. Тоді йому спало на думку, що коли б шукана відповідь на питання й містилася в його імені, то у відповіді неодмінно була б названа його національність. Він написав Le Russe Besuhof⁵ і, порахувавши цифри, дістав 671. Лише 5 було зайвих; 5 означає "е", те саме "е", яке було відкинуто в article перед словом l'Empereur. Відкинувши так само, хоч і неправильно, "е", П'єр дістав шукану

1 імператор Наполеон,

2 сорок два,

3 Імператор Олександр? Російський народ?

4 член

5 Росіянин Безухов

відповідь PRusse Besuhof, що дорівнює 666. Відкриття це схвилювало його. Як, яким зв'язком був він з'єднаний з великою подією, провіщеною в Апокаліпсисі, він не знав; але він ні на хвилину не мав сумніву в цьому зв'язку. Його любов до Ростової, антихрист, навала Наполеона, комета, 666, ГЕтрегеиг Napoléon і l'Russe Besuhof — усе це разом мало дозріти, вибухнути і вивести його з того зачарованого, мізерного світу московських звичок, у яких він почував себе заповоненим, і привести його до великого подвигу і великого щастя.

П'єр напередодні тієї неділі, в яку читали молитву, обіцяв Ростовим привезти їм од графа Ростопчина, з яким він був добре знайомий, і відозву до Росії, і останні вісті з армії. Вранці, заїхавши до графа Ростопчина, П'єр застав у нього кур'єра з армії, який щойно приїхав.

Кур'єр був один із знайомих П'єру московських бальних танцюристів.

— Ради бога, чи не можете ви мене облегшити? — сказав кур'єр, — у мене повна сумка листів до батьків.

Серед цих листів був лист від Миколи Ростова до батька. П'єр узяв цього листа. Крім того, граф Ростопчин дав П'єру відозву государя до Москви, щойно надруковану, останні накази по армії і свою останню афішу. Проглянувши накази по армії, П'єр

знайшов у одному з них між вістями про поранених, убитих та нагороджених ім'я Миколи Ростова, нагородженого Георгієм 4-го ступеня за виявлену хоробрість у Островненському бою, і в тому ж наказі призначення князя Андрія Волконського командиром егерського полку. Хоч П'єру й не хотілося нагадувати Ростовим про Волконського, але він не міг втриматися від бажання порадувати їх вісткою про нагородження сина, і, залишивши в себе відозву, афішу й інші накази, для того, щоб самому привезти їх на обід, Ростовим надіслав друкованого наказа і листа.

Розмова з графом Растопчиним, його тон заклопотаності й поспішності, зустріч з кур'єром і його безтурботна розповідь про те, як погано йдуть справи в армії, чутки про знайдених у Москві шпигунів, про папір, що ходить по Москві, в якому сказано, що Наполеон до осені обіцяє бути в обох російських столицях, розмова про очікуваний на завтра приїзд государя — все це з новою силою збуджувало в П'єрі те почуття хвилювання й чекання, що не покидало його з часу появи комети і особливо з початку війни.

У П'єра давно вже була думка стати на військову службу, і він би здійснив її, якби не перешкоджала йому, по-перше, належність його до того масонського товариства, з яким він був зв'язаний клятвою і яке проповідувало вічний мир і знищення війни, і, по-друге, те, що він бачив велику кількість москвичів, які понадівали мундири і проповідували патріотизм, і йому було чомусь совісно зробити такий крок. А головна причина, з якої він не здійснював свого наміру стати на військову службу, полягала в химерній свідомості того, що він ГИїдезе Везиґої, ЯКИЙ має значення звіриного числа 666, що його участь у великій справі покладення межі владі звіра, глаголящого велика і хульна, визначена одвічно і що тому він нічого не повинен розпочинати, тільки чекати того, що має статися.

XX

У Ростових, як і завжди в неділю, обідав дехто з близьких внайомих.

П'єр приїхав раніше, щоб застати їх самих.

Ієр за цей рік так потовстів, що він був би потворним, якби не був такий великий на зріст, дорідний усіма частинами тіла і якби не був такий дужий, що, очевидно, легко носив свою огрядність.

Він, відсапуючи і щось бурмочучи сам до себе, ввійшов на сходи. Кучер його вже не питав, чи дождатись. Він знав, що коли граф у Ростових, то до дванадцятої години. Лакеї Ростових радісно кинулися знімати з нього плащ і брати палицю та капелюха. ГГєр, за клубним звичаєм, і палицю й капелюха залишав у передпокої.

Перша, кого він побачив у Ростових, була Наташа. Ще раніше, ніж він побачив її, він, скидаючи плащ у передпокої, почув її. Вона співала сольфеджі в залі. Він знав, що вона не співала з часу своєї недуги, і тому звук її голосу здивував і потішив його. Він тихо відчинив двері № побачив Наташу в її ліловому платті, в якому вона була на обідні; вона походжала по кімнаті і співала. Вона йшла спиною до нього, коли він відчинив двері, але коли вона круто повернулася й побачила його товсте, здивоване обличчя, вона почервоніла і швидко підійшла до нього.

— Я хочу спробувати знову співати,— сказала вона.— Все ж це заняття,— додала вона, неначе виправдуючись.

— І чудесно.

— Яка я рада, що ви приїхали! Я сьогодні така щаслива! — сказала вона з тією колишньою жвавистю, якої вже давно не бачив у ній П'єр.— Ви знаєте, Nicolas одержав георгіївського хреста. Я так пишаюсь ним.

— Аякже, я прислав наказ. Ну, я вам не хочу заважати,— додав він і хотів пройти до вітальні.

Наташа зупинила його.

— Графе, це погано, що я співаю? — спитала вона, почервонівши, але не зводячи з П'єра запитливого погляду.

— Ні... Чого ж? Навпаки... Але чому ви мене питаєте?

— Я сама не знаю,— швидко відповіла Наташа,— але я нічого не хотіла б зробити, що б вам не сподобалось. Я вам вірю в усьому. Ви не знаєте, які ви для мене важливі і як багато ви для мене зробили!..— Вона говорила швидко й не помічаючи того, як П'єр почервонів при цих словах.— Я бачила в тому ж наказі він, Волконський (швидко пошепки промовила вона це слово),— він у Росії і знову служить. Як ви думаєте,— сказала вона швидко, як видно, поспішаючи говорити зі страху, що в неї не вистачить сили,— простить він мені коли-небудь? Не буде він. мати проти мене злого почуття? Як ви думаєте? Як ви думаєте?

— Я думаю...— сказав П'єр.— Йому нема чого прощати... Якби я був на його місці...— За зв'язком спогадів, ГГєр миттю перенісся уявою до того часу, коли він, утішаючи її, сказав їй, що якби він був не він, а найкращим з людей усього світу і вільним, то він на колінах просив би її руки, і те саме почуття жалості, ніжності, любові охопило його, і ті самі слова були в нього на устах. Але вона не дала йому часу сказати їх.

— Та ви —ви,— сказала вона, захоплено вимовивши це слово ви,— інша річ. Добрішої, великодушнішої, кращої за вас я не знаю людини, і не може бути. Якби вас не було тоді, та й тепер, я не знаю, що б було зі мною, бо...— Сльози раптом полились їй в очі; вона обернулася, підняла ноти до очей, заспівала й почала знову ходити по залі.

В цей самий час із вітальні вибіг Петя.

Петя був тепер гарний, рум'яний, п'ятнадцятилітній хлопчик з товстими, червоними губами, схожий на Наташу. Він готувався до університету, але останнім часом, з товаришем своїм Смоленським, таємно вирішив, що піде в гусари.

Петя вибіг до свого тезка, щоб переговорити в справі.

Він просив його взнати, чи приймуть його в гусари.

П'єр ішов через вітальню, не слухаючи Петі.

Петя смикнув П'єра за руку, щоб привернути до себе його увагу.

— Ну як моя справа, Петре Кириловичу, ради бога? Лише на вас надія,— казав Петя.

— Ага, твоя справа. Це в гусари? Скажу, скажу. Сьогодні скажу все.

— Ну що, mon cher¹, ну що, дістали маніфест? — спитав старий граф.— А графинечка була на обідні у Разумовських, молитву нову чула. Дуже гарна, каже.

— Дістав,— відповів П'єр.— Завтра государ буде... Незвичайні дворянські збори і, кажуть, по десяти з тисячі набір. До речі, поздоровляю вас.

— Так, так, хвалити бога. Ну, а з армії що?

— Наші знову відступили. Під Смоленськом уже, кажуть,— відповів П'єр.

1 дорогий,

— Боже мій, боже мій! — сказав граф.— А де маніфест?

— Відозва! А, справді! — П'єр почав шукати по кишенях паперів і не міг знайти їх. Все ще облапуючи кишені, він поцілував у руку графиню, що ввійшла, і стурбовано оглядався, очевидно чекаючи Наташу, яка не співала більше, але й не приходила до вітальні.

— Їй-бо, не знаю, куди я його дів,— сказав він.

— Ото "вже розгубить усе,— сказала графиня.

Наташа ввійшла з розчуленим, схвильованим обличчям і сіла, мовчки дивлячись на П'єра. Тільки-но вона ввійшла до кімнати, П'єрове обличчя, досі похмуре, засяло, і він, усе шукаючи паперів, кілька разів поглядав на неї.

— Їй-бо, я поїду на часину, я вдома забув. Неодмінно...

— Ну, на обід спізнитесь.

— Ох, і кучер поїхав.

Але Соня, пішовши до передпокою шукати паперів, знайшла їх у П'єровому капелюсі,— він старанно заклав їх за підшивку. П'єр хотів був читати.

— Ні, по обіді,— сказав старий граф, як видно, в цьому читанні передбачаючи велику втіху.

За обідом, за яким пили шампанське за здоров'я нового георгіївського кавалера, Шиншин розповідав міські новини про хворобу старої грузинської княгині, про те, що Метів'є зник з Москви, і про те, що до Растопчина привели якогось німця й заявили йому, що це шампінйон (так розповідав сам граф Растопчин), і як граф Растопчин наказав шампінйона відпустити, сказавши народові, що це не шампінйон, а просто старий гриб німець.

— Хапають, хапають,— сказав граф,— я графині й так кажу, щоб менше розмовляла по-французькому. Тепер не час.

— А чули? — сказав Шиншин.— Князь Голіцин російського вчителя взяв,— по-російському вчиться — *il commence à devenir dangereux de parler français dans les rues*¹.

— Ну що ж, графе Петре Кириловичу, як ополчення збиратимуть, і вам доведеться на коня? — сказав старий граф, звертаючись до П'єра.

П'єр був мовчазний і задумливий під час усього цього обіду. Він, наче не розуміючи, подивився на графа при цих словах.

— Так, так, на війну,— сказав він.— Ні! Який з мене воїн! А втім, усе так чудно, так чудно! Та я й сам не розумію. Я не знаю, я такий далекий від військових смаків, але

тепер же ніхто за себе відповідати не може.

По обіді граф уместився спокійно в крісло і з серйозним обличчям попросив Соню, яка славилася майстерністю читання, читати.

1 стає небезпечним розмовляти по-французькому на вулицях.

"Першопрестольній столиці нашій Москві.

"Ворог з великими силами перейшов межі Росії. Він іде розоряти любу нашу вітчизну",— старанно читала Соня своїм тоненьким голосом. Граф, заплющивши очі, слухав, поривчасто зітхаючи в деяких місцях.

Наташа сиділа, витягнувшись, допитливо і прямо дивлячись то на батька, то на П'єра.

П'єр почував на собі її погляд і силкувався не оглядатись. Графиня несхвально і сердито похитувала головою проти кожного урочистого вислову маніфесту. Вона в усіх цих словах бачила тільки те, що небезпеки, які загрожують її синові, ще не скоро припиняться. Шиншин, склавши рота в глузливую усмішку, очевидно приготувався глузувати з того, що перше трапи* їься для глузування: з Сониного читання, з того, що скаже граф, навіть із самої відозви, якщо не трапиться кращого приводу.

Прочитавши про небезпеки, що загрожують Росії, про надії, які покладає государ на Москву й особливо на славнозвісне дворянство, Соня з тремтінням голосу, що походило переважно від уваги, з якою її слухали, прочитала останні слова: "Ми не забаримося самі стати посеред народу свого в цій столиці та в інших держави нашої місцях для наради і керування всіма нашими ополченнями, як тими, що нині перепиняють шляхи ворогові, так і заново упорядженими на поразку оногo, скрізь, де тільки з'явиться. Хай же окошиться загибель, в яку він гадає ввергнути нас, на голові його, і визволена від рабства Європа хай звеличить ім'я Росії!"

— Оце так! — вигукнув граф, розплющуючи мокрі очі і кілька разів уриваючи мову від сопіння, неначе до носа йому підносили пляшечку з міцною оцтовою сіллю.— Тільки хай скаже государ, ми все пожертвуємо і нічого не пошкодуємо.

Шиншин ще не встиг сказати вже підготовленого жарту на графів патріотизм, як Наташа схопилась зі сзого місця й підбігла до батька.

— Який чудесний цей тато! — промовила вона, цілуючи його, і знову глянула на П'єра з тим несвідомим кокетством, що повернулось до неї разом з її жвавістю.

— Оце патріотка! — сказав Шиншин.

— Зовсім не патріотка, а просто...— ображено відповіла Наташа.— Вам усе смішно, а це зовсім не жарти...

— Які ж'арти! — повторив граф.— Хай він тільки слово скаже, ми всі підемо... Ми не німці які-небудь...

— А помітили ви,— сказав П'єр,— що сказано: "для наради".

— Ну вже хоч би там для чого...

В цей час Петя, на якого ніхто не звертав уваги, підійшов до батька і, весь червоний, ламким, то тонким, то грубим голосом, сказав:

— Ну, тепер, татусю, я категорично скажу — і матусю теж, як хочете,— я

категорично скажу, що ви пустите мене на військову службу, бо я не можу... от і все...)

Графиня з жахом звела очі до неба, сплеснула руками й сердито звернулася до чоловіка:

— От і договорився! — сказала вона.

Але граф у ту ж хвилину переборов хвилювання.

— Ну, ну, — okazaв він. — От воїн іще! Дурощі оці кинь: вчитися треба.

— Це не дуροщі, татусю. Оболенський Федя молодший за мене і теж іде, а головне, все одно я зовсім не можу вчитись тепер, коли... — Петя зупинився, почервонів до поту і промовив-таки: — коли вітчизна в небезпеці.

— Годі, годі, дурощі...

— Таж ви самі сказали, що всім пожертвуємо.

— Петю! Я тобі кажу, замовкни, — крикнув граф, оглядаючись на дружину, яка, збліднувши, дивилася застиглим поглядом на меншого сина.

— А я вам кажу. Ось і Петро Кирилович скаже...

— Я тобі кажу — дурниці, ще молоко не обсохло, а на військову службу хоче! Ну, ну, я тобі кажу, — і граф, узявши з собою папери, мабуть, щоб іще раз прочитати в кабінеті перед відпочинком, пішов з кімнати.

— Петре Кириловичу, що ж, ходім покурити... П'єр був збентежений і нерішучий. Незвично-блискучі і жваві Наташині очі, безперестанно, раз у раз більше ніж привітно повертаючись на нього, викликали в нього цей стан.

— Ні, я, здається, додому поїду...

— Як додому, та ви ж вечір у нас хотіли... І так рідко почали бувати. А ця моя... — сказав добродушно граф, показуючи на Наташу, — тільки при вас і весела...

— Справді, я й забув... Мені неодмінно треба додому... Справи... — поспішно сказав П'єр.

— Ну то до побачення, — сказав граф, зовсім виходячи з кімнати.

— Чого ви йдете? Чого ви розстроєні? Чого?... — спитала П'єра Наташа, з викликом дивлячись йому в очі.

"Того, що я тебе люблю!" — хотів він сказати, але він не сказав цього, до сліз почервонів і опустил очі.

— Тому, що краще мені рідше бувати у вас... Тому... ні, просто в мене справи...

— Чому? Ні, скажіть, — рішуче почала Наташа і раптом замовкла. Обоє вони злякано і збентежено дивились одне на одного. Він спробував усміхнутися, але не міг: усмішка його виявила страждання, і він мовчки поцілував її в руку і вийшов. г

П'єр вирішив сам з собою не бувати більш у Ростових.

Петя, після категоричної відмови, яку він дістав, пішов до своєї кімнати і там, замкнувшись від усіх, гірко плавав. Усі вдали, що нічого не помітили, коли він до чаю прийшов мовчазний і понурий, з заплаканими очима.

Другого дня приїхав государ. Кілька чоловік двораків Ростових відпросилися піти подивитись на государя. Цього ранку Петя довго одягався, причісувався і припасовував комірці так, як у великих. Він хмурився перед дзеркалом, робив жести, знизував

плечима і нарешті, нікому не сказавши, надів кашкета й вийшов з дому з чорного ґанку, пильнуючи, щоб його не помітили. Петя вирішив іти просто до того місця, де був государ, і просто пояснити якому-небудь камергерові (Петі здавалося, що государя завжди оточують камергери), що він, граф Ростов, незважаючи на свою молодість, бажає служити вітчизні, що молодість не може бути перепорою для 'Відданості і що він готовий... Петя, тоді як він збирався, приготував багато прекрасних слів, які він скаже камергерові.

Петя розраховував на успіх свого представлення государеві саме тому, що він дитина (Петя думав навіть, як усіх здивує його молодість), а разом з тим у припасовуванні своїх комірців, у зачісці і в статечній повільній ході він хотів удати з себе стару людину. Але чим далі він ішов, чим більше його розважав, усе прибуваючи і прибуваючи біля Кремля, народ, тим більше він забував дотримувати статечності й повільності, властивих дорослим людям. Підходячи до Кремля, він уже почав дбати про те, щоб його не заштовхали, і рішуче, з загрозливим виглядом виставив по боках лікті. Але в Троїцьких воротах, незважаючи на всю його рішучість, люди, які, мабуть, не знали, з якою патріотичною метою він ішов до Кремля, так притисли його до стіни, що він мусив скоритися й зупинитись, поки у ворота з гудучим під склепінням звуком проїжджали екіпажі. Біля Петі стояла жінка, лакей, два купці і відставний солдат. Постоявши якийсь час у воротах, Петя, не дочекавшись, поки проїдуть усі екіпажі, раніш за інших хотів рушити далі і почав рішуче орудувати ліктями; але жінка, що стояла навпроти нього і що на неї першу він наставив свої лікті, сердито крикнула на нього:

— Чого, паничу, штовхаєшся, бачиш — усі стоять. Чого ж оце лізти!

— Так і всі полізуть,— сказав лакей і, теж почавши орудувати ліктями, затиснув Петю в смердючий куток воріт.

Петя обтер руками піт, що вкривав його обличчя, й поправив розмоклі від поту комірці, які він так добре, як у великих, припасував удома.

Петя почував, що він має непрезентабельний вигляд, і боявся, що коли він отак відрекомендується камергерам, то його не допустять до государя. Але опорядитися й перейти у друге місце не було ніякої можливості від тісноти. Один з генералів, що проїжджали, був знайомий Ростових. Петя хотів просити його допомоги, але подумав, що це суперечило б мужності. Коли всі екіпажі проїхали, натовп ринув і виніс і Петю на площу, заповнену народом. Не тільки на площі, але й на схилах, на дахах, скрізь був народ. Тільки-но Петя опинився на площі, він ясно почув звуки дзвонів і радісного народного гомону, що сповнювали увесь Кремль.

Якийсь час на площі було просторіше, але раптом усі голови відкрилися, все кинулося ще кудись уперед. Петю зчавили так, що він не міг дихати, і все закричало: "Ура! ура! ура!" Петя спинався навшпиньки, штовхався, щипався, та нічого не міг бачити, крім людей круг себе.

На всіх обличчях був один спільний вираз зворушення і захвату. Одна купчиха, що стояла біля Петі, ридала, і сльози текли в неї з очей.

— Отець, ангел, батечко! — примовляла вона, обтираючи пальцем сльози.

— Ура! — кричали з усіх боків.

Якусь хвилину натовп простояв на одному місці; але петім знозу кинувся вперед.

Петя, сам себе не тямлячи, зціпив зуби і, по-звірячому витріщивши очі, кинувся вперед, орудуючи ліктями і кричачи: "ура!", неначе він ладен був і себе і всіх убити в цю хвилину, але з боків його лізли такі самі звірячі обличчя з такими самими вигуками "ура!"

"Так он що таке государ! — думав Петя. — Ні, не можна мені самому подати йому прощення, це занадто сміливо!" Незважаючи на те, він і далі так само одчайдушно пробивався вперед, і з-за спин передніх йому майнув порожній простір з доріжкою простеленого червоного сукна; але в цей час натовп хитнувся назад (спереду поліцейські відштовхували тих, що насунулися занадто близько до процесії; государ проходив з палацу в Успенський собор), і Петя зненацька дістав у бік такий удар по ребрах і так його придушили, що раптом світ йому потьмарився, і він знепритомнів. Коли він прийшов до пам'яті, якась духовна особа, із жмутком сивіючого волосся ззаду, в старій синій рясі, мабуть дяк, однією рукою тримав його під пахву, другою охороняв від натовпу, що напірав з усіх боків.

— Паничика задушили! — казав дяк. — Що ж це таке!.. Легше... задушили, задушили!

Государ пройшов до Успенського собору. Натовп знову розрівнявся, і дяк вивів Петю, блілого, без дихання, до цар-нушки. Кілька чоловік пожаліли Петю і раптом увесь натовп повернувся до нього, і вже круг нього зчинилася тиснява. Ті, що стояли ближче, прислужували йому, розстібали його сюртучок, садовили на підвищення гармати й докоряли комусь, — тим, хто придушив його.

— Отак до смерті розчавити можна. Що ж це! Душогубство робити! Бачиш, сердешний, як скатерка пополотнів, — казали люди.

Петя скоро опам'ятався, краска вернулася йому в обличчя, біль пройшов, і за цю тимчасову неприємність він одержав місце на гармата з якої сподівався побачити государя, що мав пройти назад. Петя вже не думав тепер про подачу прощення. Тільки б уже йому побачити його — і то він вважав би себе щасливим!

Під час відправи в Успенському соборі — з'єднаного молебства з нагоди приїзду государя і подячного молебства за укладення миру з турками — натовп розпросторився; з'явилися продавці квасу, пірників, маку, до якого особливо був охочий Петя, почулись їх вигукування і звичайні розмови. Одна купчиха показувала свою розірвану шаль і повідомляла, як дорого вона коштувала; друга казала, що нині всі шовкові матерії дорогі стали. Дяк, Петів рятівник, розмовляв з чиновником про те, хто і хто служить сьогодні з преосвященним. Дяк кілька разів повторював слово соборно, якого не розумів Петя. Двоє молодих міщан жартували з двірськими дівчатами, що лузали горіхи. Всі ці розмови, особливо жартики з дівчатами, які для Петі в його віці мали особливу принадність, всі ці розмови тепер не цікавили Петю; він сидів на своєму підвищенні — гарматі, так само хвилюючись від думки про государя та

про свою любов до нього. Збіг почуття болю і страху, коли його зчавили, з почуттям захоплення ще більш посилив у ньому свідомість важливості цієї хвилини..

Раптом з набережної почулися гарматні постріли (це стріляли на ознаменування миру з турками), і натовп ринув до набережної — дивитися, як стріляють. Петя теж хотів бігти туди, але дяк, який узяв під своє заступництво паничика, не пустив його. Ще тривали постріли, коли з Успенського собору вибігли офіцери, генерали, камергери, потім уже не так покvapно вийшли інші, знову зняли кашкети з голів, і ті, що побігли дивитись на гармати, бігли назад. Нарешті вийшли ще четверо чоловіків у мундирах і стрічках з дверей собору. "Ура! ура!" — знову закричав натовп.

— Котрий? Котрий? — плаксивим голосом питав круг себе Петя, але ніхто не відповідав йому; всі були занадто захоплені, і Петя/вибравши одного з цих чотирьох осіб, якого вий через сльози, що виступили йому від радості на очі, не міг ясно розглядіти, зосередив на ньому весь свій захват, хоч це був не государ, закричав "ура!" несамовитим голосом і вирішив, що завтра ж, хоч би як це важко було здійснити, він буде військовим.

Натовп побіг за государем, провів його до палацу й почав розходитись. Було вже пізно, і Петя нічого не їв, і піт лив з нього градом; але він не йшов додому і разом з натовпом, що поменшав, але був ще досить великий, стояв перед палацом, під час государевого обіду, дивлячись у вікна палацу, чекаючи ще чогось і заздрячи однаково й сановникам, які під'їжджали до ґанку — на обід до государя, і камер-лакеям, що прислужували за столом і мигали в вікнах.

За государевим обідом Валуев сказав, оглянувшись у вікно:

— Народ усе ще сподівається побачити вашу величність. Обід уже закінчився, государ підвівся, доїдаючи бісквіт, і

вийшов на балкон. Народ кинувся, тягнучи з собою 1 Петю, до балкона.

— Ангел, батечко! Ура! Отець!..— кричав народ і з ним Петя, і знову жінки і деякі слабкіші чоловіки, а серед них і Петя, заплакали від щастя. Досить великий шматок бісквіта, якого тримав у руці государ, відломившись, упав на поручні балкона, з поручнів на землю. Кучер у чумарці, який стояв найближче за всіх, кинувся до цього шматочка бісквіта і схопив його. Деякі з натовпу кинулись до кучера. Помітивши це, государ сказав подати собі тарілку з бісквітами і став кидати бісквіти з балкона. Петьові очі налилися кров'ю, небезпека бути розчавленим ще більше збуджувала його, він кинувся на бісквіти. Він не знав нащо, але треба було взяти один бісквіт із царевих рук, і треба було не піддатися. Він кинувся і збив з гіг стареньку, що ловила бісквіт. Але старенька не вважала себе за переможену, хоч і лежала на землі (старенька ловила бісквіти й не попадала руками). Петя коліном відбив її руку, схопив бісквіт і, наче боячись спізнитися, знову закричав "ура!" вже охриплим голосом.

Государ пішов, і по цьому більша частина людей почала розходитись.

— От я казав, що ще почекати — так і вийшло,— з різних боків радісно говорили в народі.

Хоч який щасливий був Петя, але йому все ж сумно було йти додому і знати, що вся

насолода цього дня кінчилася. З Кремля Петя пішов не додому, а до свого товариша Оболен-ського, якому було п'ятнадцять років і який теж вступав до полку. Повернувшись додому, він рішуче і твердо заявив, що коли його не пустять, то він утече. І другого дня, хоч і не зовсім ще здавшись, граф Ілля Андрійович поїхав дізнаватися, як би влаштувати Петю куди-небудь якнайбезпечніше.

XXII

15 числа, вранці, на третій день після цього, біля Слобод-ського палацу стояла незчисленна кількість екіпажів.

Зали були повні. В першій були дворяни в мундирах, у другій купці з медалями, з бородами і в синіх каптанах. По залі дворянського зібрання йшов гомін і рух. Біля одного великого стола, під портретом государя, сиділи на стільцях з високими спинками найповажніші вельможі; але більшість дворян ходила по залі.

Усі дворяни, ті самі, яких щодня бачив П'єр то в клубі, то в них удома,— всі були в мундирах, хто в катерининських, хто в павлівських, хто в нових олександрівських, хто в загальному дворянському, і цей загальний характер мундира надавав чогось чудного й фантастичного цим старим і молодим, дуже різноманітним і знайомим обличчям. Особливо різючі були старики, підсліпуваті, беззубі, лисі, заплілі жовтим жиром або поморщені, худі. Вони здебільшого сиділи на місцях і мовчали, а коли ходили й розмовляли, то приєднувались до кого-небудь з молодших. Так само, як на обличчях натовпу, що його на площі бачив Петя, на всіх цих обличчях була різюча риса протилежності: між загальним чеканням чогось урочистого та між звичайним, учорашнім — бостонною партією, Петрушкою-кухова-ром, здоров'ям Зинаїди Дмитрівни і т. ін.

ГГєр, з раннього ранку стягнутий у незручному, вузькому тепер на нього, дворянському мундирі, був у залах. Він хвилювався: незвичайні збори не тільки дворянства, а й купецтва — станів, *états généraux*—викликали в нього цілу плетеницю давно облишених, але глибоко викарбуваних в його душі думок про *Contrat social*¹ та про французьку революцію. Слова, які він помітив у відозві, що государ прибуде до столиці для наради із своїм народом, укріплювали цю його думку. І він, гадаючи, що в цьому розумінні наближається щось важливе, те, чого він чекав давно, ходив, придивлявся, прислухався до гомону, але ніде не знаходив висловлення тих думок, що цікавили його.

Було прочитано маніфест государя; маніфест викликав захоплення, і потім усі розбрелись, розмовляючи. Крім звичайних інтересів, П'єр чув балачки про те, де стояти предводителям у той час, як увійде государ, коли дати бал государеві, чи поділитися по повітах, чи всією губернією... і т. ін.; але тільки-но мова заходила про війну і про те, для чого було зібрано дворянство, балачки були нерішучі й непевні. Всі більше бажали слухати, ніж говорити.

Один чоловік середніх років, мужній, гарний, у відставному морському мундирі, промовляв у одній з зал, і коло нього з'юрилися. П'єр підійшов до цього гурту і став прислухатися. Граф Ілля Андрійович, який у своєму катерининському, воєводському

каптані ходив з приємною усмішкою серед натовпу, з усіма знайомий, підійшов теж до цієї групи і став слухати із своєю доброю усмішкою, як він завжди слухав, на знак згоди з промовцем схвально киваючи головою. Відставний моряк говорив

і Суспільний договір

дуже сміливо; це видно було по виразу облич його слухачів і по тому, що відомі П'єру як найпокірніші і найтихіші люди з осудом відходили від нього або перечили. П'єр проштовхався в середину гуртка, прислухався й переконався, що промовець справді був ліберал, але зовсім іншого типу, ніж думав П'єр. 9 Моряк говорив тим особливо звучним, співучим, дворянським баритоном, з приємним грасируванням і скороченням приголосних, тим голосом, яким покрикують: "чеаек, трубку!" і таке інше. Він говорив голосом людини, звиклої до гульні та влади.

— Що ж, що смоляни запропонували ополченців госуаю.. Хіба нам смоляни взірець? Якщо буародне дворянство Московської губернії вважатиме за потрібне, воно може виявити свою відданість государю імператору іншими засобами. Хіба ми забули ополчення в сьомому році! Тільки й того, що нажилися кутейники та злодії-грабіжники...

Граф Ілля Андрійович, солодко усміхаючись, схвально кивав головою.

— І що ж, хіба наші ополченці дали користь для держави? Ніякої! тільки розорили наші господарства. Ще набір краще... а то повернеться до вас ні солдат, ні мужик, і тільки сама розпуста. Дворяни не жаліють свого життя, ми самі поголівно підемо, візьмемо ще рекрутів і всім нам хай тільки кликне заклик гусай (він так вимовляв государ), ми всі помремо за нього,— додав промовець, запалюючись.

Ілля Андрійович ковтав слину' від задоволення і штовхав П'єра, але П'єру захотілось також говорити. Він поступився вперед, почуваючи себе піднесеним, сам не знаючи ще чим і сам не знаючи ще що він скаже. Він тільки-но розтулив рота, щоб говорити, як один сенатор, зовсім без зубів, з розумним і сердитим обличчям, стоячи близько від промовця, перебив П'єра. З очевидною звичкою провадити дебати і ставити питання, він заговорив тихо, але чутно:

— Я гадаю, шановний добродію,— шамкаючи беззубим ротом, сказав сенатор,— що нас покликали сюди не для того, щоб ми обмірковували, що зручніше тепер для держави — набір чи ополчення. Нас покликали для того, щоб ми відповіли на ту відозву, якою нас удостоїв государ імператор. А розгляд питання про те, що зручніше — набір чи ополчення, ми полишимо на розсуд вищої влади...

П'єр раптом знайшов вихід своєму піднесенню. Він озлобився проти сенатора, який вносив цю правильність і вузькість поглядів у наступні заняття дворянства. П'єр виступив уперед і зупинив його. Він сам не знав, що він буде говорити, але почав жваво, зрідка прориваючись французькими словами і книжно висловлюючись поросійському.

— Пробачте мені, ваше превосходительство,— почав він (П'єр був добре знайомий з цим сенатором, але вважав тут за необхідне звертатись до нього офіційно),— хоч я не згоден з паном... (П'єр запнувся. Йому хотілося сказати *mon très hono-*

rabie préopinant)¹,—з паном... que je n'ai pas l'honneur de connaître², але я гадаю, що дворянство як стан, крім виявлення свого співчуття і захоплення, покликане також для того, щоб і обмірковувати ті заходи, якими ми можемо допомогти вітчизні. Я гадаю,— казав він, запалюючись,— що государ був би сам незадоволений, якби він побачив в нас тільки власників селян, яких ми віддаємо йому і бр... chair à canon³, яку ми з себе робимо, але якби не побачив в нас по... по... порадників.

Багато хто повідходив від гуртка, помітивши презирливу усмішку сенатора і те, що П'єр говорить занадто вільно; лише Ілля Андрійович був задоволений з П'єрової промови, як він був задоволений з промови моряка, сенатора і взагалі завжди з тієї промови, яку він чув останньою.

— Я гадаю, що перш, ніж обмірковувати ці питання,— говорив далі П'єр,— ми повинні спитати государя, найшанобливіше просити його величність комюнікувати нам, скільки в нас війська, в якому становищі перебувають наші війська і армії, і тоді... j, i>

Але П'єр не встиг доказати цих слів, як з ^трьох боків раптом напали на нього. Найдужче з усіх напав на нього давно знайомий йому, завжди прихильний до нього гравець у бостон, Степан Степанович Адраксін. Степан Степанович був у мундирі, і, чи від мундира чи з інших причин, П'єр побачив перед собою зовсім іншу людину. Степан Степанович, із старечою злобою, що раптом з'явилася в нього на обличчі, закричав на П'єра:

— По-перше, скажу вам, що ми не маємо права питати про це государя, а по-друге, якби було таке право в російського дворянства, то государ не може нам— відповісти. Війська пересуваються відповідно до пересування ворога—війська зменшуються і збільшуються...

Другий голос — середнього на зріст чоловіка років сорока, якого П'єр минулих часів бачив у циганів і знав за нечистого картяра і який, теж змінений мундиром, підступився до П'єра, перебив Адраксіна.

— Та й не час розводитися,— казав голос цього дворянина,— а треба діяти: війна в Росії. Ворог наш іде, щоб погубити Росію, щоб поглумитися з могил наших батьків, щоб забрати дружин, дітей.— Дворянин ударив себе в груди.— Ми всі встанемо, ©сі поголівно підемо, всі за царя-батечка! — кричав він, вирячивши налиті кров'ю очі. Кілька схвальних голосів почулося з натовпу.— Ми росіяни і не пожаліємо крові своєї для захисту віри, престолу і вітчизни. А бредню треба кинути, якщо ми сини вітчизни. Ми покажемо Європі, як Росія встає за Росію,— кричав дворянин.

1 мій вельмишановний суперечник,

2 якого я не маю честі знати, а м'ясо для гармат,

£ 3Дійіа і мир.

81

П'єр хотів відповідати, та не міг сказати ні слова. Він почував, що звучання його слів, незалежно від того, яку вони містили в собі думку, було менш чутне, ніж звучання слів збудженого дворянина.

Ілля Андрійович схвалював позаду гуртка; деякі жваво оберталися плечем до промовця наприкінці фрази й казали:

— Оце то так! Це так!

П'єр хотів сказати, що він не від того, щоб пожертвувати, чи грішми, чи кріпаками, чи собою, але що треба б йому знати стаїн справ, щоб допомагати,— та він не міг говорити. Багато голосів кричало й говорило разом, так що Ілля Андрійович не встигав кивати всім; і група збільшувалась, розпадалася, знову сходилася й нарешті з таким гомоном, що аж гуло, рушила у велику залу, до великого столу. П'єру не тільки не вдавалося говорити, але його грубо перебивали, відштовхували, одвертались від нього, як від загального ворога. Це робилося не тому, що неза-доводені були змістом його промови,— її і забули після великої кількості промов, що виголошувались за нею,— а для запалення юрмі треба було мати відчутний предмет любові і відчутний предмет ненависті. П'єр зробився цим останнім. Багато промовців говорило після збудженого дворянина, і всі говорили в тому ж тоні. Багато хто говорив прекрасно й оригінально.

Видавець Русского Вестника Глінка, якого впізнали ("письменник, письменник!" — почулося в натовпі), сказав, що пекло треба відбивати пеклом, що він бачив дитину, яка усміхалася при сяйві блискавки і при гуркоті грому, але що ми не будемо цією дитиною.

— Так, так, при гуркоті грому!— повторювали схвально в задніх рядах.

Натовп підійшов до великого столу, біля якого в мундирах, у стрічках, сиві, лисі, сиділи сімдесятилітні вельможі-старики; майже всіх їх у них удома з блазнями або в клубах за бостоном бачив П'єр. Натовп підійшов до столу, не перестаючи гудіти. Один за одним і часом два разом, притиснуті ззаду до високих спинок стільців налягаючим натовпом, говорили промовці. Ті, що стояли ззаду, помічали, чого не доказав попередній промовець, і поспішали сказати це пропущене. Інші, в цій жарі та тісноті, шукали в своїй голові, чи не знайдеться якої думки, і поспішали висловити її. Знайомі П'єру старенькі вельможі сиділи й оглядалися то на того, то на цього, і вираз більшої частини з них говорив лише, що їм дуже гаряче. П'єр, проте, почував себе схвильованим, і загальне бажання показати, що для нас усе дрібниця, яке виявлялося більше у звуках і в виразах облич, ніж у змісті промов, передавалось і йому. Він не зрікся своїх думок, але почував себе в чомусь винним і хотів виправдатись.

— Я сказав лише, що нам зручніше було б робити пожертвування, якби ми знали, чого бракує,— намагаючись перекричати інші голоси, промовив він.

Один найближчий дідок оглянувся на нього, але зараз же увагу цього старого відвернув крик, що почався на другому боці стола.

— Так, Москву буде зданої Вона буде спокутницею-визволи-телькою!— кричав один.

— Він ворог людства! — кричав другий.— Дозвольте мені говооити... Панове, ви мене душите!.,

XXIII

У цей час швидкими кроками перед юрмою дворян, що розступилася, в генеральському мундирі, із стрічкою через плече, зі своїм виставленим підборіддям та

бистрими очима, увійшов граф Растопчин.

— Государ імператор зараз буде,— сказав Растопчин,— я щойно звідти. Я гадаю, що в тому становищі, в якому ми перебуваємо, розводиться багато нема чого. Государ удостоїв зібрати нас та купецтво,— сказав граф Растопчин.— Звідти поллються мільйони (він показав на залу купців), а наша справа виставити ополчення і не щадити себе... Це менше, що ми можемо зробити!

Почались наради між самими вельможами, що сиділи за столом. Вся нарада пройшла більш ніж тихо. Вона навіть здавалася журною, коли, після всього недавнього галасу, поодинокі було чути старечі голоси, що казали: один — "згодний", другий— для різноманітності — "і я тієї ж думки" і т. ін.

Було наказано секретареві писати ухвалу московського дворянства про те, що москвичі, так само, як і смоляни, жертвують по десять чоловік з тисячі та повне обмундирування. Пани учасники засідання підвелися, наче з полегшенням, загуркотіли стільцями й пішли по залі розминати ноги, забираючи декого під руку й розмовляючи.

— Государ! Государ!—раптом пішло по залах, і весь натовп кинувся до виходу.

Широким ходом між стінами дворян государ пройшов до зали. На всіх обличчях був вираз шанобливої і зляканої цікавості. П'єр стояв досить далеко і не міг добре розібрати госу-даревої промови. Він зрозумів лише, з того, що він чув, що государ говорив про небезпеку, в якій перебувала держава, та про надії, які він покладав на московське дворянство. Государеві відповідав другий голос, який повідомляв про щойно схва-' лену постанову дворянства.

— Панове! — сказав государ, і голос його затремтів; натовп зашелестів і знову стих,, і П'єр знову почув такий приємно-людський і зворушений государів голос, який казав:— Ніколи я не мав сумніву у щирості російського дворянства. Та цього дня воно перевершило мої сподівання. Дякую вам від імені вітчизни, Панове, будемо діяти — час дорожчий за все...

6*

83

Государ замовк, натовп став тиснутися круг нього, і з усіх боків чути було захоплені вигуки.

— Так, дорожче за все... царське слово,— ридаючи казав ззаду голос Іллі Адрієвича, який нічого не чув, але все розумів по-своєму.

З зали дворянства государ пройшов до зали купецтва. Він пробув там коло десяти хвилин. П'єр серед інших побачив государя, який виходив з зали купецтва із слізьми зворушення на очах. Як потім стало відомо, государ тільки-но почав промову купцям, як сльози бризнули з його очей, і він тремтячим голосом доказав її. Коли П'єр побачив государя, він виходив у супроводі двох купців. Один був знайомий П'єру, товстий відкупщик, другий — голова, з худим, вузькобородим, жовтим обличчям. Обидва вони плакали. В худого стояли сльози, але товстий відкупщик ридав, як дитина, і все твердив:

— І життя, і майно візьми, ваша величність!

П'єр не почував у цю хвилину вже нічого, крім бажання показати, що все для нього дрібниці і що він усім ладен жертвувати, його промова з конституційним напрямом стояла перед ним, як докір йому: він шукав нагоди загладити це. Почувши, що граф Мамонов жертвує полк, Безухов зараз-таки заявив графові Ростопчину, що він віддає тисячу чоловік та їх утримання.

Старий Ростов не міг без сліз розповісти дружині того, що було, і відразу ж погодився на просьбу Петі і сам поїхав записувати його.

Другого дня государ поїхав. Усі зібрані дворяни скинули мундири, знову розмістилися по домах та клубах і, покректуючи, давали накази управителям про ополчення і дивувалися з того, що вони зробили.

ЧАСТИНА ДРУГА

1 4~*ЩУ^Г*

I

аполеон почав війну з Росією тому, що він не міг не приїхати до Дрездена, не міг не запаморочитись' від шани, не міг не одягти польського мундира, не міг не піддатися червненого ранку напливові заповзятливості, не міг здержатися від спалаху гніву в

присутності Куракіна і потім Балашова. Олександр відмовлявся від усіх переговорів тому, що він особисто почував себе ображеним. Барклай де-Толлі намагався якнайкраще керувати армією для того, щоб' виконати свій обов'язок і заслужити славу великого полководця. Ростов помчав у атаку на французів тому, що він не міг стриматися від бажання промчати по рівному полю. І так само, внаслідок своїх' особистих якостей, звичок, умов та цілей, діяли всі ті незліченні особи, учасники цієї війни. Вони боялися, пишалися, раділи, обурювались, міркували, гадаючи, що вони знають те, що вони роблять, і що роблять для себе, а всі були мимовільним знаряддям історії і робили неясну для них, але зрозумілу для нас. роботу. Така незмінна доля всіх практичних діячів, і тим вони не вільніші, чим вище стоять у людській ієрархії.

Уже діячі 1812 року давно зійшли із своїх місць, їхні особисті інтереси зникли безслідно, і лише історичні результати того часу перед нами.

Провидіння змушувало всіх цих людей, прагнучи досягнення своїх особистих цілей, сприяти здійсненню одного величезного результату, на який жодна людина (ні Наполеон, ні Олександр, ні ще менше будь-хто з учасників війни) анітрошечки не сподівалася.

Тепер нам ясно, що було в 1812 році причиною загибелі французької армії. Ніхто не буде заперечувати, що причиною загибелі французьких військ Наполеона був, з одного боку, вступ їх пізнього часу без підготовки до зимового походу вглиб Росії, а з другого боку, характер, якого набрала війна від спалення російських міст і збудження ненависті до ворога в російському народі. Але тоді не тільки ніхто не передбачав того (що тепер здається очевидним), що лише таким чином могла загинути восьмисоттисячна, найкраща в світі і з найкращим полководцем на чолі, армія в зіткненні із вдвічі слабшою, недосвідченою і з недосвідченими полководцями на чолі,

російською армією; не тільки ніхто не передбачав цього, а всі зусилля з боку росіян були повсякчас спрямовані на те, щоб перешкодити тому, що одно могло врятувати Росію; і з боку французів, незважаючи на досвідченість і так званий воєнний геній Наполеона, були спрямовані всі зусилля до того, щоб розтягтися наприкінці літа до Москви, тобто зробити те саме, що мало погубити їх.

В історичних творах про 1812 рік автори-французи дуже люблять говорити про те, як Наполеон почував небезпеку розтягнення своєї лінії, як він домагався бою, як маршали його радили йому зупинитися в Смоленську, й наводити інші подібні доводи, які свідчать, що тоді вже начебто усвідомлено було небезпеку кампанії; а автори-росіяни ще більш люблять говорити про те, як з початку кампанії існував план скіфської війни заманювання Наполеона вглиб Росії і приписують цей план хто Пфулю, хто якомусь французові, хто Толю, хто самому імператорові Олександрові, вказуючи на записки, на проекти та листи, в яких справді є натяки на цей спосіб дій. Але всі ці натяки на передбачення того, що сталося, як з боку французів, так і з боку росіян, виставляються тепер лише тому, що подія справдила їх. Якби подія не сталася, то натяки ці були б забуті, як забуті тепер тисячі і мільйони протилежних натяків та припущень, що були в ужитку тоді, але виявились неправдивими і тому забуті. Про результат кожної події в сучасників її завжди буває стільки припущень, що, хоч би чим вона кінчилася, завжди знайдуться люди, які скажуть: "Я тоді ще сказав, що це "так буде", забуваючи зовсім, що серед незчисленних припущень було роблено й цілком протилежні.

Припущення про те, що Наполеон усвідомлював небезпеку розтягнення лінії і що росіяни заманювали ворога вглиб Росії,— належать, очевидно, до цього розряду, й історики тільки з великою натяжкою можуть приписувати такі міркування Наполеону та його маршалам і такі плани — російським воєначальникам. Усі факти цілком суперечать таким припущенням. Не тільки за весь час війни з боку росіян не було бажання заманити французів углиб Росії, а все було роблено для того, щоб зупинити їх з першого вступу їх у Росію, і не тільки Наполеон не боявся розтягнення своєї лінії, а він радів, як з тріумфу, з кожного свого кроку вперед і дуже ліниво, не так, як у попередні свої кампанії, домагався бою.

На самому початку кампанії армії наші розрізані, і єдина мета, до якої ми пориваємось, полягає в тому, щоб з'єднати їх, хоч для того, щоб відступати й затягати ворога вглиб країни, у з'єднанні армій нема вигід. Імператор перебуває при армії, щоб підняти її дух на відстоювання кожного кроку російської землі, а не для відступу. Влаштовується величезний Дріссський табір за планом Пфуля і є думка далі не відступати. Государ робить докори головнокомандуючим за кожен крок відступу. Не тільки спалення Москви, але й допущення ворога до Смоленська не вкладається навіть в уяві імператора, і коли армії з'єднуються, то государ обурюється з того, що Смоленськ взятий і спалений, і не дано перед стінами його генеральної битви.

Так думає государ, але російські воєначальники і всі росіяни ще більш обурюються від думки про те, що наші відступають углиб країни.

Наполеон, розрізавши армії, просувається вглиб країни і пропускає кілька нагод для бою. В серпні місяці він у Смоленську і думає лише про те, як би йому йти далі, хоч, як ми тепер бачимо, цей рух уперед для нього очевидно згубний.

Факти говорять ясно, що ні Наполеон не передбачав небезпечки в рухові на Москву, ні Олександр і російські воєначальники не думали тоді про заманювання Наполеона, а думали про протилежне. Затягнення Наполеона вглиб країни сталося не за чийсь планом (ніхто й не вірив у можливість цього), а сталося від дуже й дуже складної гри, інтриг, цілей, бажань людей — учасників війни, які не вгадували того, що повинно бути, і того, що було єдиним порятунком Росії. Все відбувається ненароком. Армії розрізано на початку кампанії. Ми намагаємося з'єднати їх з очевидною метою дати бій і стримати наступ ворога, але в цьому прагненні з'єднання, уникаючи боїв із сильнішим ворогом і мимоволі відходячи під гострим кутом, ми заводимо французів до Смоленська. Та мало сказати, що ми відходимо під гострим кутом, бо французи просуваються між обома арміями, — кут цей стає все гострішим, і ми ще далі відходимо тому, що Барклай де-Толлі, непопулярний німець, ненависний Багратіону (який має стати під його начальство), і Багратіон, командує 2-ю армією, намагається якнайдовше не приєднуватись до Барклая, щоб не стати під його команду. Багратіон довго не приєднується (хоч у з'єднанні головна мета всіх начальствующих осіб), бо йому здається, що він на цьому марші наражає на небезпеку свою армію і що найвигідніше для нього відступити лівіше і південніше, непокоячи з флангу і з тилу ворога і комплектує свою армію на Україні. А здається, і придумав він це тому, — що йому не хочеться підкорятися ненависному і молодшому чином німцеві Барклаю.

Імператор перебуває при армії, щоб підносити її дух, а присутність його і незнання, на що зважитись, і величезна кількість порадників та планів знищують енергію дій 1-ї армії, і армія відступає.

У Дріссському таборі є намір зупинитися; але несподівано Паулучі, пнучись у головкомандуючі, своєю енергією впливає на Олександра, і весь план Пфуля покидається, і вся справа доручається Барклаю. Але через те, що Барклай не викликає довіри, владу його обмежують.

Армії роздрібнено, нема єдності начальства, Барклай не популярний; але з цієї плутанини, роздрібнення й непопулярності німця-головкомандуючого, з одного боку, випливає нерішучість і уникання бою (від якого не можна було б стриматися, якби армії були разом і якби не Барклай був начальником), з другого боку—все більше й більше обурення проти німців і збудження патріотичного духу.

Нарешті государ їде з армії, і як єдиний і найзручніший привід для його від'їзду обирається думка, що йому треба піднести дух народу в столицях, щоб викликати народну війну. І ця государева поїздка в Москву потроєє сили російського війська.

Государ їде з армії для того, щоб не зв'язувати єдності влади головкомандуючого, і сподівається, що буде вжито рішучіших заходів; але становище начальства армій ще більш плутається і слабшає. Бенігсен, великий князь та рій генерал-ад'ютантів залишаються при армії для того, щоб стежити за діями головкомандуючого і

збуджувати в ньому енергію, і Барклай, ще менш почуваючи себе вільним перед очима всіх цих очей госу-даревих, робиться ще обережнішим перед рішучими діями і уникає битви. ^

Барклай стоїть за обережність. Цесаревич натякає на зраду і вимагає генеральної битви. Любомирський, Браницький, Влоць-кий і тому подібні так роздувають увесь цей галас, що Барклай, Під приводом доставлення паперів государеві, відсилає поляків генерал-ад'ютантів до Петербурга і входить у відкриту боротьбу з Бенігсеном та великим князем.

У Смоленську "арешті, хоч як не бажав того Багратіон, з'єднуються армії.

Багратіон у кареті під'їжджає до будинку, який займає Барклай. Барклай надіває шарфа, виходить назустріч і рапартує старшому чином Багратіону. Багратіон, у боротьбі великодушності, незважаючи на старшинство чина, підкоряється Барклаю; але, підкорившись, ще менше погоджується з ним. Багратіон особисто, з наказу государя, доносить йому. Він ~пише Аракчєєву: "Воля государя мого, я ніяк разом з міністром (Барклаєм) не можу. Ради бога, пошліть мене куди-небудь хоч полком командувати, а тут бути не можу; і вся головна квартира німцями наповнена, так що росіянинові жити неможливо, і толку ніякого нема. Я думав, 'істинно служу государеві і вітчизні, а насправді виходить, що я служу Барклаю. Признаюсь, не хочу". Рій Браницьких, Вінцінгероде і тому подібних ще більш отруєє стосунки між головнокомандуючими, і виходить ще менше єдності. Збираються атакувати французів перед Смоленськом. Посилається генерал для огляду позиції. Генерал цей, ненавидячи Барклая, їде до приятеля, корпусного командира, і, просидівши в нього день, повертається до Барклая і осуджує за всіма пунктами майбутнє поле бою, якого він не бачив.

Поки точаться суперечки та інтриги про майбутнє поле бою, поки ми відшукували французів, помиляючись у їх місці перебування, французи натикаються на дивізію Неверовського і підходять до самих стін Смоленська.

Треба прийняти несподіваний бій у Смоленську, щоб врятувати свої сполучення. Бій дається. Вбиваються тисячі з того і з цього боку.

Смоленськ покидається всупереч волі государя і всього народу. Але Смоленськ спалило само населення, обдурене своїм губернатором, і розорені жителі, показуючи приклад іншим росіянам, їдуть у Москву, думаючи лише про свої втрати і розпалюючи ненависть до ворога. Наполеон їде далі, ми відступаємо, і досягається те саме, що повинно було перемогти Наполеона.

II

Другого дня по від'їзді сина князь Микола Андрійович покликав до себе княжну Марію.

— Ну що, задоволена тепер?—сказав він до неї,— посварила з сином! Задоволена? Тобі тільки й треба було! Задоволена?.. Мені від цього боляче, боляче. Я Старий і кволий, і тобі цього хотілося. Ну, радій, радій...—І після цього княжна Марія протягом тижня не бачила свого батька. Він був хворий і не виходив з кабінету.

На свій подив, княжна Марія помітила, що за цей час недуги старий князь так само не допускав до себе йт-іле Воигієппе. Лише Тихон доглядав його.

Через тиждень князь вийшов і почав знову попереднє життя, особливо діяльно займаючись будовами та садами і припинивши всі попередні взаємини з m-lle Воигієппе. Вигляд його і холодний тон з княжною Марією наче говорили їй: "Ось бачиш, ти видумала на мене, набрехала князеві Андрію про взаємини мої з цією французенкою і посварила мене з ним; а ти бачиш, що мені не треба ні тебе, ні французенки".

Одну половину дня княжна Марія проводила в Миколеньки, стежачи за його уроками, сама давала йому уроки російської мови та музики і розмовляла з Десалем; другу частину дня вона проводила з книгами, із старою нянею і з божими людьми, які інколи з чорного ґанку приходили до неї.

Про війну княжна Марія думала так, як думають про війну жінки. Вона боялася за брата, який був там, жахалася, не розуміючи її, перед людською жорстокістю, що змушувала їх убивати один одного; але не розуміла значення цієї війни, що здавалась їй такою самою, як і всі попередні війни. Вона не розуміла значення цієї війни, незважаючи на те, що Десаль, її повсякчасний співрозмовник, пристрасно цікавився перебігом війни, намагався розтлумачити їй свої міркування, і незважаючи на те, що божі люди, приходячи до неї, всі по-своєму з жахом передавали народні чутки про нашестя антихриста, і незважаючи на те, що Жюлі, тепер княгиня Друбецька, знову поновивши листування з нею, писала їй з Москви патріотичні листи.

"Я вам пишу по-російському, мій добрий друже,— писала Жюлі,— бо я маю ненависть до всіх французів, так само, як і до мови їхньої, якої я не можу чути розмовляти... Ми в Москві всі захоплені через ентузіазм до нашого гаряче любимого імператора.

Сердешний чоловік мій переносить працю й голод у жидівських корчмах; але новини, які я маю, ще більш запалюють мене.

Ви чули, мабуть, про героїчний подвиг Раєвського, який обійняв двох синів і сказав: "Загину з ними, але не похитнемось!" І справді, хоч ворог був вдвічі сильніший за нас, ми не хитнулися. Ми проводимо час, як можемо; та на війні, як на війні. Княжна Аліна і Sophie сидять зі мною цілі дні, і ми, нещасні вдови живих чоловіків, за корпією робимо чудові розмови; лише вас, мій доуже, невивстачає..." і т. д.

Княжна Марія не розуміла всього значення цієї війни переважно тому, що старці князь ніколи не говорив про неї, не визнавав її і сміявся за обідом з Десалю, який говорив про цю війну. Тон князів був такий спокійний і впевнений, що княжна Марія беззастережно вірила йому.

Увесь липень старий князь був надзвичайно діяльний і навіть жвавий. Він заклад новий сад і новий корпус, будівлю для двораків. Одно, що турбувало княжну Марію, було те, що він мало спав і, змінивши свою звичку спати в кабінеті, щодня змінював місце своєї ночівлі. То він наказував розташувати своє похідне ліжко в галереї, то він залишався на дивані або у вольєрівському кріслі у вітальні і дрімав не роздягаючись,

тимчасом як не m-lle Bourienne, а хлопчик Петруша читав йому; то він ночував в їдальні.

Першого серпня було одержано другого листа від князя Андрія. В першому листі, одержаному невдовзі по його від'їзді, князь Андрій просив з покорою прощення в свого батька за те, що він дозволив собі сказати йому, і просив його повернути йому свою ласку. На цей лист старий князь відповів йому привітним листом і після цього листа віддалив від себе француженку. Другий лист князя Андрія, написаний з-під Вітебська, після того як французи захопили його, складався з короткого опису всієї кампанії з планом, намальованим у листі, та з міркувань про дальший хід кампанії. В листі цьому князь Андрій змальовував батькові незручності його становища поблизу від театру війни, на самій лінії руху військ, і радив їхати у Москву.

За обідом цього дня на слова Десалю про те, що, як кажуть, французи вже вступили у Вітебськ, старий князь згадав про лист князя Андрія.

— Одержав від князя Андрія нині,— сказав він княжні Марії, — не читала?

— Ні, mon père!,— злякано відповіла княжна. Вона не могла читати листа, про одержання якого вона навіть не чула.

— Він пише про війну оцю,— сказав князь з тією презирливою усмішкою, яка стала йому звичною і з якою він говорив завжди про теперішню війну.

— Мабуть, дуже цікаво,— сказав Десаль.— Князь має змогу знати...

— Ах, дуже цікаво! — сказала m-lle Bourienne.

— Підіть принесіть мені,— звернувся старий князь до m-lle Bourienne. — Ви знаєте, на маленькому столі під прес-пап'є.

M-lle Bourienne радісно схопилася.

— Ах ні,— нахмурившись, крикнув він.— Піді ти, Михайле Івановичу!

Михайло Іванович встав і пішов до кабінету. Але тільки-но він вийшов, старий князь, стурбовано оглядаючись, кинув серветку й пішов сам.

— Нічого не вміють, усе переплутають.

Поки він ходив, княжна Марія, Десаль, m-lle Bourienne і навіть Миколенька мовчки переглядалися. Старий князь повернувся квапливим кроком, у супроводі Михайла Івановича, з листом і

> татку.

планом, які він, нікому не даючи читати під час обіду, поклав біля себе.

Перейшовши до вітальш, він дав листа княжні Марії і, розгорнувши перед собою план нової будівлі, зосередив на ньому свій погляд і наказав їй читати вголос. Прочитавши листа, княжна Марія запитливо глянула на батька. Він дивився на план, очевидно заглибившись у свої думки.

— Що ви про це думаєте, князю?—дозволив собі звернутися з запитанням Десаль.

— Я? я?..— мовби неприємно прокидаючись, сказав князь, не зводячи очей з плану будівлі.

— Дуже можливо, що театр війни так наблизиться до нас...

— Ха-ха-ха! Театр війни! — сказав князь.— Я казав і кажу, що театр війни є Польща,

і далі як до Німану ніколи не пройде ворог.

Десаль здивовано глянув на князя, який говорив про Німан, тимчасом, як ворог був уже біля Дніпра; а княжна Марія, забувши географічне положення Німану, думала, що те, що батько її каже, правда.

— Під час відлиги потонуть у болотах Польщі. Вони тільки можуть не бачити,— промовив князь, як видно думаючи про кампанію 1807 року, що була, як йому здавалося, так недавно.— Бенігсен повинен був раніш вступити в Пруссію, справа повернула б на інакше...,

— Але ж, князю,— боязко сказав Десаль,— у листі говориться про Вітебськ...

— А, в листі? Ага...— незадоволено промовив князь.— Так... так...— Обличчя його набрало раптом понурого виразу. Він помовчав.— До речі, він пише, французи розбиті, при якій це річці?

Десаль опустив очі.

— Князь нічого про це не пише,— тихо сказав він.

— А хіба не пише? Ну, я ж сам не видумав.— Усі довго* мовчали.

— Так... так... Ну, Михайле Івановичу,— раптом сказав він, піднявши голову й показуючи на план будівлі,— розкажи, як ти це хочеш переробити...

Михайло Іванович підійшов до плану, і князь, поговоривши з ним про план нової будівлі, сердито глянувши на княжну Марію та Десалю, пішов до себе.

Княжна Марія бачила збентежений і здивований погляд Десалю, спрямований на її батька, помітила його мовчання й була вражена з того, що батько її забув синового листа на столі у вітальні; та вона боялась не тільки говорити й розпитувати Десалю про причину його збентеження й мовчання, але боялась і думати про це.

Увечері Михайло Іванович, присланий від князя, прийшов до княжни Марії за листом князя Андрія, забутим у вітальні. Княжна Марія дала листа. Хоч їй це й неприємно було, вона дозволила собі спитати Михайла Івановича, що робить батько її.

— Все пораються,— з шанобливо-глузливою усмішкою, яка примусила збліднути княжну Марію, сказав Михайло Іванович.— Дуже турбуються з приводу нового корпусу. Читали трошки, а тепер,— стисненим голосом сказав Михайло Іванович,— біля бюро, мабуть, заповітом зайнялися. (Останнім часом одним з улюблених занять князя була робота над паперами, які повинні були залишитися по його смерті і які він називав заповітом.)

— А Алпатича посилають до Смоленська? — спитала княжна Марія.

— Аякже, він уже давно чекає.

III

Коли Михайло Іванович повернувся з листом до кабінету, князь в окулярах, з абажуром на очах і на свічках, сидів біля відкритого бюро, з паперами в далеко відставленій руці, і в трохи урочистій позі читав свої папери (ремарки, як він називав), які мали бути доставлені государеві по його смерті.

Коли Михайло Іванович увійшов, у нього в очах стояли сльози спогадів про той час, коли він писав те, що читав тепер. Він узяв з рук Михайла Івановича листа, поклав до

кишені, склав папери й покликав Алпатича, який давно вже дожидався.

На аркушику паперу в нього було записано, що треба було в Смоленську, і він, ходячи по кімнаті повз Алпатича, що дожидався біля дверей, почав давати накази.

— Перше, паперу поштового, чуєш, вісім дестей, ось за взірцем; з золотим обрізом... взірець, щоб неодмінно за ним було; лаку, сургучу — за запискою Михайла Івановича.

Він походив по кімнаті й заглянув у пам'ятну записку.

— Потім губернаторові особисто віддати листа про запис. Потім треба було засувок до дверей нової будівлі, неодмінно

такого фасону, як ті, що видумав сам князь. Потім ящик палітурний треба було замовити, щоб покласти туди заповіт.

Давання наказів Алпатичу тривало понад дві години. Князь усе не відпускав його. Він сів, задумався і, заплющивши очі, задрімав. Алпатич поворушився.

— Ну, йди, йди; коли що треба, я пришлю.

Алпатич в'ийшов. Князь підійшов знову до бюро, заглянувши в нього, поворушив рукою свої папери, знову замкнув і сів до столу писати листа губернаторові.

Вже було пізно, коли він підвівся, запечатавши листа, йому хотілося спати, але він знав, що не засне і що найтяжчі думки виникають у нього в ліжку. Він гукнув Тихона й пішов з ним по кімнатах, щоб сказати йому, де стелити постіль на нинішню ніч. Він ходив, примірюючи кожен куток-

Скрізь йому здавалося недобре, але найгірший був звичний диван у кабінеті. Диван цей був страшний для нього, мабуть, від тяжких думок, що він передумав, лежачи на ньому. Ніде не було добре, та все ж найкращий був куточок у диванній за фортепіано: він ніколи ще не спав тут.

Тцхон приніс з офіціантом ліжку і почав встановлювати.

— Не так, не так! — вигукнув князь і сам посунув на чверть далі від кутка, і потім знову трошки ближче.

"Ну, нарешті все переробив, тепер відпочину",— подумав князь і дав Тихонові роздягати себе.

Досадливо скривляючись від зусиль, які треба було робити, щоб скинути каптан та штани, князь роздягнувся, важко опустився на ліжку і неначе задумався, презирливо дивлячись на свої жовті, висхлі ноги. Він не задумався, а він барився перед зусиллям, яке мав зробити, щоб підняти ці ноги й пересунути на ліжку. "Ох, як тяжко! О, хоч би скоріше кінчилися ці обов'язки і щоб ви відпустили мене!"—думав він. Він зробив, підібравши губи, двадцятитисячний раз це зусилля і ліг. Але тільки-но він ліг, як раптом усе ліжку рівномірно заходило під ним вперед і назад, наче важко дихаючи і штовхаючись. Це бувало з ним майже щоночі. Він розплющив очі, що були заплющились.

— Нема спокою, прокляті!—пробурчав він з обуренням на когось. "Так, так, ще важливе щось було, дуже щось важливе я приберіг собі на ніч у ліжку. Засувки? Ні, про це сказав. Ні, щось таке, щось у вітальні було. Княжна Марія щось плела. Десаль щось

— цей дурень — говорив. У кишені щось — не згадаю".

— Тишка! про що за обідом розмовляли?

— Про князя Михайла...

— Мовчи, мовчи.— Князь заляскав рукою по столу.— Ага, знаю, лист князя Андрія. Княжна Марія читала. Десаль щось про Вітебськ казав. Тепер прочитаю.

Він велів вийняти листа з кишені і присунути до ліжка столик з лимонадом та витушкою — восковою свічкою і, надівши окуляри, почав — читати. Тепер тільки в тиші ночі, при тьмяному світлі з-під зеленого ковпака, він, прочитавши листа, вперше на мить зрозумів його значення.

"Французи у Вітебську, по чотирьох переходах вони можуть бути біля Смоленська; може, вони вже там".

— Тишка!—Тихон схопився.— Ні, не треба, не треба! — прокричав він. *

Він сховав листа під свічник і заплющив очі. І йому уявився Дунай, ясний полудень, очерети, російський табір, і він входить, він, молодий генерал, без жодної зморшки на обличчі, бадьорий, веселий, рум'яний, у мережаний намет Потьомкіна, і пекуче почуття заздрості до улюбленця, таке ж сильне, як і тоді, хвилює його. І він згадує всі ті слова, що сказано було тоді при першому побаченні з Потьомкіним. І в його уяві постає, з жовтавим тілистим обличчям, невисока, опасиста жінка — матінка-імператриця, її усмішки, слова, коли вона вперше, приголубивши, прийняла його, і згадується її ж таки обличчя на катафалку й та сутичка з Зубовим, що сталася тоді при її домовині за право підходити до її руки.

"Ох, скоріше, скоріше повернутись до того часу, і щоб теперішнє все закінчилось якнайшвидше, якнайшвидше, щоб дали вони мені спокій!"

IV

Лисі Гори, маєток князя Миколи Андрійовича Волконського, були за шістдесят верст від Смоленська, позад нього, і за три версти від Московського шляху.

Того ж вечора, як князь давав накази Алпатичу, Десаль, зажадавши від княжни Марії побачення, сказав їй, що князь, будучи не зовсім здоровим, не вживає ніяких заходів для своєї безпеки, а з листа князя Андрія видно, що перебування в Лисих Горах небезпечно, тому він уклінно радить їй самій написати з Алпатичем листа до начальника губернії в Смоленськ з проською повідомити її про стан справ та про міру небезпеки, що загрожує Лисим Горам. Десаль написав для княжни Марії листа до губернатора, якого вона підписала, і листа цього було віддано Алпатичу з наказом подати його губернаторові, і, в разі небезпеки, повернутися якнайшвидше.

Одержавши всі накази, Алпатич, у білому пуховому капелюсі (князівський подарунок), з палицею, так само, як князь,, вийшов у супроводі домашніх сидати у бричку з шкіряною халабудкою, запряжену тройкою гладких буланых коней.

Дзвінок був підв'язаний, бубонці закладені папірцями. Князь нікому не дозволяв у Лисих Горах їздити з дзвінком. Але Алпатич любив дзвінки та бубонці в далекій дорозі. Придворні Алпатича, земський, конторник, куховарка — чорна, біла, дві бабиг хлопчик-козачок, кучери та різні двораки проводили його.

Дочка вмощувала за спину й під нього ситцьові пухові, подушки. Своякиня-бабуся потай ткнула клуночок. Один з кучерів підсадив його під руку.

— Ну, ну, баб'яче збирання! Баби, баби! — пихкаючи, сказав скоромовкою Алпатич так само, як казав князь, і сів у бричку. Давши останні накази про роботу земському і в цьому вже не наслідуючи князя, Алпатич скинув з лисої голови капелюха й перехрестився тричі.

— Ви, коли що... ви верніться, Якове Алпатичу; ради Христа, нас пожалій,— прокричала до нього дружина, натякаючи на чутки про війну та про ворога.

— Баби, баби, баб'яче збирання! — промовив Алпатич сам до себе й поїхав, оглядаючи круг себе лани, де з пожовклим житом, де з густим, ще зеленим вівсом, де ще чорні, які тільки починали двоїти. Алпатич їхав, милуючись незвичайним урожаєм ярових цього року, приглядаючись до смужок житніх гін, на яких де-не-де починали зажинати, і хазяйновито міркував про поїв та збирання і про те, чи не забуто якого князівського наказу.

Двічі погодувавши дорогою, надвечір 4 серпня Алпатич приїхав до міста.

По дорозі Алпатич зустрічав і випереджав обози та війська. Під'їжджаючи до Смоленська, він чув далекі постріли, але звуки не вразили його. Найдужче вразило його те, що, наближаючись до Смоленська, він бачив прекрасний лан вівса, *що його якісь солдати косили, видно, на корм і по ньому стояли табором; ця обставина вразила Алпатича, але він незабаром забув її, думаючи про свою справу.

Всі інтереси Алпатичевого життя вже понад тридцять років були обмежені лише волею князя, і він ніколи не виходив з цього кола. Все, що не стосувалось виконання князевих наказів, не тільки не цікавило Алпатича, але й не існувало для нього.

Алпатич, приїхавши увечері 4 серпня до Смоленська, зупинився за Дніпром у Гаченському передмісті, па заїжджому дворі Ферапонтова, в якого він вже тридцять років мав звичку зупинятися. Ферапонтов дванадцять років тому, з легкої руки Алпатича, купив гай у князя, почав торгувати, і тепер мав) дім, заїжджий двір та борошенну крамницю в губернії. Ферапонтов був товстий, чорний, червоний сорокалітній чоловік, з товстими губами, з товстою гулею-носом, такими ж гулямч над чорними, насупленими бровами і з товстим пузом.

Ферапонтов, у жилеті, в ситцьовій сорочці, стояв біля крамниці, що виходила на вулицю. Побачивши Алпатича, він піді-йшоє до нього.

— Ласкаво просимо, Якове Алпатичу. Люди з міста, а ти до міста,— сказав господар.

— Чого ж це, з міста? — сказав Алпатич.

— І я кажу — люди дурні. Все француза бояться.

— Бабські теревені, бабські теревені!—промовив Алпатич.

— Так оце і я міркую, Якове Алпатичу. Я кажу, наказ є, що не пустять його,— значить вірно. Та й дядьки по три карбованці від підводи просять — бога вони не бояться!

Яків Алпатич неухважно слухав. Він сказав дати самовар та сіна коням і, напившись

чаю, ліг спати.

Цілу ніч повз заїжджий двір рухались вулицею війська. Другого дня Алпатич надів камзол, якого він надівав тільки в місті, і пішов у справах. Ранок був сонячний, і з восьмої години ранку було вже гаряче. Дорогий день для жнив, як думав Алпатич. За містом з раннього ранку лунали постріли.

З восьмої години до рушничних пострілів приєдналась гарматна стрілянина. На вулицях було багато людей, що кудись поспішали, багато солдатів, але так само, як і завжди, їздили візники, купці стояли біля крамниць і в церквах правилася служба. Алпатич пішов до крамниць, до присутствених місць, на пошту та до губернатора. В присутствених місцях, у крамницях, на пошті всі розмовляли про військо, про ворога, який уже напав на місто; всі питали одне одного, що робити, і всі намагались заспокоювати одне одного.

Біля губернаторового будинку Алпатич застав багато людей, козаків і дорожній екіпаж, що належав губернаторові. На ґанку Яків Алпатич зустрів двох панів дворян, з яких одного він знав. Знайомий йому дворянин, колишній справник, говорив із запалом:

— Це ж не жарти жартувати,— казав він.— Добре хто сам один. Хай один — бідняк, зате одинак, а то ж тринадцять чоловік сім'ї, та все майно... Довели, що пропадати всім; що ж це за начальство після цього?.. Ех, перевішав би розбійників...

— Та ну-бо, годі,— казав другий.

— А мені що до того, хай чує! Що ж, ми не собаки,— відповів колишній справник і, оглянувшись, побачив Алпатича.

— А, Яків Алпатич, ти чого?

— З наказу його сіятельства, до пана губернатора,— відповів Алпатич, гордо підводячи голову й закладаючи руку за пазуху, що він робив завжди, коли згадував князя...— Зволили наказати довідатися про стан справ,— сказав він.

— От і довідуйся,— прокричав поміщик,— довели, що ні підвід, нічого!.. Он вона, чуєш? — сказав він, показуючи в той бік, звідки чутно було постріли.

— Довели, що погибати всім... розбійники! — знову промовив він і зійшов з ґанку.

Алпатич похитав головою і пішов на сходи. У приймальні були купці, жінки, чиновники, які мовчки переглядалися між собою. Двері кабінету відчинились, усі встали з місць і поступилися вперед. З дверей вибіг чиновник, поговорив щось із купцем, покликав за собою товстого чиновника з хрестом на шиї і зник знову в двері, як видно уникаючи усіх звернених до нього поглядів і запитань. Алпатич просунувся вперед і, коли чиновник вийшов знову, звернувся до нього, закривши руку за застебнутий сюртук і подаючи йому два листи.

— Панові барону Ашу від генерала аншефа князя Волконського,— виголосив він так урочисто і значливо, що чиновник повернувся до нього і взяв його листа. Через кілька хвилин губернатор прийняв Алпатича і поспіхом сказав йому:

— Скажи князеві і княжні, що мені нічого не відомо було: я робив за вищими наказами — ось...

Він дав папір Алпатичу.

— А втім, тому що князь недужий, моя порада їм їхати в Москву. Я сам зараз їду. Скажи...— але губернатор не доказав; у двері вбіг запылений і спітнілий офіцер і почав щось говорити по-французькому. На обличчі в губернатора з'явився вираз жаху.

— Іди,— сказав він, кивнувши головою Алпатичу, і став про щось питати офіцера. Жадібні, злякані, безпорадні погляди звернулись на Алпатича, коли він вийшов з губернаторового кабінету. Мимохіть прислухаючись тепер до близьких і дедалі дужчих пострілів, Алпатич поспішив на заїжджий двір. Папір, якого дав губернатор Алпатичу, був такий:

"Запевняю вас, що місту Смоленську не загрожує ще ні найменша небезпека, і неймовірно, щоб оний під її загрозою був. Я з одного, а князь Багратіон з другого боку йдемо на з'єднання перед Смоленськом, яке станеться 22 числа, і обидві армії сукупними силами оборонятимуть співвітчизників своїх довіреної вам губернії, поки зусилля їх відженуть від них ворогів вітчизни або поки не винищиться в хоробрих їх рядах до останнього воїна. Ви бачите з цього, що ви маєте цілковите право заспокоїти жителів Смоленська, бо той, кого захищають два таких хоробрих війська, той може бути впевненим у перемозі їх". (Наказ Баркляя де-Толлі смоленському цивільному губернаторові, барону Ашу, 1812 року.)

Народ стурбовано снував по вулицях.

Накладені з верхом вози з домашнім посудом, стільцями, шафками раз у раз виїжджали з воріт будинків і їхали вулицями. На подвір'ї, сусідньому з подвір'ям Ферапонтова, стояли повозки і, —прощаючись, голосили та приказували жінки. Дворовий собака, гавкаючи, крутився перед запряженими кінями. ,

Алпатич більш квапливим кроком, ніж він ходив звичайно, ввійшов на подвір'я і просто пішов у піддашся до своїх коней та брички. Кучер спав; він розбудив його, велів запрягати і ввійшов до сіней. У хазяйській світлиці чутно було дитячий плач, надривні ридання жінки і гнівний, хрипкий крик Ферапонтова. Куховарка, як злякана курка, стрепенулася в сінях, тільки-но ввійшов Алпатич. ,

— До смерті забив — хазяйку забив!.. Так бив, так волочив!..

— За що? — спитав Алпатич.

— їхати просилася. Діло жіноче! Вивези ти, каже, мене, не погуби ти мене з малими дітьми; народ, каже, весь виїхав, чого ж, каже, ми ось? Як зачав бити. Так бив, так волочив!

Алпатич мовби схвально кивнув головою на ці слова і, не бажаючи більш нічого знати, підійшов до протилежних — хазяйських дверей світлиці, в якій залишались його покупки.

— Лиходій ти, губитель,— прокричала в цей час худа, бліда жінка з дитиною на руках і з зірваною з голови хустиною, видираючись з дверей і збігаючи по сходах на подвір'я. Ферапонтов вийшов за нею і, побачивши Алпатича, поправив жилет, волосся, позіхнув і ввійшов до світлиці за Алпатичем.

— Що, вже їхати хочеш? — опитав він.

Не відповідаючи на запитання, не оглядаючись на господаря й перебираючи свої покупки, Алпатич спитав, скільки з нього за постій.

— Порахуємо! Що, в губернатора був? — спитав Ферапонтов.— Яке рішення вийшло?

Алпатич відповів, що губернатор нічого певного не сказав йому:

— З нашим ділом хіба вивезешся? — сказав Ферапонтов.— Дай до Дорогобужа по сім карбованців за підводу. І я кажу: бога не бояться! — сказав він.

— Селиванову, тому пощастило у четвер, продав муку в армію по дев'ять карбованців за мішок. Що, чай питимеш? — додав він. Поки запрягали коней, Алпатич з Ферапонтовим напились чаю і розговорилися про ціну збіжжя, про врожай та сприятливу погоду для збирання.

— Однак затихати почала,— сказав Ферапонтов, випивши три чашки чаю і підводячись,— либонь наша взяла. Сказано, не пустять. Виходить, сила... А нещодавно, розказували, Матвій Іванович Платов їх у річку Марину загнав, тисяч вісімнадцять, чи що, за один день потопив.

Алпатич зібрав свої покупки, дав їх кучерові, що ввійшов, розрахувався з господарем. У воротах, виїжджаючи, прозвучала звуком коліс, копитів та бубонців халабудка.

Було вже геть-геть по полудні; половина вулиці була в тіні% друга була яскраво осяяна сонцем. Алпатич глянув у вікно й пішов до дверей. Раптом пролунав чудний звук далекого свисту й удару, і одразу по тому розлігся протяглий суцільний гуркіт гарматної стрілянини, від якої задеренчали шибки.

Алпатич вийшов на вулицю; вулицею пробігли два чоловіки до мосту. З різних боків лунали свист, удари ядер і лопання гранат, що падали в місті. Але звуки ці майже не чутні були і не привертали уваги жителів, гублячись у звуках стрілянини, чутних з-за міста. Це було бомбардування, яке о п'ятій годині Наполеон наказав відкрити по місту зі ста тридцяти гармат. Народ перший час не розумів значення цього бомбардування.

Звуки від падіння гранат та ядер спочатку викликали тільки цікавість. Дружина Ферапонтова, яка до цього не переставала голосити у піддашші, замовкла і з дитиною на руках вийшла до воріт, мовчки придивляючись до людей і прислухаючись до звуків.

До воріт вийшли куховарка і крамар. Усі з веселою цікавістю намагались побачити летючі над їх головами снаряди. З-за рогу вийшло кілька чоловік людей, збуджено розмовляючи.

— Ото сила! — казав один.— І дашок і стелю так вдрузки й розбило.

— Як свиня землю он зрило,— сказав другий.— От так здо^рово, от так підбадьорив!—сміючись сказав він.— Добре, що відскочив, а то б вона тебе мазнула.

7*

99

Народ повернувся до цих людей. Вони припинилися й розповідали, як біля самих них ядро влучило в будинок. Тимчасом інші снаряди, то з швидким похмурим свистом — ядра, то з приємним посвистуванням — гранати, не переставали перелітати понад

голови людей; але жоден снаряд не падав близько, всі переносило. Алпатич сідав у халабудку. Господар стояв у воротах.

— Чого не бачила? — гримнув він на куховарку, яка з закачаними рукавами, в червоній спідниці, погойдуючи голими ліктями, підійшла до рогу послухати те, що розповідали.

— От же чуда,— примовляла вона, але, почувши голос господаря, вернулася, обсмикуючи підтикану спідницю.

Знову, але цього разу дуже близько, засвистіло щось, як ле-тіОча згори донизу пташка, блиснув вогонь посередині вулиці, вистрілило щось і застелило димом вулицю.

— Лиходію, що ж ти це робиш? — прокричав господар, підбігаючи до куховарки.

В ту ж мить з різних боків жалібно заголосили жінки, злякано заплакала дитина і мовчки з'юрмилися люди з блідими обличчями біля куховарки. З цієї юрми найвиразніше за все чути було стогін і приказування куховарки:

— Ой-о-ох, голубчики мої! Голубчики мої білі! Не дайте померти! Голубчики мої білі!..

Через п'ять хвилин нікого не залишилось на вулиці. Куховарку з розбитим осколком гранати стегном віднесли на кухню. Алпатич, його кучер, дружина Ферапонтова з дітьми, двірник сиділи в підвалі, прислухаючись. Гуркіт гармат, свист снарядів і жалісний стогін куховарки, що переважав над усіма звуками, не змовкали ні на мить. Господиня то вколисувала і вмовляла дитину, то жалісним шепотом питала всіх, хто входив у підвал, де її чоловік, який залишився на вулиці. Ввійшовши до підвалу, крамар сказав їй, що господар пішов з людьми в собор, де піднімали смоленський чудотворний образ.

На смерканні канонада почала стихати. Алпатич вийшов з підвалу й зупинився у дверях. Нещодавно ясне вечірнє небо все було заслане димом. І крізь цей дим чудно світив, високо стоячи, молодий серп місяця. Після замовклого страшного гуркоту гармат над містом, здавалося, стояла тиша, порушувана тільки ніби розповсюдженим по цілому місту шарудінням кроків, стогоном, далеким криком та тріскотінням пожеж. Куховарка вже перестала стогнати. З двох боків підіймалися і розходилися чорні клуби диму від пожеж. На вулиці не рядами, а як мурашки з розворушеної купини, в різних мундирах і в різних напрямках проходили і пробігали солдати. На очах в Алпатича кілька з них забігли на подвір'я Ферапонтова. Алпатич вийшов до воріт. Якийсь прлк ішов назад; товплячись і поспішаючи, він загатив вулицю.

— Здають місто, виїжджайте, виїжджайте,— сказав до нього, помітивши його постать, офіцер і зараз же повернувся з криком до солдатів:

— Я вам дам по подвір'ях бігати! — крикнув він. Алпатич повернувся до хати і, покликавши кучера, звелів

йому їхати. Слідом за Алпатичем і за кучером вийшли і всі домочадці Ферапонтова. Побачивши дим і навіть вогні пожеж; які видно було тепер, бо починало смеркати, жінки, що досі мовчали, раптом заголосили, дивлячись на пожежі. Наче вторуючи їм, залунали такі ж плачі на інших кінцях вулиці. Алпатич з кучером тремтячими руками

розправляв заплутані посторонки та віжки на конях у піддашші.

Коли Алпатич виїжджав з воріт, він побачив, як у відімкненій крамниці Ферапонтова чоловік з десять солдатів з голосним гомоном насипали в мішки і в ранці пшеничне борошно та соняшникове насіння. У той самий час, повертаючись з вулиці до крамниці, увійшов Ферапонтов. Побачивши солдатів, він хотів крикнути щось, але раптом зупинився і, схопившись за волосся, зареготав ридаючим реготом.

— Тягни все, хлопці! Хай не дістається дияволам! — закричав він, сам хапаючи мішки і викидаючи їх на вулицю. Деякі солдати, злякавшись, вибігли, деякі продовжували насипати. Побачивши Алпатича, Ферапонтов звернувся до нього.

— Рішилася! Росея! — крикнув він.— Алпатичу! рішилась! Сам запалю. Рішилася...— Ферапонтов побіг на подвір'я.

Вулицею, заповнюючи її всю, безперервно йшли солдати, так що Алпатич не міг проїхати і мусив очікувати.

Жінка Ферапонтова з дітьми сиділа також на возі, чекаючи, коли можна буде виїхати.

Була вже зовсім ніч. На небі були зорі і світив, зрідка зникаючи за димом, молодик. На спуску до Дніпра повозки Алпатича й господині, що поволі рухалися в рядах солдатів та інших екіпажів, мусили зупинитися. Недалеко від перехрестя, біля якого зупинилися повозки, у провулку горіли будинок і крамниці. Пожежа вже догоряла. Полум'я то завмирало й губилося в чорному димі, то раптом спалахувало яскраво, до чудного виразно освітлюючи обличчя людей, які стояли натовпом на перехресті. Перед пожежею мигали чорні постаті людей і з-за безугавного тріскотіння вогню лунали гомін і вигуки. Алпатич, побачивши, що повозку його ще не скоро пропустять, зліз з неї і повернувся до провулка подивитися на пожежу. Солдати сновигали безперестанно туди й сюди перед пожежею, і Алпатич бачив, як два солдати і з ними якийсь чоловік у фризівій шинелі волочили з пожежі через вулицю на Сусіднє подвір'я охоплені вогнем колоди, інші несли оберемки сіна.

Алпатич. підійшов до великого натовпу людей, що стояли навпроти палаючого високого амбара. Стіни були всі в вогні, задня завалилася, тесовий дах упав, балки палали. Очевидно, натовп чекав тієї хвилини, коли завалиться дах. Цього самого чекав Алпатич.

— Алпатич! — раптом гукнув старого чийсь знайомий голос.

— Батечку, ваше сіятельство,— відповів Алпатич, миттю пізнавши голос свого молодого князя.

Князь Андрій, у плащі, верхи на вороному коні стояв за натовпом і дивився на Алпатича.

— Як ти тут? — спитав він.

— Ваше... ваше сіятельство,— промовив Алпатич і заридав...— Ваше, ваше... чи це вже пропали ми? Батечку...

— Як ти тут? — повторив князь Андрій.

Полум'я яскраво спалахнуло в цю хвилину й освітило Алпатичу бліде і змарніле

обличчя його молодого пана. Алпатич розповів, як його було послано і як він насилу зміг виїхати.

— Що ж, ваше сіятельство, чи ми оце пропали? — спитав він
8НОВу.

Князь Андрій, не "відповідаючи, вийняв записну книжку і, піднявши коліно, став писати олівцем на видертому аркушику. Він писав сестрі:

"Смоленськ здають,— писав він,— Лисі Гори ворог захопить через тиждень. Виїжджайте зараз у Москву. Відповідай мені відразу, коли ви виїдете, пришли нарочного в Усвях".

Написавши й передавши аркушика Алпатичу, він на словах сказав йому, як розпорядитись від'їздом князя, княжни та сина з учителем і як і куди відповісти йому негайно. Ще не встиг він закінчити ці накази, як верховий штабний начальник, у супроводі почту, під'їхав до нього.

— Ви полковник? — кричав штабний начальник, з німецьким акцентом, знайомим князеві Андрію голосом.— У вашій присутності підпалюють будинки, а ви стоїте? Що це означає таке? Ви будете відповідати,— кричав Берг, який був тепер помічником начальника штабу лівого флангу піхотних військ першої армії,— місце вельми приємне і на видноті, як казав Берг.

Князь Андрій подивився на нього і, не відповідаючи, говорив далі, звертаючись до Алпатича:

— То скажи, що до десятого числа чекаю відповіді, а коли до десятого не одержу звістки, що всі виїхали, я сам муситиму все кинути і їхати в Лисі Гори.

— Я, князю, лише тому кажу,— промовив Берг, впізнавши князя Андрія,— що я повинен виконувати накази, бо я завжди точно виконую... Ви мені, будь ласка, пробачте,— в чомусь виправдувався Берг.

Щось затріщало у вогні. Вогонь ущух на мить; чорні клуби диму повалили з-під даху. Ще раз страшенно затріщало ^ вогні, і завалилось щось величезне.

— Уррруру! — вторуючи обваленій стелі амбара, з якого несло запахом коржиків од згорілого збіжжя, заревів натовп. Полум'я спалахнуло й освітило збуджено-радісні і змучені обличчя людей, що стояли навколо пожежі.

Чоловік у фризівій шинелі, піднявши догори руку, кричав:

— Здорово! Почало трощити! Хлопці, здорово!..

— Це сам господар,— почулись голоси.

— Так от,— сказав князь Андрій, звертаючись до Алпати-ча,— все передай, як я тобі казав.— І ні слова не відповідаючи Бергу, замовклому біля нього, він торкнув коня і поїхав у провулок.

V

Від Смоленська війська продовжували відступати. Ворог ішов слідом за ними. 10 серпня полк, яким командував князь Андрій, проходив великим шляхом повз проспект, що веде в Лисі Гори. Спека й посуха стояли понад три тижні. Щодня по небу ходили кучеряві хмарки, зрідка заступаючи сонце; але надвечір знову розчищало, і сонце

заходило в бурувато-червону млу. Тільки велика роса вночі освіжала землю. Залишившись на пні, хліба згоряли й висипалися. Болота пересохли. Худоба ревла від голоду, не знаходячи паші по спалених сонцем луках. Тільки по ночах та в лісах, поки ще трималася роса, була прохолода. Але по шляху, по великому шляху, яким ішли війська, навіть і вночі, навіть і в лісах не було цієї прохолоди. Роси не помітно було на пісковій пилюці шляху, стовчені більше як на чверть аршина. Тільки-но розвиднялося, починався рух. Обози, артилерія беззвучно йшли по маточину, а піхота — по кісточки в м'якій, душній, не остиглій за ніч, гарячій пилюці. Одна частина цієї піскової пилюки місилася ногами й колесами, друга знімалася і стояла хмарою над військом, влипаючи в очі, в волосся, у вуха, в ніздрі і, головне, в легені людям та тваринам, що сунули цим шляхом. Чим вище піднімалось сонце, тим вище знімалася хмара куряви, і крізь цю тонку, гарячу пилюку на сонце, не закрите хмарками, можна було дивитися простим оком. Сонце було схоже на велику багрову кулю. Вітру не було, і люди задихались у цій нерухомій атмосфері. Люди йшли, позав'язувавши носи й роти хустинами. Підходячи до села, все кидалося до криниць. Бились за воду й випивали її до болота.

Князь Андрій командував полком, і влаштування полку, добробут його людей, необхідність одержуванню і давання наказів заповнювали його.. Пожежа Смоленська й залишення його були епохою для князя Андрія. Нове почуття озлоблення проти ворога змушувало його забувати своє горе. Він увесь був відданий справам свого полку, він був дбайливий для своїх солдатів та офіцерів і привітний з ними. В полку його називали наш князь, ним пишалися і його любили. Але добрий і лагідний він був лише з своїми полковими, з Тимохіним тощо, з людьми зовсім новими і в чужому середовищі, з людьми, які не могли знати й розуміти його минулого; але як тільки він стикався з ким^небудь із своїх колишніх, із штабних, він зараз же знову наїжувався: робився злобним, глузливым і презирливим. Все, що пов'язувало його спогад з минулим, відштовхувало його, і тому він намагався щодо цього колишнього світу лише не бути несправедливим і виконувати свій обов'язок.

Правда, все в темному, в похмурому світлі здавалося князеві Андрію — особливо після того, як залишили Смоленськ (який, на його погляд, можна і треба було захищати) 6 серпня, і після того, як батько, хворий, мусив утікати в Москву й покинути на розкрадання такі любі Лисі Гори, які він забудував і населив; але, незважаючи на це, завдяки полку князь Андрій міг думати про інший, зовсім незалежний від загальних питань, предмет — про свій полк. 10 серпня колона, в якій був його полк, порівнялася з Лисими Горами. Князь Андрій два дні тому одержав звістку, що його батько, син і сестра виїхали в Москву. Хоч князеві Андрію і нічого було робити в Лисих Горах, він, з властивим йому бажанням роз'ятрити своє горе, вирішив, що він повинен заїхати в Лисі Гори.

Він сказав осідлати собі коня і з переходу поїхав верхи в батьківське село, в якому він народився і провів своє дитинство. Проїжджаючи повз ставок, на якому завжди десятки жінок, перемовляючись, били праниками й полоскали. свою білизну, князь Андрій побачив, що на ставку нікого не було, і відірваний плотик, до половини залитий

водою, боком плавав посередині ставка. Князь Андрій під'їхав до сторожки. Біля кам'яних воріт в'їзду нікого не було, і двері були відімкнені. Доріжки саду вже заросли, і телята та коні ходили по англійському парку. Князь Андрій під'їхав до оранжереї: шибки були побиті, і дерева в кадках деякі перекинуті, деякі засохлі. Він тукнув Тараса, садівника. Ніхто не відгукнувся. Об'їхавши оранжерею на виставку, він побачив, що тесовий різьблений паркан весь поламано, і плоди слив обірвано з віттям. Старий селянин (князь Андрій бачив його біля воріт у дитинстві) сидів на зеленій лаві і плів личака.

Він був глухий і не чув, як під'їхав князь Андрій. Він сидів на лаві, на якій любив посидіти старий князь, і коло нього було розвішане личко на сучках обламаної і засохлої магнолії.

Князь Андрій під'їхав до будинку. Кілька лип у старому саду було зрубано, одна ряба коняка з лошам ходила перед самим будинком між кущами троянд. Будинок було забито віконницями. Одно вікно внизу було відчинене. Двірський хлопчик, побачивши князя Андрія, вбіг у будинок.

Алпатич, відіславши сім'ю, сам залишався в Лисих Горах; він сидів удома і читав Житія. Почувши про приїзд князя Андрія, він, з окулярами на носі, застібаючись, вийшов з будинку

квапливо підійшов до князя і, нічого не кажучи, заплакав, цілуючи князя Андрія в коліно.

Потім він одвернувся, сердитий на свою слабкість, і став доповідати йому про стан справ. Усе цінне й дороге було відвезене в Богучариво. Збіжжя, до ста четвертей, теж було вивезене, сіно і яровий, незвичайний, як казав Алпатич, урожай цього року зеленим взяли і скошили — війська. Селяни розорені, деякі пішли теж у Богучарово, мала частина ще тут.

Князь Андрій, не дослухавши його, спитав:

— Кбли виїхали батько й сестра? — розуміючи, коли виїхали у Москву. Алпатич відповів, гадаючи, що питають про від'їзд до Богучарова, що виїхали сьомого, і знову почав розводитися про справи господарства, просячи розпоряджень.

— Чи накажете давати під розписку командам овес? У нас іще шістсот четвертей залишилось,— спитав Алпатич.

"Що відповісти йому?" — думав князь Андрій, дивлячись на лиснючу проти сонця лису голову старого і в виразі обличчя його читаючи свідомість того, що він сам розуміє несвоєчасність цих запитань, а питає тільки так, щоб заглушити і своє, горе.

— Так, давай,— промовив він.

— Якщо звалили помітити непорядки в саду,— казав Алпатич,— то неможливо було запобігти... Три полки проходили й ночували, особливо драгуни. Я виписав чин і звання командира для подання прошення.

— Ну, що ж ти будеш робити? Зостанешся, якщо ворог захопить? — спитав його князь Андрій.

Алпатич, повернувши своє обличчя до князя Андрія, подивився на нього; і раптом

урочистим жестом підняв руку догори:

— Він мій заступник, хай буде воля його! — промовив він. Юрма селян та двораків ішла лукою, з непокритими головами, наближаючись до князя Андрія.

— Ну прощай! — сказав князь Андрій, нагинаючись до Алпатича.— Виїжджай сам, вивозь, що можеш, і людям кажи йти звідси в Рязанську або в Підмосковну.— Алпатич припав до його ноги і зарідав. Князь Андрій обережно відіпхнув його і, пустивши коня галопом, поїхав алеєю вниз.

На виставці так само байдуже, як муха на обличчі дорогого мерця, сидів дід і стукав по копилу личака, і дві дівчинки із сливками в пеленах, яких вони нарвали з оранжерейних дерев, бігли звідти і натрапили на князя Андрія. Побачивши молодого пана, старша дівчинка, із зляканим обличчям, схопила за руку свою меншу подружку і з нею разом сховалася за березу, розсипавши зелені сливки і не встигнувши зібрати їх.

Князь Андрій злякано-квапливо одвернувся од них, боячись дати їм помітити, що він їх бачить. Йому жаль стало цієї гарненької зляканої дівчинки. Він боявся глянути на неї, але разом з тим йому цього непереможно хотілося. Нове, втішне і заспокійливе почуття охопило його, коли він, дивлячись на цих дівчаток,

ГО5

зрозумів існування інших, зовсім чужих йому і так само законних людських інтересів, як і ті, що заповнювали його. Ці дівчатка, очевидно, гаряче бажали одного — забрати і доїсти ці зелені сливки і не бути спійманими, і князь Андрій бажав з ними разом успіху їхній справі. Він не міг вдержатися, щоб не глянути на них ще раз. Вважаючи себе вже поза небезпекою, вони вискочили зі схованки і, щось пискливо щебечучи тоненькими голосочками, притримуючи пелени, весело і швидко бігли по траві луки своїми засмаглими босими ноженятами.

Князь Андрій освіжився трохи, виїхавши з району куряви великого шляху, яким рухались війська. Але недалеко за Лисими Горами він знову в'їхав на шлях і догнав свій полк на привалі, біля греблі невеликого ставка. Була друга година пополудні. Сонце, червона куля в куряві, нестерпно пекло й палило спину крізь чорний сюртук. Курява, все така ж, нерухомо стояла над гудучим від гомону привалом. Вітру не було. Коли князь Андрій проїжджав греблею, на нього війнуло тванню і прохолодою ставка. Йому захотілось у воду — хоч яка б вона була брудна. Він оглянувся на ставок, з якого лунали галас і регіт. Невеликий мутний з зеленню ставок, як видно, піднявся чверті на дві, заливаючи греблю, бо він був повний людських, солдатських, голих тіл, які борсалися в ньому, білі з цегляно-червоними руками, обличчями і шиями. Все це голе, біле людське м'ясо, з реготом і гиканням, кишіло в цій брудній калюжі, як карасі, напхані в поливальницю. Веселощами віяло від цього борсання, і тому воно було особливо сумним.

Один молодий білявий солдат — ще князь Андрій знав його— третьої роти, з ремінчиком під литкою, хрестячись, відступав назад, щоб добре розбігтися й шубовснути в воду; другий, чорний, завжди патлатий унтер-офіцер, по пояс у воді, подригуючи мускулистим станом, радісно пирхав, поливаючи собі голову чорними по

кисті руками. Люди лунко ляскали один по одному, і вищали, й ухкали.

На берегах, на греблі, у ставку, скрізь було біле, здорове, мускулисте м'ясо. Офіцер Тимохін, з червоним носиком, обтирався рушником на греблі й засоромився, побачивши князя, проте наважився звернутись до нього:

— От же гарно, ваше сіятельство, ви б зволили! — сказав він.

— Брудно, — сказав князь Андрій, скривившись.

— Ми зараз очистимо вам. — І Тимохін, ще неодягнений, побіг очищати.

— Князь хоче.

— Який князь? Наш князь? — загомоніли голоси, і всі захапалися так, що насилу князь Андрій встиг їх заспокоїти. Він придумав краще облитися в сараї.

"М'ясо, тіло, chaira canon!"¹ — думав він, дивлячись і на

1 м'ясо для гарматі

своє голе тіло, і здригався не так від холоду, як від незрозумілих йому самому огиди й жаху, бачачи цю безліч тіл, що бов-талися в брудному ставку.

7 серпня князь Багратіон у своїй стоянці Михайловці на Смоленському шляху писав:

"Вельмишановний добродію графе Олексію Андрійовичу.

(Він писав Аракчєєву, але знав, що листа його прочитає государ, і тому, наскільки він був до того здатний, обдумував кожне своє слово.)

Я думаю, що міністр уже рапортував про залишення ворогові Смоленська. Боляче, сумно, і вся армія в розпачі, що найважливіше місце даремне кинули. Я, зі свого боку, просив особисто його дуже й дуже, нарешті, й писав; та ніщо його не переконало. Я клянусь вам своєю честю, що Наполеон був у такому мішку, як ніколи, і він би міг втратити половину армії, але не взяти Смоленська. Війська наші так билися і так б'ються, як ніколи. Я здержував з 15 тисячами понад 5 годин і бив їх; та він не хотів залишитись і 14 годин. Це сором, і пляма армії нашої: а він сам, мені здається, й жити на світі не повинен. Якщо він доносить, що втрата велика, — неправда; може, коло 4 тисяч, не більше, але й того не буде, хоча б і десять, що вдієш, війна! Та зате ворог втратив силу-силенну...

Хіба важко було ще залишитись два дні? Принаймні вони б самі пішли звідси, бо не мали води напоїти людей і коней. Він дав слово мені, що не відступить, але раптом прислав диспозицію, що вночі відходить. Таким чином воювати не можна, і ми можемо ворога незабаром привести "в Москву...

Чутка ходить, що ви думаєте про мир. Щоб помириться, боже борони! Після всіх жертв і після таких безглузвих відступів — мириться: ви поставите всю Росію проти себе, і кожен з нас за сором матиме носити мундир. Коли вже так пішло — треба битися, поки Росія може і поки люди на ногах...

Треба командувати одному, а не двом. Ваш міністр, може, гарний по міністерству; а генерал — не то що поганий, а паскудний, і йому віддали долю всієї нашої вітчизни... Я, далебі, божеволію від досади; пробачте мені, що зухвало пишу. Видно, що той не любить государя й бажає загибелі нам усім, хто радить укласти мир і командувати

армією міністрові. Отже я пишу вам правду: готуйте ополчення. Бо міністр дуже майстерно веде в столицю за собою гостя. Велику підозру викликає у всієї армії пан флігель-ад'ютант Вольцоген. Він, кажуть, більш Наполеонів, ніж наш, і він радить усе міністрові. Я не токмо чемний з ним, але й слухаюсь, як капрал, хоч і старіший за нього. Це боляче; та, люблячи мого благодійника і государя — корюся. Тільки жаль государя, що довіряє таким славну армію. Уявіть, що нашою ретирадою ми втратили людей від утоми та в госпіталях понад 15 тисячна якби наступали, того б не було. Скажіть ради бога, що наша Росія — мати наша — скаже на те, що так страхаємось і за що таку добру і щирю вітчизну оддаємо сволоті й викликаємо в кожного підданого ненависть і сором? Чого полахатись і кого боятись? Я не винний, що міністр нерішучий, боягуз, безтолковий, млявий і всі має погані якості. Вся армія плаче цілком і лають його на смерть..."

VI

Серед безлічі поділів, які можна зробити в явищах життя, можливий поділ їх усіх на такі, в яких переважає зміст, і — в яких переважає форма. До таких, на протилежність сільському, земському, губернському, навіть московському життю, можна віднести життя петербурзьке, особливо салонне. Це життя незмінне.

З 1805 року ми мирилися і сварилися з Бонапартом, ми робили конституції і розробляли їх, а салон Анни Павлівни і салон Елен були такі ж самі, як вони були: один сім років, другий п'ять років тому. Так само в Анни Павлівни говорили з подивом про Бонапартові успіхи і вбачали, як у його успіхах, так і в потуранні йому європейських государів, злісну змову, що має за єдину мету неприємність та неспокій того придворного гуртка, представницею якого була Анна Павлівна. Так само в Елен, яку сам Румянцев вшановував своїм відвідуванням і вважав за незвичайно розумну жінку, так само, як у 1808, і в 1812 році захоплено говорили про велику націю та про велику людину і з жалем дивилися на розрив з Францією, який, на думку людей, що зібралися в салоні Елен, повинен був кінчитися миром.

Останнім часом, після приїзду государя з армії, сталося деяке хвилювання в цих протилежних гуртках:салонах і проведено було деякі демонстрації одного проти одного, але напрям гуртків залишився той самий. До гуртка Анни Павлівни приймали з французів тільки запеклих легітимістів, і тут висловлювалась патріотична думка про те, що не треба їздити до французького театру і що утримання трупи коштує стільки ж, скільки утримання цілого корпусу. За воєнними подіями стежили жадібно і розпускали найвигідніші для нашої армії чутки. В гуртку Елен, румянцевському, французькому, спростовувались чутки про жорстокість ворога і війни і обмірковувались усі спроби Наполеона до примирення. В цьому гуртку докоряли тим, хто нараяв занадто поспішні розпорядження про те, щоб готуватися до від'їзду в Казань придворним та жіночим учбовим закладам, що перебувають під покровительством імператриці-матері. Взагалі, вся справа війни здавалася в салоні Елен пустими демонстраціями, що вельми скоро кінчатся миром, і панувала думка Білібіна, який був тепер у Петербурзі домашнім у Елен (кожна розумна людина повинна була бути в неї), що не порох, а ті, хто його

видумав, вирішують справу. В цьому гуртку іронічно і вельми розумно, хоч вельми обережно, висміювали московський захват, звістка про який прибула разом з государем до Петербурга.

В гуртку Анни Павлівни, навпаки, дуже високо оцінювали цей захват і говорили про нього, як говорить Плутарх про древніх. Князь Василь, займаючи все ті ж важні посади, являв собою ланку поєднання між двома гуртками. Він їздив до *im bonne amie*¹ Анни Павлівни і їздив *dans le salon diplomatique de ma fille*² і часто, раз у раз переїжджаючи з одного табору в другий, плутався й говорив у Елен те, що треба було говорити в Анни Павлівни, і навпаки.

Незабаром по приїзді государя князь Василь розговорився в Анни Павлівни про справи війни, жорстоко осуджуючи Барклая де-Толлі й не можучи вибрати, кого б призначити головнокомандуючим. Один з гостей, відомий під іменем *un homme de beaucoup de mérite*³, розповів про те, що він бачив сьогодні обраного начальником петербурзького ополчення Кутузова, який засідає в казенній палаті для прийому ратників, і дозволив собі обережно висловити припущення про те, що Кутузов був би тією людиною, яка задовольнила б усі вимоги.

Анна Павлівна журно[^] усміхнулася й зауважила, що Кутузов, крім неприємностей, нічого не робив государеві.

— Я говорив і говорив у дворянському зібранні,— перебив князь Василь,— та мене не послушали. Я казав, що обрання його начальником ополчення не сподобається государеві. Вони мене не послушали.

— Усе якась манія фрондувати,— говорив він далі.— І перед ким? І все через те, що ми хочемо мавпувати дурний московський захват,— сказав князь Василь, заплутавшись на хвилину й забувши, що в Елен треба було глузувати з московського захвату, а в Анни Павлівни захоплюватися ним. Але він зараз же поправився.— Ну чи ж личить графові Кутузову, найстарішому генералові в Росії, засідати в палаті, *et il en restera pour sa reine*!⁴ Хіба можна призначити головнокомандуючим людину, яка не може сісти на коня, засинає на раді, людину препоганих звичаїв! Добре він рекомендував себе в Букарешті! Я вже не кажу про його якості як генерала, але хіба можна в таку хвилину призначати людину таку стару і сліпую, просто сліпу? Добрий буде генерал сліпий! Він нічого не бачить. У піжмурки гратися... зовсім нічого не бачить!

Ніхто не заперечував цього.

24 липня це було цілком справедливо. Але 29 липня Кутузову

1 свого достойного друга * в дипломатичний салон своєї дочки 8 людини з великими гідностями, 4 турботи його пропадуть марно!

надано князівський титул. Князівський титул міг означати й те, що від нього хотіли відкараскатись,— і тому міркування князя Василя не переставало бути справедливим, хоч він і не квапився висловлювати його тепер. Але 8 серпня було зібрано комітет з генерал-фельдмаршала Салтикова, Аракчеева, Вязьмітінова, Ло-пухіна та Кочубея для обговорення справ війни. Комітет вирішив, що невдачі походили від різноначальності і, незважаючи на те, що особи, з яких складався комітет, знали про неприхильність

государя до Кутузова, комітет по короткій нараді запропонував призначити Кутузова головнокомандуючим. І того ж дня Кутузова було призначено повноважним головнокомандуючим армій і всього краю, зайнятого військами.

9 серпня князь Василь зустрівся знову в Анни Павлівни з l'homme de beaucoup de mérite¹. L'homme de beaucoup de mérite упадав коло Анни Павлівни, бажаючи дістати призначення попечителем жіночого учбового закладу. Князь Василь увійшов до кімнати з виглядом щасливого переможця, людини, що досягла мети своїх бажань.

— Eh bien, vous savez la grande nouvelle? Le prince Koutouzoïf est maréchal². Усім суперечностям кінець. Я такий щасливий, такий радий!—говорив князь Василь.— Enfin voilà un homme³,— промовив він, значущо і строго оглядаючи всіх присутніх у вітальні. L'homme de beaucoup de mérite, незважаючи на своє бажання одержати місце, не міг стриматися, щоб не нагадати князеві Василю його попереднього міркування. (Це було неввічливо і перед князем Василем у вітальні Анни Павлівни і перед Анною Павлівною, яка так само радісно прийняла цю звістку; та він не міг стриматися).

— Mais on dit qu'il est aveugle, mon prince? ⁴ — сказав він, нагадуючи князеві Василю його ж такі слова.

— Allez donc, il y voit assez⁵,—сказав князь Василь своїм басовитим, швидким голосом з покашлюванням, тим голосом і з тим покашлюванням, яким він розв'язував усі труднощі. — Allez, il y voit assez, —повторив він.— І з чого я радий,— продовжував він, — це з того, що государ дав йому повну владу над усіма арміями, над усім краєм — владу, якої ніколи не було ні в якого головнокомандуючого. Це другий самодержець,— закінчив він, переможно усміхаючись.

— Дай боже, дай боже,— сказала Анна Павлівна. L'homme de beaucoup de mérite, ще новачок у придворному товаристві, бажаючи полестити Анні Павлівні, вигороджуючи її попередню думку з цього міркування, сказав:

1 людиною з великими гідностями.

2 — Ну, ви знаєте велику новину? Кутузов — фельдмаршал.

3 Нарешті, оце людина,

* — Але ж, кажуть, він сліпий, князю?

5 — Е, дурниця, він досить добре бачить, повірте,

— Кажуть, що государ неохоче передав цю владу Кутузову. On dit qu'il rougit comme une demoiselle à laquelle on lirait Jo-conde, en lui disant: "Le souverain et la patrie vous décernent cet honneur".

— Peut-être que le coeur n'était pas de la partie¹,—сказала Анна Павлівна.

— О ні, ні,— гаряче заступився князь Василь. Тепер уже він не міг нікому поступитись Кутузовим. На думку князя Василя, не тільки Кутузов був сам хороший, але й усі дуже любили його.— Ні, цього не може бути, бо государ так умів перше цінувати його,— сказав він.

— Дай боже тільки, щоб князь Кутузов,— сказала Анна Павлівна,— узяв справжню владу і щоб не дозволяв нікому вставляти собі палиці в колеса — des bâtons dans les roues.

Князь Василь одразу зрозумів, хто був цей нікому. Він пошепки сказав:

— Я певно знаю, що Кутузов, як неодмінну умову, виговорив, щоб наслідник-цесаревич не був при армії. *Vous savez ce qu'il a dit à l'Empereur?*² — Князь Василь повторив слова, які-нібито Кутузов сказав государеві: "Я не можу покарати його, коли він зробить погано, і нагородити, коли він зробить добре".-О! це дуже й дуже розумна людина, князь Кутузов, *je le connais de longue date*³.

— Кажуть навіть,— сказав *l'homme de beaucoup de mérite*, який не мав ще придворного такту,— що ясновельможний неодмінною умовою поставив, щоб сам государ не приїжджав до армії.

Тільки-но він сказав це, в одну мить князь Василь і Анна Павлівна одвернулись від нього і сумно, зітхнувши над його наївністю, подивились одне на одного.

VII

У той час, як це відбувалося в Петербурзі, французи вже пройшли Смоленськ і все ближче й ближче просувалися до Москви. Історик Наполеона Тьер, так само, як і інші історики Наполеона, каже, намагаючись виправдати свого героя, що Наполеон був притягнутий до стін Москви проти волі. Він має рацію, як мають рацію і всі історики, які шукають пояснення подій історичних у волі однієї людини; він має рацію так само, як і ті російські історики, що твердять, ніби Наполеон був притягнутий до Москви майстерністю російських полководців. Тут, крім закону ретроспективності (зворотності), за яким усе

1 Кажуть, що він почервонів, як панянка, якій би прочитали Жоконду, тоді як казав йому: "Государ і вітчизна нагороджують вас цією честю".

— Можливо, серце не цілком брало участь,

2 Ви знаєте, що він сказав государеві?

3 я його давно знаю.

минуле становить собою готування до факту, що стався, є ще взаємність, яка плутає всю справу. Хороший шахіст, програвши партію, щиро переконаний, що його програш стався через його помилку, і він дошукується цієї помилки на початку своєї гри, але забуває, що в кожному його кроці, протягом усієї гри, були такі самі помилки, що жоден його хід не був досконалим. Помилка, на яку він звертає увагу, помітна йому лише тому, що противник скористався з неї Наскільки ж складніша за це гра війни, яка відбувається в певних умовах часу, де не одна воля керує неживими машинами, а де все впливає з незчисленно-багатьох зіткнень різних сваволь.

Після Смоленська Наполеон домагався бою за Дорогобужем біля Вязьми, потім біля Царева-Займища; але виходило, що через зіткнення незліченних обставин до Бородіна, за сто дванадцять верст од Москви, росіяни не могли прийняти бою. Од Вязьми Наполеон зробив розпорядження рухатися просто на Москву.

*Moscou, la capi tale asiatique de ce grand empire, la ville sacrée des peuples d'Alexandre, Moscou avec ses innombrables églises en forme de pagodes chinoises!*¹ Ця Москва не давала спокою Наполеоновій уяві. На переході з Вязьми до Царева-Займища Наполеон верхи їхав на своєму буланому енглізова-ному інохідчику в супроводі гвардії,

караулу, пажів та ад'ютантів. Начальник штабу Берт'є відстав для того, щоб допитати взятого кавалерією полоненого росіянина. Він галопом, супроводжуваний перекладачем *Lelorme d'Ideville*, наздогнав Наполеона і з веселим обличчям зупинив коня.

— *Eh bien?* — сказав Наполеон.

— *Un cosaque de Platow*² каже, що корпус Платова з'єднується з великою армією, що Кутузова призначено головнокомандуючим. *Tres intelligent et bavard!*³

Наполеон усміхнувся, сказав дати цьому козакові коня і привести його до нього. Він сам бажав поговорити з ним. Кілька ад'ютантів помчало, і через годину кріпак Денисова, Лаврушка, якого Денисов відступив Ростову, в денщицькій куртці, на французькому кавалерійському сідлі, злукавим і п'яним, веселим обличчям під'їхав до Наполеона. Наполеон звелів йому їхати поруч з собою і почав питати:

— Ви козак?

— Козак, ваше благородіє.

"*Le cosaque ignorant la compagnie dans laquelle il se trouvait, car la simplicité de Napoleón n'avait rien qui put révéler á une imagination orientale la présence d'un souverain, s'entretint avec*

1 Москва, азійська столиця цієї великої імперії, священне місто народів Олександра, Москва — із своїми незліченними церквами у формі китайських пагод!

* Ну? — Платовський козак ⁸ Дуже розумний і базіка!

la plus extrême familiarité des affaires de la guerre actuelle"¹,— каже Т'єр, розповідаючи цей епізод. Дійсно, Лаврушку, який напився і залишив пана без обіду, було висічено напередодні і послано в село за курми, де він захопився мародерством і потрапив у полон до французів. Лаврушка був один з тих грубих, нахабних, бувалих лакеїв, які вважають за обов'язок усе робити підло і хитро, які ладні всіляко прислужитися своєму панові і які хитро вгадують панські погані думки, особливо гонор і дріб'язковість.

Потрапивши в товариство Наполеона, особу якого він дуже добре і легко впізнав, Лаврушка анітрохи не збентежився і тільки намагався від щирого серця прислужитися новим панам.

Він дуже добре знав, що це сам Наполеон, і присутність Наполеона не могла збентежити його більше, ніж присутність Ростова чи вахмістра з різками, бо не міг його будь-чого позбавити ні вахмістр, ні Наполеон.

Він теревенив усе, що балакалось між денщиками. Багато чого з цих балачок було правдою. Але коли Наполеон спитав його, як же думають росіяни, переможуть вони Бонапарта чи ні, Лаврушка примружився й замислився.

Він побачив тут тонку хитрість, як завжди в усьому вбачають хитрість люди, подібні до Лаврушки, насупився й помовчав.

— Воно значить: якщо буде бій,— сказав він замислено,— і незабаром, то це так точно. Ну, а коли мине три дні, а після того самого числа, тоді значить цей самий бій у відтяжку піде.

Наполеону переклали це так: "Si la bataille est donnée avant trois jours, les Français la gagneraient, mais que si elle serait donnée plus tard, dieu sait ce qui en arriverait"², — усміхаючись, переказав Lelorme d'Ideville. Наполеон не усміхнувся, хоч він, як видно, був у дуже веселому настрої, і звелів повторити йому ці слова. Лаврушка помітив це і щоб розвеселити його, сказав, удаючи, що не знає, хто він.

— Знаємо, у вас є Бонапарт, він усіх на світі побив, ну, та про нас інша річ... — промовив він, і сам не знаючи, як і чому наприкінці прохопився в його словах хвалькуватий патріотизм. Перекладач переказав ці слова Наполеону без закінчення, і Бонапарт усміхнувся. "Le jeune Cosaque fit sourire son puissant interlocuteur"³, — каже Тьєр. Проїхавши кілька кроків мовчки, Наполеон обернувся до Берт'є і сказав, що він хоче подивитись яке враження справить sur cet enfant du Don⁴ звістка про те, що

1 "Козак, не знаючи того товариства, в якому він перебував, бо простота Наполеона не мала нічого такого, що могло б відкрити для східної уяви присутність государя, розмовляв надзвичайно фамільярно про обставини цієї війни".

в "Якщо бій станеться раніше як за три дні, то французи виграють його, але якщо після трьох днів, то бог знає, що станеться".

8 "Молодий козак заставив усміхнутися свого могутнього співрозмовника",

4 на це дитя Дону

людина, з якою розмовляє цей enfant du Dori, є сам імператор, той самий імператор, що написав на пірамідах безсмертно-побідо-носне ім'я.

Звістку було передано.

Лаврушка (зрозумівши, що це робилося, щоб збентежити його, і що Наполеон думає, що він злякається), щоб догодити носим панам, зараз же прикинувся здивованим, приголомшеним, витріщив очі і зробив таке обличчя, яке йому звичне було, коли його водили сікти. "A peine l'interprète de Napoléon, — каже Гьєр, — avait-il parlé, que le Cosaque, saisi d'une sorte d'ébahissement ne proféra plus une parole et marcha les yeux constamment attachés sur ce conquérant, dont le nom avait pénétré jusqu'à lui, à travers les steppes de l'Orient. Toute sa loquacité s'était subitement arrêtée, pour faire place à un sentiment d'admiration naïve et silencieuse. Napoléon, après l'avoir récompensé, lui fit donner la liberté, comme à un oiseau qu'on rend aux champs qui l'ont vu naître"¹.

Наполеон поїхав! далі, мріючи про ту Moscou, що так полонила його уяву, а l'oiseau qu'on rendit aux champs qui l'on vu naître² помчав на аванпости, придумуючи заздалегідь усе те, чого не було і що він розповідатиме у своїх. А того, що насправді з ним було, він не хотів розповідати саме тому, що це вдавалось йому не вартим розповіді. Він виїхав до козаків, розпитав, де був полк, що входив до загону Платова, і ще до вечора знайшов свого пана Миколу Ростова, який стояв у Янкові і щойно сів на коня, щоб з Ільїним зробити прогулянку по навколишніх селах. Він дав другого коня Лаврушці і взяв його з собою.

VIII

Княжна Марія не була в Москві і поза небезпекою, як думав князь Андрій.

Після повернення Алпатича з Смоленська старий князь ніби раптом отямився від

сну. Він наказав зібрати з сіл ополченців, озброїти їх і написав головнокомандуючому листа, з якому сповіщав його про свій намір zostаватися в Лисих Горах до останньої крайності і захищатися, полишаючи на його розсуд вжити чи не вжити заходів для захисту Лисих Гір, у яких буде взято в полон або вбито одного з найстаріших російських генералів, і заявив домашнім, що він залишається в Лисих Горах.

Але, залишаючись сам у Лисих Горах, князь розпорядився

1 "Тільки-но Наполеонів перекладач сказав це козакові, як козак, охоплений якимсь остовпінням, не вимовив більш жодного слова і їхав далі, не спускаючи очей з завойовника, ім'я якого дійшло до нього через східні степи. Уся його балакучість враз зникла й замінилась наївним і мовчазним почуттям захоплення. Наполеон, нагородивши козака, наказав дати йому волю, як птахові, якого повертають його рідним полям".

2 птах, повернутий рідним полям

про вирядження княжни і Десаля з маленьким князем у Богучарово, а звідти в Москву. Княжна Марія, злякана батьковою гарячковою, безсонною діяльністю, що замінила його недавню опущеність, не могла зважитися залишити його самого і вперше в житті дозволила собі не послухатись його. Вона відмовилась їхати, і на неї звалилася страшна гроза князевого гніву. Він нагадував їй усе, в чому він був несправедливий проти неї. Намагаючись обвинуватити її, він сказав їй, що вона змучила його, що вона посварила його з сином, мала проти нього гидкі підозри, що вона завданням свого життя поставила отруязати його життя, і вигнав її із свого кабінету, сказавши їй, що, коли вона не виїде, йому байдуже. Він сказав, що знати не хоче про її існування, але наперед застерігає її, щоб вона не сміла потрапляти йому на очі. Те, що він, всупереч побоюванням княжни Марії, не звелів силоміць вивести її, а тільки наказав їй не показуватись на очі, порадувало княжну Марію. Вона знала, що це доводило, що потай, у глибині душі своєї він був радий, що вона залишилася вдома і не виїхала.

Другого дня по від'їзді Миколеньки старий князь уранці одягнувся в повний мундир і зібрався їхати до головнокомандуючого. Коляску вже було подано. Княжна Марія бачила, як він, у мундирі і при всіх орденах, вийшов з дому й пішов у сад зробити огляд озброєним селянам та дворакам. Княжна Марія сиділа біля вікна, прислухаючись до його голосу, що лунав у саду. Раптом з алеї вибігло кілька чоловік із зляканими обличчями.

Княжна Марія вибігла на ґанок, на квіткову доріжку і в алею. Назустріч їй сунула велика юрма ополченців та двораків і в середині цієї юрми кілька чоловік під руки волокли маленькою дідка в мундирі і в орденах. Княжна Марія підбігла до нього, і у грі дрібних кружалець саява, що падало крізь тінь липової алеї, не змогла добрати, яка зміна сталася в його обличчі. Вона лише побачила, що недавній суворий і рішучий вираз його обличчя змінився виразом боязкої покори. Побачивши дочку, він заворушив кволими губами і захрипів. Не можна було зрозуміти, чого він хоче. Його підняли на руки, віднесли до кабінету й поклали на той диван, якого він так боявся

останнім часом.

Привезений лікар тієї ж ночі пустив кров і сказав, що у князя удар правого боку.

Залишатися в Лисих Горах ставало дедалі небезпечніше, і другого дня після удару князя повезли в Богучарово. Лікар поїхав з ним.

Коли вони приїхали в Богучарово, Десаль з маленьким князем уже виїхав у Москву.

Усе в тому ж стані, не гіршому й не кращому, розбитий паралічем, старий князь три тижні лежав у Богучарові в новому будинку, що його збудував князь Андрій. Старий князь був без пам'яті; він лежав, як спотворений труп. Він безперестанно

8*

115

бурмотів щось, сіпаючи бровами й губами, і не можна було добрати, розумів він чи ні те, що було навколо нього. Одно можна було розібрати напевне — це те, що він мучився і відчував потребу ще висловити щось. Але що це було, цього ніхто не міг зрозуміти; чи була це яка-небудь примха хворого й напівбожевільного, чи стосувалось це загального ходу справ чи сімейних обставин?

Лікар казав, що неспокій, який виявляв старий князь, не означає нічого, що цей неспокій має фізичні причини; але княжна Марія думала (і те, що при ній кожного разу неспокій його посилювався, потверджувало її припущення), думала, що він Щось хоче сказати їй. Він, очевидно, страждав і фізично й морально.

Надії на одужання не було. Везти його не можна було. І що було б, якби він помер у дорозі? "Чи не краще було б — кінець, зовсім кінець!" — іноді думала княжна Марія. Вона день і ніч, майже без сну, стежила за ним і, страшно сказати, вона часто стежила за ним не тому, що сподівалася знайти ознаки полегшення,— а тому, що бажала знайти ознаки наближення кінця.

Хоч як чудно було княжні усвідомлювати в собі це почуття, але воно було в ній. І що було ще жахливіше для княжни Марії, це те, що відколи захворів її батько (навіть чи не раніш, чи не тоді, коли вона, чекаючи чогось, зосталася з ним), у ній прокинулися всі приспані в ній, забуті особисті бажання та надії. Те, що роками не приходило їй у голову — думки про вільне життя без страху перед батьком, навіть думки про можливість кохання та сімейного щастя, як спокуси диявола, безперестанно зринали в її уяві. Хоч як відганяла вона від себе, раз у раз їй спадали на думку питання про те, як вона тепер, після того влаштує своє життя. Це були спокуси диявола, і княжна Марія знала це. Вона знала, що єдиною зброєю проти нього були молитви, і вона намагалася молитись. Вона ставала на молитву, дивилася на образи, говорила слова молитви, та не могла молитися. Вона почувала, що тепер її охопив інший світ — життєвої, важкої і вільної діяльності, цілком протилежний тому моральному світові, в який вона була замкнена раніш і в якому кращою втіхою була молитва. Вона не могла молитися й не могла плакати, і життєва турбота заповонила її.

Залишатися в Богучарові ставало небезпечно. З усіх боків чути було про французів, що наближаються, і в одному селі, за п'ятнадцять верст від Богучарова, французькі мародери розграбували садибу.

Лікар наполягав на тому, що треба везти князя далі; предводитель прислав чиновника до княжни Марії, щоб умовити її виїжджати якнайскоріше; справник, приїхавши до Богучарова, наполягав на тому ж, кажучи, що за сорок верст французи, що по селах ходять французькі прокламації і що коли княжна не виїде з батьком до п'ятнадцятого, то він ні за що не відповідає. —

Княжна вирішила п'ятнадцятого їхати. Турботи готування, давання розпоряджень, за якими всі зверталися до неї, цілий день заповнювали її. Ніч з чотирнадцятого на п'ятнадцяте вона провела, як звичайно, не роздягаючись, у сусідній з тією кімнатою, де лежав князь. Кілька разів, прокидаючись, вона чула його кректання, бурмотіння, скрипіння ліжка і кроки Тихона та лікаря, які перевертали його. Кілька разів вона прислухалася біля дверей, і їй здавалося, що тепер він бурмотів голосніше, ніж звичайно, і частіше ворухився. Вона не могла спати, кілька разів підходила до дверей, прислухаючись, бажаючи увійти і не наважуючись цього зробити. Хоч він і не казав, але княжна Марія бачила, знала, яке неприємне було йому всяке виявлення страху за нього. Вона помічала, як незадоволено він одвертався від її погляду, іноді мимоволі і невідступно на нього спрямованого. Вона знала, що її прихід уночі, в незвичний час роздратує його.

Але ніколи їй так шкода не було, так страшно не було втратити його. Вона згадувала все своє життя з ним, і в кожному слові, вчинку його знаходила вияв його любові до неї. Зрідка між цими спогадами вривалися в її уяву спокуси диявола, думки про те, що буде по його смерті і як влаштується її нове, вільне життя. Але з огидою відганяла вона ці думки. На ранок він ватих, і вона заснула.

Вона прокинулася пізно. Та щирість, що буває під час пробудження, ясно показала їй, що найбільш у батьковій недузі цікавило її. Вона прокинулась, прислухалась до того, що було за дверима, і, почувши його кректання, сказала собі, зітхнувши, що було все те ж саме.

— Та що ж має бути? Чого ж я хотіла? Я хочу його смерті,— скрикнула вона з огидою до самої себе.

Вона одяглася, вмилася, прочитала молитви й вийшла на ґанок. До ґанку подано було без коней екіпажі, в які складали речі.

Ранок був теплий і сірий. Княжна Марія зупинилася на ґанку, не перестаючи жахатися з Своєї душевної мерзенності і намагаючись зібрати свої думки, перше ніж увійти до нього.

Лікар зійшов зі сходів і підійшов до неї.

— Йому краще сьогодні,— сказав лікар.— Я вас шукав. Можна дещо зрозуміти з того, що він говорить, голова трохи свіжіша. Ходімо. Він кличе вас...

Серце у княжни Марії так сильно забилося від цієї звістки, що вона, збліднувши, сперлася плечем на двері, щоб не впасти. Побачити його, розмовляти з ним, стати перед його очі тепер, коли вся душа княжни Марії була переповнена цими страшними злочинними спокусами, — було боляче-радісно і страшно.

— Ходімо,— сказав лікар.

Княжна Марія увійшла до батька і підійшла до ліжка. Він лежав високо на спині, поклавши свої маленькі, кощаві, вкриті ліловими вузлуватими жилками руки на ковдру, з поставленим прямо лівим оком і зі скошеним правим, з нерухомими бровами й губами. Він увесь був такий худенький, маленький і безпорадний. Обличчя його, здавалося, зсохлось чи розтануло, здрібніло рисами. Княжна Марія підійшла й поцілувала його в руку. Ліва рука стисла її руку так, що видно було, що він уже давно чекав її. Він затряс її руку, і брови й губи його сердито заворушились.

Вона злякано дивилась на нього, намагаючись вгадати, чого він хоче від неї. Коли вона, змінивши положення, стала так, що ліве око бачило її обличчя, він заспокоївся, кілька секунд не спускаючи з неї ока. Потім губи і язик його заворушились, почулися звуки, і він став говорити, боязко, благально дивлячись на неї, очевидно, боячись, що вона не зрозуміє його.

Княжна Марія, напружуючи всю силу уваги, дивилась на нього. Спостерігаючи, з яким кумедним зусиллям він повертав язиком, княжна Марія опускала очі і насилу стримувала ридання, що підступали їй до горла. Він сказав щось, по кілька разів повторюючи свої слова. Княжна Марія не могла зрозуміти їх; вона намагалася вгадати те, що він говорив, і питально повторювала його слова.

— Гага — бои... бои... — вимовив він кілька разів...

Ніяк не можна було зрозуміти цих слів. Лікар думав, що він вгадав, і, повторюючи його слова, спитав: княжна боїться? Він заперечливо похитав головою і знову повторив те ж саме...

— Душа, душа болить,— розгадала і сказала княжна Марія. Він ствердно замимрив, узяв її руку і став притискати її до різних частин своєї грудей, наче відшукуючи належне їй місце.

— Усе думки! про тебе... думки...— згодом вимовив він значно краще і виразніше, ніж перше,— тепер, коли він був певний, що його розуміють. Княжна Марія припала головою до його руки, намагаючись приховати свої ридання і сльози.

Він рукою проводив по її волоссі.

— Я тебе кликав цілу ніч...— вимовив він.

— Якби я знала...— крізь сльози сказала вона.— Я боялась увійти.

Він потиснув її руку.

— Не спала ти?

— Ні, я не спала,— сказала княжна Марія, заперечливо похитавши головою. Мимоволі підкоряючись батькові, вона тепер так само, як він говорив, намагалася говорити здебільшого знаками і наче теж ледве повертаючи язиком.

— Рідненька.., — чи — бідна моя...— Княжна Марія не могла розібрати, але напевно, як свідчив вираз його погляду, сказано було ніжне, пестливе слово, якого він ніколи не казав.— Чому не прийшла?

"А я бажала, бажала його смерті!" — думала княжна Марія. Він помовчав.

— Спасибі тобі... дочко, друже мій... за все, за все... прости... спасибі...— прости... спасибі!.. — І сльози текли з його очей.— Покличте Акдрюшу"—раптом сказав він, і

щось по-дитячому боязке і недовірливе з'явилося у виразі його обличчя, коли він сказав це. Він наче сам знав, що слова його ні до чого. Так принаймні здалося княжні Марії.

— Я від нього одержала листа,— відповіла княжна Марія. Він здивовано й боязко подивився на неї.

— Де ж він?

— Він в армії, mon père, у Смоленську.

Він довго мовчав, заплющивши очі; потім ствердно, ніби у відповідь на свої сумніви і підтверджуючи те, що він тепер усе зрозумів і згадав, кивнув головою і розплющив очі.

— Так,— сказав він виразно і тихо.— Загинула Росія! Погубили! — І він знову заривав, і сльози потекли в нього з очей. Княжна Марія не могла більш стримуватись і плакала теж, дивлячись на його обличчя.

Він знову заплющив очі. Ридання його припинились. Він зробив знак рукою до очей; і Тихон, зрозумівши його, обтер йому сльози.

Потім він розплющив очі і сказав щось, чого довго ніхто не міг зрозуміти, і, нарешті, зрозумів і переказав лише Тихон. Княжна Марія відшукувала зміст його слів у тому настрої, в якому він говорив за хвилину до цього. То вона думала, що він говорить про Росію, то — про князя Андрія, то — про неї, про внука, то — про свою смерть. І тому вона не могла вгадати його слів:

— Одягни своє біле плаття, я люблю його,— сказав він. Зрозумівши ці слова, княжна Марія заридала ще голосніше,

і лікар, узявши її під руку, вивів з кімнати на терасу, вмовляючи її заспокоїтись і подбати про підготовку до від'їзду. Після того, як княжна Марія вийшла від князя, він знову заговорив про сина, про війну, про государя, сердито засіпав бровами, почав підвищувати хрипкий голос, і з ним стався другий і останній удар.

Княжна Марія зупинилася на терасі. На день розгодинилось, було сонячно й гаряче. Вона нічого не розуміла, ні про що не думала й нічого не почувала, крім своєї гарячої любові до батька, любові, якої, здавалось їй, вона не знала до цієї хвилини. Вона вибігла в сад і, ридючи, побігла вниз до ставка молодими липовими алеями, що насадив князь Андрій.

— Так... я... я... я бажала його смерті! Так, я бажала, щоб скоріше кінчилося... Я хотіла заспокоїтись... А що ж буде зі мною? Нащо мій спокій, коли його не буде!— бурмотіла вголос княжна Марія, швидкими кроками ходячи по саду і руками тиснучи груди, з яких судорожно виривались ридання. Обійшовши садом коло, яке привело її знову до дому, вона побачила, що їй назустріч ідуть m-lle Bourienne (яка залишалась у

Богучарові й не хотіла звідти виїжджати) та незнайомий чоловік. Це був предводитель повіту; він сам приїхав до княжни, щоб показати їй всю доконечну потребу скорого від'їзду. Княжна Марія слухала і не розуміла його; вона ввела його в дім, запросила його снідати і сіла з ним. Потім, попросивши у предводителя пробачення, вона підійшла до дверей старого князя. Лікар з тривогою на обличчі вийшов до неї і сказав, що не можна.

— Ідіть, княжно, ідіть, ідіть!

Княжна Марія пішла знову в сад і під горою біля ставка, в тому місці, де ніхто не міг бачити її, сіла на траву. Вона не знала, який час пробула там. Чийсь бистрі жіночі кроки на доріжці привели її до пам'яті. Вона підвелася й побачила, що Дуняша, її покоївка, біжачи очевидно за нею, раптом, побачивши свою панну, злякалася і зупинилась.

— Будь ласка, княжно... князь... — сказала Дуняша тремтячим голосом.

— Зараз, іду, іду, — поспішно заговорила княжна, не даючи Дуняші часу договорити те, що вона мала сказати, і, уникаючи поглядом Дуняші, побігла до дому.

— Княжно, воля божа учиняється, ви повинні бути на все готові, — сказав предводитель, зустрівши її біля вхідних дверей.

— Облиште мене! Це неправда! — злобно крикнула вона на нього. Лікар хотів зупинити її. Вона відштовхнула його і підбігла до дверей. "І чого ці люди із зляканими обличчями зупиняють мене? Мені нікого не треба! І що вони тут роблять?" — Вона відчинила двері, і яскраве денне світло в цій раніш напівтемній кімнаті жажнуло її. В кімнаті були жінки і няня. Вони всі поступилися від ліжка, даючи їй дорогу. Ейн лежав так само на ліжку; але строгий вигляд його спокійного обличчя зупинив княжну Марію на порозі кімнати.

"Ні, він не помер, цього не може бути!" — сказала до себе княжна Марія, підійшла до нього і, переборюючи жах, що охопив її, припала до щоки його своїми губами. Але вона зараз же відсахнулася від нього. Миттю вся сила ніжності до нього, яку вона почувала в собі, зникла і замінилась почуттям жаху від того, що було перед нею. "Ні, нема його більше! Його нема, а є тут-таки, на тому ж таки місці, де він був, щось чуже і вороже, якась страшна, жахлива і відразлива таємниця!" — І, затуливши обличчя руками, княжна Марія впала на руки лікареві, який підтримав її.

При Тихоні і при лікареві жінки обмили те, що було ним, зав'язали хустиною голову, щоб не заляк відкритий рот, і зв'язали другою хустиною ноги, які розходились. Потім вони одягли в мундир з орденами і поклали на стіл маленьке, зсохле тіло Бог знає, хто і коли подбав про це, але все зробилось начебто само собою. На ніч круг труни горіли свічки, на труні був по кров, на підлозі було посилено ялівцем, під мертвою висохлу го-

їм

лову покладено друковану молитву, а в кутку сидів дяк і читав псалтир.

Як коні шарахають, товпляться і пирхають над мертвою конякою, так у вітальні круг труни товпилися люди чужі і свої — предводитель, і староста, і жінки; і всі з застиглим поглядом, злякані, хрестилися і кланялись, і цілували холодну й задубілу руку старого князя.

ІХ

Богучарово було завжди, до поселення в ньому князя Андрія, позаочним маєтком, і селяни богучаровські мали зовсім інший характер, ніж лисогорські. Вони відрізнялись від них і говіркою, і одежею, і звичаями. Звали їх степовими. Старий князь хвалив їх за

їхню витривалість у праці, коли вони приїжджали у Лисі Гори допомагати в жнивах або копати ставки та канали, але не любив їх за їхню дикість.

Останнє перебування в Богучарові князя Андрія, з його нововведеннями — лікарнями, школами і полегшенням оброку,— не пом'якшило їх вдачі, а, навпаки, посилило в них ті риси характеру, які старий князь називав дикістю. Між ними завжди ходили які-небудь неясні чутки, то про перечислення їх усіх на козаків то про нову віру, до якої їх навернуть, то про царські бумаги якісь, то про присягу Павлові Петровичу в 1797 році (про яку говорили, що тоді ще воля виходила, та пани відібрали), то про те, що через сім років має воцаритися Петро Федорович, при якому все буде вільно і так просто, що нічого не буде. Чутки про війну та про Бонапарта і його навалу поєднувались для них з такими ж неясними уявленнями про антихриста, про кінець світу і про цілковиту волю.

В околиці Богучарова були все великі села, казенні та оброчні поміщицькі. Самих поміщиків, які жили б у цій місцевості, було дуже мало; дуже мало було також двораків та письменних і в житті селян цієї місцевості були помітніші і сильніші, ніж в інших, ті таємничі струмені народного російського життя, причини і значення яких бувають нез'ясовні для сучасників. Одним з таких явищ був рух між селянами цієї місцевості до переселення на якісь теплі ріки, що виник років двадцять тому. Сотні селян, серед них і богучаровські, стали раптом розпродувати свою худобу і виїжджати з родинами кудись на південний схід. Як птахи летять кудись за моря, так і ці люди з жінками й дітьми поривались туди, на південний схід, де ніхто з них не був. Вони знімалися караванами, поодинці відкуповувалися, тікали, і їхали, і йшли туди, на теплі ріки. Багатьох було покарано, заслано на Сибір, багато хто з холоду та голоду помер у дорозі, багато хто повернувся з власної волі, і рух затих сам собою так, як він і почався, без очевидної причини. Але підводні струмені не переставали текти в цьому народі і збиралися для якоїсь нової сили, що мала виявитися так само дивно, раптово і разом з тим просто, природно й потужно. Тепер, у 1812 році, для людини, яка близько жила з народом, помітно було, що ці підводні струмені робили велику роботу і ось-ось мали виявитись.

Алпатич, приїхавши в Богучарово за якийсь час до смерті старого князя, помітив, що народ хвилювався і що, всупереч тому, що відбувалося у смузі Лисих Гір на шістдеоятиверстному радіусі, звідки всі селяни тікали (залишаючи козакам спустошити свої села), у смузі степовій, у богучаровській, селяни, як чути було, мали стосунки з французами, одержували якісь папери, що ходили між ними, і залишалися на місцях. Він знав через відданих йому двораків, що селянин Карпо, який мав великий вплив на громаду, їздив цими днями з казенною підводою і повернувся з вісткою, що козаки спустошують села, з яких виходять мешкамці, а французи їх не зачіпають. Алпатич знав, що другий селянин вчора привіз навіть з села Вислоухова —де стояли французи — папір від генерала французького, в якому мешканцям оголошувалося, що їм не буде заподіяно ніякої шкоди і за все, що в них візьмуть, заплатять, якщо вони залишаться. На доказ того селянин привіз з Вислоухова сто карбованців асигнаціями (він не знав, що вони були'фальшиві), видані йому наперед за сіно.

Нарешті, найважливіше, Алпатич знав, що того самого дня, як він ^ наказав старості зібрати підводи, щоб вивезти обоз княжни з Богучарова, вранці був на селі сход, на якому постановили не вивозитися і чекати. А тимчасом чекати не було коли. Предводитель, у день смерті князя, 15 серпня, наполягав у роз* мові з княжною Марією на тому, щоб вона виїхала того ж дня, бо ставало небезпечно. Він казав, що після шістнадцятого він не відповідає ні за що. Таки ж у день смерті князя він поїхав увечері, але обіцяв приїхати другого дня на похорон. Та другого дня не міг приїхати, бо, за відомостями, які він сам дістав, французи несподівано просунулись, і він тільки встиг вивезти зі свого маєтку родину та все цінне/

Років тридцять Богучаровим управляв староста Дрон, якого старий князь звав Дронушкою.

Дрон був один з тих кріпких фізично і морально селян, які тільки ввійдуть у літа, обростуть бородою, так, не змінюючись, живуть до шістдесяти-сімдесяти років, без жодної сивої волосини чи недостатчі зуба, такі ж рівні і дужі в шістдесят років, як і в тридцять.

Дрона, незабаром після переселення на теплі ріки, в якому він брав участь, як і інші, було ^ настановлено стародтою-бурми-стром у Богучарові і з того часу двадцять три роки він бездоганно пробув на цій посаді. Селяни боялись його більш, ніж князя. Пани, і старий князь, і молодий, і управитель поважали його і жартома називали міністром. За весь час своєї служби Дрон ні разу не був ні п'яний, ні хворий; ніколи, ні після безсонних ночей, ні після найбільших клопотів не виявляв ні найменшої втоми і, не знаючи грамоти, ніколи не забував жодного рахунку грошей і пудів борошна по величезних обозах, які він продавав, і жодної копи нажатого хліба на кожній десятині бо-гучаровських ланів.

Цього ось Дрона Алпатич, приїхавши з розорених Лисих Гір, покликав до себе в день похорону князя і наказав йому підготувати дванадцять коней під екіпажі княжни і вісімнадцять підвід під обоз, який треба було підняти з Богучарова. Хоч селяни й були оброчні, виконання цього наказу, на думку Алпатича, не могло натрапити на труднощі, бо в Богучарові було двісті тридцять тягол і селяни були заможні. Але староста Дрон, вислухавши наказ, мовчки опустив очі. Алпатич назвав йому селян, яких він знав і в яких наказував узяти підводи.

Дрон відповів, що коні в цих селян у дорозі. Алпатич назвав інших селян. І в цих, казав Дрон, коней не було: в одних були під казенними підводами, у других — охлялі, у третіх поздыхали без кормів. Коней, на думку Дрона, не можна було зібрати не тільки під обоз, але й під екіпажі.

Алпатич уважно подивився на Дрона і насупився. Як Дрон був зразковим старостою-кріпаком, так і Алпатич не дарма управляв двадцять років маєтками князя і був зразковим управителем. Він дуже здатний був чуттям розуміти потреби та інстинкти людей, з якими мав справу, і тому він був прекрасним управителем. Глянувши на Дрона, він одразу зрозумів, що Дронові відповіді були висловленням не Дронових думок, а думок того загального настрою богучаровської громади, що вже

заповнив старосту. Але разом з тим він знав, що забагатілий і ненависний громаді Дрон повинен був хитатися між двома таборами — панським і селянським. Це хитання він помітив у його погляді, і тому Алпатич, насупившись, підступився до Дрона.

— Ти, Дронушка, слухай! — сказав він.— Ти мені пустого не говори. Його сіятельство князь Андрій Миколайович самі наказали мені, щоб усіх людей вирядити і з ворогом не залишатися, і царський на те наказ є. А хто залишається, той цареві зрадник. Чуєш?

— Слухаю,— відповів Дрон, не підводячи очей. Алпатича не вдовольнила ця відповідь.

— Гей, Дроне, погано буде! — сказав Алпатич, похитавши головою.

— Воля ваша,— сказав Дрон сумно.

— Гей, Дроне, кинь! — повторив Алпатич, виймаючи руку з-за пазухи і урочистим жестом показуючи нею додолу під ноги Дрона.— Я не то що тебе наскрізь, я під тобою на три аршини все наскрізь бачу,— сказав він, вглядаючись у підлогу під ноги Дрона.

Дрон збентежився, швидко глянув на Алпатича і знову опустил очі.

— Ти оці дурниці кинь і людям скажи, щоб збиралися з хат іти в Москву і щоб рихтували підводи завтра на ранок під княж-нин обоз, та сам на сход не йди. Чуєш?

Дрон раптом упав в ноги.

— Якове Алпатичу, звільни мене від цього! Візьми від мене ключі, звільни Христа ради.

— Кинь! — сказав Алпатич строго.— Під тобою наскрізь на три аршини бачу,— повторив він, знаючи, що його вміння ходити коло бджіл, знання того, коли сіяти овес, і те, що він двадцять років умів годити старому князеві,— що все це давно створило йому славу чаклуна і що здатність бачити на три аршини під людиною приписується чаклунам.

Дрон встав і хотів щось сказати, але Алпатич перебив його.

— Що ви це надумали? Га?... Що'би думаєте? Га?

— Що мені з людьми робити? — сказав Дрон.— Колотнеча вирує. Я і так їм кажу...

— От тобі й кажу,— сказав Алпатич.— П'ють? — коротко спитав він.

— Всі колотяться, Якове Алпатичу, другу бочку привезли.

— То ж ти слухай. Я до справника поїду, а ти людей оповісти, і щоб вони це кинули, і щоб підводи були.

— Слухаю,— відповів Дрон.

Більше Яків Алпатич не наполягав. Він довго управляв людьми і знав, що головний засіб для того, щоб люди корилися, полягає в тому, щоб не показувати їм сумніву в їх покірності. Добившись від Дрона покірного "слухаю", Яків Алпатич вдовольнився цим, хоч він не тільки мав сумнів, але й майже був певний того, що підвід без допомоги військової команди не буде доставлено.

І справді, на вечір підвід не було зібрано. На селі біля шинку був знову сход, і на сході постановили одвести коней до лісу і не видавати підвід. Нічого не кажучи про те княжні, Алпатич звелів зняти з тих, що прийшли з Лисих Гір, свій власний вантаж і

приготувати цих коней під карету княжни, а сам поїхав до начальства.

Х

Після похорону батька княжна Марія замкнулася у своїй кімнаті і нікого не впускала до себе. До дверей підійшла покоївка і сказала, що Алпатич прийшов спитати, яке буде розпорядження про від'їзд. (Це було ще до розмови Алпатича з Дро-ном.) Княжна Марія підвелася з дивана, на якому вона лежала, і крізь зачинені двері промовила, що вона нікуди і ніколи не поїде і просить, щоб їй дали спокій.

Вікна кімнати, в якій лежала княжна Марія, виходили на захід. Вона лежала на дивані обличчям до стіни і, перебираючи пальцями гудзики на шкіряній подушці, бачила тільки цю подушку, і неясні думки її були зосереджені на одному: вона думала про неповоротність у смерті і про ту свою душевну мерзенність, якої вона не знала досі і яка виявилась під час батькової хвороби. Вона хотіла, але не сміла молитися, не сміла в тому душевному стані, в якому вона була, звертатись до бога. Вона довго лежала отак.

Сонце зайшло на другий бік дому і скісним вечірнім промінням у відчинені вікна освітило кімнату та частину сап'янової подушки, на яку дивилася княжна Марія. Плин думок її раптом зупинився. Вона неусвідомлено підвелася, опорядила волосся, встала і підійшла до вікна, мимоволі вдихаючи в себе прохолоду ясного, але вітряного вечора.

"Так, тепер тобі добре милуватись вечором! Його вже нема, і ніхто тобі не перешкодить",— сказала вона до себе і, сівши на стілець, упала головою на підвіконня.

Хтось ніжним і тихим голосом назвав її з саду і поцілував у голову. Вона оглянулась. Це була т-Пе Воигієппе, у чорному платті і в плерезах. Вона тихо підійшла до княжни Марії, зітхнувши поцілувала її і відразу ж заплакала. Княжна Марія оглянулась на неї. Усі колишні сутички з нею, ревності до неї згадались княжні Марії; згадалось і те, як він останнім часом змінився до гп-Не Воигієппе, не міг її бачити, і, виходить, які несправедливі були ті докори, що їх княжна Марія в душі своїй кидала їй. "Та й чи мені, чи мені, яка бажала його смерті, осуджувати будь-кого!" — подумала вона.

Перед княжною Марією яскраво постало становище т-11е Воигієппе, яку останнім часом позбавлено її товариства, але яка разом з тим залежить від неї і живе в чужому домі. І їй •стало жаль її. Бона лагідно-запитливо подивилась на неї і простягнула їй руку. М-Пе Воигієппе відразу заплакала, стала цілувати її в руку і говорити про горе, що спіткало княжну, роблячи себе учасницею цього горя. Вона говорила про те, що єдина утіха в її горі полягає в тому, що княжна дозволила їй поділити його з нею. Вона говорила, що всі колишні непорозуміння повинні зникнути перед великим горем, що вона почуває себе чистою перед усіма і що він звідти бачить її любов і вдячність. Княжна слухала її, не розуміючи її слів, але зрідка поглядаючи на неї і вслухаючись у звуки її голосу.

— Ваше становище подвійно жахливе, люба княжно,— помовчавши трохи, сказала т-11е Воигієппе. — Я розумію, що ви не могли і не можеге думати про себе; але я з моєю любов'ю до вас зобов'язана це зробити... Алпатич був у вас? Розмовляв він 'з вами

про від'їзд? — спитала вона.

Княжна Марія не відповіла. Вона не розуміла, куди і хто має їхати. "Хіба можна що-небудь розпочинати тепер, думати про що-небудь? Хіба не все одно?" Вона не відповідала.

— Чи знаєте ви, *chère Marie*1,— сказала *m-lle Воигієппе*,— чи знаєте, що ми в небезпеці, що ми оточені французами; їхати тепер небезпечно. Якщо ми поїдемо, ми майже напевно потрапимо в полон, і бог знає... J

Княжна Марія дивилась на свою подругу, не розуміючи, що вона каже.

— Ах, коли б хто знав, як мені до всього байдуже тепер,— сказала вона.— Звичайно, я нізачо не бажала б їхати від нього... Алпатич мені казав щось про від'їзд... Поговоріть з ним, я нічого, нічого не можу і не хочу...

— Я говорила з ним. Він сподівається, що ми встигнемо виїхати завтра; але я думаю, що тепер краще було б залишитися тут,— сказала *m-lle Воигієппе*. — Бо, погодьтеся, *chère Marie*1, потрапити до рук солдатів чи бунтарів-мужиків на дорозі—це був би жах.— *M-lle Воигієппе* вийняла з ридикюля оголошення (•не на російському звичайному папері) французького генерала Рамо про те, щоб мешканці не покидали своїх домівок, що французькі власті належним чином захистять їх, і подала його княжні.

— Я думаю, краще звернутися до цього генерала,— сказала *m-lle Воигієппе*,— і я певна, що вам буде виявлено належну шану.

Княжна Марія читала папір, і її обличчя засіпалося від сухих ридань.

— Через кого ви одержали це? — спитала вона.

— Певне, знали по імені, що я французенка,— сказала, червоніючи, *m-lle Воигієппе*.

Княжна Марія з папером у руці встала від вікна і з блідим обличчям вийшла з кімнати й пішла до колишнього кабінету князя Андрія.

— Дуняшо, покличете до мене Алпатича, Дронушку, будь-кого,— сказала княжна Марія,— і скажіть Амалії Карлівні, щоб вона не входила до мене,— додала вона, почувши голос *m-lle Воигієппе*.— Якнайшвидше їхати! їхати якнайшвидше! —казала княжна Марія, жахаючись думки про те, що вона могла залишитись під владою фоанцузів. *

"Якби князь Андрій знав, що вона під владою французів! Щоб вона, дочка князя Миколи Андрійовича Волконського, просила в пана генерала Рамо заступництва і користувалась його благодіяннями!" — Ця думка жахала її, змушувала здригатись, червоніти і почувати ще невідомі їй припадки злості і гордості. Усе, що тільки було тяжкого і, головне, образливого в її становищі, виразно уявлялось їй. "Вони, французи, оселяться в цьому домі; пан генерал Рамо займе кабінет князя Андрія; будуть для забави перебирати й читати його листи і папери. *M-lle Воигієппе lui fera les honneurs de Богучарово*2. Мені дадуть кімнатку з ласки; солдати сплюндрують свіжу могилу

1 любя Марі,

2 Мамзель Бур'єн шанобливо прийматиме його в Богучарові.

батька, щоб зняти з нього хрести та зірки; вони мені розповідатимуть про перемоги над росіянами, неширо вияв лятимуть співчуття в моєму горі...",— думала княжна Марія не своїми думками, а відчуваючи себе зобов'язаною думати за себе думками свого батька і брата. Для неї особисто було однаково, хоч би де залишатися і хоч би що з нею було; але вона почувала себе разом з тим представницею свого покійного батька і князя Андрія. Вона мимоволі думала їхніми думками і почувала їхніми почуттями. Що вони сказали б, що вони зробили б тепер, те саме вона почувала конче потрібним зробити. Вона пішла до кабінету князя Андрія і, намагаючись проїнятися його думками, обмірковувала своє становище.

Вимоги життя, які вона вважала знищеними по смерті батька, раптом з новою, ще невідомою силою постали перед княжною Марією і охопили її.

Схвильована, червона, княжна ходила по кімнаті; вона кликала до себе то Алпатича, то Михайла Івановича, то Тихона, то Дрона. Дуняша, няня і всі дівчата нічого не могли сказати про те, наскільки правдиве було повідомлення m-lle Bourienne. Алпатича не було вдома: він поїхав до начальства. Покликаний Михайло Іванович, архітектор, увійшовши до княжни Марії з заспаними очима, нічого не міг сказати їй. Він з тією самою усмішкою згоди, з якою він звик протягом п'ятнадцяти років відповідати, не висловлюючи своєї думки, на звернення старого князя, відповідав на запитання княжни Марії так, що нічого певного не можна було зрозуміти з його відповідей. Покликаний старий камердинер Тихон, з опалим і змарнілим обличчям, пойнятим незбутнім горем, відповідав "слухаю" на всі запитання княжни Марії і ледве стримувався від ридань, дивлячись на неї.

Нарешті увійшов до кімнати староста Дрон і, низько вклонившись княжні, зупинився біля одвірка.

Княжна Марія пройшлася по кімнаті і зупинилась навпроти нього.

— Дронушка,— сказала княжна Марія, вбачаючи в ньому безсумнівного друга, того самого Дронушку, який зі своєї щорічної поїздки на ярмарок до Вязьми привозив їй щоразу і з усмішкою давав свої особливі пірники.— Дронушка, тепер, після нашого нещастя...— почала вона і замовкла, не можучи говорити далі.

— Усі під богом ходимо,— зітхнувши, сказав він. Вони помовчали.

— Дронушка, Алпатич кудись поїхав, мені нема до кого звернутися. Чи правду мені кажуть, що мені й виїхати не можна?

— Чому ж тобі не їхати, ваше сіятельство, їхати можна,— сказав Дрон.

— Мені сказали, що є небезпека з боку ворога. Голубчику, я нічого не можу, нічого не розумію, зі мною нікого нема.

Я неодмінно хочу їхати вночі або завтра рано-вранці.— Дрон мовчав. Він спідлоба глянув на княжну Марію.

— Коней нема,— промовив він,— я і Якову Алпатичу казав.

— Чому ж нема? — спитала княжна.

— Все од божої кари,— сказав Дрон.— Які коні були, під війська розібрали, а які поздихали, нині рік такий. Не то що коней годувати, а хоч би самим з голоду не

померти! І так по три дні не ївши сидять. Нема нічого, розорили вкрай.

Княжна Марія уважно слухала те, що він казав їй.

— Селяни розорені? В них нема хліба? — спитала вона.

— Голодною смертю помирають,— сказав Дрон,— де вже там підводи.

— Та чому ж ти не сказав, Дронушка? Хіба не можна допомогти? Я все зроблю, що зможу...— Княжні Марії дивно було думати, що тепер, такої хвилини, коли таке горе наповнювало її душу, могли бути люди багаті й бідні і що могли багаті не допомогти бідним. Вона неясно знала і чула, що буває панський хліб і що його дають селянам. Вона також знала, що ні брат, ні батько її не відмовилися б допомогти селянам у скруті; вона лише боялася помилитися як-небудь у словах щодо цієї роздачі селянам хліба, яким вона хотіла розпорядитися. Вона була рада з того, що їй трапилась нагода мати клопіт, для якого їй не совісно було забути своє горе. Вона почала докладніше розпитувати Дронушку, чого потребують селяни і про те, що є панського в Богучарові.

— Адже в нас є хліб панський, братів? — спитала вона.

— Панський хліб увесь цілий,— з гордістю сказав Дрон,— наш князь не дозволяв надавати.

— Видай його селянам, видай усе, що їм треба: я тобі від імені брата дозволяю,— сказала княжна Марія.

Дрон нічого не відповів і глибоко зітхнув.

— Ти роздай їм цей хліб, якщо його ще вистачить для них. Усе роздай. Я тобі наказую від імені брата, і скажи їм: що наше, те і їхнє. Ми нічого не пошкодуємо для них. Так їм скажи.

Дрон пильно дивився на княжну, коли вона говорила.

— Звільни ти мене від цього, матінко, ради бога, звели від мене ключі прийняти,— сказав він.— Служив двадцять три роки, поганого не робив; звільни, ради бога.

Княжна Марія не розуміла, чого він хотів від неї і від чого він просив звільнити його. Вона відповіла йому, що вона ніколи не мала сумніву в його відданості і що вона все ладна зробити для нього і для селян.

XI

Через годину після цього Дуняша прийшла до княжни повідомити, що прийшов Дрон і що всі селяни, з наказу княжни, зібрались біля амбара, бажаючи переговорити з панною.

— Та я ніколи не кликала їх,— сказала княжна Марія,— я тільки сказала Дронушці роздати їм хліба.

— Тільки ради бога, княжно матінко, накажіть прогнати їх і не йдіть до них. Усе обман лише,— казала Дуняша,*— а Яків Алпатич приїдуть і поїдемо... а ви не звольте...

— Який же обман? — здивовано спитала княжна.

— Та вже я знаю, тільки послухайте мене, ради бога. Ось хоча б і няню спитайте. Кажуть, не згодні виїжджати за вашим наказом.

— Ти щось не те говориш. Та я ніколи не наказувала виїжджати...— промовила княжна Марія.— Поклич Дронушку.

Дрон, прийшовши, підтвердив Дуняшині слова: селяни прийшли з наказу княжни.

— Та я ніколи не кликала їх,— сказала княжна.— Ти, певне, не так переказав їм. Я тільки сказала, щоб ти їм віддав хліб.

Дрон, не відповідаючи, зітхнув.

— Якщо звелите, вони підуть звідси,— сказав він.

— Ні, ні, я піду до них,— сказала княжна Марія. Незважаючи на відмовляння Дуняші і няні, княжна Марія

вийшла на ґанок. Дронушка, Дуняша, няня і Михайло Іванович ішли за нею.

"Вони, певне, думають, що я пропоную їм хліб з умовою, щоб вони залишились на своїх місцях, а сама виїду, кинувши їх на поталу французам,— думала княжна Марія.— Я їм обіцятиму місячину в підмосковній, квартири; я певна, що André ще більше зробив би на моєму місці",— думала вона, підходячи в сутінках до юрми, що стояла на вигоні біля амбара.

Натовп заворушився, скупчуючись, і селяни швидко поскидали шапки. Княжна Марія, опутивши очі і плутаючись ногами у платті, підійшла близько до них. Стільки різних старих і молодих очей було спрямовано на неї і стільки було різних облич, що княжна Марія не бачила жодного обличчя і, почувавши доконечну потребу говорити зразу з усіма, не знала, що робити. Але знову свідомість того, що вона — представниця батька і брата, надала їй сили, і вона сміливо почала свою промову.

— Я дуже рада, що ви прийшли,— почала княжна Марія, не підводячи очей і почувавши, як швидко і сильно б'ється в неї серце.— Дронушка сказав мені, що вас розорила війна. Це наше спільне лихо, і я нічого не пошкодую, щоб допомогти вам. Я сама їду, бо небезпечно тут... і ворог близько... бо... Я вам віддаю все, друзі мої, і прошу вас узяти все, весь хліб наш, щоб ви не бідували. А коли вам сказали, що я віддаю вам хліб для того, щоб ви zostалися тут, то це неправда. Я, навпаки, прошу вас виїжджати з усім своїм майном у нашу підмосковну, і там я беру на себе і обіцяю вам, що ви не будете терпіти злиднів. Вам дадуть і хати і хліба.— Вона замовкла. В юрмі тільки зітхали.

— Я не від себе роблю це,— говорила далі княжна,— я не роблю іменем покійного батька, який був для вас добрим паном, і за брата, і за його сина.

Вона знову замовкла. Ніхто не переривав її мовчання.

— Горе наше спільне, і ділитимем усе навпіл. Усе, що моє, те ваше,— сказала вона, оглядаючи обличчя людей перед собою.

Усі очі дивилися на неї з однаковим виразом, значення якого вона не могла зрозуміти. Чи була то цікавість, відданість, вдячність чи страх і недовіра, але вираз на всіх обличчях був однаковий.

— Велике спасибі за вашу ласку, тільки нам брати панський хліб не випадає,— сказав голос ззаду.

— Та чому ж? — спитала княжна.

Ніхто не відповів, і княжна Марія, оглядаючи натовп, помічала, що тепер усі очі, з якими вона зустрічалась, зараз же опускалися.

— Та чому ж ви не хочете? — спитала вона знову. Ніхто не відповів.

Княжні Марії ставало важко від цього мовчання; вона намагалася піймати чий-небудь погляд.

— Чому ви не говорите? — звернулася княжна до старого діда, який, спершись на ціпок, стояв перед нею.— Скажи, якщо ти думаєш, що треба ще чогось. Я все зроблю,— сказала вона, піймавши його погляд. Але він, наче розсердившись за це, опустил зовсім голову і промовив-

— Чого там погоджуватись, не треба нам хліба.

— Що ж, нам усе кинути ось? Не згодні. Не згодні... Не даємо ми згоди. Ми тебе жаліємо, і згоди не даємо. їдь сама, одна...— загомоніли в натовпі з усіх боків. І знову на всіх обличчях цього натовпу з'явився однаковий вираз, і тепер це був уже напевно не вираз цікавості та вдячності, а вираз озлобленої рішучості.

— Та ви не зрозуміли, певно,— сумовито усміхнувшись, сказала княжна Марія.— Чому ви не хочете їхати? Я обіцяю оселити вас, годувати. А тут ворог розорить вас...

Але голос її заглушували голоси натовпу.

— Не даємо ми згоди, нехай розоряє! Не беремо твого хліба, не даємо згоди!

Княжна Марія намагалася знову піймати чий-небудь погляд з юрми, та жоден погляд не був спрямований на неї; очі явно уникали її. їй стало чудно і ніяково.

— Ач, навчила гарно, за нею у неволю-піді! Хати розори та в кабалу й іди. Чом не так! Я хліб, мовляв, віддам! — гомоніли в натовпі.

Княжна Марія, опутивши голову, вийшла з кола і пішла додому. Повторивши Дронові наказ про те, щоб завтра були коні для від'їзду, вона пішла до своєї кімнати і залилась сама зі своїми думками.

Довго цієї ночі княжна Марія сиділа біля відчиненого вікна у своїй кімнаті, прислухаючись до гомону селян, що долітав з села; але вона не думала про них. Вона почувала, що хоч скільки б вона думала про них, вона не могла б зрозуміти їх. Вона думала все про одно — про своє горе, яке тепер, після перерви, викликаної турботами про теперішнє, вже стало для неї минулим. Вона тепер уже. могла згадувати, могла плакати і могла молитися. Сонце зайшло і вітер ущух. Ніч була тиха і холоднувата. О дванадцятій годині голоси стали затихати, проспівав— півень, з-за лип почав виходити повний місяць, піднявся холодний білий туман-роса, і над селом, над домом запанувала тиша.

Одна по одній поставали перед нею картини близького минулого ^— батькова недуга і його останні хвилини. Із сумовитою радістю вона тепер зупинялась на цих образах, відганяючи від себе з жахом лише одну останню картину його смерті, яку — вона почувала — в неї не було сили споглядати навіть у своїй уяві в цей тихий і таємничий час ночі. І картини ці поставали перед нею так ясно і з такими подробицями, що вони здавались їй то дійсністю, то минулим, то майбутнім.

То їй виразно уявлялась та хвилина, коли з ним стався удар і його з саду в Лисих Горах волокли попід руки і він бурмотів щось безсилим язиком, сіпаючи сивими бровами, і тривожно й боязко дивився на неї.

"Він і тоді хотів сказати мені те, що сказав у день своєї смерті,— думала вона.— Він завжди думав те, що він сказав мені". І ось їй з усіма подробицями згадалася та ніч у Лисих Горах напередодні удару, що стався з ним, коли княжна Марія, передчуваючи лихо, проти його волі залишилася з ним. Бона не спала і вночі навшпиньки зійшла вниз і, підійшовши до дверей у квіткову, де тієї ночі ночував її батько, прислухалась до його голосу. Він змученим, втомленим голосом говорив щось з Тихоном. Йому, видно, хотілось поговорити. "І чому він не покликав мене? Чому він не дозволив бути мені тут на місці Тихона? — думала тоді і тепер княжна Марія.—Уже він не вискаже ніколи нікому всього того, що було в його душі. Вже ніколи не повернеться для нього і для мене та хвилина, коли він говорив би все, що йому хотілося б сказати, а я, а не Тихон, слухала б і розуміла б його. Чому я не увійшла тоді до кімнати? — думала вона.— Можливо, він тоді ж таки сказав би мені те, що він сказав у день смерті. Він і тоді в розмові з Тихоном двічі спитав про мене. Йому хотілось мене бачити, а я стояла тут, за дверима. Йому було сумно, тяжко говорити з Тихоном, який не розумів його. Пам'ятаю, як він заговорив з ним про Лізу, як про живу,— він забув, що вона померла, і Тихон нагадав йому, що її вже ■ нема, і він вигукнув: "Дурень". Йому тяжко було.

Я чула з-за дверей, як він, кречучи, ліг на ліжку і голосно про-' кричав: "Боже мій!" Чому я не увійшла тоді? Що ж би він зробив мені? Що я втратила б? А може, тоді ж він утішився б, він сказав би мені те слово".— І княжна Марія вголос промовила те пестливе слово, яке він сказав їй у день смерті. "Рід-нень-ка!" — повторила княжна Марія те слово і заридала слізьми, що облягшують душу. Вона бачила тепер перед собою його обличчя. І не те обличчя, яке вона знала відтоді, як пам'ятала себе, і яке завжди бачила здалеку; а те обличчя — несміливе і кволе, яке вона останнього дня, нагинаючись до його рота, щоб чути, що він говорить, вперше розгляділа зблизька з усіма> його зморшками і подробицями. ,

"Рідненька",— повторила вона.

"Що він думав, коли сказав це слово? Що він думає тепер?" — раптом спало їй на думку, і у відповідь на це вона побачила його перед собою з тим виразом, який у нього був у труні на обв'язаному білою хустиною обличчі. І той жах, що охопив її тоді, коли вона приторкнулась до нього і переконалася, що це не тільки не був він, але й щось таємниче і відразливе, охопив її і тепер. Вона хотіла думати про інше, хотіла молитися і нічого не могла зробити. Вона великими, широко відкритими очима дивилася на місячне сяйво і тіні, щосекунди сподівалась побачити його мертве обличчя і почувала, що тиша, яка стояла над домом і в домі, заковувала її.

— Дуняшо! — прошепотіла вона.—Дуняшо!—скрикнула вона диким голосом і, вихопившись з тиші, побігла до дівочої назустріч няні і дівчатам, що вже бігли до неї.

XIII

17 серпня Ростов і Ільїн у супроводі Лаврушки, який щойно повернувся з полону, та вістового гусара, зі своєї стоянки Ян-ково, за п'ятнадцять верст від Богучарова, поїхали кататися верхи — спробувати нового коня, якого купив Ільїн, і довідатись, чи нема в селах сіна.

Богучарово перебувало останні три дні між двома ворожими арміями, так що так само легко міг зайти туди російський арґард, як і французький авангард, і тому Ростов, як дбайливий ескадронний командир, хотів перше за французів скористатися тим провіантом, що залишився в Богучарові.

Ростов і Ільїн були в дуже веселому настрої* По дорозі" до Богучарова, до князівського маєтку з садибою, де вони сподівалися застати велику челядь і гарненьких дівчат, вони то розпитували Лаврушку про Наполеона і сміялися з його розповідей, то випереджались, пробуючи коня, що купив Ільїн.

Ростов і не знав і не думав, що це село, в яке він їхав, було маєтком того самого Волконського, що був нареченим його сестри.

Ростов і Ільїн востаннє випустили наввипередки коней зі схилу перед Богучаровим, і Ростов, випередивши Ільїна, перший влетів у вулицю села Богучарово.

— Ти вперед узяв,— сказав червоний від перегонів Ільїн.

— Авжеж, усе вперед, і на лузі вперед, і тут,— відповів Ростов, погладжуючи рукою свого вмиленого донця.

— А я на французькій, ваше сіятельство,— казав ззаду Лаврушка, називаючи французькою свою упряжну шкапу,— випередив би, та тільки осоромити не хотів.

Вони ступою підїхали до амбара, біля якого стояла велика юрма селян.

Деякі селяни поскидали шапки, деякі, не скидаючи шапок, дивилися на приїжджих. Два старих довгих чоловіки, з поморщеними обличчями і з рідкими бородами, вийшли з шинку і з усмішками, хитаючись і виспівуючи якусь недоладну пісню, підійшли до офіцерів.

— Молодці! —сказав, сміючись, Ростов.— Що, сіно є? —>

— І однакові які...— сказав Ільїн.

— Развес...о...оо...олая бе...се...бе...е...се...—виспівував селянин, щасливо усміхаючись.

Один селянин вийшов з натовпу і підійшов до Ростова.

— Ви з яких будете? — спитав він.

— Французи,— відповів, сміючись, Ільїн.— Ось і Наполеон сам,— сказав він, показуючи на Лаврушку.

— Виходить, росіяни будете? — перепитав селянин.

— А багато вашої сили тут? — спитав другий, невеличкий чоловік, підходячи до них.

— Багато, багато,— відповів Ростов.— Та ви чого це зібрались тут? — додав він.— Свято яке, чи що?

— Старики зібралися, у громадській справі,— відповів селянин, відходячи від нього.

У цей час по дорозі від панського дому з'явилися, йдучи до офіцерів, дві жінки і чоловік у білому капелюсі.

— У рожевому моя, цур, не відбивати! — сказав Ільїн, побачивши Дуняшу, яка рішуче підбігала до нього.

— Наша буде! — підморгнувши, сказав до Ільїна Лаврушка.

— Чого тобі, красуне моя, треба?—спитав Ільїн, усміхаючись.

— Княжна наказала спитати, якого ви полку і як ваше прізвище?

— Це граф Ростов, ескадронний командир, а я ваш покірний слуга.

— Бе... се... е... ду... шка! — виспівував п'яний селянин, щасливо усміхаючись і дивлячись на Ільїна, який розмовляв з дівчиною.

Слідом за Дуняшею до Ростова підійшов Алпатич, ще здаля знявши свого капелюха.

— Насмілюсь потурбувати, ваше благородіє,— сказав він шанобливо, але з певною зневагою до юності цього офіцера і заклавши руку за пазуху.— Моя пані, дочка генерал-аншефа Миколи Андрійовича Волконського, який переставився цього п'ятнадцятого числа, перебуваючи в скрутному становищі через темноту цих осіб,— він показав на селян,— просить вас завітати... Чи не буде ваша ласка,— з сумовитою усмішкою сказав Алпатич,— від'їхати трохи, а то не так зручно при...— Алпатич показав на двох селян, які ззаду так і кружляли біля нього, як гедзи біля коняки.

— А!.. Алпатич... А! Яків Алпатич!.. Гарно! прости ради-бога. Гарно! Га?..—говорили селяни, радісно усміхаючись дб нього. Ростов подивився на п'яних селян і усміхнувся.

— Чи, може, це тішить ваше сіятельство? — сказав Яків Алпатич зі статечним виглядом, незакладеною за пазухою рукою показуючи на стариків.

— Ні, тут утіхи мало,— сказав Ростов і від'їхав.— В чому річ? — спитав він.

— Насмілюся повідомити ваше сіятельство, що грубий народ тутешній не хоче випустити пангіу з маєтку і погрожує випрягти коней, так що з ранку все складено, а її сіятельство не можуть виїхати.

— Не може бути! — вигукнув Ростов.

— Маю честь говорити вам щиру правду,— повторив Алпатич.

Ростов зліз з коня і, передавши його вістовому, пішов з Ал-патичем до панського будинку, розпитуючи його про подробиці справи. Справді, вчора княжна, запропонувавши селянам хліб, поговоривши з Дроном і зі сходом, так зіпсувала справу, що Дрон остаточно здав ключі, приєднався до селян і не з'являвся на вимогу Алпатича і що вранці, коли княжна веліла запрягати, щоб їхати, селяни вийшли великим натовпом до амбара і вислали сказати, що вони не випустять княжни з села, що є наказ, щоб не вивозитися, і вони випряжуть коней. Алпатич виходив до них, умовляв їх, але йому відповіли (найбільше говррив Карпо; Дрон не показувався з натовпу), що княжну не можна випустити, що на те наказ є; нехай, мовляв, княжна зостається, і вони як і раніш служитимуть їй і в усьому коритимуться.

В ту хвилину, коли Ростов і Ільїн промчали дорогою, княжна Марія, незважаючи на відмовляння Алпатича, няні та дівчат, веліла запрягати і хотіла їхати; але, побачивши, що промчали кавалеристи, всі прийняли їх за французів, кучери розбіглися, і в домі знявся жіночий плач.

— Батечку! ,батьку рідний! бог тебе послав,— казали зворушені голоси, в той час, як Ростов проходив через передпокій. . Княжна Марія, пригнічена й безсила, сиділа в залі, коли

до неї ввели Ростова. Вона не розуміла, хто він і чого він, і що з нею буде. Побачивши його російське обличчя і з того, як він увійшов і з перших слів його визнавши його за людину свого кола, вона глянула на нього своїм глибоким і променистим поглядом і почала говорити уривчастим і тремтячим від Хвилювання голосом. Ростову одразу ж уявилося щось романічне в цій зустрічі. "Беззахисна, приголомшена горем дівчина, сама, залишена на волю грубих бунтарів-мужиків! І якась дивна доля привела мене сюди!—думав Ростов, слухаючи її і дивлячись на неї.— І яка лагідність, благородство в її рисах і в виразі!" — думав він, слухаючи її несміливу розповідь.

Коли вона заговорила про те, що все це сталося на другий день після похорону батька, голос у неї. затремтів. Вона одвернулася і потім, ніби з острахом, щоб Ростов не прийняв її слова за бажання розжалобити його, запитливо-злякано глянула на нього. У Ростова сльози стояли в очах.. Княжна^ Марія помітила це і вдячно подивилась на Ростова тим своїм променистим поглядом, що змушував забувати некрасивість її обличчя.

— Не можу висловити, княжно, який я щасливий з того, що я випадково заїхав сюди і матиму змогу показати вам свою готовість,— сказав Ростов, встаючи.— їдьте, будь ласка, і я відповідаю вам своєю честю, що жодна людина не посміє зробити вам неприємності, якщо ви тільки дозволите мені конвоювати вас,— і шанобливо вклонившись, як вклоняються дамам царської крові, він рушив до дверей.

Шанобливістю свого тону Ростов наче показував, що, хоч він за щастя вважав би своє знайомство з нею, він не хоче ко-риститися з її лиха як з нагоди для зближення з нею.

Княжна Марія зрозуміла і оцінила цей тон.

— Я дуже, дуже вдячна вам,—сказала йому княжна по-французькому,— але сподіваюся, що все це було лише непорозуміння і що ніхто не винен утому.— Княжна раптом заплакала.— Пробачте мені,— сказала вона.

Ростов, нахмурившись, ще раз низько вклонився і вийшов з кімнати. • •

XIV

— Ну що, гарна? Ні, брат, рожева моя чарівна, і Дуняшею звать...— Але, глянувши на обличчя Ростова, Ільїн замовк. Він бачив, що в його героя і командира зараз зовсім інший лад думок.

Ростов злобно оглянувся на Ільїна і, не відповідаючи йому, швидкими кроками попростував до села.

— Я їм покажу, я їм дам, розбишакам! — говорив він сам до себе.

Алпатич пливучою ходою, щоб тільки не бігти, риссю ледве наздогнав Ростова.

— Яке рішення зволили прийняти? — спитав він, наздогнавши, його.

Ростов зупинився і, зціпивши кулаки, раптом грізно" рушив на Алпатича. .

— Рішення? Яке рішення? Старий шкарбун! — крикнув він на нього.— Ти куди дивився? Га? Селяни бунтують, а ти ради не даси? Ти сам зрадник. Знаю я вас, шкури попускаю з усіх...— І, наче боячись розтратити марно запас своєї злості, він покинув

Алпатича і швидко пішов вперед. Алпатич, затамувавши почуття образи, пливучою ходою поспішав за Ростовим, викладаючи йому свої міркування. Він говорив, що селяни зтялися, що в цю хвилину нерозсудливо протиставляти їм, не маючи військової команди, що чи не краще було б послати спочатку за командою.

— Я їм дам військову команду... Я їх протиставлю,— безтямно примовляв Микола, задихаючись від нерозумної тваринної злоби і потреби вилити цю злобу. Не обмірковуючи того, що робитиме, несвідомо, швидким рішучим кроком він ішов до юрми. І чим більше він наближався до неї, тим більше почував Алпатич, що нерозсудливий вчинок його може дати гарні наслідки. Те саме почували і селяни в юрмі, дивлячись на його швидко і твердо Ходу і рішуче, насуплене обличчя.

Після того, як гусари в'їхали в село і Ростов пройшов до княжни, в юрмі почалося замішання і чвари. Деякі селяни стали говорити, що ці приїжджі були росіяни і щоб часом вони не образилися з того, що не випускають панну. Дрон дотримувався цієї ж думки, але тільки-но він висловив її, як Карпо й інші чоловіки напалися на колишнього старосту.

— Ти громаду поїдом їв скільки років? — кричав на нього Карпо.— Тобі однаково! Ти— кубушку викопаєш, повезеш, тобі байдуже, поруйнують наші домівки чи ні!

— Сказано, порядок щоб був, не їдь ніхто з дому, щоб ні порошок не вивозити,— та й годі! — кричав другий.

— Черга на твого сина була, а ти ж череваня свого пожалів,— раптом швидко заговорив маленький дідок, "нападаючи на Дрона,— а мого Ваньку забрив. Ех, помирать будемо!

.— Ото ж то помирать будемо!

— Я від громади не відмовляюсь,— казав Дрон.

— То ж то не відмовляєшся, черево випас!..

Два довгі чоловіки говорили своє. Як тільки Ростов у супроводі Ільїна, Лаврушки та Алпатича підійшов до юрми, Карпо, заклавши пальці за пояс, трошки усміхаючись, вийшов наперед. Дрон, навпаки, зайшов у задні ряди, і юрма зступилася щільніше.

— Гей! хто у вас тут староста? — крикнув Ростов, швидким кроком підійшовши до натовпу.

— Староста? Нащо вам?..— спитав Карпо.

Але не встиг він доказати, як шапка злетіла з нього і голова хитнулася набік від сильного удару.

— Шапки геть, зрадники! — вигукнув повнокровним голосом Ростов.— Де староста? — несамовитим голосом кричав він.

— Старосту, старосту!.. Дроне Захаровичу, вас,—почулись де-не-де квапливо покірні голоси, і люди стали скидати шапки.

— Нам бунтувати не можна, ми порядків дотримуємось,— промовив Карпо, і кілька голосів ззаду в цю мить заговорили разом:

— Як старі порішили, багато вас начальства...

— Розбалакувати?.. Бунт!.. Розбійники! Зрадники! — безтямно, не своїм голосом

заволав Ростов, хапаючи чза барки Карпа.— В'яжи його, в'яжи! — кричав він, хоч не було кому в'язати його, крім Лаврушки та Алпатича.

Лаврушка проте підбіг до Карпа і схопив його ззаду за руки.

— Накажете наших з-під гори гукнути? — крикнув він. Алпатич звернувся до селян, викликаючи двох на ім'я, щоб

в'язати Карпа. Чоловіки покійно вийшли з натовпу і стали розперізуватись.

— Староста де? — вигукував Ростов.

Дрон з понурим і блідим обличчям вийшов з натовпу.

— Ти староста? В'язати його, Лаврушка! — кричав Ростов, наче і цей наказ не міг зустріти перешкод. І справді, ще два чоловіки стали в'язати Дрона, який, ніби помагаючи їм, зняв з себе пояса і дав їм.*

— А ви всі слухайте мене,— Ростов звернувся до селян: — Зараз марш по хатах, і щоб голосу вашого я не чув.

— Що ж, ми ніякої кривди не заподіяли. Ми тільки, значить, з дурного розуму. Тільки дурниць наробили.... Я ж казав, що непорядки,— загомоніли люди, дорікаючи одне одному.

— От я ж вам казав,— промовив Алпатич, входячи в свої права.— Негоже, хлопці!

— Дурість наша, Якове Алпатичу,— відповіли голоси, і натовп зараз же став розходитись і розсипатись по селу.

Зв'язаних двох чоловіків повели на панський двір. Двоє п'яних ішли за ними.

— Ех, подивлюсь я на тебе! — казав один з них, звертаючись до Карпа.

— Хіба можна так з панами говорити? Ти думав що?

— Дурень,— підтверджував другий,— їй-бо, дурень!

Через дві години підводи стояли на подвір'ї богучаровського дому. Селяни жваво виносили і складали на підводи панські речі, і Дрон, як того побажала княжна Марія, випущений з рундука, куди його замкнули, стояв на подвір'ї і розпоряджався.

— Ти її так погано не клади,— говорив один з селян, високий чоловік з круглим усміхненим обличчям, беручи з рук покоївки шкатулку.— Вона ж теж гроші коштує. Що ж ти її так ось кинеш чи під мотузку — а вона й потреться. Я так не люблю. А щоб усе чесно, по закону було. Ось так от, під рогожку, та сінцем прикрий, от і добре.

— Ач книг скільки, книг,— сказав другий селянин, який виносив бібліотечні шафи князя Андрія.— Ти не зачіплюй! А важке, хлопці, книги здорові!

— Ага, писали, не гуляли! — значливо підморгнувши, сказав високий, кругловидий селянин, показуючи на лексикони, покладені зверху.

Ростов, не бажаючи нав'язувати своє знайомство княжні, не пішов до неї, а залишився на селі, чекаючи її виїзду. Дочекавшись виїзду екіпажів княжни. Марії з дому, Ростов сів на коня і до шляху, зайнятого нашими військами, за дванадцять верст від Богучарова, верхи проводив її. У Янкові, в заїзді він шанобливо попрощався з нею, вперше дозволивши собі поцілувати

її В РУКУ-

— Як вам не совісно,— червоніючи, відповів він княжні Марії на слова подяки за її

врятування (як вона називала його вчинок),— кожен становий зробив би це саме. Якби нам доводилось воювати тільки з селянами, ми б не допустили ворога так далеко,— казав він, соромлячись чогось і намагаючись змінити розмову.— Я щасливий лише, що мав нагоду познайомитися з вами. Прощайте, княжно, бажаю вам щастя та утіхи і хочу зустрітися з вами за щасливіших умов. Якщо ви не хочете змусити мене червоніти, будь ласка, не дякуйте.

Але княжна, коли не дякувала більш словами, дякувала йому всім виразом свого обличчя, що сяяло вдячністю і ніжністю. Вона не могла вірити, що їй нема за що дякувати йому. Навпаки, для неї незаперечним було те, що якби його не було, то вона, певне, мала б загинути і від бунтівників і Їд французів; що він для того, щоб врятувати її, наражався на цілком очевидні і страшні небезпеки; і ще незаперечнішим було те, що він — людина з високою і благородною душею, що він уміє розуміти її становище і горе. Його добрі і чесні очі, зволожені слізьми в той час, як вона сама, заплакавши, говорила з ним про свою вір агу, не виходили з її уяви.

Коли княжна Марія попрощалася з ним і залишилась сама, вона раптом відчула в очах сльози, і в цю мить уже не вперше перед нею постало чудне питання — чи любить вона його?

По дорозі далі до Москви, незважаючи на те, що становище княжни було не радісне, Дуняша, їдучи з нею в кареті, не раз помічала, що княжна, виставившись з вікна карети, чомусь радісно і сумовито усміхалася.

"Ну що ж, якби я й полюбила його?" — думала княжна Марія.

Хоч як соромно їй було признатися собі, що вона перша полюбила мужчину, який, можливо, ніколи не полюбить її, вона утішала себе думкою, що ніхто ніколи не знатиме цього і що вона не буде винна, якщо буде до кінця життя, нікому не кажучи про це, любити того, кого вона любила вперше і востаннє.

Іноді вона згадувала його погляди, його турботи, його слова, і щастя їй здавалося не неможливим. І отоді Дуняша помічала, що вона, усміхаючись, дивиться у вікно карети.

"І треба було йому приїхати в Богучарово, і в цю саму хвилину!— думала княжна Марія.— І треба було його сестрі зід-мовити князеві Андрію!" — І в усьому цьому княжна Марія вбачала волю провидіння.

Враження, яке справила на Ростова княжна Марія, було дуже приємне. Коли він згадував про неї, йому ставало весело, і коли товариші, почувши про пригоду в Богучарові, що трапилася з ним, жартували з нього, що він, поїхавши за сіном, підчепив одну з найбагатших відданиць у Росії, Ростов сердився. Він сердився саме тому, що думка про одруження з приємною для нього, лагідною княжною Марією з величезним багатством, не раз проти його волі приходила йому в голову. Для себе особисто Микола не міг бажати дружини ліпшої за княжну Марію: одруження з нею зробило б щасливою графиню — його матір і поправило б справи його батька; і навіть—Микола почував це — зробило б щасливою княжну Марію.

А Соня? Він же дав їй слово! Ось тому Ростов сердився, коли йому жартома

говорили про княжну Волконську.

XV

Прийнявши командування над арміями, Кутузов згадав про князя Андрія і надіслав йому наказ прибути до головної квартири.

Князь Андрій приїхав у Царево-Займище того самого дня і в ту саму пору дня, коли Кутузов робив перший огляд військ. Князь Андрій зупинився в селі біля попівського дому, де стояв екіпаж головнокомандуючого, і сів на лавочку коло воріт, чекаючи ясновельможного, як усі називали тепер Кутузова. На полі за селом лунали то звуки полкової музики, то рев величезної кількості голосів, що кричали "ура!" новому головнокомандуючому. Тут-таки біля воріт, кроків за десять від князя Андрія, користуючись з відсутності князя та з прекрасної погоди, стояли два денщики, кур'єр і дворецький. Чорнуватий, оброслий вусами та бакенбардами, маленький гусарський підполковник під'їхав до воріт і, глянувши на князя Андрія, спитав, чи тут стоїть ясновельможний і чи скоро він буде.

Князь Андрій сказав, що він не належить до штабу ясновельможного, він теж приїжджий. Гусарський підполковник звернувся до франтовитого денщика, і денщик головнокомандуючого сказав йому з тим особливим гордуванням, з яким говорять денщики головнокомандуючих з офіцерами:

— Що, ясновельможний? Мабуть, зараз буде. Вам чого?

Гусарський підполковник усміхнувся у вуса на тон денщика, зліз з коня, віддав його вістовому і підійшов до Волконського, злегка вклонившись йому. Волконський посунувся на лавці. Гусарський підполковник сів біля нього.

— Теж дожидаєтесь головнокомандуючого? — заговорив гусарський підполковник.— Кажуть, для всіх доступний, хвалити бога. А то з ковбасниками біда! Єрмолов не дарма в німці просився. Тепер, може, і росіянам говорити можна буде. А то казна-що робили. Все відступали, все відступали. Ви були в поході? — спитав він.

— Мав приємність,— відповів князь Андрій,— не тільки брати участь у відступі, але й втратити у цьому відступі все, що мав дорогого, не кажучи про маєтки і рідний дім... батька, який помер з горя. Я смоленський.

— А?.. Ви князь Волконський? Дуже радий познайомитись: підполковник Денисов, більш відомий під ім'ям Васьки,— сказав Денисов, потискаючи руку князеві Андрію і з особливо доброю увагою вглядаючись в обличчя Волконського.— Так, я чув,— сказав він співчутливо і, помовчавши трохи, заговорив далі: — От і скіфська війна. Це все добре, тільки не для тих, хто своїми боками відбуває. А ви — князь Андрій Волконський? — Він похитав головою.— Дуже радий, князю, дуже радий познайомитися,— додав він знову з сумовитою усмішкою, потискаючи йому руку.

Князь Андрій знав Денисова з Наташиних розповідей про її першого жениха. Цей спогад і солодко й боляче переніс його тепер до тих болісних відчуттів, про які він останнім часом давно вже не думав, але які все ж були в його душі. Останнім часом стільки інших і таких серйозних вражень, як залишення Смоленська, його приїзд до Лисих Гір, недавня звістка про смерть батька,— стільки відчуттів він зазнав, що ці

спогади вже давно не спадали йому на думку і, коли виникли, зовсім не так сильно вплинули на нього, як колись. І для Денисова та плетениця спогадів, що їх викликало ім'я Волконського, була далеким, поетичним минулим, коли він, після вечері і Наташиного співу, сам не знаючи як, освідчився п'ятнадцятилітній дівчинці. Він усміхнувся на спогади того часу і на свою любов до Наташі і зараз же перейшов до того, що пристрасно і виключно тепер цікавило його. Це був план кампанії, який він розробив, служивши під час відступу на аванпостах. Він подавав цей план Барклаю де-Толлі і тепер мав намір подати його Кутузову. План ґрунтувався на тому, що операційна лінія французів занадто розтягнена і що замість того, чи разом з тим, щоб діяти з фронту, перепиняючи шлях французам, треба діяти на їх сполучення. Він почав роз'яснювати свій план князеві Андрію.

— Вони не можуть вдержати всієї цієї лінії. Це неможливо, я ручуся, що прорву їх; дайте мені п'ятсот чоловік, і я розірву їх, це напевно! Одна система — партизанська.

Денисов встав і, жестикулюючи, викладав свій план Волконському. Серед його викладу вигуки армії, більш недоладні, більш розпросторені і злиті з музикою та піснями, залунали на місці огляду. На селі почувся тупіт і галас.

— Сам їде,— вигукнув козак, який стояв біля воріт,— їде!

Волконський і Денисов підійшли до воріт, біля яких стояла купка солдатів (почесний караул), і побачили Кутузова,— головнокомандуючий їхав вулицею верхи на невисокому гнідому конику. Величезний почет з генералів просувався за ним. Барклай їхав майже поруч; юрма офіцерів бігла за ними і круг них і кричала "ура!"

Поперед нього на подвір'я проїхали ад'ютанти. Кутузов, нетерпляче підштовхуючи свого коня, який інохіддю плив під тягарем його тіла, і раз у раз киваючи головою, прикладав руку до білого кавалергардського (з червоною околичкою і без козирка) кашкета, що був на ньому. Під'їхавши до почесного караулу — бравих гренадерів, здебільшого кавалерів, які віддавали йому честь, він з хвилину мовчки, уважно подивився на них начальницьким упертим поглядом і обернувся до юрми генералів та офіцерів, що стояли круг нього. Обличчя його раптом набрало тонкого виразу; він підняв плечі з жестом подиву.)

— І з такими бравими хлопцями все відступати й відступати!— сказав він.— Ну, до побачення, генерале,— додав він і рушив конем у ворота повз князя Андрія і Денисова.

— Ура! ура! ура! — кричали позад нього.

З того часу, як не бачив його князь Андрій, Кутузов ще потовщав, забрезк і заплив жиром. Але знайомі йому біле око, і шрам, і вираз втоми на його обличчі і в постаті були ті самі. Він був одягнений у мундирний сюртук (нагайка на тонкому пояску висіла через плече) і, важко розпливаючись і розгойдуючись, сидів на своєму живкому конику.

— Фю... фю... фю...— засвистав він ледве чутно, в'їжджаючи на подвір'я. На обличчі його виявлялась радість заспокоєння людини, яка має намір відпочити після представництва. Він вийняв ліву ногу зі стремена, перехилившись усім тілом і скривившись від зусилля, ледве закинув її на сідло, сперся коліном, крекнув і спустився

на руки козакам та ад'ютантам, які підтримували його.

Він опорядився, оглянувся своїми примруженими очима і, подивившись на князя Андрія, очевидно не впізнавши його, пішов своєю пірнаючою ходою до ґанку.

— Фю... фю... фю...— просвистав він і знову оглянувся на князя Андрія. Враження від обличчя князя Андрія лише через кілька секунд (як це часто буває у стариків) зв'язалося зі спогадом про його особу.

— А, здрастуй, князю, здрастуй, голубчику, ходім...—втомні

лено промовив він, оглядаючись, і важко зійшов на ґанок, який скрипів під його вагою. Він розстебнувся і сів на ослін, що стояв на ґанку.

— Ну, як батько?

— Вчора одержав звістку про його смерть,— коротко сказав князь Андрій.

Кутузов злякано-відкритими очима подивився на князя Андрія, потім скинув кашкета і перехрестився: "Царство йому небесне! Хай буде воля божя над усіма нами!" Він тяжко, всіма грудьми зітхнув і помовчав. "Я його любив і поважав і співчую тобі всією душею". Він обняв князя Андрія, притиснув його до своїх гладких грудей і довго не пускав від себе. Коли він пустив його, князь Андрій побачив, що розпливчасті губи в Кутузова тремтіли і на очах були сльози. Він зітхнув і взявся обома руками за ослін, щоб підвестися.

— Ходімо, ходімо до мене, поговоримо,— сказав він; але в цей час Денисов, який так само не торопів перед начальством, як і перед ворогом, незважаючи на те, що ад'ютанти біля ґанку сердитим шепотом зупиняли його, сміливо, бренькаючи шпорами по східцях, увійшов на ганок. Кутузов, залишивши руки спертими на ослін, незадоволено дивився на Денисова. Денисов, назвавши себе, сказав, що має повідомити його світлість про справу дуже важливу для блага вітчизни. Кутузов утомленим поглядом став дивитися на Денисова і, досадливим жестом прийнявши руки і склавши їх на животі, повторив: "Для блага вітчизни? Ну що таке? Говори". Денисов почервонів, як дівчина (так чудно було бачити краску на цьому вусатому, старому і п'яному обличчі), і сміливо почав викладати свій план рс-різання операційної лінії ворога між Смоленськом і Вязьмою. Денисов жив у тих краях і добре знав місцевість. План його здавався незаперечно хорошим, особливо тією силою переконання, що була в словах Денисова. Кутузов дивився собі на ноги і зрідка оглядався на подвір'я сусідньої хати, наче він чекав звідти чогось неприємного. З хати, на яку він дивився, справді під час промови Денисова вийшов генерал з портфелем під пахвою.

— Що? — серед викладу Денисова промовив Кутузов.— Уже готобі?

— Готовий, ваша світлість,— сказав генерал. Кутузов похитав головою, ніби кажучи: "як це все встигнути одній людині", і не переставав слухати Денисова.

— Даю чесне благородне слово російського офіцера,— казав Денисов,— що я розірву сполучення Наполеона.

— Тобі Кирило Андрійович Денисов, обер-інтендант, чим доводиться? — перебив його Кутузов.

— Дядько рідний, ваша світлість.

— О! приятелями були,— весело сказав Кутузов.— Добре, добре, голубчику, залишайся тут при штабі, завтра поговоримо.— Кивнувши головою Денисову, він одвернувся і простягнув руку до паперів, що приніс йому Коновніцин.

— Чи не бажано вашій світлості піти в кімнати,— незадоволенням голосом сказав черговий генерал:—конче треба розглянути плани та підписати деякі папери.— Увійшовши з двір, ад'ютант повідомив, що в квартирі все готово. Але Кутузову, видно, хотілось увійти в кімнати вже вільним. Він скривився...

— Ні, скажи, голубчику, дати сюди столика, а я тут подивлюся,— сказав він.— Ти побудь тут,— додав він, звертаючись до князя Андрія. Князь Андрій залишався на ганку, слухаючи чергового генерала.

Під час доповіді князь Андрій чув з-за вхідних дверей жіночий шепіт і шелестіння жіночого шовкового вбрання. Кілька разів, глянувши в тому напрямі, він помічав за дверима, в рожевому платті і в ліловій шовковій хустині на голові, повну, рум'яну і вродливу жінку з блюдом, яка, очевидно, чекала, коли ввійде головнокомандуючий. Ад'ютант Кутузова пошепки пояснив князеві Андрію, що це господиня дому, попадя, і що вона має намір подати хліб-сіль його світлості. Чоловік її зустрів ясновельможного з хрестом у церкві, а вона вдома... "Дуже гарненька",— додав ад'ютант з усмішкою. Кутузов оглянувся на ці слова. Кутузов слухав доповідь чергового генерала (головною темою якої була критика позиції при Царево-Займищі) так само, як він слухав Денисова, так само, як він слухав сім років тому дебати Аустерліцької військової ради. Він, очевидно, слухав тільки тому, що в нього були вуха, які, хоч в одному з них був морський канат, не могли не чути; але очевидно було, що ніщо з того, що міг сказати йому черговий генерал, не могло не тільки здивувати чи зацікавити його, але що він знав заздалегідь усе, що йому скажуть, і слухав усе це тільки тому, що треба прослухати, як треба прослухати співи молебня. Все, що говорив Денисов, було слушне й розумне. Те, що говорив черговий генерал, було ще більш слушне й розумне, але очевидно було, що Кутузов з презирством ставився і до знання, і до розуму, і знав щось інше, що мало вирішити справу,— щось інше, незалежне від розуму і знання. Князь Андрій уважно стежив за виразом обличчя головнокомандуючого, і єдиний вираз, який він міг помітити в ньому, був вираз нудьги, цікавості до того, що означав жіночий шепіт за дверима, і бажання дотриматись пристойності. Очевидно було, що Кутузов ставився з презирством до розуму і до знання, і навіть до патріотичного почуття, яке виявляв Денисов, але ставлення це йшло не від розуму, не від почуття, не від знання (бо він і не намагався виявляти їх),— а від чогось іншого. Це було презирство його старості, його життєвого досвіду. Одно розпорядження, яке від себе в цю доповідь % вставив Кутузов, стосувалось мародерства російських військ.* Черговий генерал наприкінці доповіді подав ясновельможному на підпис папір про стягнення з армійських начальників, на просьбу поміщика, за скошений зелений овес.

Кутузов зацмокав губами і захитав головою, вислухавши цю справу.

— В піч... У вогонь! І раз назавжди кажу тобі, голубчику,— сказав він,— всі ці

справи у вогонь. Нехай косять хліба і палять дрова на здоров'я. Я цього не наказую і не дозволяю, але й робити стягнення не можу. Без цього не можна. Ліс рубають— тріски летять.— Він глянув ще раз на папір.— О, акуратність німецька! — промовив він, хитаючи головою.

XVI

— Ну, тепер усе,— сказав Кутузов, підписуючи останній папір, і, важко підвівшись і розправляючи брижі своєї білої пухлої шиї, з повеселілим обличчям рушив до дверей.

Попада, спалахнувши всім обличчям, схопилася за блюдо, яке вона, хоч так довго готувалася, все ж не встигла подати вчасно. І низько вклонившись, вона піднесла його Кутузову.

Очі в Кутузова прищурились; він усміхнувся, взяв рукою її за підборіддя і сказав:

— І красуня яка! Спасибі, голубонько!

Він вийняв з кишені шароварів кілька золотих і поклав їй на блюдо.

— Ну що, як живеш? — сказав Кутузов, простуючи до приділеної йому кімнати. Попада, усміхаючись ямочками на рум'яному обличчі, пройшла за ним до світлиці. Ад'ютант вийшов до князя Андрія на ґанок і запросив його снідати; через півгодини князя Андрія покликали знову до Кутузова. Кутузов лежав у кріслі в тому ж розстебнутому сюртуку. Він тримав у руці французьку книжку і, коли увійшов князь Андрій, згорнув її, закривши ножем. Це були "Les chevaliers du Cygne" твір madame de Genlis², як побачив князь Андої на обкладинці.

— Ну, сідай, сідай тут, поговоримо,— сказав Кутузов.— Сумно, дуже сумно. Але пам'ятай, друже мій, що я тобі батько, другий батько...— Князь Андрій розповів Кутузову все, що він знав про смерть свого батька, і про те, що він бачив у Лисих Горах, проїжджаючи через них.

— До чого... до чого довели! — промовив раптом Кутузов схвильованим голосом, очевидно, ясно уявляючи собі з розповіді князя Андрія становище, в якому перебувала Росія.— Почекай-но, почекай тільки,— додав він із зловним виразом обличчя і, мабуть, не бажаючи продовжувати розмови, що хвилювала його, сказав: — Я тебе викликав, щоб залишити при собі.

і "Рицарі Лебеда", * мадам де Жанліс,

— Дякую вашій світлості,— відповів князь Андрій,— але я боюсь, що непридатний більше для штабів,— сказав він з усмішкою, яку Кутузов помітив. Кутузов запитливо подивився на нього.— А головне,— додав князь Андрій,— я звик до полку, полюбив офіцерів, і люди мене, здається, полюбили. Мені б жаль було покинути полк. Коли я відмовляюся від честі бути при вас, то повірте...

Розумний, добрий і разом з тим тонко-глузливий вираз світився на пухлому обличчі Кутузова. Він перебив Волконського.

— Жалію, ти б мені потрібен був; але ти маєш рацію, маєш рацію. Нам не сюди людей треба. Порадників завжди багато, а людей нема. Не такі б полки були, якби всі порадики служили там, у полках, як ти. Я тебе з Аустерліца пам'ятаю... Пам'ятаю, пам'ятаю, з прапором пам'ятаю,— сказав Кутузов, і радісна краска вдарила в обличчя

князеві Андрію від цього спогаду. Кутузов притягнув його за руку, підставляючи йому щоку, і знову князь Андрій на очах у старого побачив сльози. Хоч князь Андрій і знав, що Кутузов був слабкий на сльози і що він особливо голубить його і жаліє, бажаючи виявити співчуття до його вграти, але князеві Андрію і радісним і втішним був цей спогад про Аус-терліц.

— Іди з богом своїм шляхом. Я знаю, твій шлях — це шлях честі.— Він помовчав.— Я жалкував, що тебе нема в Букарешті: мені послати треба було.— І, змінивши розмову, Кутузов почав говорити про турецьку війну та про укладений мир.— Так, немало докоряли мені,— сказав Кутузов,— і за війну і за мир... а все прийшло вчасно, tout vient à point à celui qui sait attendre¹. А й там порадників не менше було, ніж тут...— говорив він далі, повертаючись до порадників, які, видно, турбували його.— Ох, порадники, порадники! — сказав він.— Якби всіх слухати, ми б там у Туреччині і миру не уклали, та й війни не кінчили б. Усе аби скоріше, а скоріе на довге виходить. Якби Каменський не помер, він би пропав. Він з тридцятьма тисячами штурмував фортеці. Взяти фортецю не важко, важко кампанію виграти. А для цього не треба штурмувати і атакувати, а треба терпіння і часу. Каменський на Рушук солдатів послав, а я їх самих (терпіння і час) посилав і взяв більше фортець, ніж Каменський, і конятину турків їсти примусив.— Він похитав головою.— І французи теж будуть! Вір моєму слову,— запалюючись, промовив Кутузов, ударяючи себе в груди,— будуть у мене конятину їсти! — І знову очі його залисніли слізьми.

— Однак треба ж буде прийняти бій? — сказав князь Андрій.

— Треба буде, якщо всі цього захочуть, нічого не вдієш... А вір, голубчику: нема сильніших за тих двох воїнів — терпіння і час; ті все зроблять, та порадники n'entendent pas de cette

¹ Усе приходить вчасно для того, хто вміє чекати.

oroille, voilà le mal¹. Одні хочуть, другі не хочуть. Що ж робити? — спитав він, очевидно чекаючи відповіді.— Так, що скажеш робити? — повторив він, і очі його блищали глибоким, розумним виразом.— Я тобі скажу, що робити, ^— промовив він, бо князь Андрій усе ж не відповів.— Я тобі скажу, що робити і що я роблю. Dans le doute, mon cher,— він помовчав,— abstiens toi²,— вимовив він спроквола.

— Ну, прощай, друже мій; пам'ятай, що я всією душею переживаю з тобою втрату і що я тобі не ясновельможний, не князь і не головнокомандуючий,— а я тобі батько. Коли чого треба, просто до мене. Прощай, голубчику.— Він знову обняв і поцілував його. І ще князь Андрій не встиг вийти у двері, як Кутузов заспокоєно зітхнув і взявся знову за незакінчений роман мадам Жанліс "Les chevaliers du Cygne".

Як і чому це сталося, князь Андрій не міг би ніяк пояснити; але по цьому побаченні з Кутузовим він повернувся до Свого полку заспокоєним щодо загального перебігу справи і щодо того, кому її довірено було. Чим більше він бачив відсутність усього особистого в цьому старіку, в якому залишались наче самі звички пристрастей і замість розуму (який групує події і робить висновки) сама' здатність спокійного споглядання розвитку подій, тим більш він був спокійний за те, що все буде так, як

повинно бути. "У нього не буде нічого свого. Він нічого не придумає, нічого не розпочне,— думав князь Андрій,— але він усе вислухає, все запам'ятає, все поставить на своє місце, нічому корисному не перешкодить і нічого шкідливого не дозволить. Він розуміє, що є щось сильніше і значніше за його волю,— це неминучий хід подій, і він уміє бачити їх, уміє розуміти їх значення, і, зважаючи на це значення, вміє зрікатися участі в цих подіях, своєї особистої волі, спрямованої на інше. А головне,— думав князь Андрій,— чому віриш йому — це те, що він росіянин, незважаючи на роман Жанліс і французькі приказки; це те, що голос його затремтів, коли він сказав "До чого довели!", і що він захлипав, говорячи про те, що він "примусить їх їсти конятину". На цьому ж почутті, якого більш чи менш невиразно зазнавали всі, і ґрунтувалася та одностайність і те загальне схвалення, що супроводжували народне, суперечне придворним міркуванням, обрання Кутузова головнокомандуючим.

XVII

Після від'їзду государя з Москви московське життя погекло попереднім, звичайним порядком, і плін цього життя був такий звичний, що трудно було згадати про колишні дні патріотичного

1 цим вухом не чують,— ось що погано.

2 у сумніві, дорогий мій, утримуйся,

захвату та запалу, і трудно було вірити, що справді Росія в небезпеці і що члени Англійського клубу є разом з тим і сини вітчизни, готові для неї на всяку жертву. Одно, що нагадувало про загальний захоплено-патріотичний настрій, який панував під час перебування государя в Москві, була вимога пожертв людьми і грішми, які, тільки-но вони були зроблені, набрали законної, офіційної форми і здавалися неминучими.

З наближенням ворога до Москви погляд москвичів на своє становище не тільки не ставав серйознішим, а й навпаки, ставав ще легковажнішим, як це завжди буває з людьми, які спостерігають наближення великої небезпеки. Під час наближення небезпеки завжди два голоси однаково сильно говорять у душі людини: один вельми —розумно говорить про те, щоб людина обдумала саму властивість небезпеки і засоби для уникнення її; другий ще розумніше говорить, що занадто тяжко і боляче думати про небезпеку, тимчасом як передбачити все і врятуватись від загального ходу справ не властна людина, і тому краще одвернутися од тяжкого доти, поки воно не настало, і думати про приємне. На самоті людина здебільшого іде за першим голосом, а в товаристві, навпаки,— за другим. Так було й тепер з мешканцями Москви. Давно так не веселилися в Москві, як цього року.

Растопчинські афішки з зображенням вгорі шинку, шинкаря і московського міщанина Карпушки Чигіріна, який, бувши в ратниках і випивши похапцем зайвий шкалик, почув, начебто Бонапарт хоче йти на Москву, розсердився, вилаяв поганими словами всіх французів, вийшов з шинку і заговорив під орлом до натоєпу людей,— читалися і обмірковувались нарівні з останнім буріме Василя Львовича Пушкіна.

У клубі, в наріжній кімнаті, збиралися читати ці афіші, і деяким подобалось, як Карпушка кепкував з французів, кажучи, що вони від капусти роздуються, від каші

перелопаються, від борщу задихнуться, що вони всі карлики і що їх трьох одна оїсінка вилами закине. Деякі не схвалювали цього тону і казали, що це пошлість і глупота. Розповідали про те, що французів і навіть усіх іноземців Растопчин вислав з Москви, що між ними шпигуни та агенти Наполеона; але розповідали це переважно для того, щоб мати нагоду переказати дотепні слова, які сказав Растопчин, коли відправляв їх. Іноземців відправляли на барці в Нижній, і Растопчин сказав їм: "Rentrez en vous même, entrez dans la barque et n'en faites pas une barque de Charon"¹. Розповідали, що вже вислали з Москви всі присутствені місця і зараз же додавали жарт Шиншина, що за це одно Москва має бути вдячна Наполеону. Розповідали, що Мамонову його полк коштуватиме вісімсот тисяч, що Безухов ще більше витратив на

1 "Увійдіть самі в себе і в цей човен і подбайте, щоб цей човен не став для вас човном Харона".

своїх ратників, але що найкраще у вчинку Безухова те, що він сам одягнеться в мундир і поїде верхи перед полком і нічого не, братиме за місця з тих, що дивитимуться на нього.

— Ви нікого не милуєте,— сказала Жюлі Друбецька, збираючи і притискаючи купку наскубаної корпії тонкими пальцями, вкритими перснями.

Жюлі збиралася другого дня виїжджати з Москви і робила прощальний вечір.

— Безухов est ridicule¹, але він такий добрий, такий милий. Яке задоволення бути таким caustique?²

— Штраф!—сказав молодий чоловік в ополченському мундирі, якого Жюлі називала "mon chevalier"³ і який з нею разом їхав до Нижнього.

У товаристві Жюлі, як і в багатьох товариствах Москви, було вирішено розмовляти лише по-російському, і ті, що помилково вживали французькі слова, платили штраф на користь комітету пожертв.

— Другий штраф за галліцизм,— сказав російський письменник, який був у вітальні.— "Задоволення бути"— це не по-нашому.

— Ви нікого не милуєте,— говорила далі Жюлі до ополченця, не звертаючи уваги на зауваження літератора.— За caustique винна і плачу,— сказала вона,— а за задоволення сказати вам правду я ладна ще заплатити; за галліцизм не відповідаю,— звернулась вона до літератора:— у мене нема ні грошей, ні часу, як у князя Голіцина, взяти вчителя і вчитися по-російському. А, ось і він,— сказала Жюлі. —Quand on...⁴ Ні, ні,— звернулась вона до ополченця,— не піймаєте. Коли говорять про сонце — бачать його проміння,— промовила господиня, люб'язно усміхаючись до П'єра.— Ми щойно говорили про вас,— з властивою світським жінкам вільністю брехні сказала Жюлі.— Ми говорили, що ваш полк, певне, буде кращий за Мамоновський.

— Ой, не говоріть мені про мій полк.— відповів П'єр, цілючи в руку господиню й сідаючи біля неї.— Він мені так набрид!

— Ви ж, певне, самі будете командувати ним?— спитала Жюлі, хитро і глузливо переглянувшись з ополченцем.

Ополченець у присутності П'єра був уже не такий caustique⁵, на обличчі його

виявився подив з того, що означала усмішка Жюлі. Незважаючи на свою неуважність і добродушність, П'єр самою своєю особою відразу припиняв усякі спроби на глузування в його присутності.

— Ні,— сміючись, відповів П'єр, оглядаючи своє велике

1 смішний,

2 злозязиким?

8 "мій рицар" 4 Коли... 6 глузливий

огрядне тіло.— Французам занадто легко влучати в мене, та я й боюсь, що не вилізу на коня...

Серед осіб, яких було перебрано для теми розмови, товариство Жюлі натрапило на Ростових.

— Дуже, кажуть, погані справи їх,— сказала Жюлі.— І він такий безголовий — сам граф. Разумовські хотіли купити його дім і підмосковну, і все це тягнеться. Він дорожитья.

— Ні, здається, цими днями відбудеться продаж,— сказав хтось.— Хоч тепер і нерозсудливо купувати що-небудь у Москві.

— Чому?— спитала Жюлі.— Невже ви думаєте, що є небезпека для Москви?

— Чому ж ви їдете?

— Я? От дивно. Я їду тому... ну, тому, що всі їдуть, і потім я не Іоанна д'Арк і не амазонка.

— Авжеж, ну певне,, дайте мені ще шматинок.

— Якщо він зуміє повести справи, він може заплатити всі борги,— говорив далі ополченець про Ростова.

— Добрий старик, але дуже раувге сіге¹. І чого вони живуть так довго? Вони давно хотіли їхати в село. Наталі, здається, здорова тепер?— хитро усміхаючись, спитала П'єра Жюлі.

— Вони чекають на меншого сина,— сказав П'єр.— Він пішов у козаки Оболенського і поїхав до Білої Церкви. Там формується полк. А тепер вони перевели його в мій полк і чекають з дня на день. Граф давно хотів їхати, але графиня нізащо не погоджується виїхати з Москви, поки не приїде син.

— Я їх позавчора бачила у Архарових. Наталі знову покращала й повеселішала. Вона співала один романс. Як усе легко минає у деяких людей.

— Що минає?—незадоволено спитав П'єр. Жюлі усміхнулася.

— Ви знаєте, графе, що такі рицарі, як ви, бувають тільки в романах madame Suza².

— Який рицар? Чому?—червоніючи, спитав П'єр.

— Ну, годі-бо, дорогий графе, c'est la fable de tout Moscou. Je vous admire, ma parole d'honneur³.

— Штраф! Штраф!—сказав ополченець.

— Ну, гаразд. Не можна говорити, яка нудьга! ,

— Qu'est ce qui est la fable de tout Moscou?⁴ — встаючи, спитав сердито П'єр.

— Годі-бо, графе. Ви знаєте!

— Нічого не знаю,— сказав П'єр.

— Я знаю, що ви "дружні були з Наталі, і тому... Ні, я завжди більш дружня з Вірою.
Cette chère Vera!6

1 КВОЛИЙ.

2 мадам Сюза.

3 це вся Москва знає. Далєбі, ви мене дивуєте

4 Що знає вся Москва? 6 Ця мила Віраї

— Non, madame1,— говорив далі П'єр незадоволеним тоном.— Я зовсім не взяв на себе ролі рицаря Ростової, і я вже майже місяць не був у них. Але я не розумію жорстокості...

— Qui s'excuse—s'accuse2,—усміхаючись і махаючи корпією, сказала Жюлі і, щоб за нею залишалось останнє слово, зараз же змінила розмову.— Як вам подобається, я сьогодні взнала: сердешна Марі Волконська приїхала вчора в Москву. Ви чули, вона втратила батька?

— Невже! Де вона? Я б дуже бажав побачити її,—сказав П'єр.

— Я вчора провела з нею вечір. Вона сьогодні або завтра вранці їде в підмосковну з небожем.

— Ну, що вона, як?— спитав П'єр.

— Нічого, сумна. Але знаєте, хто її врятував? Це цілий роман. Nicolas Ростов. її оточили, хотіли вбити, поранили її людей. Він кинувся і врятував її...

— Ще роман,— сказав ополченець.— Просто виходить, що цю загальну втечу влаштовано для того, щоб усі старі відданиці йшли заміж Catiche— одна, княжна Волконська — друга.

— Ви знаєте, я справді думаю, що вона un petit peu amoureuse du feu ne hommp3

— Штраф! Штраф! Штраф!

— Але як же це по-нашому сказати?..

XVIII

Коли П'єр повернувся додому, йому подали дві принесені цього дня афіші Растопчина.

У першій говорилося про те, що чутка, ніби граф Растопчин заборонив виїзд з Москви — неправдива і що, навпаки, граф Растопчин радий, що з Москви виїжджають панії та купецькі жінки. "Менше страху, менше новин,— як говорилося в афіші,— але я життям відповідаю, що лиходій у Москві не буде". Ці слова вперше показали П'єру, що французи будуть у Москві. У другій афіші говорилося, що головна квартира наша у Вязьмі, що граф ітгенштейн переміг французів, але що оскільки жителі бажають озброїтися, то для них є приготована в арсеналі зброя: шаблі, пістолети, рушниці, які жителі можуть одержати по дешевій ціні. Тон афіш був уже не такий жартівливий, як у колишніх чигірінських розмовах. П'єр замислився над цими афішами. Очевидно, та страшна грозова хмара, якої він жадав усіма силами своєї душі і яка разом з тим викликала в нього мимовільний жах,— очевидно, хмара ця наближалася.

1 — Ні, добродійко.

2 — Хто просить пробачення, той обвинувачує себе, Г1 трошечки закохана в милодня.

"Стати на військову службу і їхати в армію чи дождатися?"— всоте питав себе П'єр. Він узяв колоду карт, що лежала в нього на столі, і почав розкладати пасьянс.

— Якщо вийде цей пасьянс,— казав він сам до себе, стасувавши колоду, тримаючи її в руці і дивлячись угору,— якщо вийде, то це означає... що означає?..— Він не встиг вирішити, що означає, як за дверима кабінету почувся голос старшої княжни, яка питала, чи можна ввійти.

— Тоді буде означати, що я повинен їхати в армію,— договорив собі П'єр.— Увійдіть, увійдіть,— додав він, звертаючись до княжни.

(Лише старша княжна, з довгою талією і скам'янілим обличчям, досі жила в П'єровому домі; дві менших повиходили заміж.)

— Пробачте, mon cousin, що я прийшла до вас,— сказала вона докірливо-схвильованим голосом.— Адже треба, нарешті, на що-небудь наважитись! Що ж це таке буде? Усі виїхали з Москви, і народ бунтує. Чого ж ми залишаємось?

— Навпаки, усе, здається, гаразд, ma cousine,— сказав П'єр з тією звичкою до жарту, яку П'єр, завжди ніяковіючи від своєї ролі благодійника перед княжною, засвоїв собі щодо неї.

— Так, це гаразд... добрий гаразд! Мені сьогодні Варвара Іванівна нарозповідала, як війська наші відзначаються. Це вже справді можна честі приписати. Та й народ зовсім збунтувався, слухати перестають; дівка моя, і та грубіянити стала. Так ось незабаром і нас бити почнуть. По вулицях ходити не можна. А головне, сьогодні-завтра французи будуть, чого ж нам чекати! Я про одно прошу, mon cousin,— сказала княжна,— накажіть одвезти мене до Петербурга: яка я не є, а під бонапартівською владою жити не можу.

— Та годі-бо, ma cousine, звідки ви черпаете свої відомості? Навпаки...

— Я вашому Наполеону не підкорюся. Інші як хочуть... Якщо ви не бажаєте цього зробити...

— Та я зроблю, я зараз накажу.

Княжні явно досадно було, що не було на кого сердитись. Вона, щось шепчучи, сіла на стілець.

— Але вам це неправильно доносять,— сказав П'єр.— В місті зовсім тихо, і небезпеки ніякої нема. Ось я щойно читав...— П'єр показав княжні афішки.— Граф пише, що він життям відповідає, що ворог не буде в Москві.

— Ах, цей ваш граф,— злобно заговорила княжна,— це лицемір, лиходій, який я сам настроїв народ бунтувати. Хіба не він писав у тих дурних афішах, що хоч би який там був, тягни його за чуба до розправи (і як по-дурному)! Хто візьме, каже, тому і честь і слава. От милими речами й добалакався. Варвара Іванівна казала, що народ мало не вбив її за те, що вона по-французькому заговорила...

— Та це ж так... Ви все до серця дуже приймаєте,— сказав П'єр і став розкладати пасьянс.

Незважаючи на те, що пасьянс зійшовся, П'єр не поїхав у армію, а залишився в опустілій Москві, все з тією ж тривогою, нерішучістю, зі страхом і одночасно з радістю чекаючи чогось жахливого.

Другого дня надвечір княжна поїхала, і до П'єра приїхав його головноуправитель з вісткою, що грошей, яких він вимагає для обмундирування полку, не можна дістати, коли не продати одного маєтку. Головноуправитель взагалі ставив перед П'єром справу так, що всі ці затії з полком мали розорити його. П'єр ледве приховував усмішку, слухаючи управителя.

— Ну, продайте,— сказав він.— Що ж ти вдієш, я не можу відмовитись тепер!

Чим гірший був стан усяких справ, особливо його справ, тим П'єру було приємніше, тим очевидніше було, що катастрофа, якої він чекав, наближається. Уже нікого майже з П'єрових знайомих не було в місті. Жюлі виїхала, княжна Марія виїхала. З близьких знайомих лише Ростови залишалися; але до них П'єр не їздив.

Цього дня П'єр, для того, щоб розважитися, поїхав у село Воронцово дивитися велику повітряну кулю, яку будував Леп-піх на погибель ворога, і пробну кулю, яку мали пустити завтра. Куля ця була ще не готова; але, як узнав П'єр, її будували з бажання государя. Государ так писав графові Растопчину про цю кулю:

"Aussitôt que Leppich sera prêt, composez lui un équipage pour sa nacelle d'hommes sûrs et intelligents et dépêchez un courrier au général Koutoussoïf pour l'en prévenir. Je l'ai instruit de la chose.

Recommandez, je vous prie, à Leppich d'être bien attentif sur l'endroit où il descendra la première fois, pour ne pas se tromper et ne pas tomber dans les mains de l'ennemi. Il est indispensable qu'il combine ses mouvements avec le général-en-chef"¹.

Повертаючись додому з Воронцова і проїжджаючи Болотною площею, П'єр побачив натовп біля Лобного місця, зупинився і зліз з джоржі. Це була екзекуція французького куховара, обвинуваченого у шпигунстві. Екзекуція щойно закінчилась, і кат одв'язував від кобили товстого чоловіка з рудими бакенбардами, в зеленому камзолі і в синіх панчохах, який жалісно стогнав. Другий злочинець, худенький і блідий, стояв тут-таки. Обидва, судячи і по обличчях, були французи. Із зля-

1 "Тільки-но Леппіх буде готовий, підберіть екіпаж для його човна з вірних і розумних людей і пошліть кур'єра до генерала Кутузова, щоб попередити його. Я повідомив його про це. Вмовте, будь ласка, Леппіха, щоб він добре звернув увагу на те місце, де він спуститься вперше, щоб не помилитися і не потрапити до рук ворога. Конче треба, щоб вія погоджував свої порухи з порухами головнокомандуючого".

кано-хворобливим виглядом, подібним до того, що мав худий француз, П'єр проштовхався крізь натовп.

— Що це? Хто? За що? — питав він. Але увага натовпу — чиновників, міщан, купців, селян, жінок у салопах і в шубках— так жадібно була зосереджена на тому, що відбувалося на Лобному місці, що ніхто не відповів йому. Товстий чоловік підвівся, нахмурившись, знизав плечима і, очевидно, бажаючи виявити твердість, став, не дивлячись круг себе, одягати камзол; але раптом губи його затремтіли, і він заплакав,

сам сердячись на себе, як плачуть дорослі сангвінічні люди. Натовп голосно загомонів, як здалося ГГеру — для того, щоб заглушити в самому собі почуття жалості.

— Куховар чийсь князівський...

— Що, мусью, видно російський соус кислим французів вийшов... оскому набив,— сказав скривлений приказний, що стояв біля П'єра, тоді, як француз заплакав. Приказний оглянувся круг себе, очевидно чекаючи оцінки свого жарту. Деякі засміялися, деякі не переставали злякано дивитися на ката, який роздягав другого.

П'єр засопів носом, скривився і, швидко обернувшись, пішов-назад до дрожки, і все щось бурмотів сам до себе, йдучи і сідаючи. Протягом їзди він кілька разів здригався і скрикував так голосно, що кучер питав його:

— Що накажете?

— Куди ж ти їдеш? — крикнув П'єр на кучера, який виїжджав на Лубянку.

— До головнокомандуючого веліли,— відповів кучер.

— Дурень! тварюка! — вигукнув П'єр, лаючи свого кучера, що рідко з ним траплялося.— Додому я велів, і швидше їдь, бовдуре. Ще сьогодні треба виїхати,— сам до себе промовив П'єр.

П'єр, дивлячись* на покараного француза і на натовп круг Лобного місця, так остаточно вирішив, що не може більш залишатися в Москві і їде сьогодні ж в армію, що йому здавалося,, що або він' сказав це кучерові або кучер сам повинен був^ знати це.

Приїхавши додому, П'єр дав наказ своєму всезнаючому, все вміючому, відомому всій Москві кучерові Євстафійовичу про те, що він уночі їде в Можайськ до війська і щоб туди було вислано його верхові коні. Все це не можна було зробити того ж дня, і тому, як повідомив Євстафійович, П'єр мусив відкласти свій від'їзд до другого дня, щоб дати час підставним коням прибути на дорогу.

24 числа проясніло після поганої погоди, і цього дня по обіді П'єр виїхав з Москви. Вночі, перемінивши коней у Пер-хушкові, П'єр узнав, що цього вечора був великий бій. Розповідали, що тут, у Перхушкові, земля двигтіла від пострілів. На П'єрове запитання про те, хто переміг, ніхто не міг йому відповісти. (Це був бій 24 числа під Шевардіном.) На світанку П'єр під'їжджав до Можайська.

Всі будинки Можайська були зайняті постоем військ, і на заїжджому дворі, на якому П'єра зустріли його берейтор і кучер, у кімнатах не було місця: скрізь було повно офіцерів.

У Можайську і за Можайськом всюди стояли і йшли війська. З усіх боків видно було козаків, піших, кінних солдатів, фури, ящики, гармати. П'єр поспішав вперед, і що далі він од'їжджав від Москви і що глибше занурювався в це море військ, то більше його охоплювала тривога і незнайоме ще йому нове радісне почуття. Це було почуття, подібне до того, яке він спізнавав і в Слободському палаці під час приїзду государя,— почуття доконечної потреби вчинити щось і пожертвувати чимсь. Він почував тепер втіху від свідомості того, що все те, що становить щастя людей, вигоди життя, багатство, навіть "само життя, є дурниця, яку приємно відкинути перед лицем чогось... Чого — П'єр не міг збагнути, та й не намагався усвідомити, для кого і для чого йому так

особливо принадно пожертвувати всім. Його не цікавило, для чого він хоче жертвувати, але саме жертвування викликало в нього нове радісне почуття.

XIX

24-го був бій коло Шевардінського редуту, 25-го не було жодного пострілу ні з того, ні з цього боку, 26-го стався Бородінський бій.

Для чого і як було дано і прийнято бої коло Шевардіна і коло Бородіна? Для чого було дано Бородінський бій? Ні для французів, ні для росіян у ньому не було ані найменшої рації. Результатом найближчим було і мало бути — для росіян те, що ми наблизились до загибелі Москви (цього ми боялися найбільше в світі), а для французів те, що вони наблизились до загибелі всієї армії (цього вони теж боялися найбільше в світі). Результат цей був тоді ж таки цілком очевидний, а тимчасом Наполеон дав, а Кутузов прийняв цей бій.

Якби полководці керувалися розумними причинами, здавалось, як ясно мало бути для Наполеона, що, зайшовши за дві тисячі верст і приймаючи бій з імовірністю втрати чверті армії, він ішов на певну загибель; і так само ясно мало бути Кутузову, що, приймаючи бій і теж ризкуючи вгратити чверть армії, він напевно втрачає Москву. Для Куту, ова це було математично ясно, як ясно те, що коли шашок у мене менше на одну і я буду мінятися, то напевне програю і тому не повинен мінятися.

Коли у супротивника шістнадцять шашок, а в мене чотирнадцять, то я тільки на одну восьму слабший за нього, а коли я поміняюся тринадцятьма шашками, то він буде втричі сильніший за мене.

До Бородінського бою наші сили приблизно відносились до французьких як п'ять до шести, а після бою як один до двох, тобто до бою сто тисяч до ста двадцяти, а після бою п'ятдесят до ста. І разом з тим розумний і досвідчений Кутузов прийняв бій. А Наполеон, геніальний полководець, як його називають, дав бій, втрачаючи чверть армії і ще більш розтягаючи свою лінію. Коли скажуть, що, захопивши Москву, він думав, як захопленням Відня, кінчити кампанію, то проти цього є багато доказів. Самі історики Наполеона розповідають, що ще від Смоленська він хотів зупинитися, знав небезпеку свого розтягнутого положення і знав, що захоплення Москви не буде кінцем кампанії, бо від Смоленська він бачив, у якому стані залишались йому російські міста, і не одержав жодної відповіді на свої неодноразові заяви про бажання провадити переговори.

Даючи і приймаючи Бородінський бій, Кутузов і Наполеон повелися мимовільно і неусвідомлено. А історики під факти, що сталися, вже потім підвели хитромудрі докази передбачення і геніальності полководців, які з усіх мимовільних знарядь світових подій були найбільш рабськими і мимовільними діями.

Древні залишили нам зразки героїчних поем, в яких герої являють собою весь інтерес історії, і ми все ще не можемо звикнути до того, що для нашого людського часу історія такого роду не має смислу.

На друге запитання: як дано було бої Бородінський і Шевардінський, який передував йому, — існує так само дуже виразне і всім відоме, цілком хибне уявлення.

Всі історики описують бій так:

Російська армія, начебто, у відступі своєму від Смоленська відшукувала собі найкращу позицію для генерального бою, і таку позицію було знайдено, начебто, коло Бородіна.

Росіяни, начебто, укріпили заздалегідь цю позицію, ліворуч від дороги (з Москви до Смоленська), під прямим майже кутом до неї, від Бородіна до Утиці, на тому самому місці, де відбувся бій.

Перед цією позицією,, начебто, було виставлено для спостереження за ворогом укріплений передовий пост на Шевардін-ському кургані. 24-го, начебто, Наполеон атакував передовий пост і взяв його; а 26-го атакував усю російську армію, що стояла на позиції на Бородінському полі.

Так говориться в історіях, і все це зовсім неправильно, в чому легко переконається кожен, хто захоче вникнути в суть справи.

Росіяни не відшукували кращої позиції, а, навпаки, у відступі своєму пройшли багато позицій, що були кращі за Бородінську. Вони не зупинилися на жодній з цих позицій: і тому, що Кутузов не хотів прийняти позиції, яку обрав не він, і тому, що вимога народної битви ще недостатньо сильно виявилась, і тому, що не підійшов ще Милорадович з ополченням, і ще з багатьох причин, яких не можна перелічити. Факт той — що попередні позиції були міцніші і що Бородінська позиція (та, на якій дано бій) не тільки не міцна, але й зовсім не є будь-чому більш позицією, ніж усяке інше місце в Російській імперії, на яке, гадаючи, показали б шпилькою на карті.

Росіяни не тільки не укріплювали позиції Бородінського поля ліворуч під прямим кутом від дороги (тобто того місця, на якому відбувся бій), але й ніколи до 25 серпня 1812 року не думали про те, щоб бій міг статися на цьому місці. Цьому є доказом, по-перше, те, що не тільки 25-го не було на цьому місці укріплень, але що, початі 25 числа, вони не були закінчені і 26-го; по-друге, доказом є положення Шевардінського редуту: Шевардінський редут, перед тією позицією, на якій прийнято бій, не становить ніякої вигоди. Для чого був міцніше за всі інші пункти укріплений цей редут? І для чого, захищаючи його 24 числа до пізньої ночі, було вичерпано всі зусилля і втрачено шість тисяч чоловік? Для спостереження за ворогом досить було козачого роз'їзду. По-третє, доказом того, що позиції, на якій відбувся бій, не було передбачено і що Шевардінський редут не був передовим пунктом цієї позиції, є те, що Барклай де-Толлі і Багратіон до 25 числа були переконані, що Шевардінський редут є лівим флангом позиції і що сам Кутузов у донесенні своєму, писаному зопалу після бою, називає Шевардінський редут лівим флангом позиції. Уже значно пізніше, коли писались по свободі донесення про Бородінський бій, було (певне, для виправдання помилок головнокомандуючого, який має бути непогрішним) видумано те неправдиве і чудне твердження, начебто Шевардінський редут правив за передовий пост (тимчасом, як це був лише укріплений пункт лівого флангу) і начебто Бородінський бій ми прийняли на укріплений і заздалегідь обраній позиції, тимчасом, як він відбувся на зовсім непередбаченому і майже неукріпленому місці.

А справа, очевидно, була так: позицію було обрано по річці Колочі, яка перетинає великий шлях не під прямим, а під гострим кутом, так що лівий фланг був у Шевардіні, правий біля селища Нового і центр у Бородіні, коло злиття річок Колочі і Войни. Позиція ця, під прикриттям річки Колочі, для армії, що має за мету зупинення ворога, який просувається Смоленським шляхом до Москви, очевидна для кожного, хто подивиться на Бородинське поле, забувши про те, як стався бій.

Наполеон, виїхавши 24-го до Валуєва, не побачив (як говориться в історіях) позиції росіян від Утиці до Бородіна (він не міг побачити цієї позиції, бо її не було) і не побачив передового поста російської армії, а натрапив, переслідуючи російський ар'єргард, на лівий фланг позиції росіян, на Шевардинський редут і несподівано для росіян перевів війська через Колочу. І росіяни, не встигнувши вступити в генеральний бій, відступили своїм лівим крилом з позиції, яку вони мали намір зайняти, і зайняли нову позицію, яку було не передбачено і не укріплено. Перейшовши на лівий бік Колочі, ліворуч від шляху, Наполеон пересунув усю майбутню битву вліво (з боку росіян) і переніс її в поле між Утицею, Семеновським та Бородіном (у це поле, яке не має в собі нічого більш вигідного для позиції, ніж усяке інше поле в Росії), і на цьому полі відбулася вся битва 26 числа. У грубій формі план гаданого бою і того бою, що відбувся, буде такий:

Якби Наполеон не виїхав-увечері 24 числа й на Колочу і не звелів зараз же увечері атакувати редут, а почав би атаку другого дня вранці, то ніхто не мав би сумніву в тому, що Шевардинський редут був лівим флангом нашої позиції; і битва відбулася б так, як ми того чекали. В такому разі ми, певне, ще упертіше захищали б Шевардинський редут, наш лівий фланг; атакували б Наполеона в центрі або з правого боку, і 24-го відбувся б генеральний бій на тій позиції, яку було укріплено і передбачено. Але через те, що атаку на наш лівий фланг було зроблено увечері, слідом за відступом нашого ар'єргарду, тобто безпосередньо після бою під Грядневою, і через те, що російські воєначальники не хотіли чи не встигли почати тоді ж 24-го увечері генерального бою, то перша і головна дія Бородинського бою була програна ще 24 числа і, очевидно, вела до програшу > того, що його було дано 26 числа.

Після втрати Шевардинського редуту на ранок 25 числа ми залишились без позиції на лівому фланзі і були вимушені відігнути наше ліве крило й поспішно укріплювати його де попало.

Та мало того, що 26 серпня російські війська стояли тільки під захистом слабких, незакінчених укріплень.— невигода цього положення збільшилася ще тим, що російські воєначальники, не визнавши факту, що остаточно стався (втрати позиції на лівому фланзі і перенесення всього майбутнього поля бою вліво), залишались на своїй розтягнутій позиції від села Нового до Утиці і внаслідок того мусили пересувати свої війська під час бою з правого боку на лівий. Таким чином за весь час бою росіяни мали проти всієї французької армії, спрямованої на наше ліве крило, вдвічі слабші сили. (Дії Понятовського проти Утиці і Уварова на правому фланзі французів становили окремі від розвитку битви дії.)

Отже, Бородинський бій стався зовсім не так, як (намагаючись приховати помилки

наших воєначальників і внаслідок того применшуючи славу російського війська і народу) описують його. Бородинський бій не відбувся на обраній і укріпленій позиції при трохи лише слабших силах на боці росіян; Бородинський бій росіяни приймали внаслідок втрати Шевардінського редуту на відкритій, майже неукріпленій місцевості з силами вдвічі слабшими проти французів, тобто в таких умовах, у яких не тільки немисливо було битися десять годин і зробити бій невиразним, але й немисливо було вдержати протягом трьох годин армію від цілковитого розгрому і втечі.

XX

25-го вранці П'єр виїжджав з Можайська. На крутому і кривулястому спуску з величезної гори, що вів з міста повз собор, який стояв на горі з правого боку і в якому правилося і дзвонили в усі дзвони, П'єр виліз з екіпажа і пішов пішки. За ним спускався по горі якийсь кінний полк зі співаками попереду. Назустріч йому піднімалася валка возів з пораненими в учорашньому бою. Возії-селяни кричали на коней і стьобали їх батогами, перебігаючи з одного боку на другий. Еози, на яких лежали і сиділи по три та по чотири поранених солдати, стрибали по накиданому камінні, що. правило за брук на крутому узвозі. Поранені, обв'язані ганчірками, бліді, з підібраними губами й насупленими бровами, тримаючись за полудрабки, підстрибували і штовхалися на возах. Усі майже з наївною дитячою цікавістю дивилися на П'єрів білий капелюх і зелений фрак.

П'єрів кучер сердито кричав на обоз поранених, щоб вони трималися одного боку. Кавалерійський полк з піснями, спускаючись з гори, насунувся на П'єрову дрожку і не давав місця проїхати. П'єр зупинився, притиснувшись до краю скопаної в горі дороги. З-за укосу гори сонце не сягало в заглибину дороги, тут було холодно, сиро; над головою у П'єра був яскравий серпневий ранок, і весело дзвонили в усі дзвони. Одна підвода з пораненими зупинилася край дороги* біля самого П'єра. Возій у личаках, задихавшись, підбіг до свого воза, поклав камінь під задні, без шин, колеса і став поправляти шлею на своїй конячині" яка зупинилася.

Один поранений старий солдат з підв'язаною рукою, ідучи за возом, узявся за нього здоровою рукою і оглянувся на П'єра.

— Що,, земляче, тут покладуть нас, чи як? А мо, до Москви?— спитав він.

П'єр так замислився, що не розібрав запитання. Він дивився то на кавалерійський полк, який зустрівся тепер з валкою поранених, то на той віз, біля якого він стояв і на якому сиділи двоє поранених і лежав один. Один з солдатів, що сиділи на возі, був, мабуть, поранений у щок. Еся голова його була обв'язана ганчірками, і одну щок роздуло завбільшки в дитячу голову. Рот і ніс йому скривило набік. Цей солдат дивився на собор і хрестився. Другий, молодий хлопчина, рекрут, білявий і білий, ніби зовсім без крові в тонкому обличчі, з застиглою доброю усмішкою дивився на П'єра; третій лежав ниць, і його обличчя не було видно. Кавалеристи-співаки проходили над самим возом.

— Ах, запропала... да ежова голова... Да на чужой сторонѣ живучи...— виспівували вони танцювальну солдатську пісню. Ніби вторуючи їм, але в іншому характері

веселошів, перебивались у вишині металічні звуки дзвонів. І, ще в іншому характері веселошів, обливало вершину протилежного укусу гаряче сонячне проміння. Але під укосом, біля воза з пораненими, коло захеканої конячини, біля якої стояв П'єр, було сиро, похмуро і сумно.

Солдат з розпухлою щокою сердито дивився на співаків-ка-валеристів.

— Ох, франтики! — промовив він докірливо.

— Нині не то що солдатів, а й дядьків бачив! Селян і тих гонять,— сказав, журно усміхаючись, солдат, що стояв за возом, звертаючись до П'єра.— Нині не розбирають... Усім народом навалитись хочуть; одно слово — Москва. Один* кінець зро-

•бити хочуть.— Хоч неясні були солдатіві слова, П'єр зрозумів усе, що він хотів сказати, і схвально кивнув головою.

Дорога розчистилась, і П'єр зійшов з гори і поїхав далі.

П'єр їхав, оглядаючись на обидва боки дороги, відшукуючи знайомі обличчя і скрізь зустрічаючи лише незнайомі обличчя •військових різного роду військ, які однаково здивовано дивилися на його білий капелюх і зелений фрак.

Проїхавши версти —з чотири, він зустрів першого знайомого і радісно звернувся до нього. Знайомий цей був один з начальствующих у армії лікарів. Він у бричці їхав назустріч П'єру, сидючи поруч з молодим лікарем, і, впізнавши П'єра, сказав своєму козакові, що сидів на козлах за кучера, зупинитися.

— Граф! Ваше сіятельство, ви як тут? — спитав лікар.

— Та от хотілось подивитися...

— Так, так, буде що подивитися.

П'єр зліз і, зупинившись, розговорився з лікарем, пояснюючи йому свій намір брати участь у бою.

Лікар порадив Безухову звернутись просто до ясновельможного.

— Чого ж вам бозна-де перебувати під час бою, у невідомості,— сказав він, переглянувшись із своїм молодим товаришем.— А ясновельможний усе ж знає вас і прийме ласкаво. Так, батечку, і зробіть,— сказав лікар.

Здавалось, лікар був утомлений і поспішав.

— То ви думаєте... А я ще хотів спитати вас, де ж сама по— * зиція? — сказав П'єр.

— Позиція?— перепитав лікар.— Це вже не мій факх. Проїдете Татаринову, там щось багато копають. Там на курган зійдете, звідти видно,— сказав лікар.

— І видно звідти?... Якби ви...

Але лікар перебив його і поступився до брички.

— Я б вас провів, та, їй-богу,— от (лікар показав на горло),— мчу до корпусного командира. Таж у нас як?.. Ви знаєте, графе, завтра бій; на сто тисяч війська малим числом двадцять тисяч поранених рахувати треба; а в нас ні "ош, ні ліжок, ні фельдшерів, ні лікарів на шість тисяч нема. Десять тисяч возів є, але ж треба й іншого; як хочеш, так і роби.

Ця чудна думка, що серед тих тисяч людей, живих, здорових, молодих і старих, які з веселим подивом дивились на його капелюх, було, напевно, двадцять тисяч

приречених на рани і смерть (можливо, ті самі, яких він бачив),— вразила П'єра.

"Вони, можливо, помруть завтра, нащо ж вони думають про що-небудь інше, крім смерті?" — І йому раптом, за якимсь таємним зв'язком думок, виразно уявився спуск з Можайської гори, вози з пораненими, дзвін, скісне проміння сонця і пісня кавалеристів.

"Кавалеристи йдуть на битву і зустрічають поранених, і ні на хвилину не замислюються над тим, що їх чекає, а йдуть мимо

і підморгують пораненим. А з цих усіх двадцять тисяч приречено на смерть, а вони дивуються з мого капелюха! Чудно!" — думав П'єр, простуючи далі до Татаринової.

Біля поміщицького дому, на лівому боці дороги, стояли екіпажі, фургони, юрми денщиків і вартів. Тут зупинився ясновельможний. Але в той час, як приїхав П'єр, його не було, і майже нікого не було зі штабних. Усі були на молебстві. П'єр поїхав уперед до Горок.

Виїхавши на гору і в'їхавши в невеличку вулицю села, П'єр вперше побачив селян-ополченців з хрестами на шапках і в білих сорочках, які з голосним гомоном і реготом, збуджені і спітнілі, щось робили праворуч від дороги на величезному кургані, оброслому, травою.

Одні з них копали заступами гору, другі возили тачками по дошках землю, треті стояли, нічого не роблячи.

Два офіцери стояли на кургані, розпоряджаючись ними. Побачивши цих селян, що очевидно забавлялися ще своїм новим військовим станом, П'єр знову згадав поранених солдатів у Можайську, і йому стало зрозумілим те, що хотів висловити солдат, кажучи, що всім народом навалитись хочуть. Вигляд цих бородатих селян за працею на полі бою, з їх чудними незграбними чобітьми, з їх пітними шиями і в декого розстебнутими косими комірами сорочок, з-під яких видно було засмаглі кістки ключиць, вплинув на П'єра сильніше, ніж усе те, що він бачив і чув *досі про урочистість і значущість цієї хвилини.

XXI

П'єр вийшов з екіпажа і повз працюючих ополченців зійшов на той курган, з якого, як сказав йому лікар, було видно поле бою.

Була одинадцята година ранку. Сонце стояло трохи ліворуч і ззаду П'єра і яскраво осявало крізь чисте, рідке повітря величезну панораму; вона амфітеатром відкривалася перед ним по місцевості, яка піднімалася вдалину.

Вгору і вліво по цьому амфітеатру, перетинаючи його, звивався великий Смоленський шлях, проходячи через село з білою церквою, що лежало за п'ятсот кроків спереду Кургана і нижче від нього (це було Бородіно). Шлях переходив біля села через міст і через спуски та підйоми звивався все вище й вище до селища Валуєво, що виднілося верст за шість (в ньому стояв тепер Наполеон). За Валуєвим шлях зникав у лісі, що жовтів на обрії. В лісі цьому, березовому і ялиновому, праворуч від напряму шляху, блищав на сонці далекий хрест і дзвіниця Коло-цького монастиря. По всій цій синій далині, праворуч і ліворуч від лісу і шляху, в різних місцях диміли вогнища і

видно було невиразні маси військ наших і ворожих. Праворуч, по течії річок Колочі і Москви, місцевість була ущелиста і гориста. Між ущелинами вдалині виднілись села Беззубово, Захар'їно. Ліворуч місцевість була рівніша, були лани з хлібом і диміло одно спалене село — Семеновське.

Все, що бачив П'єр праворуч і ліворуч, було таке невизначене, що ні лівий ні правий бік поля не відповідав повністю його уявленню. Скрізь було не поле бою, яке він сподівався бачити, а лани, галявини, війська, ліси, дими вогнищ, села, кургани, струмки; і хоч як приглядався П'єр, він у цій живій місцевості не міг знайти позиції і не міг навіть відрізнити наших військ від ворожих.

"Треба спитати обізнаного",— подумав він, і звернувся до офіцера, який з цікавістю дивився на його невійськову, величезну постать.

— Дозвольте спитати,— звернувся П'єр до офіцера,— це яке село спереду?

— Бурдіно чи як? — сказав офіцер, з запитанням звертаючись до свого товариша.

— Бородіно,— виправляючи, відповів другий.

Офіцер, як видно, задоволений з нагоди поговорити, поступився до П'єра.

— Там наші? — спитав П'єр.

— Так, а он далі і французи,— сказав офіцер.— Он вони, он видно.

— Де? Де? — спитав П'єр.

— Простим оком видно. Та он! — офіцер показав рукою на дими ліворуч за річкою, і на обличчі в нього з'явився той строгий і серйозний вираз, що його П'єр бачив на багатьох обличчях у зустрічних.

— Ах, це французи! А там?..— П'єр показав ліворуч на курган, біля якого видно було війська.

— Це наші.

— Ах, наші! А там?..— П'єр показав — на другий далекий курган з великим деревом, біля села, що виднілося в ущелині, коло якого теж диміли вогнища і чорніло щось.

— Це знову він,— сказав офіцер. (Це був Шевардінський редут.) — Вчора було наше, а тепер його.

л— То як же наша позиція?

— Позиція? — сказав офіцер, задоволено усміхаючись.— Я це можу розповісти вам ясно, бо я майже всі укріплення наші будував. Бачите, центр наш у Бородіні, ось тут.— Він показав на село з білою церквою, що була спереду.— Тут переправа через Колочу. Ось тут, бачите, де ще в низочку покоси сіна лежать, отут і міст. Це наш центр. Правий фланг наш онде (він показав круто праворуч, далеко в ущелину), там Москва-ріка, і там ми три дуже сильних редуту збудували. Лівий фланг...—

тут офіцер зупинився.— Бачите, це трудно вам пояснити... Вчора лівий фланг наш був он там, у Шевардіні, он, бачите, де дуб; а тепер ми віднесли назад ліве крило, тепер он, он — бачите село і дим? — це Семеновське, та ось тут,— він показав на курган Раєвського.— Тільки навряд чи буде тут бій. Що він перевів сюди війська, це обман; він, певне, обійде з правого боку від Москви. Ну, та хоч би там де, багатьох завтра не долічимося! — сказав офіцер.

Старий унтер-офіцер, підійшовши до офіцера під час його розповіді, мовчки чекав, коли договорить його начальник; але в цьому місці він, очевидно незадоволений з офіцерових слів, перебив його.

— За турами їхати треба,— сказав він строго.

Офіцер наче збентежився, наче він зрозумів, що можна думати про те, чи багатьох не долічаться завтра, але не слід говорити про це.

— Авжеж, посилай третю роту знову,— поспішно сказав офіцер.

— А ви ж хто, не з лікарів?

— Ні, я так,— відповів П'єр. І П'єр пішов з гори знову повз ополченців.

— Ах, прокляті! — промовив, ідучи за ним, офіцер, затискаючи носа і пробігаючи повз працюючих.

— Ось вони!.. Несуть, ідуть... Ось вона... зараз увійдуть...— загомоніли раптом голоси, і офіцери, солдати й ополченці "побігли вперед дорогою.

З-під гори від Бородіна піднімався хресний хід. Попереду всіх курним шляхом струнко ішла піхота із знятими ківерами і рушницями, опущеними донизу. Позад піхоти чуто було церковний спів.

Випереджаючи П'єра, без шапок бігли назустріч процесії солдати та ополченці.

— Матінку несуть! Заступницю!.. Іверську!..

— Смоленську матінку,— виправив другий.

Ополченці — і ті, що були в селі, і ті, що працювали на батареї,— покидавши лопати, побігли назустріч хресному ходові. За батальйоном ішли курним шляхом священики в ризах, один старенький у клобуку з причтом і півчими. За ними солдати і офіцери несли великого, з чорним ликом в оправі, образа. Це був образ, вивезений зі Смоленська; з того часу його возили за армією. За образом, круг нього, поперед нього, з усіх боків ішли, бігли і кланялися в землю з непокритими головами юрми військових.

Вийшовши на гору, люди з образом зупинилися; ті, що тримали образа на рушниках, змінились, дяки запалили знову кадила, і почався молебень. Гаряче проміння сонця било прямовисно згори; легенький, свіжий вітрець грався волоссям відкритих голів і стрічками, якими було вбрано образ; спів неголосно лунав під відкритим небом. Величезний натовп офіцерів, солдатів, ополченців з непокритими головами оточував образ. Позад священика і дяка, на очищеному місці, стояли чиновні люди. Один лисий генерал з Георгієм на шиї стояв просто за спиною священика і, не хрестячись (очевидно, німець), терпляче ждав кінця молебня, який він вважав за потрібне вислухати, певно, для піднесення патріотизму російського народу. Другий генерал стояв у войовничій позі і потрушував рукою перед грудьми, оглядаючись круг себе. У цьому чиновному гуртку П'єр, стоячи в натовпі селян, впізнав деяких знайомих; але він не дивився на них: вся увага його була заповнена серйозним виразом обличчя у цьому натовпі солдатів та ополченців, які одно-макітно-жадібно дивились на образ. Як тільки потомлені дяки (співаючи двадцятий молебень) починали ліниво і звично співати: "Спаси од бід раби твоя, богородице", і священик та диякон підхоплювали: "Яко всі по бозі к тобі прибігаєм, яко нерушимій стіні і предстательству",— на всіх

обличчях спалахував знову той самий вираз свідомості того, що настає урочиста хвилина, вираз, який він бачив під горою в Можайську і уривками на багатьох обличчях, бачених цього ранку; і частіше опускались голови, стріпувалось волосся і чутно було зітхання й удари хрестів по грудях.

Натовп, що оточував образа, раптом розкрився і натиснув на П'єра. Хтось, певно, дуже важна особа, судячи по поспішності, з якою перед ним розступалися, підходив до образа.

Це був Кутузов. Він об'їжджав позицію і, повертаючись до Татаринової, підійшов до молебня. П'єр одразу впізнав Кутузова по його особливій, відмінній від усіх постаті.

У довгому сюртуку на величезному товщиною тілі, з сутулуватою спиною, з непокритою білою головою і з витеклим білим оком на оплилому обличчі, Кутузов увійшов своєю пірнаючою, розгойданою ходою в коло і зупинився позад священника. Він перехрестився звичним жестом, дістав рукою до землі і, важко зітхнувши, опустив свою сиву голову. За Кутузовим був Беніг-сен і почет. Незважаючи на присутність головнокомандуючого, на якого звернули увагу всі вищі чини, ополченці і солдати не дивились на нього і не переставали молитися.

Коли кінчився молебен, Кутузов підійшов до образа, важко став навколішки, вклоняючись до землі, і довго намагався і не міг встати від важкості та кволості. Сива голова його сіпалася від зусиль. Нарешті він підвівся і, по-дитячому наївно витягаючи губи, поцілував образа і знову вклонився, доторкнувшись рукою до землі. Генералітет наслідував його приклад; потім офіцери, і за ними, тиснувши один одного, топчучись, пихкаючи і штовхаючись, зі схвильованими обличчями посунули солдати та ополченці.

Похитуючись від тисняви, що охопила його, П'єр оглядався круг себе.

— Графе, Петре Кириловичу! Ви як тут?— сказав чийсь голос. П'єр оглянувся.

Борис Друбецькой, обчищаючи рукою коліна, які він забруднив (певне, теж цілував образа), усміхаючись підходив до П'єра. Борис був одягнений елегантно, з відтінком похідної войовничості. На ньому був довгий сюртук і нагайка через плече, так само, як у Кутузова.

Кутузов тимчасом підійшов до села і сів у тіні найближчої хати на ослін, якого бігом приніс один козак, а другий поспішно накрив килимком. Величезний блискучий почет оточив головнокомандуючого.

Образ рушив далі у супроводі натовпу. П'єр кроків за тридцять від Кутузова зупинився, розмовляючи з Борисом.

П'єр пояснив свій намір брати участь у бою і оглянути позицію.

— Ось як зробіть,— сказав Борис.— Je vous ferai les honneurs du camp¹. Найкраще ви побачите все звідти, де буде граф Бенігсен. Я ж при ньому. Я його повідомлю. А якщо хочете об'їхати позицію, то їдьте з нами: ми зараз їдемо на лівий фланг. А потім повернемось і, зробіть ласку, ночуйте в мене, і в карти пограємо. Ви ж знайомі з Дмитром Сергійовичем? Він ось тут стоїть,— він показав третій будинок у Горках.

— Але мені б хотілося бачити правий фланг; кажуть, він дуже міцний,— сказав П'єр.— Я б хотів проїхати від "Москви-ріки по всій позиції.

— Ну, це згодом можете, а головний — лівий фланг...

— Так, так. А де полк князя Волконського, не можете ви показати мені? — спитав П'єр.

— Андрія Миколайовича? Ми повз нього проїдемо, я вас проведу до нього.

— А як же лівий фланг?— спитав П'єр.

— Правду вам кажучи, *entre nous*², лівий фланг наш бозна в якому стані,— сказав Борис, довірливо стишуючи голос,— граф Бенігсен зовсім не те передбачав. Він передбачав укріпити он той курган, зовсім не так... але,— Борис знизав плечима, — ясновельможний не захотів, чи йому наговорили. Адже...— І Борис не доказав, бо в цей час до П'єра підійшов Кайсаров, ад'ютант Кутузова.— А! Паїсій Сергійович,— сказав Борис, з вільною усмішкою звертаючись до Кайсарова.— А я ось

1 Я вас вгощатиму табором. * між нами,

намагаюся пояснити графові позицію. Дивно, як міг ясновельможний так вірно вгадати задуми французів

— Ви про лівий фланг?— сказав Кайсаров.

— Авжеж, іменно. Лівий фланг наш тепер дуже, дуже міцний. Незважаючи на те, що Кутузов виганяв зайвих зі штабу,

Борис після змін, що їх ввів головнокомандуючий, зумів втриматися при головній квартирі. Борис влаштувався до графа Бенігсена. Граф Бенігсен, як і всі люди, при яких перебував Борис, вважав молодого князя Друбецького неоціненною людиною.

В начальстві армії були дві різко визначені партії: партія Кутузова і партія Бенігсена, начальника штабу. Саме до цієї партії належав Борис, і ніхто так, як він, не вмів, робітливо віддаючи шану Кутузову, давати відчуття, що старий — плохий і що всю справу провадить Бенігсен. Тепер настала рішуча хвилина бою, яка повинна була або знищити Кутузова і передати владу Бенігсену, або, якби навіть Кутузов виграв бій, дати відчуття, що все зробив Бенігсен. В усякому разі за завтрашній день мали бути роздані великі нагороди і висунуті вперед нові люди. І внаслідок цього Борис був роздратовано-збуджений цілий цей день.

Після Кайсарова до П'єра підійшли ще деякі з його знайомих, і він не встигав відповідати на запитання про Москву, якими вони засипали його, і не встигав вислухувати всього, що йому розказували. На всіх обличчях був вираз пошавлення і тривоги. Але П'єру здавалося, що причина збудження, яке виявлялось на деяких з цих облич, полягала здебільшого в питаннях особистою успіху, і в нього не виходив з голови той інший вираз збудження, який він бачив на інших обличчях і який говорив про питання не особисті, а загальні, питання життя і смерті. Кутузов помітив постать П'єра і групу, що зібралася біля нього.

— Покличте його до мене,— сказав Кутузов. Ад'ютант передав бажання ясновельможного, і П'єр рушив до ослона. Але раніш за нього до Кутузова підійшов рядовий ополченець. Це був Долохов.

— Цей як тут?— спитав П'єр.

— Це така бестія, скрізь пролізе!— відповіли П'єру.— Його ж розжалувано. Тепер

йому вискочити треба. Якись проекти подавав і у ворожий цеп вночі лазив... але молодець!..

П'єр, скинувши капелюха, шанобливо нахилився перед Ку-тузовим.

— Я вирішив, що коли я повідомлю вашу світлість, ви можете прогнати мене або сказати, що ви знаєте те, що я повідомляю, і від цього мені нічого не станеться...— говорив Долохов.

— Так, так.

— А коли я маю рацію, то я принесу користь вітчизні, для якої я ладен померти.

— Так... так...

— І якщо вашій світлості треба буде людини, яка не жаліла б своєї шкури, то згадайте, будь ласка, про мене... Можливо, я стану в пригоді вашій світлості.

— Так... так...— повторив Кутузов, дивлячись на П'єра, і око його сміялося, звужуючись.

У цей час Борис, із своєю придворною спритністю, висунувся поруч з П'єром ближче до начальства і з дуже природним виглядом, неголосно, ніби продовжуючи почату розмову, сказав до П'єра:

— Ополченці — ті просто одягли чисті, білі сорочки, готуючись до смерті. Яке геройство, графеї

Борис сказав це до П'єра, очевидно, для того, щоб його почув ясновельможний. Він знав, що Кутузов зверне увагу на ці слова; і справді, ясновельможний звернувся до нього:

— Ти що говориш про ополчення?— спитав він Бориса.

— Вони, ваша світлість, готуючись до завтрашнього дня, до смерті, одягли білі сорочки.

— А!.. Чудесний, незрівнянний народ! — сказав Кутузов і, заплющивши очі, похитав головою.— Незрівнянний народ! — повторив він, зітхнувши.

— Хочете порошу понюхати?—сказав він до П'єра.— Так, приємний запах. Маю честь обожувати дружину вашу, здорова вона? Мій привал до ваших послуг.— І, як це часто буває зі старими людьми, Кутузов став неуважливо оглядатися, наче забув усе, що йому треба було сказати чи зробити.

Очевидно, згадавши, чого шукав, він поманив до себе Андрія Сергійовича Кайсарова, брата свого ад'ютанта.

— Як, як, як вірш отой Маріна, як вірш, як? Що на Гера-кова написав: "Будеш в корпусі учитель..." Скажи, скажи,— заговорив Кутузов, очевидно збираючись посміятися. Кайсаров прочитав... Кутузов, усміхаючись, кивав головою в такт вірша.

Коли П'єр відійшов від Кутузова, Долохов, поступившись до нього, взяв його за руку.

— Дуже радий зустріти вас тут, графе,— сказав він до нього голосно і не ніяковіючи від присутності сторонніх, особливо рішуче і урочисто.— Перед днем, в який бог знає кому з нас на роду написано залишитись живим, я радий з нагоди сказати вам, що я жалію, що між нами були непорозуміння, і бажав би, щоб ви не мали проти мене

нічого. Прошу вас простити мені.

П'єр усміхаючись дивився на Долохова, не знаючи, що сказати йому. В Долохова сльози виступили на очах, він обняв і поцілував П'єра.

Борне щось сказав своєму генералові, і граф Бенігсен звернувся до П'єра й запропонував їхати з ним разом по лінії.

— Вам це буде цікаво,— сказав він.

— Так, дуже цікаво,— сказав П'єр.

Через півгодини Кутузов поїхав у Татаринову, і Бенігсен з почтом, серед якого був і П'єр, поїхав по лінії.

Бенігсен від Горок спустився великим шляхом до мосту, на який П'єру показував офіцер з кургана як на центр позиції і біля якого на березі лежали покоси пахучого сіна. Через міст вони проїхали в село Бородіно, звідти повернули ліворуч і повз велику кількість військ та гармат виїхали до високого кургана; на кургані копали землю ополченці. Це був редут, який ще не мав назви і який потім дістав назву редуту Раєвського, або курганної батареї.

П'єр не звернув особливої уваги на цей редут. Він не з'нав, що це місце буде для нього пам'ятнішим за всі місця Бородінського поля. Потім вони поїхали через яр до Семеновського, де солдати розтягали останні колоди хат та клунь. Потім з гори і на гору вони проїхали вперед через потолочене, наче градом вибите жито; цю дорогу щойно проклала артилерія по брилах ріллі, на флешіякі теж тоді ще копалися.

Бенігсен зупинився на флешах і став дивитися вперед на Ше-вардінський редут (що вчора ще був нашим); на ньому видно було кілька вершників. Офіцери казали, що там був Наполеон чи Мюрат. І всі жадібно дивилися на цю купку вершників. П'єр теж дивився туди, намагаючись вгадати, котрий з цих ледве видних людей — Наполеон. Нарешті вершники з'їхали з кургана і зникли.

Бенігсен звернувся до генерала, що підійшов до нього, і став пояснювати все розташування наших військ. П'єр слухав слова Бенігсена, напружуючи всі свої розумові сили, щоб збагнути суть майбутнього бою, але з прикрістю počував, що розумові здібності його для цього недостатні. Він нічого не розумів. Бенігсен перестав говорити і, помітивши постать П'єра, який прислухався, сказав раптом, звертаючись до нього:

— Вам, я гадаю, нецікаво?

— О, навпаки, дуже цікаво,— повторив П'єр не зовсім правдиво.

З флешей вони поїхали ще лівіше, дорогою, що звивалася густим, —невисоким березовим лісом. В середині цього лісу вискочив перед ними на дорогу коричневий з білими ногами заєць і, зляканий тупотом багатьох коней, так розгубився, що довго стрибав по дорозі поперед них, привертаючи загальну увагу і викликаючи сміх, і, лише коли в кілька голосів крикнули на нього, кинувся вбік і зник у чагарнику. Проїхавши верст зо дві лісом, вони виїхали на галявину, на якій стояли війська корпусу Тучкова, що мав захищати лівий фланг.

Тут, на крайньому лівому фланзі, Бенігсен багато і гаряче говорив і зробив, як здавалося П'єру, важливе з воєнного погляду розпорядження. Перед розташуванням

військ Тучкова було підвищення. Це підвищення не було зайняте військами. Бенігсен
1 вид укріплення.

голосно критикував цю помилку, кажучи, що було нерозсудливо залишити незайнятою висоту, яка командує над місцевістю, і поставити війська під нею. Деякі генерали висловлювали ту ж думку. Один особливо войовничо гарячився, говорячи про те, що їх поставили тут на забій. Бенігсен наказав своїм іменем перевести війська на висоту.

Це розпорядження на лівому фланзі викликало у П'єра ще більший сумнів у своїй спроможності зрозуміти воєнну справу. Слухаючи Бенігсена і генералів, які осуджували розташування військ під горою, П'єр цілком розумів їх і поділяв їх думку; але саме внаслідок цього він не міг зрозуміти, яким чином міг той, хто поставив їх тут під горою, зробити таку очевидну і грубу помилку.

П'єр не знав того, що війська ці було поставлено не для захисту позиції, як думав Бенігсен, а для засідки в укритому місці" тобто для того, щоб бути непоміченими і раптом ударити на іворога під час його просування. Бенігсен не знав цього і перевів війська вперед з особливих міркувань, не сказавши про це гол овном анду ючому.

XXIV

Князь Андрій цього ясного, серпневого вечора 25 числа лежав, спершись на лікоть, у розваленій клуні села Князькова край розташування свого полку. В отвір розкиданої стіни він дивився на смугу тридцятилітніх беріз з обрубаними нижнім" гілками, що йшла вздовж паркана, на ріллю з розставленими, на ній полукипками вівса і на чагарник, по якому видно було дими вогнищ — солдатських кухонь.

Хоч яким тісним і нікому не потрібним і тяжким здавалося князеві Андрію його життя, він так само, як і сім років тому в Аустерліці 'напередодні бою, почував себе схвильованим і роздратованим.

Накази на завтрашній бій він дав і одержав сам. Робити йому більше не було чого. Але думки дуже прості, ясні — і тому страшні думки — не давали йому спокою. Він знав, що завтрашній бій мав бути найстрашнішим з усіх тих, в яких він брав участь, і можливість смерті вперше в його житті, без усякого відношення до життєвого, без міркування про те, як вона вплине на інших, а лише по відношенню до нього самого, да його душі, виразно, майже з певністю, просто і жахливо, уявилась йому. І з висоти цього уявлення все, що перше мучило і цікавило його, раптом освітілося холодним білим світлом, без тіней, без перспективи, без різниці обрисів. Усе життя уявилося йому чарівним ліхтарем, в який він довго дивився крізь скло і при штучному освітленні. Тепер він побачив раптом без скла, при яскравому денному світлі, ці погано намальовані картини.

"Так, так, ось вони, ті фальшиві образи, що хвилювали і захоплювали і мучили мене,— говорив він собі, перебираючи в своїй уяві головні картини свого чарівного ліхтаря, дивлячись тепер на них при цьому холодному білому світлі дня — ясної думки про смерть.— Ось вони, ці грубо намальовані фігури, які здавались чимсь прекрасним і таємничим. Слава, суспільне благо, любов до жінки, сама вітчизна — якими великими

здавались, мені ці картини, якого глибокого смислу, здавалось, вони сповнені! І все це так просто, блідо і грубо при холодному блідому світлі того ранку, який, я почуваю, піднімається, для мене". Три головних горя його життя особливо зупиняли його увагу. Його любов до жінки, смерть його батька і французька навала, що захопила половину Росії. "Любов!.. Ця дівчинка здавалася мені сповненою таємничих сил. Як же я любив її! Я робив поетичні плани про любов, про щастя з нею. О, милий хлопчино! — злісно вголос промовив він.— Ну, певне! Я вірив у якусь ідеальну любов, яка мала зберегти мені її вірність протягом цілого року моєї відсутності! Як ніжний голуб з байки, вона мала засохнути в розлуці зі мною. А все це значно простіше... Все це страшенно просто, гидко!

Батько теж — будував у Лисих Горах і думав, що це його місце, його земля, його повітря, його селяни; а прийшов Наполеон і, не знаючи про його існування, як тріску з дороги, зіштовхнув його,— і розвалились його Лисі Гори і все його життя. А княжна Марія каже, що це випробування, послане з неба. Для чого ж випробування, коли його вже нема і не буде? Ніколи більш не буде! Його нема! То кому ж це випробування? Вітчизна, загибель Москви! А завтра мене вб'є—і не француз навіть, а свій, як учора розрядив солдат рушницю біля мого вуха; і прийдуть французи, візьмуть мене за ноги і за голову і шпурнуть у яму, щоб я не смердів їм під носом; і складуться нові умови життя, що будуть такими ж звичними для інших, і я не знатиму про них, і мене не буде".

Він подивився на смугу беріз з їх нерухомою жовтістю, зеленню й білою корою, що блищать на сонці. "Померти, щоб мене вбили завтра, щоб мене не було... щоб усе це було, а мене не було". Він виразно уявив собі відсутність себе в цьому житті. І ці берези з їх світлом і тінню, і ці кучеряві хмарки, і цей дим іюгниць — усе навколо змінилось для нього і здалося чимсь страшним і загрозливим. Мороз пробіг по його спині. Швидко вставши, він вийшов з клуні і почав ходити.

За клунею загомоніли голоси.

— Хто там?— гукнув князь Андрій.

Червононосий капітан Тимохін, колишній ротний командир Долохова, тепер, через убуток офіцерів, батальйонний командир, несміливо увійшов до клуні. За ним увійшли ад'ютант і казначей полку.

Князь Андрій поспішно встав, вислухав те, що по службі

мали передати йому офіцери, дав їм ще деякі накази і збирався відпустити їх, коли з-за клуні почувся знайомий, шепелявий голос.

— Que diable!¹—сказав голос людини, яка об щось затялася. Князь Андрій, виглянувши з клуні, побачив, що до нього

підходить П'єр, який спіткнувся на лежачу жердину і мало не впав. Князеві Андрію взагалі неприємно було бачити людей зі свого світу, а особливо П'єра, що нагадував йому всі ті тяжкі хвилини, які він пережив за останнього приїзду в Москву.

— А, он як!— сказав він.— Яким вітром? От не чекав.

У той час, як він говорив це, в очах його і в виразі всього обличчя була більше ніж

сухість — була ворожість, яку П'єр одразу помітив. Він підходив до клуні у дуже бадьорому настрої, але побачивши вираз обличчя у князя Андрія, почув себе пригнічено і ніяково.

— Я приїхав... так... знаєте... приїхав... мені цікаво,— сказав П'єр, вже котрий раз цього дня без будь-якого змісту повторюючи слово "цікаво".— Я хотів бачити бій.

— Так, так, а брати-масони що кажуть про війну? Як запобігти їй? — сказав князь Андрій глузливо.— Ну, як Москва? Як мої? Приїхали, нарешті, в Москву?— спитав він серйозно.

— Приїхали. Жюлі Друбецька сказала мені. Я поїхав до них і не застав. Вони поїхали в підмосковну.

XXV

Офіцери хотіли відкланятись, але князь Андрій, наче не бажаючи залишатись сам-на-сам зі своїм другом, запросив їх посидіти й напитись чаю. Подали ослони і чай. Офіцери не без подиву дивились на огрядну, величезну постать П'єра і слухали його розповідь про Москву і про розташування наших військ, які йому вдалося об'їздити. Князь Андрій мовчав, і його обличчя було таке неприємне, що П'єр звертався більше до добродушного батальйонного командира Тимохіна, ніж до Волконського.

— То ти зрозумів усе розташування військ?— перебив його князь Андрій.

— Авжеж, тобто як?— сказав П'єр.— Як невійськова людина, я не можу сказати, що цілком, але все ж зрозумів загальне розташування.

— Eh bien, vous êtes plus avancé que qui cela soit²,— сказав князь Андрій.

— А!—промовив П'єр здивовано, крізь окуляри дивлячись на князя Андрія.— Ну, що ви скажете про призначення Кутузова?— спитав він.

1 — А, хай йому чорт! — Ну, то ти більше знаєш, ніж будь-хто,

— Я дуже радий був з цього призначення, ось і все, що я знаю,—сказав князь Андрій.

— Ну, а скажіть, яка ваша думка щодо Баркляя де-Толлі? У Москві бозна-що говорили про нього. Що ви скажете про нього?

— Спитай ось їх,— сказав князь Андрій, показуючи на офіцерів.

П'єр з поблажливо-питальною усмішкою, з якою мимоволі всі зверталися до Тимохіна, подивився на нього.

— Розвиднілось нам, ваше сіятельство, коли ясновельможний став,— несміливо і раз у раз оглядаючись на свого полкового командира, сказав Тимохін.

— А чому так?— спитав П'єр.

— Та ось хоча б щодо дров та кормів, скажу вам. Таж ми від Свенцянів одступали, не смій гілки торкнутися, чи сінця там, чи чого. Таж ми виходимо, йому дістається, так же, ваше сіятельство?— звернувся він до свого князя.— А ти не смій. У нашому полку під суд двох офіцерів оддали за отакі справи. Іу, коли ясновельможний став, то щодо цього просто зробилося. Розвиднілось...

— То чому ж він забороняв?

Тимохін збентежено оглядався, не розуміючи, як і що відповідати на таке

запитання. П'єр з тим самим запитанням звернувся до князя Андрія.

— А щоб не спустошувати край, який ми залишаємо ворогові,— злобно-глузливо сказав князь Андрій.— Для цього були всі підстави: не мож!на дозволяти грабувати край і привчатися військам до мародерства. Ну, і в Смоленську він теж правильно розмірковував, що французи можуть обійти нас і що в них більше сил. Але він не міг зрозуміти того,— раптом тонким голосом, що ніби вирвався, вигукнув князь Андрій,— але він не міг зрозуміти, що ми вперше бились там за російську землю, що в військах був такий дух, якого ніколи я не бачив, що ми два дні підряд— відбивали французів і що цей успіх подесятерив наші сили. Він звелів відступати, і всі зусилля і втрати пропали марно. Він вд думав про зраду, він намагався все зробити якнайкраще, він усе обдумав; але тому ось він і непридатний. Він непридатний тепер саме тому, що він усе обдумує дуже ґрунтовно й ретельно, як і слід усякому німцеві. Як би тобі сказати... Ну, у батька твого німець-лакей, і він прекрасний лакей і вдовольнить усі його потреби краще за тебе, і нехай він служить; але коли батько при смерті, ти проженеш лакея і своїми незвичними, незграбними руками почнеш доглядати батька і краще заспокоїш його, ніж уміла, але чужа людина. Так і зробили з Барклаєм. Поки Росія була здорова, їй міг служити чужий, і був прекрасний міністр; але тільки-но над нею нависла небезпека, треба своєї, рідної людини. А у вас в клубі видумали, що він зрадник! Тим, що його оббрехали, закинувши зраду, зробили тільки те, що потім, засоромившись свого брехливого нарікання, із зрадника зроблять раптом героєм або генієм, і це буде ще несправедливіше. Він чесний і дуже ретельний німець...

— Проте, кажуть, він умілий полководець,— сказав П'єр.

— Я не розумію, що таке означає умілий полководець,— глузливо сказав князь Андрій.

— Умілий полководець,— сказав П'єр,— ну, той, який передбачив усі несподіванки... ну, вгадав думки ворога.

— Та це неможливо,— сказав князь Андрій, наче про давно вирішену справу.

П'єр здивовано подивився на нього.

— Однак,— сказав він,— кажуть же, що війна скидається на гру в шахи.

— Авжеж,— сказав князь Андрій,— тільки з тією маленькою різницею, що в шахах над кожним кроком ти можеш думати скільки завгодно, що ти там поза умовами часу, і ще з тією різницею, що кінь завжди сильніший за пішака і два пішаки завжди сильніші за одного, а на війні один батальйон іноді сильніший за дивізію, а іноді слабший за роту. Відносна сила військ нікому не може бути відома. Повір мені,— сказав він,— що якби що залежало від розпоряджень штабів, то я був би там і робив би розпорядження, а замість того я маю честь служити тут, у полку, з цими ось панамі, і вважаю, що від нас дійсно залежатиме завтрашній день, а не від них... Успіх ніколи не залежав і не залежатиме ні від позиції, ні від озброєння, ні навіть від кількості; а вже найменше від позиції.

— А від чого ж?

— Від того почуття, що є в мені, в ньому,— він показав на Тимохіна,— в кожному

солдатові.

Князь Андрій глянув на Тимохіна, який злякано і не розуміючи дивився на свого командира. На протилежність своїй попередній стриманій мовчазності князь Андрій здавався тепер схвильованим. Він, видно, не міг стриматися від висловлення цих думок, що несподівано виникали в нього.

— Бій виграє той, хто твердо вирішив його виграти. Чому ми під Аустерліцем програли бій? У нас втрата була майже рівна з втратою французів, але ми сказали собі дуже рано, що ми програли бій,— і програли. А сказали ми це тому, що нам там не було потреби битися: якнайскоріше хотілось піти з поля бою. "Програли — ну то втікати!" — ми й утекли. Якби до вечора ми не казали цього, бог знає що було б. А завтра ми цього не скажемо. Ти кажеш: наша позиція, лівий фланг слабкий, правий розтягнутий,— говорив він далі,— все це дурниці, нічого цього нема. А що нас чекає завтра? Сто мільйонів найрізноманітніших випадковостей, які миттю вирішатимуться тим,— що кинулись утікати або кинуться утікати вони або наші, що уб'ють того, уб'ють цього; а те, що робиться тепер,— усе це забава. Річ у тому, що ті, з ким ти їздив по позиції, не тільки не сприяють загальному ходові справ, але й заважають йому. Вони, заклопотані лише своїми маленькими інтересами.

— У таку хвилину?—докірливо сказав П'єр.

— У таку хвилину,— повторив князь Андрій,— для них і це тільки така хвилина, в яку можна підкопатися під ворога й одержати ще один хрестик або стрічку. Для мене на завтра ось що: стотисячне російське і стотисячне французьке війська зійшлися битись, і факт у тому, що ці двісті тисяч б'ються; і хто буде зліше битися і себе менше жаліти, той переможе. Хочеш, я тобі скажу: хай там що, хай там як плутають угорі, ми виграємо битву завтра. Завтра, хоч би там що, ми виграємо битву!

— От, ваше сіятельство, правда, щира правда,— промовив Тимохін.— Чого себе жаліти тепер! Солдати в моєму батальйоні, ви повірите, не захотіли горілки пити: не такий день, кажуть. — Усі помовчали.

Офіцери підвелися. Князь Андрій вийшов з ними за клуню, даючи останні накази ад'ютантові. Коли офіцери пішли, П'єр підійшов до князя Андрія і тільки-но хотів почати розмову, як на дорозі недалеко від клуні затупали копита трьох коней, і, глянувши в тому напрямі, князь Андрій впізнав Вольцогена і Клаузевіца, у супроводі козака. Вони близько проїхали, продовжуючи розмову, і П'єр та Андрій мимоволі почули такі фрази:

— Der Krieg muss im Raum verlegt werden. Der Ansicht kann ich nicht genug Preis geben¹,—казав один.

— O ja ,— сказав другий голос,— der Zweck ist nur den Feind zu schwächen, so kann man gewiss nicht den Verlust der Privatpersonen in Achtung nehmen.

— O ja²,—підтвердив перший голос.

— Так, im Raum verlegen³,— повторив, злобно фиркаючи носом, князь Андрій, коли вони проїхали. — Im Raum⁴— у мене zostався батько, і син, і сестра в Лисих Горах. Йому це байдуже. Ось воно те, що я тобі казав — ці пани-німці завтра не виграють бою,

а тільки напаскудять по своїй змозі, бо в його німецькій голові тільки міркування, не варті ламаного гроша, а в серці нема того, чого лише й треба на завтра — того, що є в Тимохіні. Вони всю Європу віддали йому і приїхали нас учити— славні вчителі!— знову вискнув його голос.

— То ви думаєте, що завтрашній бій буде виграно?— спитав П'єр.

— Так, так,— неуважно сказав князь Андрій.— Одно, що я

1 — Треба, щоб війну було перенесено у простір. Для цього погляду я не можу знайти достатньої похвали,

2 — О, безумовно; мета полягає в тому, щоб послабити ворога, отже не можна зважати на втрати окремих осіб.—Безумовно,

8 перенести у простір, 4 А в просторі ж

зробив би, якби мав владу,— почав він знову,— не брав би полонених. Що таке полонені? Це рицарство. Французи розорили мій дім і йдуть розоряти Москву, образили і ображають мене кожної секунди. Вони вороги мої, вони всі злочинці, як на моє розуміння. І так само думає Тимохін і вся армія. Треба їх страчувати. Коли вони вороги мої, то не можуть бути друзями, хоч би як вони там розмовляли в Тільзіті.

— Це правда,— промовив П'єр, блискучими очима дивлячись на князя Андрія,— я цілком, цілком погоджуюся з вами.

Те питання, що з Можайської гори цілий цей день турбувало П'єра, тепер здалося йому зовсім ясним і цілком розв'язаним. Він зрозумів тепер увесь смисл і все значення цієї війни і завтрашнього бою. Все, що він бачив цього дня, всі значущі, суворі вирази облич, які він мигцем бачив, освітілись для нього новим світлом. Він зрозумів ту приховану (latente), як говориться у фізиці, теплоту патріотизму, яка була в усіх тих людях, що він бачив, і яка пояснювала йому те, чому всі ці люди спокійно і ніби легковажно готувались до смерті.

— Не брати полонених,— говорив далі князь Андрій.— Це одно змінило б всю війну і зробило б її менш жорстокою. А то ми грались у війну,— ось що погано, ми великодушничаємо і таке інше. Це великодушничання і чутливість — щось схоже на великодушність і чутливість панії, якій стає млосно, коли вона бачить, як убивають теля; вона така добра, що не може бачити крові, але вона залюбки їсть це теля під соусом. Нам говорять про права війни, про рицарство, про парламентарство, що треба щадити нещасних і таке інше. Все дурниці. Я бачив у 1805 році рицарство, парламентарство: нас обдурили, ми обдурили. Грабують чужі домівки, пускають фальшиві асигнації... та найгірше— убивають моїх дітей, мого батька і говорять про правила війни та про великодушність до ворогів. Не брати полонених, а вбивати і йти на смерть! Хто дійшов, до цього так, як я, такими самими стражданнями...

Князь Андрій, який думав, що йому однаково, візьмуть, чи не візьмуть Москву так, як узяли Смоленськ, зненацька зупинився в своїй промові від несподіваної спазми, що схопила його за горло. Він пройшовся кілька разів мовчки, але очі в нього гарячково блищали і губа тремтіла, коли він знову заговорив.

— Якби не було великодушничання на війні, то ми йшли б лише тоді, коли варто

було іти на певну смерть, як тепер. Тоді не було б війни за те, що Павло Іванович образив Михайла Івановича. А коли війна, як тепер, то війна. І тоді інтенсивність військ була б не така, як тепер. Тоді б усі ці вестфальці та гес-сенці, яких веде Наполеон, не пішли б за ним у Росію, і ми б не ходили битися в Австрію та Пруссію, самі не знаючи чого. Війна не люб'язність, а найгидкіша справа в житті, і треба розуміти це, а не гратись у війну. Треба йриймати суворо і серйозно цю страшну неминучість. Усе в цьому: відкинути брехню, і — війна то війна, а не іграшки. А то війна — це улюблена забава бездіяльних і легковажних людей... Військовий стан найпочесніший. А що таке війна, чого треба для успіху в воєнній справі*, які звичаї військового товариства? Мета війни — убивство, знаряддя війни — шпигунство, зрада і заохочення її, розорення жителів, пограбування їх або крадіжки для постачання армії; обман і брехня під назвою воєнних хитрощів; звичаї військового стану — відсутність свободи, тобто дисципліна, неробство, неуцтво, жорстокість, розпуста, пияцтво. І незважаючи на те — це найвищий стан, який поважають усі. Всі царі, крім китайського, ходять у військовому мундирі, і тому, хто більше вбив народу, дають більшу нагороду... Зійдуться, як завтра, на вбивство один одного, переб'ють, перекалічать десятки тисяч людей, а потім правитимуть подячні молебні за те, що побили багато людей (кількість яких ще прибільшують) і проголошуватимуть перемогу, вважаючи, що чим більше побито людей, тим більша заслуга. Як бог звідти дивиться і слухає їх! — тонким, пискливим голосом прокричав князь Андрій. — Ах, друже мій, останнім часом мені стало тяжко жити. Я бачу, що став розуміти занадто багато. А не годиться людині куштувати від дерева пізнання добра і зла... Ну, та не надовго! — додав він. — Однак, ти спиш, та й мені пора, їдь у Горки, — раптом сказав князь Андрій.

— О ні! — відповів П'єр, злякано-співчутливими очима дивлячись на князя Андрія.

— їдь, їдь: перед боєм треба виспатися, — повторив князь Андрій. Він швидко підійшов до П'єра, обійняв його і поцілував. — Прощай, іди, — вигукнув він. — Чи побачимось, чи.... — і він, поспішно повернувшись, пішов до клуні.

Було вже темно, і П'єр не міг розібрати того виразу, що був на обличчі у князя Андрія: був він зловбий чи ніжний.

П'єр постояв якийсь час мовчки, роздумуючи, піти за ним чи їхати додому. "Ні, йому не треба! — вирішив сам собі П'єр, — і я знаю, що це наше останнє побачення". Він важко зітхнув і поїхав назад у Горки.

Князь Андрій, повернувшись до клуні, ліг на килим, але не міг заснути.

Він заплющив очі. Одні образи змінювались другими. На одному він довго, радісно зупинився. Він виразно згадав один вечір у Петербурзі. Наташа із збудженим, схвильованим обличчям розповідала йому, як вона минулого літа, ходячи по гриби, заблудилася у великому лісі. Вона безладно описувала йому і лісову глушину, і свої почуття, і розмови з пасічником, якого — вона зустріла, і, раз у раз перериваючи свою розповідь, казала: "Ні, не можу, я не так розповідаю; ви не розумієте", хоч князь Андрій заспокоював її, кажучи, що він розуміє, і справді розумів усе, що вона хотіла сказати. Наташа була незадоволена зі своїх слів, вона почувала, що не виходило те пристрасно-

поетичне відчуття, яке вона спізнала того дня і яке вона хотіла виявити назовні. "Він такий хороший був, цей старий, і темно так у лісі... і такі добрі в нього... ні, я не можу розповісти",— казала вона, червоніючи і хвилюючись. Князь Андрій усміхнувся тепер тією ж радісною усмішкою, якою він усміхався тоді, дивлячись їй в очі. "Я розумів її,— думав князь Андрій.— Не тільки розумів, а цю ось душевну силу, цю щирість, цю відкритість душевну, цю ось душу її, яку наче зв'язувало тіло, цю ось душу я і любив у ній... так сильно, так щасливо любив...— І раптом він згадав про те, чим кінчилась його любов.— Йому нічого цього не треба було. Він нічого цього не бачив і не розумів. Він бачив у ній гарненьку і свіженьку дівчинку, якої він не удостоїв тою, щоб зв'язати з нею свою долю. А я?.. І досі він живий і веселий".

Князь Андрій, наче хтось упік його, схопився і став знову ходити перед клунею.

XXVI

25 серпня, напередодні Бородінського бою, префект палацу імператора французів m-r de Beausset¹ і полковник Fabvier² приїхали, перший з Парижа, другий з Мадріда, до імператора Наполеона в його стоянку біля Валуєва.

Переодягнувшись у придворний мундир, m-r de Beausset наказав нести поперед себе посылку, яку він привіз імператорові, і увійшов у перший відділ Наполеонового намету, де, перемовляючись з ад'ютантами Наполеона, що оточували його, взявся до розкупорювання ящика.

Fabvier, не входячи до намету, зупинився, розговорившись зі знайомими генералами біля входу в нього.

Імператор Наполеон ще не виходив зі своєї спальні і закінчував свій туалет. Він, пофиркуючи і покрекуючи, повертався то гладкою спиною, то оброслими жирними грудьми під щітку, якою камердинер розтирав його тіло. Другий камердинер, притримуючи пальцем пляшечку, бризкав одеколоном на виплекане тіло імператора з таким виразом, який говорив, що лише він може знати, скільки і куди треба бризнути одеколону. Коротке волосся в Наполеона було мокре і скуйовджене над лобом. Але обличчя його, хоч опухле і жовте, виявляло фізичну приємність: "Allez ferme, allez toujours..."³— примовляв він, шулячись і покрекуючи, до камердинера, що розтирав його. Ад'ютант, увійшовши до спальні, щоб доповісти імператорові про те, скільки було в учорашньому бою взято полонених, і передавши все, що треба було, стояв біля дверей, чекаючи дозволу піти. Наполеон, скривившись, глянув спідлоба на ад'ютанта.

1 п. де-Боссе ? Фабв'є

3 сНу ще, ну міцніше... >

— Point de prisonniers,— повторив він ад'ютантові слова.— Ilse font démolir. Tant pis pour l'armée russe,— сказав він.— Allez toujours, allez ferme¹,— промовив він, згорблюючись і підставляючи свої гладкі плечі.

— C'est bien! Faites entrer m-r de Beausset, ainsi que Fabvier²,— сказав він до ад'ютанта, кивнувши головою.

— Oui, Sire³,— і ад'ютант зник у дверях намету.

Два камердинери швидко одягли його величність, і він, у гвардійському синьому

мундирі, твердими, швидкими кроками вийшов до приймальні.

Боссе в цей час квапливо орудував руками, встановлюючи привезений від імператриці подарунок на двох стільцях, якраз перед виходом імператора. Але імператор так несподівано швидко одягнувся і вийшов, що він не встиг цілком підготувати сюрприз.

Наполеон одразу помітив, що вони робили, і догадався, що вони були ще не готові. Йому не хотілось позбавляти їх приємності зробити йому сюрприз. Він вдав, що не бачить пана Боссе, і підкликав до себе Фабв'є. Наполеон слухав, суворо нахмурившись і мовчки, те, що говорив Фабв'є про хоробрість і відданість його військ, які билися коло Саламанки, на другому кінці Європи, і мали тільки одну думку — бути гідними свого імператора, і один страх — не догодити йому. Результат бою був сумний. Наполеон робив іронічні зауваження під час розповіді Fabvier, наче він і не думав, щоб бій міг точитися інакше в його відсутності.

* — Я повинен виправити це в Москві,— сказав Наполеон. — A tantôt⁴,—додав він і підкликав де-Боссе, який у цей час вже встиг приготувати сюрприз, встановивши щось на стільцях і накривши покривалом.

Де-Боссе низько вклонився тим придворним французьким поклоном, яким уміли кланятися лише старі слуги Бурбонів, і підійшов, подаючи конверта.

Наполеон весело звернувся до нього і покрутив його за вухо.

— Ви поспішили, дуже радий. Ну, що говорить Париж?— сказав він, раптом змінюючи свій попередній суворий вираз на дуже привітний.

— Sire, tout Paris regrette votre absence⁵,—як і належить, відповів де-Боссе. Але хоч Наполеон знав, що Боссе повинен сказати це або щось подібне, хоч він у свої ясні хвилини знав, що це була неправда, йому приємно було це чути від де-Боссе. Він знову удостоїв його дотику до вуха.

1 — Нема полонених. Вони змушують винищувати себе. Тим гірше для російської армії. Ну ще, ну міцніше...

2 _ Добре! Нехай увійде де-Боссе, і Фабв'є теж,

3 — Слухаю, государю,

4 — До побачення,

5 — Государю, увесь Париж жалкує, що ви відсутні,

— Je suis fâché de vous avoir fait faire tant de chemin¹,—сказав він.

— Sire! Je ne m'attendais pas à moins qu'à vous trouver aux portes de Moscou²,— промовив Боссе.

Наполеон усміхнувся і, неуважно піднявши голову, оглянувся праворуч. Ад'ютант пливучою ходою підійшов з золотою табакеркою і підставив її. Наполеон узяв її.

— Так, гарно трапилось для вас,— сказав він, приставляючи розкриту табакерку до носа: — ви любите мандрувати, через три дні ви побачите Москву. Ви, певне, не сподівались побачити азіатську столицю. Ви зробите приємну мандрівку.

Боссе вклонився, вдячний за цю уважність до його (невідомої йому досі) схильності до мандрування.

— А! це що? — спитав Наполеон, помітивши, що всі придворні дивляться на щось, накрите покривалом. Боссе з придворною спритністю, не показуючи спини, ступив, напівобернувшись, два кроки назад і одночасно зісмикнув покривало і промовив:

— Подарунок вашій величності від імператриці.

Це був яскравими фарбами написаний, роботи Жерара, портрет хлопчика, народженого від Наполеона і дочки австрійського імператора; хлопчика чомусь усі називали королем Риму.

Вельми вродливий кучерявий хлопчик, з поглядом, схожим на погляд Христа в Сікстинській мадонні, на картині грав у більбоке. Куля являла собою земну кулю, а паличка у другій руці — скіпетр.

Хоч не зовсім ясно було, що саме хотів сказати живописець, показуючи, що так званий король Риму протикає земну кулю паличкою, проте алегорія ця Наполеону, так само, як і всім, хто бачив цю картину в Парижі, очевидно, здалася ясною і вельми сподобалась.

— Roi de Rome³, — сказав він, граціозним жестом руки показуючи на портрет. — Admirable!⁴ — З властивою італійцям здібністю довільно змінювати вираз обличчя, він підійшов до портрета і прибрав вигляду задумливої ніжності. Він почував, що те, що він скаже і зробить тепер, — є історія. І йому здавалося, що краще, що він може зробити тепер, — це при його величчі, внаслідок якої син його в більбоке грається земною кулею, виявити на протилежність цій величчі зовсім просту батьківську ніжність. Очі його затуманились, він поступився вперед, оглянувся на стілець (стілець підскочив під нього) і сів на нього навпроти портрета. Один жест його — і всі навшпиньки вийшли, полишаючи його на самого себе і на його почуття великої людини.

1 — Дуже жалкую, що змусив вас проїхатися так далеко, а — Я чекав не менше того, як застати вас, государю, біля воріт Москви,

3 — Римський король, т — Чудесно!

Посидівши якийсь час і доторкнувшись, сам не знаючи для чого, до шершавого білика портрета, він встав і знову покликав Боссе й чергового. Він сказав поставити портрет перед наметом, щоб не позбавити старої гвардії, яка стояла біля його намету, щастя бачити римського короля, сина і наслідника їх обожуваного государя.

Як він і чекав, у той час, коли він снідав з паном Боссе, удостоєним цієї честі, перед наметом чутно було захоплені вигуки офіцерів та солдатів старої гвардії, що збіглися до портрета.

— Vive l'Empereur! Vive le Roi de Rome! Vive l'Empereur!¹ — лунали захоплені голоси.

Після сніданку Наполеон у присутності Боссе продиктував свій наказ по армії.

— Courte et énergique!² — промовив Наполеон, прочитавши написану одоазу, без виправлень, прокламацію. В наказі було:

"Воїни! Ось бій, якого ви так бажали. Перемога залежить від вас. Вона для нас необхідна; вона дасть нам усе чого треба, вигідні квартири і скоре повернення на батьківщину. Дійте так, як ви діяли під Аустерліцем, Фрідландом, Вітебськом і

Смоленськом. Хай пізніші нащадки з гордістю згадують про ваші подвиги цього дня. Хай скажуть про кожного з вас: він був у великій битві під Москвою!"

— *De la Moskowa!*³ — повторив Наполеон і, запросивши на свою прогулянку пана Боссе, який любив мандрувати, він вийшов з намету до осідланих коней.

— *Votre Majesté a trop de bonté*⁴,— сказав Боссе на запрошення бути супутником імператору: йому хотілося спати, і він не вмів, і боявся їздити на коні.

Але Наполеон кивнув головою мандрівникові, і Боссе мусив їхати. Коли Наполеон вийшов з намету, вигуки гвардійців перед портретом його сина ще більш посилились. Наполеон нахмурився.

— Зніміть його,— сказав він, граціозно-величним жестом показуючи на портрет.— йому ще рано бачити поле бою.

Боссе, заплющивши очі і схиливши голову, глибоко зітхнув, показуючи цим, як він уміє цінувати і розуміти слова імператора.

XXVII

Цілий цей день 25 серпня Наполеон, як кажуть його історики, провів на коні, оглядаючи місцевість, обмірковуючи плани, які подавали йому його маршали, і даючи особисто накази своїм генералам.

і — Хай живе імператорі Хай живе римський король!

* — Короткий і енергійний! 8 — Під Москвою!

* — Ви занадто добрі, ваша величність,

Первісну лінію розташування російських військ по Колочі було зламано, і частину цієї лінії, саме лівий фланг росіян, внаслідок захоплення Шевардінського редуту 24 числа, було віднесено назад. Ця частина лінії була не укріплена, не захищена більш річкою, і перед нею лише було більш відкрите і рівне місце. Очевидно було для кожного військового і невійськового, що цю частину лінії французам і треба було атакувати. Здавалося б, що для цього не було потреби в багатьох міркуваннях, не було потреби в таких турботах і метушні імператора та його маршалів і зовсім не було потреби в тій особливій вищій здібності, яка зветься геніальністю і яку так люблять приписувати Наполеону; та історики, що згодом описували цю подію, і люди, що тоді оточували Наполеона, і він сам думали інакше.

Наполеон їздив по полю, глибокодумно вглядався в місцевість, сам собі схвально або недовірливо хитав головою і, не вводячи своїх супутників-генералів у той глибокий розвиток думок, що керував його рішеннями, передавав їм лише остаточні висновки у формі наказів. Вислухавши пропозицію Даву, якого ввали герцогом Екмюльським, про те, щоб обійти лівий фланг росіян, Наполеон сказав, що цього не треба робити, не пояснюючи, чому цього не треба робити. А на пропозицію генерала Ком-пана (який мав атакувати флеші), щоб його дивізію було проведено лісом, Наполеон виявив свою згоду, хоч так званий герцог Ельхінгенський, тобто Ней, дозволив собі зауважити, що просування лісом небезпечно і може розстроїти дивізію.

Оглянувши місцевість навпроти Шевардінського редуту, Наполеон подумав якийсь час мовчки і показав на місця, на яких мали бути влаштовані назавтра дві батареї для

дії проти російських укріплень, і на місця, де поруч з ними мала вистроїтися польова артилерія.

Давши ці й інші накази, він повернувся у свою ставку, і під його диктовку було написано диспозицію бою.

Диспозиція ця, про яку захоплено говорять французькі історики і з глибокою пошаною інші історики, була така:

"На світанку дві нові батареї, влаштовані вночі, на рівнині, яку займає принц Екмюльський, відкриють вогонь по двох протистоячих батареях ворога.

Одночасно начальник артилерії 1-го корпусу, генерал Пернетті, з 30-ма гарматами дивізії Компана і всіма гаубицями дивізій Дессе та Фріана рушить вперед, відкриє вогонь і засипле гранатами ворожу батарею, проти якої будуть діяти:

24 гармати гвардійської артилерії,

30 гармат дивізії Компана

та 8 гармат дивізій Фріана і Дессе.

Разом... 62 гармати.

Начальник артилерії 3-го корпусу, генерал Фуше, поставить усі гаубиці 3-го та 8-го корпусів, разом 16, по флангах батареї, призначеної обстрілювати ліве укріплення, що становитиме проти нього загалом 40 гармат

Генерал Сорб'є повинен бути готовий на перший наказ висунутись з усіма гаубицями гвардійської артилерії проти того чи іншого укріплення.

Протягом канонади князь Понятовський рушить на село, до лісу і обійде ворожу позицію.

Генерал Компан рушить через ліс, щоб оволодіти першим укріпленням.

Після такого вступу в бій буде дано накази відповідно до дій ворога.

Канонада на лівому фланзі почнеться, як тільки буде почуто канонаду правого крила. Стрільці дивізії Морана та дивізії віце-короля відкриють сильний вогонь, побачивши початок атаки правого крила.

Віце-король заволодіє селом 1 і перейде по своїх трьох мостах, просуваючись на одній висоті з дивізіями Морана та Жерара, які під його проводом вирушать до редути і ввійдуть у лінію з іншими військами армії.

Усе це — виконувати ретельно (*le tout se fera avec ordre et méthode*)², зберігаючи по змозі війська в резерві.

В імператорському таборі, поблизу Можайська, 6 вересня, 1812 року".

Диспозиція ця, вельми неясно і заплутано написана, — коли дозволити собі без релігійного жаху перед геніальністю Наполеона ставитись до розпоряджень його, — містила в собі чотири пункти — чотири розпорядження. Жодне з цих розпоряджень не могло бути і не було виконане.

В диспозиції сказано, перше: щоб влаштовані на місці, яке вибрав Наполеон, батареї з гарматами Пернетті та Фуше, що мають вирівнятися з ними, разом сто дві гармати, відкрили вогонь і засипали російські флеші та редуты снарядами. Це не могло бути зроблено, бо з місць, які визначив Наполеон, снаряди не долітали до російських

робіт, і ці сто дві гармати стріляли б даремно доти, поки найближчий начальник, всупереч наказові Наполеона, не висунув би їх вперед.

Друге розпорядження полягало в тому, щоб Понятовський, ідучи на село в ліс, обійшов ліве крило росіян. Це не могло бути і не було зроблено тому, що Понятовський, ідучи на село в ліс, зустрів там Тучкова, який перепинив йому шлях, і Понятовський не міг обійти і не обійшов російської позиції.

Третє розпорядження: Генерал Компан рушить до лісу, щоб оволодіти першим укріпленням. Дивізія Компана не оволоділа першим укріпленням, а була відбита, бо, виходячи з лісу, вона мусила строїтись під картечним вогнем, чого не знав Наполеон.

1 Бородіном

2 все це зробиться ретельно і методично,

Четверте: Віце-король оволодіє селом (Бородіном) / перейде по сноїх трьох мостах, ідучи на одній висоті з дивізіями Морана та Фріана (про яких не сказано: куди і коли вони пересуватимуться), що під його проводом вирушать до редуту і ввійдуть у лінію з іншими військами.

Наскільки можна зрозуміти — коли не з безтолкового періоду цього, то з тих спроб виконати дані йому накази, які робив віце-король, — він повинен був рушити через Бородіно з лівого боку на редут, а дивізії Морана та Фріана повинні були рушити одночасно з фронту.

Все це, так само, як і інші пункти диспозиції, не було і не могло бути виконане. Пройшовши Бородіно, віце-король був відбитий на Колочі і не міг пройти далі; а дивізії Морана та Фріана не взяли редуту, їх було відбито, і редут уже наприкінці бою було захоплено кавалерією (можливо, непередбачена справа для Наполеона і нечувана). Отже, жодне з розпоряджень диспозиції не було і не могло бути виконане. Але в диспозиції сказано, що після такого вступу в бій буде дано накази, відповідні до дій ворога; і тому могло б здаватися, що під час бою Наполеон зробить усі потрібні розпорядження; але цього не було і не могло бути тому, що під час усього бою Наполеон перебував так далеко від нього, що (як це і виявилось згодом) розвиток бою йому не міг бути відомим і жодне розпорядження його під час бою не могло бути виконане.

XXVIII

Багато хто з істориків каже, що Бородінського бою французи не виграли тому, що в Наполеона був нежить, що якби в нього не було нежитю, то розпорядження його до і під час бою були б ще геніальніші, і Росія б загинула *et la face du monde eut été changée*¹. Для істориків, які визнають, що Росія утворилася з волі однієї людини — Пєтра Великого, і Франція з республіки склалася в імперію, і французькі війська пішли в Росію з волі однієї людини — Наполеона; таке міркування, що Росія залишилась могутньою тому, що в Наполеона був великий нежить 26 числа, таке міркування для таких істориків нехМинучо послідовне.

Якби від волі Наполеона залежало дати чи не дати Бородінський бій і від його волі залежало зробити таке чи інше розпорядження, то очевидно, що нежить, який впливав

на прояв його волі, міг бути причиною врятування Росії і що тому той камердинер, який забув подати Наполеону 24 числа непромокальні чоботи, був рятівником Росії. На цьому шляху думки висновок такий безперечний,— такий самий безперечний, як той висновок,

1 і вигляд світу змінився б.

що його, жартуючи (сам не знаючи з чого), робив Вольтер, кажучи, що Варфоломійська ніч сталася від розладу шлунка Карла IX. Але для людей, які не припускають того, щоб Росія утворилася з волі однієї людини — Петра I, і щоб французька імперія склалася і війна з Росією почалася з волі однієї людини — Наполеона, міркування це здається не тільки неправильним, нерозумним, але й суперечним усьому єству людському. На запитання про те, що становить причину історичних подій, постає інша відповідь, яка полягає в тому, що хід світових подій зумовлений долею, залежить від збігу сваволь людей, що беруть участь у цих подіях, і що вплив Наполеона на хід цих подій є лише зовнішнім і фіктивним.

Хоч яким чудним здається з першого погляду припущення, що Варфоломійська ніч, наказ на яку дав Карл IX, сталася не з його волі, а що йому лише здавалося, що він звелів це зробити, і що Бородінське побоїще вісімдесяти тисяч чоловік сталося не з волі Наполеона (хоч він давав накази про початок і перебіг бою), а що йому здавалось лише, що він це велів,— хай яким чудним здається це припущення, але людська гідність, кажучи мені, що кожен з нас є людиною коли не більшою, то зовсім не меншою від великого Наполеона, велить припустити таке розв'язання питання, і історичні дослідження щедро підтверджують це припущення.

У Бородінському бою Наполеон ні в кого не стріляв і нікого не вбив. Усе це робили солдати. Отже, не він убивав людей.

Солдати французької армії ішли вбивати російських солдатів у Бородінському бою не внаслідок наказу Наполеона, а з власного бажання. Вся армія: французи, італійці, німці, поляки — голодні, обшарпані і змучені походом, бачачи армію, що загороджувала від них Москву, почували, що *le vin est tiré et qu'il faut le boire*¹. Якби Наполеон заборонив їм тепер битися з росіянами, вони б його вбили і пішли б битися з росіянами, бо в цьому була їх доконечна потреба.

Коли вони слухали наказ Наполеона, який давав їм за їх каліцтва та смерть на утіху слова нащадків про те, що й вони були в битві під Москвою, войи кричали: "Vive l'Empereur!"² так само, як вони кричали "Vive Г Empereur", дивлячись на зображення хлопчика, який протикає земну кулю паличкою від більбоке; так само вони кричали б "Vive l'Empereur", почувши всяке безглуздя, яке їм сказали б. їм нічого більш не залишалось робити, як кричати "Vive l'Empereur!" і йти битися, щоб знайти їжу та відпочинок переможців у Москві. Отже, не внаслідок наказу Наполеона вони вбивали таких, як самі.

І не Наполеон розпоряджався ходом бою,— з диспозиції його нічого не було виконано і під час бою він не знав про те.

1 вино відкорковане і треба його випити.

2 Хай живе імператорі

що відбувалося перед ним. Отже, і те, яким чином ці люди вбивали один одного, відбувалося не з волі Наполеона, а точилося незалежно від нього, з волі сотень тисяч людей, які брали участь у загальному бою. Наполеону здавалось лише, що весь бій відбувався з його волі, і тому питання, чи був, чи не був у Наполеона нежить, не має для історії більшого інтересу, ніж питання про* їїжить останнього фурштатського солдата.

Тим більш очевидно, що 26 серпня нежить Наполеонів не мав. значення, що твердження письменників про те, нібито внаслідок, нежитю в Наполеона його диспозиція і розпорядження під час бою були не такі досконалі, як попередні,— зовсім неправильні.

Наведена тут диспозиція анітрохи не була гірша, а навіть була краща за всі попередні диспозиції, за якими вигравались бої. Гадані розпорядження під час бою були теж не гірші за попередні, а такі самі, як і завжди. Але диспозиція і розпорядження ці здаються гіршими за попередні лише тому, що Бородинський бій був перший, якого не виграв Наполеон. Усі найкращі і найглибокодумніші диспозиції та розпорядження здаються дуже поганими, і кожен учений воєнний із значущим виглядом критикує їх, коли бою за ними не виграно; і найгірші диспозиції та розпорядження здаються дуже гарними, і серйозні люди у цілих томах доводять високі якості поганих розпоряджень, коли за ними виграно бій.

Диспозиція, яку склав Вейротер в Аустерліцькому бою, була зразком довершеності серед творів цього характеру, але її все не осудили, осудили за її довершеність, за надмірну докладність.

Наполеон у Бородинському бою виконував свою справу представника влади так само добре, і ще краще, ніж в інших боях. Він не зробив нічого шкідливого для перебігу бою; він схилявся до поглядів більш розсудливих; він не плував, не суперечив сам собі, не злякався і не втік з поля бою, а зі своїм великим тактом і досвідом війни спокійно і гідно виконував свою роль гаданого* начальствування.

XXIX

Повернувшись після другої клопітної поїздки по лінії, Наполеон сказав:

— Шахи поставлено, гра почнеться завтра.

Звелівши подати собі пуншу і покликавши Боссе, він почав з ним розмову про Париж, про деякі зміни, які він мав намір зробити в *maison de l'impératrice*¹, дивуючи префекта своєю пам'ятливістю на всі подробиці придворних стосунків.

Він цікавився дрібницями, жартував про любов Боссе до мандрів і недбало балакав так, як це робить знаменитий оператор*, упевнений у своїй справі і добре знаючи її, в той час, як він.

1 придворному штаті імператриці,

закочує рукави і надіває фартух, а хворого прив'язують до діжка: "Справа вся в моїх руках і в голові, ясна і певна. Коли треба буде почати справу, я зроблю її, як ніхто інший, а тепер можу жартувати, і чим більше я жартую і спокійний, тим більш ви

повинні бути впевненими, спокійними і здивованими з мого генія".

Кінчивши свою другу склянку пуншу, Наполеон пішов відпочити перед серйозною справою, що, як йому здавалося, чекала на нього завтра.

Він так цікавився цією справою, що не міг спати і, незважаючи на те, що від вечірньої вільгості посилювався нежить, о третій годині ночі, голосно сякаючись, вийшов до великого відділу намету. Він спитав, чи не пішли звідси росіяни. Ріому відповіли, що вогні у ворога на тих самих місцях. Він схвально кивнув головою.

Черговий ад'ютант увійшов до намету.

— Eh bien, Rapp, croyez-vous, que nous ferons de bonnes affaires aujourd'hui?1 — звернувся до нього Наполеон.

— Sans aucun doute, Sire2,—відповів Рапп. Наполеон подивився на нього.

— Vous rappelez-vous, Sire, ce que vous m'avez fait l'honneur de dire à Smolensk,— сказав Рапп,— le vin est tiré, il faut le boire3.

Наполеон насупився і довго мовчки сидів, опустивши голову на руку.

— Cette pauvre armée,— сказав він раптом,— elle a bien diminué depuis Smolensk. La fortune est une franche courtisane, Rapp; je le disais toujours, et je commence à l'éprouver. Mais la garde, Rapp, la garde est intacte?4 — запитливо сказав він.

— Oui, Sire5,— відповів Рапп.

Наполеон узяв пастилку, поклав її в рот і подивився на годинник. Спати йому не хотілось, до ранку було ще далеко; а щоб убити час, розпоряджень ніяких не можна вже було робити, бо всі були зроблені і тепер виконувались.

— A-t-on distribué les biscuits et le riz aux régiments de la garde?6 — суворо спитав Наполеон.

— Oui, Sire7.

— Mais le riz?8

1 — Ну, Рапп, як ви гадаєте: гарні сьогодні будуть наші справи?

2 — Поза всяким сумнівом, государю,

3 — Чи пам'ятаєте ви, государю, ті слова, які ви зволили сказати мені у Смоленську: вино відкорковано, треба його випити.

4 — Бідолашна армія, вона дуже поменшала після Смоленська. Фортуна справжня розпутниця, Рапп. Я завжди це казав і починаю відчувати. Але гвардія, Рапп, гвардія ціла?

5 — Так, государю.

є — Чи роздали сухарі і рис гвардійцям?

7 — Так, государю,

8 — А рис?

Рапп відповів, що він передав накази государя про рис, але Наполеон незадоволено похитав головою, наче він не вірив, що наказ його було виконано. Слуга увійшов з пуншем. Наполеон звелів подати другу склянку Раппу і мовчки ковтками пив зі своєї.

— У мене нема ні смаку, ні нюху,— сказав він, приношуючись до склянки.— Цей нежить набрид мені. Вони балакають про медицину. Яка медицина, коли вони не

можуть вилікувати нежитю? Корвізар дав мені ці пастилки, та вони нічого не помагають. Що вони можуть лікувати? Лікувати не можна. Notre corps est une machine à vivre. Il est organisé pour cela, c'est de nature; laissez-y la vie à son aise, qu'elle s'y défende elle même: elle fera plus que si vous la paralysez en l'encombrant de remèdes. Notre corps est comme une montre parfaite qui doit aller un certain temps; l'horloger n'a pas la faculté de l'ouvrir, il ne peut la manier qu'à tâtons et les yeux bandés. Notre corps est une machine à vivre, voilà tout¹. — І наче ставши на шлях визначень, —définitions, які любив Наполеон, він несподівано зробив нове визначення. — Чи знаєте ви, Рапп, що таке воєнне мистецтво?— спитав він.— Уміння бути сильнішим за ворога в певний момент.— Voilà tout².

Рапп нічого не відповів

— Demain nous allons avoir affaire à Koutouzoff!³ — сказав Наполеон.— Побачимо! Пам'ятаєте, в Браунау він командував армією і ні разу за три тижні не сів на коня, щоб оглянути укріплення. Побачимо!

Він подивився на годинник. Була ще тільки четверта година. Спати не хотілося, пунш було допито, і робити все ж було нічого. Він встав, пройшовся туди й сюди, одягнув теплий сюртук та капелюха і вийшов з намету. Ніч була темна й сира; ледве чутна вільгість падала згори. Вогнища неяскраво горіли поблизу, у французькій гвардії, і далеко крізь дим блищали по російській лінії. Скрізь було тихо, і ясно було чути шурхіт і тупіт руху французьких військ, які почали ви[^]е займати позиції.

Наполеон пройшовся перед наметом, подивився на вогні і прислухався" до тупоту. Проходячи повз високого гвардійця в кошлатій шапці, що стояв вартовим біля його намету і, як чорний стовп, витягнувся, як тільки з'явився імператор,— зупинився навпроти нього.

— З якого року на службі? — спитав він з тією звичною афе-

1 Наше тіло є машина для життя. Воно для цього створено. Дайте спокій життю в ньому, хай життя само захищається, воно більше зробить само одно, ніж тоді, коли ви йому заважатимете ліками. Наше тіло схоже на годинник, який повинен іти певний час; годинникар не може відкрити його і лише напмацки і з зав'язаними очима може керувати ним. Наше тіло є машина для життя.

2 — Та й годі.

3 — Завтра ми матимемо справу з Кутузовим!

ктацією грубої і привітної войовничості, з якою він завжди обходився з солдатами. Солдат відповів йому.

— А h! un des vieux! Одержали рис у полк?

— Одержали, ваша величність.

Наполеон кивнув головою і відійшов від нього.

О пів на шосту Наполеон верхи їхав до села Шевардіно.

Починало розвиднятися, небо розчистило, лише одна хмара лежала на сході. Покинуті вогнища догоряли у слабкому сьайві ранку.

Праворуч розітнувся густий самотній гарматний постріл, пролинув і завмер серед

загальної тиші. Минуло кілька хвилин. Пролунав другий, третій постріл, загойдалось повітря; четвертий, п'ятий розляглися близько й урочисто десь з правого боку.

Ще не відзвучали перші постріли, як залунали нові, ще і ще* зливаючись і перебиваючи один одного.

Наполеон під'їхав з почтом до Шевардінського редуту і зліз з коня. Гра почалася.

XXX

Повернувшись від князя Андрія до Горок, П'єр, наказавші? берейторові підготувати коней і рано-вранці розбудити його, зараз же заснув за перегородкою, в куточку, яким Борис поступився йому.

Коли П'єр зовсім прокинувся другого ранку, в хаті вже нікого не було. Шибки деренчали в маленьких вікнах. Берейтор стояв, розштовхуючи його.

— Ваше сіятельство, ваше сіятельство, ваше сіятельство...— наполегливо, не дивлячись на П'єра і, видно, втративши надію розбудити його, розгойдуючи його за плече, примовляв берейтор.

— Що? Почалось? Пора? — заговорив П'єр, прокинувшись.

— Зволите чути пальбу,— сказав берейтор, відставний солдат,— уже всі пани повиходили, самі ясновельможні давно проїхали.

П'єр поспішно одягнувся і вибіг на ґанок. Надворі було ясно, свіжо, росисто і весело. Сонце, щойно вийшовши з-за хмари, яка васлоняла його, бризнуло до половини переламаними хмарою променями через покрівлі протилежної вулиці на вкритий росою пил дороги, на стіни хат, на вікна паркана і на П'єрових коней, що стояли біля хати. Гуркіт гармат ясніше чутно було надворі. Вулицею промчав риссю ад'ютант з козаком.

— Пора, графе, пора! — прокричав ад'ютант.

Сказавши вести за ним коня, П'єр пішов вулицею до кургана.

і — А! зі стариків!

з якого він вчора дивився на поле бою. На кургані цьому була юрма військових і чутно було французьку мову штабних і виднілася голова Кутузова з його білим з червоною околичкою кашкетом і сивою потилицею, що потонула в плечах. Кутузов дивився в трубу вперед вздовж великого шляху.

Зійшовши по східцях на курган, П'єр глянув перед собою і завмер від захоплення красою видовища. Це була та сама панорама, якою він милувався вчора з цього кургана; але тепер уся ця місцевість була вкрита військами і димами пострілів, і скісні промені яскравого сонця, що піднімалося ззаду, ліворуч від П'єра, кидали на неї в чистому вранішньому повітрі пронизуюче з золотим та рожевим відтінком сяйво і темні, довгі тіні. Далекі ліси, наче вирізьблені з якогось коштовного жовтозеленого каменя, завершуючи панораму, виднілись своєю гнутою лінією верховіття на обрії, і між ними за Валуєвим прорізувався великий Смоленський шлях, увесь вкритий військами. Ближче до кургана блищали золоті лани та переліски. Скрізь спереду, праворуч і ліворуч — видно було війська. Все це було сповнене життя, величне і несподіване; але що найбільш вразило П'єра,— це вигляд самого поля бою, Бородіна і

видолинку над Колочею по обидва боки її.

Над Колочею, в Бородіні і обабіч його, особливо ліворуч, там, де в багнистих берегах Война впадає в Колочу, стояв туман, який тане, розпливається і просвічує від яскравого сонця і чарівно забарвлює і окреслює все, що видно крізь нього. До цього туману приєднувався дим пострілів, і по цьому* туману і диму скрізь перебігали блискавки вранішнього саява — то по воді, то по росі, то по багнетах військ, які юрмилися по берегах і в Бородіні. Крізь туман цей видно було білу церкву, де-не-де покрівлі хат у Бородіні, де-не-де суцільні маси солдатів, де-не-де зелені ящики, гармати. І все це рухалось або справляло враження, що рухається, бо туман і дим тяглись по всьому цьому простору. Як у цій місцевості низів біля Бородіна, вкритих туманом, так і поза ним, вище і особливо лівіше по всій лінії, по лісах, по полях, у низах, на вершинах висот зароджувались безперестану самі собою з нічого гарматні, то поодинокі, то гуртові, то рідкі, то часті клуби димів, які, розпухаючи, розростаючись, клубочучись, зливаючись, виднілися по всьому цьому простору.

Ці дими пострілів і, чудно сказати, звуки їх надавали найбільшій краси видовищу.

Пуфф! — раптом виникав, граючи ліловим, сірим та молочно-білим кольорами круглий, густий дим, і бумм! — лунав через секунду звук цього диму.

"Пуф-пуф" — піднімались два дими, штовхаючись і зливаючись; і "бум-бум" — підтверджували звуки те, що бачило око.

П'єр оглядався на перший дим, який він залишив округлим щільним м'ячиком, і вже на місці його були кулі диму, що тяглися вбік, і пуф... (з зупинкою) пуф-пуф — зароджувались ще три, ще чотири; і на кожен, з такими ж проміжками, бум... бум-бум-бум — відповідали красиві, тверді, певні звуки. Здавалося, то що дими ці бігли, то що вони стояли, і повз них бігли ліси, лани та блискучі багнети. З лівого боку, по полях і кущах, безперестанно зароджувались ці великі дими зі своїм урочистим відгомонам; і ще ближче, по низах і лісах, спалахували, не встигаючи округлитися, маленькі димки рушниць і так само давали свій маленький відгомін. Трах-та-та-тах — тріскотіли рушниці хоч і часто, але неправильно і вбого в порівнянні з гарматними пострілами.

Г'єру захотілося бути там, де були ці дими, ці блискучі багнети, цей рух, ці звуки. Він оглянувся на Кутузова і на його почет, щоб звірити своє враження з враженням інших. Усі так само, як і він, і, як йому здавалося, з таким самим почуттям дивилися вперед, на поле бою. На всіх обличчях світилася тепер та прихована теплота (*chaleur latente*) почуття, яку П'єр помічав учора і яку він зрозумів цілковито після своєї розмови з князем Андрієм.

— їдь, голубчику, їдь, Христос з тобою,— казав Кутузов, не зводячи очей з поля бою, до генерала, що стояв біля нього.

Вислухавши наказ, генерал цей пройшов повз П'єра до спуску з кургана.

— До переправи! — холодно й суворо сказав генерал у відповідь на запитання одного з штабних, куди він їде.

"І я, і я",— подумав П'єр і пішов у тому ж напрямі, за генералом.

Генерал сідав на коня, якого підвів йому козак. П'єр підійшов до свого берейтора,

що тримав коней. Спитавши, який смирніший, П'єр виліз на коня, схопився за гриву, притиснув закаблуки коневі до живота, вивернувши ноги, і, почувавши, що окуляри його спадають і що він не може відняти рук від гриви та поводів, поскакав за генералом, викликаючи усмішки у штабних, які з кургана дивились на нього.

XXXI

Генерал, за яким їхав П'єр, спустившись з гори, круто повернув ліворуч, і П'єр, загубивши його з очей, влетів у лави піхотних солдатів, що йшли попереду його. Він намагався виїхати з них то вперед, то ліворуч, то праворуч; але скрізь були солдати, з однаково заклопотаними обличчями, зайняті якоюсь невидною, але, певне, важливою справою. Всі однаково незадоволено-запитливим поглядом дивились на цього товстого чоловіка в білому капелюсі, який невідомо для чого топче їх своїм конем.

— Чого їздить посеред батальйону! — крикнув на нього один. Другий штовхнув прикладом його коня, кінь шарахнув, і П'єр, припавши до луки і ледве стримуючи його, виїхав перед солдатів, де було просторо.

Перед ним був міст, а біля мосту, стріляючи, стояли ще якісь солдати. П'єр під'їхав до них. Сам того не знаючи, П'єр заїхав до мосту через Колочу, який був між Горками і Бородіном і який у першій дії бою атакували (захопивши Бородіно) французи. П'єр бачив, що перед ним був міст і що з обох боків мосту і на луці, в тих покосах трави, які він помітив учора, в диму щось робили солдати; незважаючи на неугавну стрілянину, що точилася в цьому місці, він зовсім не думав, що тут якраз і було поле бою. Він не чув звуків куль, які вищали з усіх боків, і снарядів, які перелітали через нього, не бачив ворога, що був на тому боці річки, і довго не бачив убитих та поранених, хоч багато їх падало недалеко від нього. З усмішкою, що не сходила з його обличчя, він оглядався круг себе.

— Чого їздить оцей перед лінією? — знову крикнув на нього хтось.

— Ліворуч, праворуч візьми,— кричали до нього.

П'єр узяв праворуч і несподівано з'їхався із знайомим йому ад'ютантом генерала Раєвського. Ад'ютант цей сердито глянув на П'єра, очевидно, збираючись теж крикнути на нього, але, впізнавши його, кивнув йому головою.

— Ви чого тут? — спитав він і поїхав далі.

П'єр, почувавши себе не на своєму місці і без діла, боячись знову стати на заваді кому-небудь, поїхав за ад'ютантом.

— Це тут що таке? Можна мені з вами? — спитав він.

— Зараз, зараз,— відповів ад'ютант і, під'їхавши до товстого полковника, який стояв на луці, щось переказав йому і тоді вже звернувся до П'єра.

— Ви чого сюди потрапили, графе? — спитав він, усміхаючись.— Усе цікавитесь?

— Так, так,— сказав П'єр. Але ад'ютант, повернувши коня, їхав далі.

— Тут ще хвалити бога,— сказав ад'ютант,— а на лівому фланзі у Багратіона страшенна жарня точиться.

— Невже? — спитав П'єр.— Це де саме?

— Та от їдьте зі мною на курган, від нас видно. А в нас на батареї ще стерпно,—

сказав ад'ютант.— То як, їдете?

— Так, я з вами,— сказав П'єр, дивлячись круг себе і відшукуючи очима свого берейтора. Тепер тільки вперше П'єр побачив поранених, які брели пішки і яких несли на ношах. На тій самій луці з пахучими покосами сіна, де він проїжджав учора, впоперек покосів, неприродно підігнувши голову без ківера, що валявся тут-таки, нерухомо лежав солдат.— А цього чому не підібрали? — почав був П'єр; але побачивши строге обличчя ад'ютанта, що оглянувся в той самий, бік,, він замовк.

П'єр не знайшов свого берейтопа і разом з ад'ютантом низом зіїхав по видолинку до Кургана Раєвського. П'єрів кінь відставав від ад'ютантового і рівномірно струшував його.

— Ви, графе, видно, не звикли верхи їздити? — спитав ад'ютант.

— Ні, нічого, але чогось він стрибає дуже,— здивовано сказав П'єр.

— Еє!.. та його ж поранено,— сказав ад'ютант,— права передня, вище коліна. Куля, мабуть. Поздоровляю, графе,— сказав він,— le baptême de feu¹.

Проїхавши в диму через шостий корпус, позад висунутої вперед артилерії, яка стріляла, оглушуючи своїми пострілами, вони приїхали до невеликого лісу. В лісі було холоднувато, тихо і пахло осінню. П'єр і ад'ютант позлазили з коней і пішки зійшли на гору.

— Тут генерал?—спитав ад'ютант, підходячи до Кургана.

— Щойно були, поїхали сюди,— показуючи праворуч, відповіли йому.

Ад'ютант оглянувся на П'єра, ніби не знаючи, що йому тепер робити з ним.

— Не турбуйтеся,— сказав П'єр.— Я піду на курган, можна?

— Так, підіть, звідти все видно і не так небезпечно. А я заїду за вами.

П'єр пішов на батарею, а ад'ютант поїхав далі. Більше вони не бачились, і вже значно пізніше П'єр почув, що цьому ад'ютантові того дня відірвало руку.

Курган, на який зійшов П'єр, був тим славнозвісним (потім відомим у росіян під іменем курганної батареї, або батареї Раєвського, а у французів під іменем la grande redoute, la fatale redoute, la redoute du centre)² місцем, навколо якого покладено десятки тисяч людей і яке французи вважали за найважливіший пункт позиції.

Редутом цим був курган, на якому з трьох боків було виконано рови. В обкопаному ровами місці стояли і стріляли десять гармат, виставлених у отвори валів.

В лінію з курганом обабіч стояли гармати; вони теж безперестану стріляли. Трохи позаду гармат стояли піхотні війська. Входячи на цей курган, П'єр зовсім не думав, що це, обкопане невеликими ровами місце, на якому стояло і стріляло кілька гармат, було найважливішим місцем бою.

П'єру, навпаки, здавалося, що це місце (саме тому, що він ♦був на ньому) було одним з найнезначніших місць бою.

Зійшовши на курган, П'єр сів у кінці рову, що тягнувся круг батареї, і неусвідомлено-радісно усміхаючись, дивився на те, Що робилось навколо нього. Зрідка П'єр все з тією ж усмішкою

1 хрещення вогнем.

* великого редуту, фатального редуту, центрального редуту

вставав і, пильнуючи, щоб не заважати солдатам, які, раз у раз пробігаючи повз нього з сумками та зарядами, заряджали і наочували гармати,— проходжувався по батареї. Гармати цієї батареї безперестанно одна за одною стріляли, оглушуючи своїми звуками і застилаючи всю околицю порохом димом.

На протилежність тій моторошності, що почувалась між піхотними солдатами прикриття, тут, на батареї, де невелика кількість людей, заклопотаних справою, була обмежена, відокремлена від інших ровом,— тут почувалась однакова і спільна для всіх, ніби сімейна жвавість.

Поява невійськової постаті П'єра в білому капелюсі спочатку неприємно вразила цих людей. Солдати, проходячи повз нього, здивовано і навіть злякано косились на його постать. Старший артилерійський офіцер, високий, з довгими ногами, рябий чоловік, наче для того, щоб подивитись на дію крайньої гармати, підійшов до П'єра і з цікавістю глянув на нього.

Молоденький кругловидий офіцерик, ще зовсім дитина, очевидно щойно випущений з корпусу, командуючи вельми старанно дорученими йому двома гарматами, строго звернувся до П'єра.

— Добродію, дозвольте попросити вас з дороги,— сказав він,— тут не можна.

Солдати осудливо похитували головами, дивлячись на П'єра. Але коли всі переконалися, що цей чоловік у білому капелюсі не тільки не робить нічого поганого, а смирно сидить на укосі валу або, несміливо усміхаючись, чомно даючи дорогу солдатам, проходжується по батареї під пострілами так само спокійно, як по бульвару, тоді потроху почуття недоброзичливого подиву до нього стало переходити в привітну і жартівливу турботу, подібну до тієї, яку солдати виявляють до своїх тварин: собак, півнів, цапів і взагалі тварин, що живуть при військових командах. Солдати ці зараз же в думці прийняли П'єра в свою сім'ю, присвоїли і дали йому прізвисько; "наш пан" прозвали його і, розмовляючи про нього, лагідно сміялись між собою.

Одно ядро копирснуло землю за два кроки від П'єра. Він, обчищаючи з одягу розбризану ядром землю і усміхаючись, оглянувся круг себе.

— І як це ви не боїтесь, пане, право слово!— звернувся до П'єра червонопикий широкий солдат, вишкіряючи міцні білі зуби.

— А ти хіба боїшся?—спитав П'єр.

— А то як же?— відповів солдат.— Вона ж не милує. Вона чвакне, то кишки вилізуть. Не можна не боятись,— сказав він сміючись.

Кілька солдатів з веселими і привітними обличчями зупинились біля П'єра. Вони наче не чекали, щоб він говорив, як усі, і, зробивши це відкриття, зраділи.

— Наше діло солдатське. А ось пан — це дивно. Оце-то пан!

— По місцях!— крикнув молоденький офіцер на солдатів, що зібралися круг П'єра. Цей молоденький офіцер, як видно, виконував обов'язки по своїй посаді вперше або вдруге і тому особливо чітко і формено обходився з солдатами і начальником.

Розкотиста пальба гармат і рушниць посилювалась по всьому полі, особливо з

лівого боку, там, де були флеші Багратіона, але з-за диму пострілів з того місця, де був П'єр, не можна було розібрати майже нічого. До того ж, спостереження за тим, ніби сімейним (відокремленим від усіх інших) гуртком людей, що був на батареї, забирали всю П'єрову увагу. Перше його неу-свідомлено-радісне збудження, викликане виглядом і звуками поля бою, змінилось тепер, особливо після того, як він побачив цього солдата, що лежав на луці, іншим почуттям. Сидячи тепер на укосі рову, він спостерігав обличчя людей круг себе.

До десятої години вже чоловік двадцять винесли з батареї; дві гармати було розбито, і дедалі частіше на батарею влучали снаряди і залітали із дзижчанням і свистом далекі кулі. Але люди, які були на батареї, наче не помічали цього; з усіх боків чутно було веселий гоміт і жарти.

— Начинка! — вигукував солдат, почувши свист гранати, що наближалась до батареї.— Не сюди! До піхотних! — з реготом додавав другий, помітивши, що граната перелетіла і влучила в ряди прикриття.

— Що, знайома? — сміявся другий солдат з селянина, який присів, коли пролітало ядро.

Кілька солдатів зібралось біля валу, розглядаючи те, що робилося спереду.

— І цеп зняли; бачиш, назад пройшли,— говорили вони, показуючи через вал.

— За своїм ділом дивися,— крикнув на них старий унтер-офіцер.— Назад пройшли, значить ззаду діло є.— І унтер-офіцер, узявши за плече одного з солдатів, штовхнув його коліном. Залунав регіт.

— До п'ятої гармати накочуй!— викрикували з одного боку.

— Разом, дружніше, по-бурлацькому,— лунали веселі вигуки тих, що змінювали гармату.

— Ай, нашому панові мало капелюшка не збила,— показуючи зуби, сміявся з П'єра червонопикий жартівник.— Ех, 'недоладне,— докірливо додав він про ядро, що влучило в колесо і в ногу солдатів.

— Ну ви, лисиці!— сміявся другий, дивлячись, як вигинаються ополченці, входячи на батарею за пораненим.

— Хіба не смачна каша? Ах, гави, заколіли! — кричали на ополченців, які зам'ялися перед солдатом з одірваною ногою.

— Тее-то як його, хлопче,— передражнявали селян.— Страх не люблять!

П'єр помічав, що кожного разу, після того, як ядро влучало, після кожної втрати дедалі більш розгорялася загальна жвавість.

Як з наступаючої грозової хмари, частіше і частіше, світліше і світліше спалахували на обличчях усіх цих людей (наче на відсіч тому, що відбувається) блискавки прихованого, чимраз яскравішого вогню.

П'єр не дивився вперед на поле бою і не цікавився, що там робилось: він увесь був захоплений спогляданням цього, дедалі яскравішого вогню, який так само (він почував) розгорявся і в його душі.

О десятій годині піхотні солдати, що були перед батареєю в рущах і по річці

Каменці, відступили. З батареї видно було, як вони пробігали назад повз неї, несучи на рушницях поранених. Якийсь генерал з почтом увійшов на курган і, поговоривши з полковником, сердито подивившись на П'єра, зійшов знову вниз і наказав піхоті прикриття, що стояла позад батареї, лягти, щоб менш наражатися на постріли. Слідом за цим у рядах піхоти, праворуч від батареї, залунав барабан, командні вигуки, і з батареї видно було, як лави піхоти рушили вперед.

П'єр дивився через вал. Одно обличчя особливо впало йому в око. Це був офіцер, який з блідим молодим обличчям ішов задки, несучи опущену шпагу і неспокійно оглядаючись.

Лави піхотних солдатів зникли в диму, розлігся їх протяглий крик і часта рушнична стрільба. Через кілька хвилин юрми поранених і нош пройшли звідти. На батарею ще частіше стали влучати снаряди. Кілька чоловік лежали незабрані. Коло гармат метушливіше і жвавіше рухались солдати. Ніхто вже не звертав уваги на П'єра. Разів зо два на нього сердито крикнули за те, що він був на дорозі. Старший офіцер з насупленим обличчям великими, швидкими кроками переходив від однієї гармати до другої. Молоденький офіцерик, ще більш розрум'янившись, ще старанніше командував солдатами. Солдати подавали заряди, оберталися, заряджали і робили своє діло з напруженою бравістю. Вони на ходу підстрибували, як на пружинах.

Грозова хмара насунулась, і яскраво в усіх обличчях горів той вогонь, за розгорянням якого стежив П'єр. Він стояв коло старшого офіцера. Молоденький офіцерик підбіг, тримаючи руку біля ківера, до старшого.

— Маю честь доповісти, пане полковнику, зарядів є тільки вісім, чи накажете продовжувати вогонь?—спитав він.

— Картеч!— не відповідаючи, вигукнув старший офіцер, дивлячись через вал.

Раптом щось сталося; офіцерик ахнув і, скрутившись, сів на землю, як на льоту підстрелена пташка. Усе стало химерним, неясним і похмурим у П'єрових очах.

Одно за одним свистіли ядра і били у бруствер, у солдатів, у гармати. П'єр, який перше не чув цих звуків, тепер чув лише ці звуки. Збоку від батареї, праворуч, кричачи "ура", бігли солдати не вперед, а назад, як здалося П'єру.

Ядро вдарило у самий край валу, перед яким стояв П'єр, зсипало землю, і в очах його мигнув чорний м'ячик, і в ту ж мить ляснуло у щось. Ополченці, щойно ввійшовши на батарею, побігли назад.

— Усі картеччю!— вигукував офіцер.

Унтер-офіцер підбіг до старшого офіцера і зляканим шепотом (як за обідом дворецький повідомляє господаря, що нема більше загаданого вина) сказав, що зарядів більше нема.

— Розбійники, що роблять!— вигукнув офіцер, обертаючись до П'єра. Обличчя старшого офіцера було червоне і пітне, нахмурені очі блищали.— Біжи до резервів, приводь ящики!— крикнув він, сердито обминаючи поглядом П'єра і звертаючись до свого солдата.

— Я піду,— сказав П'єр.

Офіцер, не відповідаючи йому, великими кроками пішов у другий бік.

— Не стріляти!.. Вичікуй! — вигукував він.

Солдат, якому наказано було йти за снарядами, зіткнувся з П'єром.

— Ех, пане, не місце тобі тут, — сказав він і побіг донизу. П'єр побіг за солдатом, обминаючи те місце, на якому сидів молоденький офіцерик.

Одно, друге, третє ядро пролетіло над ним, гупало спереду, з боків, ззаду. П'єр збіг униз. "Куди я?" — раптом згадав він, уже підбігаючи до зелених ящиків. Він зупинився, вагаючись, йти йому назад чи вперед. Раптом страшний поштовх відкинув його назад, на землю. В ту ж мить блиск великого вогню освітив його і в ту ж мить пролунав, задзвенівши у вухах, оглушливий грім, тріск і свист.

П'єр, опритомнівши, сидів на заду, спираючись руками в землю; ящика, біля якого він був, не було; валялись лише зелені посмалені дошки та ганчірки на випаленій траві, і кінь, метляючи уламками голобель, промчав від нього, а другий, так само, як і П'єр, лежав на землі і пронизливо, протягло верещав.

XXXII

П'єр, не тямлячи себе від страху, схопився й побіг назад на батарею, як у єдиний захисток від усіх навколишніх страхіть.

У той час, як П'єр входив у окоп, він помітив, що на батареї пострілів не чути, але якісь люди щось роблять там. П'єр не встиг розібрати, що то були за люди. Він побачив старшого полковника, який задом до нього лежав на валу, наче розглядаючи щось унизу, і бачив одного солдата, якого помітив раніш і який тепер, пориваючись вперед від людей, що тримали його за руку, кричав "братці!", і бачив ще щось чудне.

Але він не встиг ще зміркувати, що полковник був забитий, що кричав "братці!" полонений, що на очах у нього було заколено багнетом у спину другого солдата. Тільки-но він вбіг у окоп, як худорлявий, жовтий, з пітним обличчям чоловік у синьому мундирі, зі шпагою в руці, налетів на нього, щось вигукуючи. П'єр, інстинктивно обороняючись від поїтовху, тому що вони, не бачивши, розбіглися один проти одного, виставив руки і схопив цього чоловіка (це був французький офіцер) однією рукою за плече, другою за горло. Офіцер випустив шпагу і схопив П'єра за барки.

Кілька секунд обидва вони зляканими очима дивилися на чужі одно одному обличчя і обидва розгубилися, не знаючи, що вони зробили і що їм робити. "Чи мене взято в полон, чи я взяв у полон його?" — думав кожний з них. Але, очевидно, французький офіцер більш схилився до думки, що в полон взято його, бо дужа П'єрова рука, спонукувана мимовільним страхом, все міцніше і міцніше стискала йому горло. Француз щось хотів сказати, як раптом над самими головами в них низько і страшно просвистіло ядро, і П'єру здалося, що голову французького офіцера одірвало: так швидко він пригнув її.

П'єр теж нагнув голову і розняв руки. Не думаючи більш про те, хто кого взяв у полон, француз побіг назад на батарею, а П'єр — з гори, спотикаючись на вбитих і поранених, які, здавалось йому, ловлять його за ноги. Але не встиг він спуститися вниз,

як побачив, що назустріч йому біжать густі юрми російських солдатів; вони, падаючи, спотикаючись і кричачи, весело і бурхливо бігли на батарею. (Це була та атака, яку приписував собі Єрмолов, кажучи, що тільки з його хоробрістю і щастям можливо було зробити цей подвиг; та атака, в якій він нібито кидав на курган георгіївські 'хрести, що були в нього у кишені.)

Французи, які захопили батарею, втекли. Наші війська з вигуками "ура" так далеко за батарею погнали французів, що трудно було зупинити їх.

З батареї звели полонених, між ними пораненого французького генерала, якого оточили офіцери. Юрми поранених, знайомих і незнайомих П'єру, росіян і французів, із спотвореними стражданням обличчями, ішли, повзли і на ношах пересувалися з батареї. П'єр зійшов на курган, де він провів понад годину часу, і з того сімейного гуртка, що прийняв його до себе, він не знайшов нікого. Багато було тут мертвих, незнайомих йому. Але деяких він впізнав. Молоденький офіцерик сидів, так само скрутившись, біля краю валу в калюжі крові. Червонопикий солдат ще сіпався, але його не забирали.

П'єр побіг униз.

"Ні, тепер вони облишать це, тепер вони жахнуться з того, що вони зробили!" — думав П'єр, без мети простуючи за юрмами нош, що просувалися з поля бою.

Та сонце, заслонене димом, стояло ще високо, і спереду, і особливо ліворуч біля Семеновського кипіло щось у диму, і гуркіт пострілів, стрілянина та канонада не тільки не послаблювались, але й посилювались до шаленства, наче людина, надриваючись, кричить з усієї сили.

XXXIII

Головна дія Бородінського бою відбулася на місцевості в тисячу сажнів між Бородіном і флешами Багратіона. {Поза цією місцевістю з одного боку росіяни зробили опівдні демонстрацію кавалерією Уварова, з другого боку, за Утицею, було зіткнення Понятовського з Тучковим; але це були дві окремі дії, мляві в порівнянні з тим, що відбувалося на середині поля бою.) На полі між Бородіном і флешами, під лісом, на відкритому і видному з обох боків місці відбулася головна дія битви, дуже просто й немудро.

Бій почався канонадою з обох боків з декількох сот гармат.

Потім, коли дим застелив усе поле, в цьому диму рушили (зі сторони французів) з правого боку дві дивізії, Дессе і Компана, на флеші, і з лівого — полки віце-короля на Бородіно.

Від ІПевардінського редуту, на якому стояв Наполеон, флеші були на відстані версти, а Бородіно — більш як за дві версти відстані по прямій лінії, і тому Наполеон не міг бачити того, що відбувалося там, тим більш, що дим, зливаючись з туманом, оповивав усю місцевість. Солдатів дивізії Дессе, скерованих на флеші, було видно лише доти, поки вони не спустилися до яру, що відділяв їх від флешей. Тільки-но вони спустилися в яр, дим пострілів гарматних і рушничних на флешах став такий густий, що встелив весь укїс тієї сторони яру. Крізь дим мигало там щось чорне — певне, люди,

й іноді блискали багнети. Але просувались вони, чи стояли, були то французи, чи росіяни, не можна було розібрати з Шевардінського редуту.

•Сонце зійшло ясно і скісним промінням било просто в обличчя Наполеону, який дивився з-під руки на флеші. Дим стелився поперед флеші, і то здавалося, що рухається дим, то здавалося, що рухаються війська. Іноді чутно було з-за пострілів галас людей, але не можна було добрати, що вони там роблять.

Наполеон, стоячи на кургані, дивився в трубу, і в маленьке кружало труби він бачив дим і людей, іноді своїх, іноді росіян; але де було те, що він бачив, він не знав, коли дивився знову простим оком.

Він зійшов з кургана і став ходити перед ним туди й сюди. Зрідка він зупинявся, прислухався до пострілів і вглядався в поле бою.

Не тільки з того місця внизу, де він стояв, не тільки з кургана, на якому стояли тепер деякі його генерали, але і з оаіх флешей, на яких перебували тепер разом і навперемінно то російські, то французькі, мертві, поранені і живі, злякані чи збожеволілі солдати, не можна було розібрати, що робиться на цьому місці. Протягом декількох годин на цьому місці, серед безугавної стрілянини рушничної і гарматної, з'являлись то лише російські, то лише французькі, то піхотні, то кавалерійські солдати; з'являлися, падали, стріляли, стикалися, не знаючи, що робити один з одним, кричали і тікали назад.

З поля бою раз у раз прилітали до Наполеона його послані ад'ютанти та ординарці його маршалів з повідомленнями про перебіг бою; але всі ці повідомлення були неправильні: і тому, що в запалі бою неможливо сказати, що відбувається в цю хвилину, і тому, що багато хто з ад'ютантів не доїжджав до справжнього місця бою, а передавав те, що він чув від інших; і ще тому, що поки проїжджав ад'ютант ті дві-три версти, які відділяли його від Наполеона, обставини змінювались, і звістка, яку він віз, уже ставала неправдивою. Так від віце-короля примчав ад'ютант з вісткою, що Бородіно захоплено і міст на Кол очі — в руках французів. Ад'ютант питав Наполеона, чи накаже він переходити військам. Наполеон наказав вишикуватись на тому боці і чекати; але не тільки в той час, як Наполеон давав цей наказ, а навіть тоді, коли ад'ютант ще тільки від'їхав від Бородіна, міст уже відбили і спалили росіяни в тій самій сутичці, що в ній брав участь П'єр на самому початку бою.

Ад'ютант з блідим, зляканим обличчям, примчавши з флешей, доніс Наполеону, що атаку відбито і що Компана поранено і Даву загинув, а тимчасом флеші захопила інша частина військ у той час, як ад'ютантові казали, що французів відбито, і Даву був живий, лише трохи контужений. Зважаючи на такі неминучо неправдиві донесення, Наполеон робив свої розпорядження, які або вже були виконані до того, як він давав їх, або ж не могли бути виконані і ніхто їх не виконував.

Маршали та генерали, перебуваючи на близькій відстані від поля бою, але татс само, як і Наполеон, не беручи участі в самому бою і лише зрідка заїжджаючи під кулі, робили, не питаючи Наполеона, свої розпорядження і давали свої накази про те, куди і звідки стріляти і куди мчати кінним, і куди бігти пішим солдатам. Але навіть і їх

розпорядження, так само як розпорядження Наполеона, у найменшій мірі і рідко виконувались. Здебільшого виходило протилежне тому, що вони наказували. Солдати, яким веліли йти вперед, потрапивши під картечний постріл, тікали назад; солдати, яким веліли стояти на місці, раптом, побачивши навпроти себе росіян, що несподівано з'явилися, іноді втікали назад, іноді кидалися вперед, і кіннота летіла без наказу наздоганяти росіян, які тікали. Так два полки кавалерії помчали через Семеновський яр і тільки-но виїхали на гору, повернулись і щодуху полетіли назад. Так само рухались і піхотні солдати, іноді забігаючи зовсім не туди, куди їм наказано було. Усі розпорядження про те, куди і коли просунути гармати, коли послати піших солдатів — стріляти, коли кінних — топтати піших росіян,— усі ці розпорядження робили найближчі начальники частин, які були в рядах, не питаючи навіть Нея, Даву і Мюрата, не тільки Наполеона. Вони не боялися покарання за невиконання наказу чи за самовільне розпорядження, бо в бою справа стосується найдорожчого для людини — власного життя, й іноді здається, що врятування полягає у втечі назад, іноді — в бігу вперед, і відповідно до настрою хвилини поводитись ці люди, перебуваючи в самому вирі бою. А по суті всі ці порухи вперед і назад не полегшували і не змінювали становища військ. Усі їхні набігання і наскокування одних на одних майже не завдавали їм шкоди, а шкоду, смерть і каліцтва несли ядра і кулі, що літали скрізь по тій місцевості, на якій металась ці люди. Тільки-но ці люди виходили з тієї місцевості, по якій літали ядра та кулі, як їх зараз же начальники, що стояли ззаду, формували, підкоряли дисципліні і під впливом цієї дисципліни вводили знову в царину вогню, в якій вони знову (під впливом страху смерті) втрачали дисципліну і металась відповідно до випадкового настрою юрми.

XXXIV

Генерали Наполеона — Даву, Ней і Мюрат, перебуваючи поблизу цієї царини вогню і навіть іноді заїжджаючи в неї, кілька разів вводили в цю царину вогню струнки і величезні маси військ. Але всупереч тому, що незмінно відбувалося в усіх попередніх боях, замість очікуваної звістки про втечу ворога, струнки маси військ поверталися звідти безладними, зляканими юрмами. Вони знову впорядковували їх, але людей ставало дедалі менше. Опівдні Мюрат послав до Наполеона свого ад'ютанта, вимагаючи підкріплення.

Наполеон сидів під курганом і пив пунш, коли до нього примчав ад'ютант Мюрата з запевненням, що росіяни будуть розбиті, якщо його величність дасть ще дивізію.

— Підкріплення? — сказав Наполеон з суворим подивом, ніби не розуміючи його слів і дивлячись на вродливого хлопця-ад'ю-танта з довгим завитим чорним волоссям (так само, як носив зачіску Мюрат). "Підкріплення! — подумав Наполеон. — Якого вони просять підкріплення, коли в них у руках половина армії, спрямованої на слабе, неукріплене крило росіян!"

— Dites au roi de Naples, — суворо сказав Наполеон, — qu'il n'est pas midi et que je ne vois pas encore clair sur mon échiquier. Allez...¹

1 — Скажіть неаполітанському королеві, що те нема полудня і що я ще не досить

ясно бачу положення шахів. Ідіть...

Вродливий хлопець-ад'ютант з довгим волоссям, не опускаючи руки від капелюха, важко зітхнувши, помчав знову туди, де вбивали людей.

Наполеон встав і, підкликавши Коленкура та Берт'є, став розмовляти з ними про справи, що не стосувалися бою.

Серед розмови, яка починала цікавити Наполеона, очі Берт'є повернулись на генерала з почтом, який на спітнілому коні мчав до Кургана. Це був Бельяр. Він, злізши з коня, швидкими кроками підійшов до імператора і сміливо й голосно почав доводити доконечну потребу підкріплень. Він клявся честю, що росіяни загинуть, якщо імператор дасть ще дивізію.

Наполеон знизав плечима і, нічого не відповівши, продовжував свою прогулянку. Бельяр голосно і жваво став говорити з генералами почту, які оточили його.

— Ви дуже запальні, Бельяр,— сказав Наполеон, знову підходячи до прибулого генерала.— Легко помилитися в запалі, їдьте і подивіться, і тоді приїжджайте до мене.

Не встиг ще Бельяр зникнути з очей, як з другого боку примчав новий посланець з поля бою.— *Eh bien, qu'est ce qu'il y a?* 1 — спитав Наполеон тоном людини, роздратованої безперестанними перешкодами.

— *Sire, le prince...* 2 — почав ад'ютант.

— Просить підкріплення?—з гнівним жестом промовив Наполеон. Ад'ютант ствердно нахилив голову і став доповідати; та імператор одвернувся від нього, зробив два кроки, зупинився, вернувся назад і підкликав Берт'є.— Треба дати резерви,— сказав він, злегка розводячи руками.— Кого послати туди, як ви гадаєте?— звернувся він до Берт'є, до цього *oison que j'ai fait aigle* 3, як він згодом називав його.

— Государю, послати дивізію Клапареда? — сказав Берт'є, знаючи напам'ять усі дивізії, полки та батальйони.

Наполеон ствердно кивнув головою.

Ад'ютант помчав до дивізії Клапареда. І через кілька хвилин молода гвардія, що стояла позад Кургана, рушила з* свого місця. Наполеон мовчки дивився в цьому напрямі.

— Ні,— звернувся він раптом до Берт'є,— я не можу послати Клапареда. Пошліть дивізію Фріана,— сказав він.

Хоч не було ніякої причини, щоб замість дивізії Клапареда послати дивізію Фріана, і навіть була очевидна незручність і за-гайка в тому, щоб зупинити тепер Клапареда і посилати Фріана, але наказ було точно виконано. Наполеон не бачив того, що він відносно своїх військ грав роль лікаря, який заважає своїми ліками,— а цю роль він так правильно розумів і осуджував.

1 — Ну, що там ще?

2 — Государю, герцог...

3 гусеняти, якого я зробив орлом.

Дивізія Фріана, так само, як і інші, зникла в диму поля бою. З різних боків усе прилітали ад'ютанти і всі, ніби змовившись, говорили те саме. Всі просили підкріплення,

усі казали, що росіяни держаться на своїх місцях і роблять *un feu d'enfer*¹, від якого тане французьке військо.

Наполеон сидів у задумі на складаному стільці.

Не ївши з ранку, *m-r de Beausset*, який любив мандрувати, підійшов до імператора і насмілювався шанобливо запропонувати його величності поснідати.

— Сподіваюсь, тепер уже я можу поздоровити вашу величність з перемогою,— сказав він.

Наполеон мовчки заперечливо похитав головою. Гадаючи, що заперечення стосується перемоги, а не сніданку, *гп-г de Beausset* дозволив собі грайливо-шанобливо зауважити, що нема на світі причин, які могли б перешкодити снідати, коли можна це зробити.

— *Allez vous...*² — раптом понуро сказав Наполеон і одвернувся. Блаженна усмішка жалю, каяття і захоплення засяяла на обличчі пана Боссе, і він пливучою ходою відійшов до інших генералів.

Наполеона обіймало тяжке прчуття, подібне до того, що обіймає завжди щасливого гравця, який безрозсудно кидав свої гроші, завжди вигравав, і рапто^м, саме тоді, коли він розраховував усі несподіванки гри, відчуває, що, чим більше він обдумав свій хід, тим певніше програє.

Війська були ті ж, генерали ті ж, ті ж були готування, та ж диспозиція, та ж *proclamation courte et énergique*⁸, він сам був той же, він це знав, він знав, що він був навіть значно досвідченішим і вмілішим тепер, ніж перше, навіть ворог був той самий, що й під Аустерліцем та Фрідландом; але страшний розмах руки падав зачаровано-безсило.

Усі ті колишні прийоми, що бувало незмінно щасливо закінчуються: і зосередження батарей на одному пункті, і атака резервів для прорвання лінії, і атака кавалерії *des hommes de fer*⁴,— всі ці прийоми вже було застосовано, і не тільки не було перемоги, а й з усіх боків надходили однакові вісті про вбитих та поранених генералів, про доконечну потребу підкріплень, про неможливість збити росіян і про розстроєність військ.

Раніш після двох-трьох розпоряджень, двох-трьох фраз мчали з поздоровленнями і з веселими обличчями маршали та ад'ютанти, називаючи серед трофеїв корпуси полонених, *des faisceaux de drapeaux et d'aigles ennemis*⁶, і гармати, і обози, і Мю-рат просив лише дозволу пускати кавалерію, щоб забрати обози. Так було під Лоді, Маренго, Арколем, Ієною, Аустерліцем, Ваг

1 пекельний вогонь,

2 — Ідіть ви к...

8 прокламація коротка і енергійна, й залізних людей,

6 оберемки ворожих орлів та знамен,

рамом і так далі, і так далі. А тепер щось чудне відбувалося з його військами.

Незважаючи на звістку про захоплення флешей, Наполеон бачив, що це було не те, зовсім не те, що було в усіх його попередніх боях. Він бачив, що те ж почуття, яке

обіймало його, обіймало і всіх людей круг нього, досвідчених у справі боїв. Усі обличчя були сумні, всі очі уникали одні одних. Тільки один Боссе міг не розуміти значення того, що робилося. А Наполеон, маючи тривалий досвід війни, знав добре, що означає, коли протягом восьми годин, після всіх докладених зусиль, атакуючий не виграє бою. Він знав, що це був програний бій і що найменший випадок міг тепер — на тій натягненій точці хитання, на якій стояв бій,— погубити його і його війська.

Коли він переглядав у думці всю цю чудну російську кампанію, в якій не було виграно жодного бою, в якій за два місяці не взято ні знамен, ні гармат, ні корпусів військ, коли дивився на приховано-сумні обличчя близьких до нього і слухав донесення про те, що росіяни все ще стоять,— страшне почуття, схоже на почуття, якого зазнаєш уві сні, охоплювало його, і йому спадали на думку всі нещасливі випадки, що могли погубити його. Росіяни могли напасти на його ліве крило, могли розірвати його середину, сліпе ядро могло вбити його самого. Все це було можливим. У попередніх боях своїх він обдумував лише випадки успіху, а тепер безліч нещасливих випадків поставала перед ним, і він чекав їх усіх. Так, це було, мов уві сні, коли людині ввижається, що на неї наступає лиходій, і людина уві сні розмахнулася і вдарила свого ворога з тим страшним зусиллям, яке, вона знає, має знищити його, і відчуває, що рука її, безсила і м'яка, падає, як ганчірка, і жах неминучої загибелі охоплює безпорадну людину.

Звістка про те, що росіяни атакують лівий фланг французької армії, викликала в Наполеона цей жах. Він мовчки сидів під курганом на складаному стільці, опустивши голову і поклавши лікті на коліна. Берт'є підійшов до нього і запропонував проїхатись по лінії, щоб подивитися, як ідуть справи.

— Що? Що ви говорите? — сказав Наполеон. — Так, звеліть дати мені коня.

Він сів верхи і поїхав до Семеновського.

У повільно танучому пороховому диму, по всьому простору, по якому їхав Наполеон,— у калюжах крові лежали коні і люди, поодинці і купами. Подібного страхіття, такої кількості вбитих на такому малому просторі ніколи ще не бачили ні Наполеон, ні жоден з його генералів. Гуркіт гармат, який не вщухав десять годин підряд і змучив вухо, надавав особливої значливості видовищу (як музика в живих картинах). Наполеон, виїхав на висоту Семеновського і крізь дим побачив лави людей у мундирах кольорів, незвичних для його ока. Це були росіяни.

Росіяни щільними лавами стояли позад Семеновського і кургана, і їхні гармати безперестанно ревли і димили по їх лінії. Бою вже не було. Тривало вбивство, яке ні до чого не могло привести ні росіян, ні французів. Наполеон зупинив коня і знову вдався в ту задуму, з якої ЕЙВІВ його Берт'є; він не міг припинити тієї справи, що робилась перед ним і круг нього і що вважалась керованою ним і залежною від нього, і справа ця йому вперше, через неуспіх, здавалась непотрібною і жахливою.

Один з генералів, під'їхавши до Наполеона, дозволив собі запропонувати йому ввести в бій стару гвардію. Неї і Берт'є, що стояли біля Наполеона, переглянулись між собою і презирливо усміхнулись на безглузду пропозицію цього генерала.

Наполеон опустил голову і довго мовчав.

— A huit cent lieux de France je ne ferai pas démolir ma garde i,—сказав він і, повернувши коня, поїхав назад до Шевардіна.

XXXV

Кутузов сидів, схиливши сиву голову і опустившись важким тілом, на вкритому килимом ослоні, на тому ж місці, де вранці бачив його П'єр. Він не робив ніяких розпоряджень, а лише погоджувався чи не погоджувався з тим, що йому пропонували.

"Так, так, зробіть це,— відповідав він на різні пропозиції.— Так, так, поїдь, голубчику, подивись,— звертався він то до того, то до іншого з близьких до нього людей; або: — Ні, не треба, краще почекаємо",— казав він. Він вислухував донесення, які йому привозили, давав накази, коли цього вимагали підлеглі; але, вислухуючи донесення, він, здавалося, не цікавився значенням слів того, що йому говорили, а щось інше у виразі облич, у тоні мови тих, що доносили, цікавило його. Багаторічним військовим досвідом він знав і старечим розумом розумів, що керувати сотнями людей, які борються зі смертю, не можна одній людині, і знав, що вирішують долю бою не розпорядження головнокомандуючого, не місце, на якому стоять війська, не кількість гармат і вбитих людей, а та невловна сила, що зветься духом війська, і він стежив за тією силою і керував нею, наскільки він був у цьому владен.

'Загальним виразом обличчя Кутузова була зосереджена, спокійна увага і напруження, що ледве переборювало втому кволого і старого тіла.

Об одинадцятій годині ранку йому привезли звістку проте, що флеші, які були захопили французи, знову відбито, але що князя Багратіона поранено. Кутузов охнув і похитав головою.

— їдь до князя Петра Івановича і докладно взнай, що і як,— сказав він одному з ад'ютантів і відразу по тому звернувся до принца Віртемберзького, що стояв позад нього.

1 — За три тисячі двісті верст від Франції я не можу дати розгромити свою гвардію,

— Чи не бажано буде вашій високості прийняти командування другою армією?

Скоро по від'їзді принца, так скоро, що він ще не міг доїхати до Семеновського, ад'ютант принца вернувся від нього і повідомив ясновельможного, що принц просить військ.

Кутузов скривився і послав Дохтурову наказ прийняти командування другою армією, а принца, без якого, як він сказав, він не може обійтись у ці важливі хвилини, просив вернутись до нього. Коли привезено було звістку про взяття в полон Мюрата і штабні поздоровляли Кутузова, він усміхнувся.

— Почекайте, панове,— сказав він.— Бій виграно, і в полоненні Мюрата нема нічого незвичайного. Але краще завчасно не радіти.— Проте він послав ад'ютанта проїхати по військах з цією звісткою.

Коли з лівого флангу примчав Щербинін з донесенням, що французи захопили флеші і Семеновське, Кутузов, по звуках поля бою і по обличчю Щербиніна вгадавши, що вісті були не-, добрі, підвівся, ніби розминаючи ноги, і, взявши під руку Щербиніна,

одвів його вбік.

— Поїдь, голубчику,— сказав він до Єрмолова,— подивись, чи не можна чого зробити.

Кутузов був у Горках, у центрі позиції російського війська. Атаку, яку Наполеон спрямував на наш лівий фланг, було кілька разів відбито. У центрі французи не просунулись далі Бородіна. З лівого флангу кавалерія Уварова примусила французів тікати.

О третій годині атаки французів припинилися. На всіх обличчях тих, що приїжджали з поля бою, і тих, що стояли круг нього, Кутузов читав вираз надзвичайної напруженості. Кутузов був задоволений з успіхів дня над усякі сподівання. Але фізичні сили покидали старого. Кілька разів голова його низько опускалась, ніби падаючи, і він куняв. Йому подали обід.

Флігель-ад'ютант Вольцоген, той самий, який, проїжджаючи повз князя Андрія, "казав, що війну треба im Raum verlegen і якого так ненавидів Багратіон, під час обіду під'їхав до Кутузова. Вольцоген приїхав від Барклая з донесенням про перебіг оправ на лівому фланзі. Розсудливий Барклай де-Толлі, бачачи, як відбігають юрми поранених і як розстроєні задні частини армії, зваживши всі обставини, вирішив, що бій програно, і з цією звісткою прислав до головнокомандуючого свого улюбленця.

Кутузов насилу жував смажену курку і, звузивши повеселілі очі, глянув на Вольцогена.

Вольцоген, недбало розминаючи ноги, з * напівпрезирливою усмішкою на губах підійшов до Кутузова, ледве доторкнувшись до козирка рукою.

Вольцоген обходився з ясновельможним з певною афектованою недбалістю, яка мала показати, що він, як високоосвічений

1 перенести в простір,

військовий, полишає на росіян робити ідола з цієї старої, непотрібної людини, а сам знає, з ким має справу. "Der alte Herr (як називали Кутузова у своєму колі німці) macht sich ganz bequem" — подумав Вольцоген і, суворо глянувши на тарілки, що стояли перед Кутузовим, почав доповідати старому панові стан справ на лівому фланзі так, як наказав йому Барклай і як він сам його бачив і зрозумів.

— Усі пункти нашої позиції в руках ворога і відбити нема чим, бо військ нема; вони втікають, і нема змоги зупинити їх,— доповідав він.

Кутузов, переставши жувати, здивовано, наче не розуміючи того, що йому говорили, втупив очі у Вольцогена. Вольцоген, помітивши схвильованість des alten Herrn², з усмішкою сказав:

— Я не вважав за своє право приховати від вашої світлості те, що я бачив... Війська цілком розстроєні...

— Ви бачили? Ви бачили?..— насупившись, закричав Кутузов, швидко встаючи і наступаючи на Вольцогена.— Як ви... як ви смієте!..— роблячи погрозливі жести тремтячими руками і захлинаючись, закричав він.— Як смієте ви, шановний добродію, говорити це мені. Ви нічого не знаєте. Перекажіть від мене генералові Барклаю, що

його відомості неправдиві і що дійсний перебіг бою відомий мені, головнокомандуючому, краще, ніж йому.

Вольцоген хотів відповісти щось, але Кутузов перебив його.

— Ворога відбито на лівому і розбито на правому фланзі. Коли ви погано бачили, шановний добродію, то не дозволяйте собі говорити того, чого ви не знаєте. Звольте їхати до генерала Барклая і переказати йому на завтра мій неодмінний намір атакувати ворога,— суворо сказав Кутузов. Усі мовчали, і чутно було лише важке дихання захеканого старого генерала.— Відбиті скрізь, за що я дякую богу і нашому хороброму війську. Ворога переможено, і завтра поженемо його зі священної землі російської,— сказав Кутузов, хрестячись; і раптом схлипнув, тамуючи сльози. Вольцоген, знизавши плечима і скрививши губи, мовчки відійшов убік, дивуючись з über diese Eingenommenheit des alten Herrn 3.

— Ага, ось він, мій герой,— сказав Кутузов до повного гарного чорноволого генерала, що в цей час сходив на курган. Це був Раєвський, який пробув цілий день на головному пункті Бородинського поля.

Раєвський доносив, що війська твердо стоять на своїх місцях і що французи не сміють більш атакувати.

Вислухавши його, Кутузов по-французькому сказав:

— Vous ne pensez donc pas comme les autres que nous sommes obligés de nous retirer?

1 "Старий пан спокійно влаштувався",

2 старого пана,

• з цього самодурства старого пана.

— Au contraire, votre altesse, dans les affaires indécises c'est toujours le plus opiniâtre qui reste victorieux,— відповів Раєвський,— et mon opinion...1

— Кайсаров! — гукнув Кутузов свого ад'ютанта.— Сідай пиши наказ на завтрашній день. А ти,— звернувся він до другого,— їдь по лінії і оголоси, що завтра ми атакуємо.

Поки точилася розмова з Раєвським і диктувався наказ, Вольцоген повернувся від Барклая і доповів, що генерал Барклай де-Толлі бажав би мати письмове підтвердження того наказу, що його давав фельдмаршал.

Кутузов, не дивлячись на Вольцогена, звелів написати цей наказ, що його вельми слушно хотів мати, щоб уникнути особистої відповідальності, колишній головнокомандуючий.

І по невизначному, таємничому зв'язку, який підтримує в усій армії один настрій, що зветься духом армії і становить головний нерв війни, слова Кутузова, його наказ до бою на завтрашній день, передались одночасно в усі кінці війська.

Зовсім не самі слова, не сам наказ передавалися в останніх ланках цього зв'язку. В тих переказах, що передавалися від одного до одного на різних кінцях армії, навіть нічого схожого не було на те, що сказав Кутузов; але значення його слів передалося скрізь, бо те, що сказав Кутузов, впливало не з хитромудрих міркувань, а з почуття, яке лежало в душі головнокомандуючого, так само, як і в душі кожного росіянина.

І визнавши, що завтра ми атакуємо ворога, з вищих сфер армії почувши

підтвердження того, чому вони хотіли вірити, змучені, розгублені люди утішались і підбадьорювались.

XXXVI

Полк князя Андрія був у резервах, які до другої години стояли позаду Семеновського бездіяльно, під сильним вогнем артилерії. О другій годині полк, що втратив уже понад двісті чоловік, було висунуто вперед на витовчений вівсяний лан, на той проміжок між Семеновським і курганною батареєю, на якому цього дня було побито тисячі людей і на який о другій годині дня було спрямовано посилено-зосереджений вогонь з декількох сот ворожих гармат.

Не сходячи з цього місця і не випустивши жодного заряду, полк втратив тут ще третю частину своїх людей. Спереду і особливо з правого боку, в диму, який не розходився, бубухали гармати, і з таємничої царини диму, що огортав усю місцевість спереду, безперестанно, з шиплячим швидким свистом, вилітали ядра

1 — Ви, отже, не думаєте, як інші, що ми повинні відступити? — Навпаки, ваша світлість, у невиразних боях переможцем виходить той, хто впертіший, і на мою думку...

і повільно-свистючі гранати. Іноді, ніби даючи відпочинок, минало чверть години, протягом якої всі ядра і гранати перелітали, але іноді за хвилину кілька чоловік виривало з полку, і раз у раз відтягали вбитих і відносили поранених.

Після кожного нового удару все менше й менше випадкових можливостей життя залишалось для тих, яких ще не було вбито. Полк стояв у батальйонних колонах на відстані трьохсот кроків, але; незважаючи на те, всі люди полку перебували під впливом одного і того ж настрою. Всі люди полку однаково були мовчазні і понурі. Іноді чутно було між рядами гомін, але гомін цей замовкав щоразу, коли влучало ядро і лунав крик: "Ноші!" Більшу частину часу люди полку за наказом начальства сиділи на землі. Хто, знявши ківер, старанно розпускав і знову збирав зборки; хто сухою глиною, розтерши її в долонях, начищав багнета; хто розминав пояса і перетягав пряжку перев'язі; хто стараний розправляв і перегинав по-новому онучі й перевзувався. Деякі будували хатки з грудок ріллі або плели кошички зі стерні. Всі, здавалося, були цілком заглиблені в цю роботу. Коли ранило і вбивало людей, коли тягли ноші, коли наші повертались назад, коли видно було крізь дим великі маси ворога, ніхто зовсім не звертав уваги на все це. А коли вперед проїжджала артилерія, кавалерія, видно було рух нашої піхоти, схвальні зауваження чутно було з усіх боків. Але на найбільшу увагу заслуговували події зовсім сторонні, що ніяк не стосувались бою. Наче увага цих морально змучених людей відпочивала на цих звичайних, життєвих явищах. Батарея артилерії пройшла перед строем полку. В одному з артилерійських ящиків підпряжний заступив посторонок. "Гей, підпряжний он!.. Виправ! Упаде... Ех, не бачать!.."—по всьому полку однаково вигукували з рядів. Іншого разу загальну увагу привернуло невеличке коричневе собака з твердо піднятим хвостом, яке, бозна-звідки взявшись, заклопотаним тупцем вибігло перед ряди і раптом від близького удару ядра вискнуло і, підібравши хвоста, кинулося вбік. По всьому полку розляглося гикання і вищання. Але такі розваги тривали хвилинами, а люди вже понад вісім годин стояли без їжі і без

діла під незбутнім жахом смерті, і їхні бліді й насуплені обличчя все більше блідли й насуплювались.

Князь Андрій, так само, як і всі люди полку, блідий і насуплений, ходив туди й сюди по луці біля вівсяного лану від однієї межі до другої, заклавши назад руки і опустивши голову. Робити й наказувати йому нічого було. Все робилося само собою. Убитих відтягали за стрій, поранених відносили, ряди змикалися. Коли відбігали солдати, то вони зараз же поспішно повертались. Спочатку князь Андрій, вважаючи за свій обов'язок піднімати мужність солдатів і показувати їм приклад, походжав по рядах; але потім він переконався, що йому нема чому і нема чим учити їх. Усі сили його душі, так само, як і кожного солдата, були несвідомо спрямовані на те, щоб стриматися тільки

від споглядання жаху того становища, в якому вони були. Він ходив по луці, тягнучи ноги, і толочив траву, розглядаючи порох, що вкривав його чоботи; то він ходив великими кроками, намагаючись попадати в сліди косарів, залишені на луці, то лічив свої кроки і рахував, скільки разів він повинен пройти від межі до межі, щоб була верста, то обшморгував квіточки полину, що ростуть на межі, і розтирав ці квіточки в долоні і принюхувався до духовито-гіркого, міцного запаху. З усієї вчорашньої роботи думки не залишилося нічого. Він ні про що не думав. Він прислухався втомленим слухом усе до тих самих звуків, розрізняючи свистіння польотів від гуркоту пострілів, поглядав на набридлі обличчя людей 1-го батальйону і чекав. "Ось вона... це знову до нас! — думав він, прислухаючись до свисту чогось, що наближалося з заслоненої царини диму.— Одна, друга! Ще! Влучило..." Він зупинився і подивився на ряди. "Ні, перенесло. А ось це влучило". І він знову починав ходити, намагаючись широко ступати, щоб за шістнадцять кроків дійти до межі.

Свист і удар! За п'ять кроків від нього копнуло суху землю і зникло ядро. Мимовільний холод пробіг по його спині. Він знову подивився на ряди. Певне, вирвало багатьох; велика юрма зібралась біля 2-го батальйону.

— Пане ад'ютант,— прокричав він,— накажіть, щоб не юрмилися.— Ад'ютант виконав наказ і підійшов до князя Андрія. З другого боку під'їхав на коні командир батальйону.

— Стережись! — пролунав зляканий крик солдата, і, як пташка, що сідає на землю, свистючи на швидкому польоті, за два кроки від князя Андрія, біля коня батальйонного командира, неголосно гупнула граната. Кінь перший, не дбаючи про те, гарно чи погано виявляти страх, пирхнув, звився, мало не скинувши майора, і відбіг убік. Жах коня передався людям.

— Лягай! — крикнув ад'ютант, припавши до землі. Князь Андрій нерішуче стояв. Граната, як дзига, вертілась і диміла між ним і лежачим ад'ютантом край ріллі і луки, біля куща полину.

— "Невже це смерть? — думав князь Андрій, зовсім новим, заздрим поглядом дивлячись на траву, на полин і на струминку диму, що виляса з верткого чорного м'ячика.— Я не можу, я не хочу померти, я люблю життя, люблю цю траву, землю, повітря..." — Він думав це і разом з тим пам'ятав, що на нього дивляться.

— Соромно, пане офіцер! — сказав він до ад'ютанта.— Який... — він не доказав. Одночасно почувся вибух, свист осколків ніби розбитої рами, душний запах пороху — і князь Андрій рвонувся вбік і, піднявши вгору руки, впав на груди.

Кілька офіцерів підбігло до нього. З правого боку живота розходилась по траві велика пляма крові.

Викликані ополченці з ношами зупинилися позад офіцерів. Князь Андрій лежав на грудях, опустившись обличчям до трави, і важко, з хропінням, дихав.

— Ну, чого стали, підходь!

Селяни підійшли і взяли його за плечі й за ноги, але він жа-лібно застогнав, і вони, переглянувшись, знову опустили його.

— Берись, клади,, все одно! — крикнув чийсь голос. Його вдруге взяли за плечі й поклали на ноші.

— Ой боже мій! Боже мій! Що ж це?.. Живіт! Це кінець! Ой боже мій!—чутно було між офіцерами.— На волосину повз вухо продзижчала,— казав ад'ютант: Селяни, приладнавши ноші на плечах, поспішно рушили стежкою, яку вони ж таки протоптали, до перев'язочного пункту.

— В ногу ідіть!.. Е!.. мужва! — крикнув офіцер, зупиняючи за плечі селян, які нерівно йшли і струшували ноші.

— Підладнуйся, чи як там, Хведоре, гов, Хведоре,— казав передній селянин.

— Отак гарно,— радісно сказав задній, попавши в ногу.

— Ваше сіятельство? Га? Князь? — тремтячим голосом сказав Тимохін, підбігши і заглядаючи в ноші.

Князь Андрій розплющив очі і подивився з-за нош, в які глибоко увійшла його голова, на того, хто говорив, і знову опустив повіки.

Ополченці принесли князя Андрія до лісу, де стояли фури і де був перев'язочний пункт. Перев'язочний пункт складався з трьох розіпнутих, з загорнутими полами, наметів край березняка. В березняку стояли фури і коні. Коні їли з опалок овес, і горобці злітали до них і підбирали розсипані зерна. Вороння, чуючи кров, нетерпляче каркало і перелітало на березах. Круг наметів, більш як на двох десятинах місця, лежали, сиділи, стояли закривавлені люди в різному одязі. Навколо поранених, з сумними й уважними обличчями стояли юрми солдатів-носіть-ників, яких марно відганяли від цього місця розпорядники-офіцери. Не слухаючи офіцерів, солдати стояли, спираючись на ноші, і пильно, наче намагаючись зрозуміти важке значення видовища, дивились на те, що робилось перед ними. З наметів чутно було то голосні, злі зойки, то жалісний стогін. Зрідка вибігали звідти фельдшери по воду і показували на тих, яких треба було вносити. Поранені, чекаючи біля намету на свою чергу, хрипіли, стогнали, плакали, кричали, лаялись, просили горілки. Деякі марили. Князя Андрія, як полкового командира, переступаючи через непере'язаних поранених, пронесли ближче до одного з наметів і зупинились, чекаючи розпорядження. Князь Андрій розплющив очі і довго не міг зрозуміти, що робиться круг нього. Лука, полинь, рілля, кружляння чорного м'ячика і його пристрасний порив любові до життя

згадалися йому. За два кроки від нього, голосно говорячи і привертаючи до себе загальну увагу, стояв, спершись на гілляку, високий гарний, чорновоłosий унтер-офіцер з обв'язаною головою. Його було поранено в голову і в ногу кулями. Навколо нього, жадібно слухаючи його мову, зібралась юрма поранених та носильників.

— Ми його звідтіль як довбонули, так усе покидав, самого короля забрали! — блискаючи чорними, гарячими очима і оглядаючись круг себе, голосно говорив солдат. — Нехай би підійшли тільки в той самий різ лезерви, його б, братіку ти мій, звання не лишилося б, потому правду тобі кажу...

Князь Андрій, так само, як і всі навколо розповідача, блискучим поглядом дивився на нього і почував утіху. "Але хіба не однаково тепер, — подумав він. — А що буде там і що таке було тут? Чому мені жаль було розставатися з життям? Щось було в цьому житті, чого я не розумів і не розумію".

XXXVII

Один з лікарів, у закривавленому фартусі і з закривавленими невеликими руками, в одній з яких він між мізинцем і великим пальцем (щоб не забруднити її) тримав сигару, вийшов з намету. Лікар цей підвів голову і став дивитись на всі боки, але понад поранених. Він, очевидно, хотів відпочити трохи. Поводивши якийсь час головою праворуч і ліворуч, він зітхнув і опустил очі.

— Ну, зараз, — сказав він на слова фельдшера, який показував йому на князя Андрія, і звелів нести його до намету.

В юрмі тих поранених, що чекали, почали ремствувати.

— Видно, і на тому світі панам лише жити, — промовив один. Князя Андрія внесли і поклали на щойно звільнений стіл,

з якого фельдшер змивав щось. Князь Андрій не міг розібрати нарізно того, що було в наметі. Жалісний стогін з різних боків, тяжкий біль у стегні, в животі та спині відвертали його увагу. Усе, що він бачив навколо себе, злилось для нього в одно загальне враження оголеного, закривавленого людського тіла, яке, здавалося, наповнювало весь низький намет, як кілька тижнів тому тогр гарячого серпневого дня це саме тіло наповнювало брудний ставок край Смоленського шляху. Так, це було те саме тіло, та сама chair á canon *, вигляд якої ще тоді, ніби віщуючи теперішнє, викликав у нього жах.

В наметі було три столи. Два були зайняті, на третій поклали князя Андрія. На якийсь час його покинули самого, і він мимоволі побачив те, що робилося на двох інших столах. На ближчому столі сидів татарин, певне козак, судячи по мундирові, кинутому тут-таки. Четверо солдатів тримали його. Лікар в окулярах щось різав у його коричневій, мускулистій спині.

— Ух, ух, ух!.. — наче хрокав татарин, і раптом, піднявши вгору своє вилицювате, чорне, кирпате обличчя, вишкіривши білі зуби, починав видиратися, шарпатись і верещати пронизливо-дзвінким, протяглим вереском. На другому столі, біля якого

1 м'ясо для гармат,

юрмилось багато людей, на спині лежав великий, повний чоловік з вакинутою

назад головою (хвилясте волосся, його колір і форма голови здавалися дивно знайомими князеві Андрію). Кілька чоловік фельдшерів налягли на груди цьому чоловікові і тримали його. Біла велика повна нога швидко і часто, не перестаючи, сіпалась гарячковим трепетом. Чоловік цей судорожно ридав і захлинався. Два лікарі мовчки — один був блідий і тремтів,— щось робили над другою, червоною ногою цього чоловіка. Упоравшись з татариним, на якого накинули шинель, лікар в окулярах, обтираючи руки, підійшов до князя Андрія.

Він глянув в обличчя князя Андрія і поспішно одвернувся.

— Роздягти! Чого стоїте? — крикнув він сердито на фельдшерів.

Раннє-раннє далеке дитинство згадалося князеві Андрію, коли фельдшер квапливими руками із заковченими рукавами розстібав йому гудзики і скидав з нього одяг. Лікар низько нагнувся над раною, обмацав її і тяжко зітхнув. Потім він зробив знак комусь. І від страшного болю всередині живота князь Андрій знепритомнів. Коли він прийшов до пам'яті, розбиті кістки стегна було викинуто, клапті м'яса відрізано і рану перев'язано, йому порскали в обличчя водою. Як тільки князь Андрій розплющив очі, лікар нахилився над ним, мовчки поцілував його в губи і поспішно відійшов.

Після перенесеного страждання князь Андрій почував блаженство, якого давно не зазнавав. Усі найкращі, найщасливіші хвилини в його житті, особливо найранніше дитинство, коли його роздягали і клали в ліжечко, коли няня, заколисуючи, співала над ним, коли, зарившись головою в подушки, він почував себе щасливим самою свідомістю життя,— поставали в його уяві навіть не як минуле, а як дійсність.

Біля того пораненого, обриси голови якого здавалися знайомими князеві Андрію, метушились лікарі; його піднімали, заспокоювали.

— Покажіть мені... Ооооо! о! ооооо!—чутно було впереміжку з риданнями зляканий і приборканий стражданням його стогін. Слухаючи цей стогін, князь Андрій хотів плакати. Чи тому, що він без слави помирав, чи тому, що жаль йому було розставатися з життям, чи від цих спогадів дитинства, якому не буде вороття, чи тому, що він страждав, що інші страждали і так жалісно перед ним стогнав цей чоловік, але йому хотілось плакати дитячими, добрими, майже радісними слізьми.

Пораненому показали відрізану ногу в чоботі, з закипілою кров'ю.

— О! Ооооо! — заривав він, як жінка. Лікар, що стояв перед пораненим, заступаючи його обличчя, відійшов.

— Боже мій! Що це? Чого він тут? — сказав сам до себе князь Андрій.

В нещасному, ридаючому, знесиленому чоловікові, якому щойно відрізали ногу, він упізнав Анатолія Курагіна. Анатолія тримали на руках і давали йому воду в склянці, вінець якої він не міг піймати тремтячими, розпухлими губами. Анатоль важко схлипував. "Так, це він; так, цей чоловік чимсь близько і боляче зв'язаний зі мною,— думав князь Андрій, не розуміючи ще ясно того, що було перед ним.— У чому полягає зв'язок цього чоловіка з моїм дитинством, з моїм життям?" — питав він себе, не знаходячи відповіді. І раптом новий, несподіваний спогад зі світу дитячого, чистого і любого, постав перед князем Андрієм. Він згадав Наташу такою, якою він бачив її

вперше на балу 1810 року, з тонкою шиєю і тонкими руками, з готовим на захват, зляканим, щасливим обличчям; і любов і ніжність до неї, ще живіші й сильніші, ніж будь-коли, прокинулись у його душі. Він згадав тепер той зв'язок, що існував між ним і цим чоловіком, який повними сліз, розпухлими очима мутно дивився на нього. Князь Андрій згадав усе, і гарячий жаль і любов до цього чоловіка сповнили його щасливе серце.

Князь Андрій не міг стриматися більш і заплакав ніжними, любовними сльозами над людьми, над собою і над їхніми і над своїми оманами.

"Жалість, любов до братів, до тих, що люблять нас, любов до тих, що ненавидять нас, любов до ворогів,— так, та любов, яку проповідував бог на землі, якої вчила мене княжна Марія і якої я не розумів; ось чому мені жаль було життя, ось воно те, що ще залишалося мені, якби я був живий. Та тепер уже пізно. Я знаю це!"

XXXVIII

Страшне видиво поля бою, вкритого трупами й пораненими, в поєднанні з тяжкістю голови і з вістками про вбитих та поранених двадцять знайомих генералів і зі свідомістю безсилля своєї перше сильної руки, справили несподіване враження на Наполеона, який звичайно любив розглядати вбитих та поранених, випробовуючи тим свою душевну силу (як він думав). Цього дня страшний вигляд поля бою переміг ту душевну силу, в якій він вбачав свою заслугу і велич. Він поспішно поїхав з поля бою і повернувся до Шевардінського кургана. Жовтий, опухлий, важкий, з мутними очима, з червоним носом і охриплим голосом, він сидів на складаному стільці, мимоволі прислухаючись до звуків пальби і не піднімаючи очей. Він болісно й тоскно чекав кінця тієї справи, до якої він вважав себе причетним, але якої не міг зупинити. Особисте людське почуття на коротку мить узяло гору над тим штучним приви́дом життя, якому він служив так довго. Він на себе переносив ті страждання і ту смерть, що їх бачив на полі бою. Тяжкість голови і грудей нагадувала йому про можливість і для нього страждань і смерті. В цю хвилину він не хотів для себе ні Москви, ні перемоги, ні слави. (Якої треба було йому ще слави?) Одно, чого він бажав тепер,— відпочинку, спокою, свободи. Але коли він був на Семеновській висоті, начальник артилерії запропонував йому виставити кілька батарей на ці висоти для того, щоб посилити вогонь по російських військах, які стовпилися перед Князьковим. Наполеон погодився і наказав привезти йому звістку про те, як подіють ці батареї.

Ад'ютант приїхав сказати, що за наказом імператора двісті гармат спрямовано на росіян, але росіяни так само стоять.

— Наш вогонь рядами вириває їх, а вони стоять,— сказав ад'ютант.

— Ils en veulent encore!..1—сказав Наполеон захриплим голосом.

— Sire? 2—спитав ад'ютант, не дочувши.

— Ils en veulent encore,—насупившись, прохрипів Наполеон осиплим голосом,— donnez leur-en3.

І без його наказу робилось те, чого він хотів, і він розпорядився лише тому, що думав, що від нього чекали наказу. І він знову перенісся в свій попередній штучний світ

привидів якоїсь величі, і знову (як та коняка, що, ходячи на схиленому колесі привода, думає собі, що вона щось робить для себе), він покійно став виконувати ту жорстоку, сумну і тяжку, нелюдську роль, що була йому призначена.

І не на одну лише цю годину і не на один цей день були потьмарені розум і совість цієї людини, на якій лежав більший, ніж будь на кому з усіх інших учасників цієї справи, тягар того, що робилося; але й ніколи, до кінця життя свого, не міг зрозуміти він ні добра, ні краси, ні істини, ні значення своїх вчинків, що були занадто суперечні добру і правді, занадто далекі від усього людського, для того, щоб він міг зрозуміти їхнє значення. Він не міг зректися своїх вчинків, які вихваляла половина світу, і тому мусив зректися правди і добра і всього людського.

Не одного лише цього дня, об'їжджаючи поле бою, вкладене мертвими й покаліченими людьми (як він думав, з його волі), він, дивлячись на цих людей, рахував, скільки припадає росіян на одного француза, і, обманюючи себе, знаходив причини для радості в тому, що на одного француза припадало п'ять росіян. Не одного лише цього дня він писав у листі в Париж, що *le champ de bataille a été superbe*⁴, бо на ньому було п'ятдесят тисяч трупів; але й на острові св. Єлени, в тиші самотини, де, як він казав, у нього був намір присвятити своє дозвілля описові великих справ, які йому вдалося здійснити, він писав:

1 — їм ще хочеться!..

2 — Государю? .

3 — Ще хочеться, ну і всипте їм.

4 поле бою було розкішне,

"La guerre de Russie a dû être la plus populaire des temps modernes: c'était celle du bon sens et des vrais intérêts, celle du repos et de la sécurité de tous; elle était purement pacifique et conservatrice.

C'était pour la grande cause, la fin des hasards et le commencement de la sécurité. Un nouvel horizon, de nouveaux / travaux allaient se dérouler, tout plein du bien-être et de la prospérité de tous. Le système européen se trouvait fondé; il n'était plus question que de l'organiser.

Satisfait sur ces grands points et tranquille partout, j'aurais eu aussi mon congrès et ma sainte-alliance. Ce sont des idées qu'on m'a volées. Dans cette réunion de grands souverains, nous eussions traités de nos intérêts en famille et compté de clerc à maître avec les peuples.

L'Europe n'eût bientôt fait de la sorte véritablement qu'un même peuple, et chacun, en voyageant partout, se fût trouvé toujours dans la patrie commune. J'eus demandé toutes les rivières navigables pour tous, la communauté des mers, et que les grandes armées permanentes fussent réduites désormais à la seule garde des souverains.

De retour en France, au sein de la patrie, grande, forte, magnifique, tranquille, glorieuse, j'eusse proclamé ses limites immuables; toute guerre future, purement défensive; tout agrandissement nouveau aritinationaL J'eusse associé mon fils à l'empire; ma dictature eût fini, et son règne constitutionnel eût commencé...

Paris eût été la capitale du monde, et les Français l'envie des nations!..

Mes loisirs ensuite et mes vieux jours eussent été consacrés, en compagnie de l'Impératrice et durant l'apprentissage royal de mon fils, à visiter lentement et en vrai couple campagnard, avec nos propres chevaux, tous les recoins de l'Empire, recevant les plaintes, redressant les torts, semant de toutes parts et partout les monuments et les bienfaits"¹.

Він, зарані призначений провидінням на сумну, невідому роль ката народів, запевняв себе, що метою його вчинків було благо

1 "Російська війна мала б бути найпопулярнішою в новітні часи: це була війна здорового розуму і справжніх вигід, війна на загальний спокій і безпеку; вона була суто миролюбна і консервативна.

Вона вела до великої мети, до кінця несподіванок і до початку спокою. Новий обрій, нові труди розгорталися б, несучи щасливе життя для всіх. Систему європейську було б закладено¹ питання полягало б уже лише в її встановленні.

Добившись успіху в цих великих питаннях і заспокоївшись щодо' всього цього, я б теж мав свій конгрес і свій священний союз. Це ідеї, які в мене вкрадено. В цьому зібранні великих госуларів ми обмірковували б наші інтереси сімейно і ставилися б до народів, як писар до хазяїна.

Європа дійсно скоро становила б таким чином один народ, і кожен, мандруючи хоч би там де, перебував би завжди на спільній батьківщині.

Я б виговорив, щоб усі ріки були судноплавні для всіх, щоб море було

народів і що він міг вершити долю народів і шляхом влади робити благодіяння.

"Des 400 000 hommes qui passèrent la Vistule,— писав він далі про російську війну,— la moitié était Autrichiens, Prussiens, Saxons, Polonais, Bavares, Wurtembergeois, Mecklembourgeois, Espagnols* Italiens, Napolitains. L'armée impériale, proprement dite, était pour un tiers composée de Hollandais, Belges, habitants des bords du Rhin, Piémontais, Suisses, Genevois, Toscans, Romains, habitants de la 32-e division militaire, Brème, Hambourg, etc.; elle comptait à peine 140 000 hommes parlant français. L'expédition de Russie coûta moins de 50 000 hommes à la France actuelle; l'armée russe dans la retraite de Wilna à Moscou, dans les différentes batailles, a perdu quatre fois plus que l'armée française; l'incendie de Moscou a coûté la vie à 100 000 Russes, morts de froid et de misère dans les bois; enfin dans sa marche de Moscou à l'Oder, l'armée russe fut aussi atteinte par l'intempérie de la saison; elle ne comptait à son arrivée à Wilna que 50 000 hommes, et à Kalisch moins de 18 000"x.

Він думав собі, що з його волі виникла війна з Росією, і жах того, що сталося, не вражав його душу. Він сміливо брав на себе всю відповідальність події, і його потьмарений розум бачив виправдання в тому, що серед сотень тисяч загиблих людей було менше французів, ніж гессенців та баварців.

спільне, щоб постійні великі армії були зменшені єдино до гвардії госуларів і т. д.

Повернувшись до Франції, на батьківщину, велику, сильну, прекрасну, спокійну, славу, я проголосив би кордони її незмінними; всяку майбутню війну оборонною; усяке нове розширення — антинаціональним; я приєднав би свого сина до правління

імперією; моє диктаторство кінчилося б і почалось би його конституційне управління...

Париж був би столицею світу, і французи предметом заздощів усіх націй!..

Потім моє дозвілля і останні дні були б присвячені, з допомогою імператриці і під час царственного виховання мого сина, на те, щоб потрохи одвідувати, як справжнє сільське подружжя, власними кіньми, всі куточки держави, приймаючи скарги, усуваючи несправедливості, розсіваючи на всі боки і скрізь знання та благодіяння".

1 "Із 400 000 чоловік, які перейшли Віслу, половина були австрійці, пруссаки, саксонці, поляки, баварці, віртембергці, мекленбургці, іспанці, італійці і неаполітанці. Імператорська армія, власне кажучи, на третину складалася з голландців, бельгійців, жителів з берегів Рейну, п'ємонтців, швейцарців, женець, тосканців, римлян, жителів 32-ї військової дивізії, Бремена, Гамбурга і т. ін., в ній навряд чи було 140 000 чоловік, що розмовляють по-французькому.

Російська експедиція коштувала власне Франції менше як 50 000 чоловік; російська армія у відступі з Вільни до Москви у різних боях втратила в чотири рази більше, ніж французька армія; пожежа Москви коштувала життя 100 000 росіян, що померли від холоду та злиднів у лісах; нарешті під час свого переходу від Москви до Одеру російська армія теж постраждала від суворості пори року; по приході у Вільну вона складалася лише з 50 000 чоловік, а в Каліші менше як з 18 000".

Кілька десятків тисяч чоловік лежали мертвими в різних позах і мундирах на полях і луках, що належали панам Давидовим і казенним селянам, на тих полях і луках, на яких сотні років одночасно збирали врожаї і пасли худобу селяни сіл Бородіна, Горок, Шевардіна та Семеновського. На перев'язочних пунктах на десятину місця трава і земля були просякнуті кров'ю. Юрми поранених і непоранених людей різних команд, із зляканими обличчями, з одного боку, брели назад до Можайська з другого боку—назад до Валуєва. Другі юрми, змучені і голодні, під проводом начальників ішли вперед. Треті стояли на місцях і продовжували стріляти.

Над усім полем, перше таким весело-гарним, з його блискітками багнетів і з димами в ранішньому промінні, стояла тепер мля вільгості і диму і пахло чудною кислотою селітри та крові. Зібралися хмарки, і став накрапувати дощик на вбитих, на поранених, на зляканих, і на виснажених, і на розгублених людей. Наче він говорив: "Досить, досить, люди. Перестаньте... Схаменіться. Що ви робите?"

Змучених, без їжі і без відпочинку, людей тієї і цієї сторони починав однаково брати сумнів у тому, чи слід їм ще винищувати один одного, і на всіх обличчях було помітно вагання, і в кожній душі однаково поставало питання: "Нащо, для кого мені вбивати і бути вбитим? Убивайте, кого хочете, робіть, що хочете, а я не хочу більш!" Думка ця на вечір однаково дозріла в душі кожного. Кожної хвилини могли всі ці дюди жахнутися з того, що вони робили, кинути все і побігти світ за очі.

Але хоч уже на кінець бою люди почували увесь жах свого вчинку, хоч вони й раді були б перестати, якась незрозуміла, таємнича сила все ще керувала ними, і, спітнілі, в поросі і в крові, залишившись по одному на три, артилеристи, хоч і спотикаючись і задихаючись від утоми, приносили заряди, заряджали, наводили, прикладали фітілі; і

ядра так само швидко і жорстоко перелітали з обох боків і розплющували людське тіло, і чинилася далі та страшна справа, що чиниться не з волі людей, а з волі того, хто керує людьми і світами.

Той, хто подивився б на розстроєні задні лави російської армії, сказав би, що французам досить зробити ще одно маленьке зусилля, і російська армія зникне; і той, хто подивився б на задні лави французів, сказав би, що росіянам досить зробити ще одно маленьке зусилля, і французи загинуть. Але ні французи, ні росіяни не робили цього зусилля, і полум'я битви поволі догоряло.

Росіяни не робили цього зусилля тому, що не вони атакували французів. На початку бою вони лише стояли по дорозі на Москву, загороджуючи її, і так само вони стояли наприкінці бою, як стояли й на початку його. Але якби навіть мета росіян поля-

гала в тому, щоб збити французів, вони не могли б зробити цього останнього зусилля, бо всі війська росіян були розбиті, не було жодної частини війська, яка не потерпіла б від бою, і росіяни, залишаючись на своїх місцях, втратили ПОЛОВИНУ свого війська.

Французам, які пам'ятали всі попередні п'ятнадцятилітні перемоги, впевнені були в непереможності Наполеона, свідомі того, що вони заволоділи частиною поля бою, що вони втратили лише одну чверть людей і що в них ще є двадцятитисячна незаймана гвардія,— легко було зробити це зусилля. Французам, які атакували російську армію з метою збити її з позиції, треба було зробити це зусилля, бо доти, поки росіяни, так само, як і до бою, перепиняли шлях на Москву, мети французи не досягли і всі їхні зусилля і втрати пропали марно. Але французи не зробили цього зусилля. Деякі історики кажуть, що Наполеону досить було дати свою незайману стару гвардію для того, щоб битву було виграно. Говорити про те, що було б, якби Наполеон дав свою гвардію, все одно, що говорити про те, що було б, якби восени настала весна. Цього не могло бути. Наполеон не дав своєї гвардії не тому, що він не хотів цього, а тому, що цього не можна було зробити. Всі генерали, офіцери, солдати французької армії знали, що цього не можна було зробити, бо підупалий дух війська не дозволяв цього.

Не лише Наполеоном владало те схоже на сон почуття, що страшний розмах руки падає безсило, але й усі генерали, всі солдати французької армії, що брали участь і що не брали участі в битві, маючи досвід усіх попередніх боїв (де після вдсятеро менших зусиль ворог тікав), однаково почували жах перед тим ворогом, який, втративши ПОЛОВИНУ війська, стояв так само грізно наприкінці, як і на початку бою. Моральна сила французької, атакуючої армії була вичерпана. Не ту перемогу, що визначається підхопленими шматками тканини на жердинах, які звуться прапорами, і тим простором, на якому стояли і стоять війська,— а моральну перемогу, ту, яка переконує супротивника в моральній перевазі його ворога і в своєму безсиллі, здобули росіяни під Бородіном. Французька навала, як розлючений звір, діставши в своєму розбігу смертельну рану, почувала свою загибель; але вона не могла зупинитися, так само, як не могло не відхилитися вдвічі слабше російське військо. Після даного поштовху французьке військо ще могло докотитися до Москви; але там, без нових зусиль з боку

російського війська, воно мусило загинути, стікаючи кров'ю від смертельної, завданої під Бородіном, рани. Прямим наслідком Бородінського бою була безпричинна втеча Наполеона з Москви, повертання старим Смоленським шляхом, загибель п'ятсоттисячної навали і загибель наполеонівської Франції, на яку вперше під Бородіном наклав руку сильніший духом супротивник.

^^^^

#-

Ii

^ ЧАСТИНА ТРЕТЯ И

I

ля людського розуму незбагненна абсолютна безперервність руху. Людині стають зрозумілими закони будь-якого руху лише тоді, коли вона розглядає довільно взяті одиниці цього руху. Але разом з тим з цього ось довільного ділення безперервного руху на перервні одиниці виникає більша частина людських помилок.

Існує відомий так званий софізм древніх; він полягає в тому, що Ахіллес ніколи не наздожене черепахи, яка йде поперед нього, незважаючи на те, що Ахіллес іде в десять разів швидше за черепаху: поки Ахіллес пройде відстань, що відділяє його від черепахи, черепаха пройде поперед нього одну десяту цієї відстані; Ахіллес пройде цю десяту, черепаха пройде одну соту і т. д. до безконечності. Задача ця здавалася древнім нерозв'язною. Безглуздість рішення (що Ахіллес ніколи не наздожене черепахи) виникала лише з того, що довільно було допущено перервні одиниці руху, тимчасом як рух і Ахіллеса і черепахи відбувався безперервно.

Приймаючи дедалі дрібніші одиниці руху, ми лише наближаємося до рішення питання, але ніколи не досягаємо його. Тільки допустивши безконечно-малу величину і висхідну від неї прогресію до однієї десятої і взявши суму цієї геометричної прогресії, ми досягаємо рішення питання. Нова галузь математики, досягнувши вміння поводитись з безконечно-малими величинами, і в інших більш складних питаннях руху дає тепер відповіді на питання, що здавалися нерозв'язними.

Ця нова, невідома древнім, галузь математики, розглядаючи питання руху, допускає безконечно-малі величини, тобто такі, при яких відновлюється головна умова руху (абсолютна безперервність), і тим самим виправляє ту неминучу помилку, яку розум людський не може не робити, розглядаючи замість безперервного руху окремі одиниці руху.

Відшукування законів історичного руху провадиться цілком так само.

Рух людства, виникаючи з незчисленної кількості людських довільних дій, відбувається безперервно.

Збагнути закони цього руху — мета історії. Але для того, щоб збагнути закони безперервного руху суми всіх довільних дій людей, розум людський допускає довільні, перервні одиниці. Перший прийом історії полягає в тому, щоб, узявши довільний ряд безперервних подій, розглядати його окремо від інших, тимчасом як нема і не може бути початку ніякої події, а завжди одна подія безперервно виникає з другої. Другий

прийом полягає в тому, щоб розглядати дії однієї людини, царя, полководця, як суму довільних дій людей, тимчасом як сума довільних дій людських ніколи не виявляється у діяльності однієї історичної особи.

Історична наука у своєму русі завжди бере все менші й менші одиниці для розгляду і цим шляхом намагається наблизитися до істини. Але хоч які дрібні одиниці, що їх бере історія, ми, відчуваємо, що допущення одиниці, відділеної від другої, допущення початку будь-якого явища і допущення того, що довільні дії всіх людей виявляються у діях однієї історичної особи, невірні самі в собі.

Усякий висновок історії, без найменшого зусилля з боку критики, розпадається, як прах, нічого не залишаючи за собою, лише через те, що критика вибирає предметом спостереження більшу або меншу перервну одиницю; на що вона завжди має право, бо взята історична одиниця завжди довільна.

Тільки допустивши безконечно-малу одиницю для спостереження— диференціал історії, тобто однорідні потяги людей, і досягнувши вміння інтегрувати (брати суму цих безконечно-малих), ми можемо сподіватися на досягнення законів історії.

Перші п'ятнадцять років XIX століття у Європі відбувається незвичайний рух мільйонів людей. Люди кидають свої звичайні ваняття, прямують з одного кінця Європи у другий, грабують, вбивають один одного, тріумфують і вдаються у розпач, і весь хід життя на кілька років змінюється і являє собою посилений рух, який спочатку наростає, потім спадає. Яка причина цього руху, за якими законами він виникав? — питає розум людський.

Історики, відповідаючи на це питання, викладають нам діяння і промови кількох десятків людей в одному з будинків міста Парижа, називаючи ці діяння" і промови словам революція; потім дають детальну біографію Наполеона і деяких співчуваючих і ворожих йому осіб, розповідають про вплив одних з цих осіб на інших і кажуть: ось чому виник цей рух і ось закони його.

Але розум людський не тільки відмовляється вірити в це пояснення, але й просто каже, що спосіб пояснення невірний, бо за цим поясненням найслабше явище є причиною найсильнішого. Сума людських довільних дій зробила і революцію і Наполеона, і лише сума цих довільних дій терпіла їх і знищила.

"Але кожного разу, коли були завоювання, були завойовники; кожного разу, коли робились перевороти в державі, були великі люди",— каже історія. Дійсно, кожного разу, коли з'являлися завойовники, були і війни, відповідає розум людський, але це не доводить, що завойовники були причинами воєн і щоб можна було знайти закони війни в особистій діяльності однієї людини. Кожного разу, коли я, дивлячись на свій годинник, бачу, що стрілка підійшла до десяти, я чую, що в сусідній церкві починають дзвонити, але з того, що кожного разу, коли стрілка приходить на десять годин тоді, як починають дзвонити, я не маю права зробити висновок, що положення стрілки є причиною руху дзвонів.

Кожного разу, коли я бачу рух паровоза, я чую свист, бачу відкривання клапана і рух коліс; але з цього я не маю права зробити висновок, що свист і рух коліс є

причинами руху паровоза.

Селяни кажуть, що пізньої весни віє холодний вітер тому, що на дубові розпускаються бруньки, і справді кожної весни віє холодний вітер, коли розпускається дуб. Але хоч мені невідомо, чому віє холодний вітер, коли розпускається дуб, я не можу погодитися з селянами в тому, що причина холодного вітру полягає в розпусканні бруньки на дубові, саме тому, що сила вітру перебуває поза впливом бруньки. Я бачу лише збіг тих умов, які бувають у всякому явищі життя, і бачу, що хоч би скільки і хоч би як детально я спостерігав стрілку годинника, клапан і колеса паровоза і бруньки дуба, я не визнаю причини дзвону, руху паровоза і весняного вітру. Для цього я повинен ЗОВСІМ ЗМІНИТИ свою точку спостереження і вивчати закони руху пари, дзвону і вітру. Те ж саме повинна зробити історія. І спроби цього вже було зроблено.

Для вивчення законів історії ми повинні цілком змінити предмет спостереження, облишити царів, міністрів і генералів, а вивчати однорідні, безконечно-малі елементи, які керують масами. Ніхто не може сказати, наскільки дано людині досягти цим шляхом розуміння законів історії; але очевидно, що лише на цьому шляху лежить можливість вловлення історичних законів і що на цьому шляху розум людський ще не доклав однієї мільйонної частки тих зусиль, яких доклали історики до опису діяння різних царів, полководців та міністрів і до викладення своїх міркувань щодо цих діянь. г

II

Сили дванадесяти язиків Європи вдерлися в Росію. Російське військо і населення відходять, уникаючи зіткнення, до Смоленська і від Смоленська до Бородіна. Французьке військо з дедалі більшою навальністю мчить до Москви, до мети свого руху. Сила навальності його з наближенням до мети збільшується, як збільшується швидкість падіння тіла в міру наближення його до землі. Позаду тисячі верст голодної, ворожої країни; спереду десятки верст, що відділяють від мети. Це почуває кожний солдат наполеонівської армії, і навала насувається сама по собі, просто силою розгону.

У російському війську в міру відступу все більше й більше розпалюється дух озлоблення проти ворога: відступаючи назад, він зосереджується і наростає. Під Бородіном стається зіткнення. Ні те ні це військо не розпадаються, але російське військо безпосередньо після зіткнення відступає так само неминуче, як неминуче відкочується куля, зіткнувшись з другою кулею, яка з ще більшою швидкістю летить на неї; і так само неминуче (хоч і втративши всю свою силу в зіткненні) куля навали прокочується, стрімливо розігнавшись, ще якусь відстань.

Росіяни відступають на сто двадцять верст — за Москву; французи доходять до Москви і там зупиняються. Протягом п'яти тижнів після цього нема жодного бою. Французи не рухаються. Наче смертельно-поранений звір, що, стікаючи кров'ю, зализує свої рани, вони п'ять тижнів сидять у Москві, нічого не розпочинаючи, і раптом, без будь-якої нової причини, біжать назад: кидаються на Калузький шлях і (після перемоги, бо знову поле бою залишилось за ними під Малоярославцем), не вступаючи в жоден серйозний бій, біжать ще швидше назад у Смоленськ, за Смоленськ, за Вільну, за Березіну і далі.

Увечері 26 серпня і Кутузов і вся російська армія були певні, що Бородинський бій виграно. Кутузов так і писав государеві. Кутузов наказав готуватися до нового бою, щоб добити ворога, не тому, що він хотів кого-небудь обманювати, а тому, що знав, що ворога переможено, так само, як знав це кожний з учасників бою.

Але того ж вечора і другого дня почали надходити одна за одною відомості про нечувані втрати, про втрату половини армії, і виявилось, що новий бій був фізично неможливим.

Не мооюна було давати бою, коли ще не зібрано було відомостей, не прибрано поранених, не поповнено снарядів, не полічено вбитих, не призначено нових'начальників на місця вбитих, не наїлись і не виспались люди. А разом з тим зразу ж після бою, другого ранку, французьке військо (тією навалною силою руху, збільшеного тепер ніби в оберненому відношенні квадратів відстаней) уже насувалось само собою на російське військо. Кутузов хотів атакувати другого дня, і вся армія хотіла цього. Але для того, щоб атакувати, не досить бажання зробити це; треба, щоб була можливість це зробити, а можливості цієї не було. Не можна було не відступити на один перехід, потім так само не можна було не відступити на другий і на третій перехід, і нарешті 1 вересня,— коли армія підійшла до Москви,— незважаючи на всю силу почуття завзятості в рядах війська, сила обставин вимагала, щоб війська ці йшли за Москву. І війська відступили ще на один, останній перехід і віддали Москву ворогові.

Для тих людей, які звикли думати, що плани воєн і битв складають полководці так само, як кожний з нас, сидючи у своєму кабінеті над картою, міркує про те, як і як би він розпорядився у такому-то й такому-то бою, постають питання, чому Кутузов, відступаючи, не зробив так-то й так-то, чому він не зайняв позиції ще до Філей, чому він не відступив зразу на Калузький шлях, залишивши Москву, і т. ін. Люди, які звикли так думати, забувають або не знають тих неминучих умов, що в них завжди відбувається діяльність кожного головнокомандуючого. Діяльність полководця анітрохи не схожа на ту діяльність, яку ми уявляємо собі, сидючи вільно у кабінеті, розглядаючи яку-небудь кампанію на карті з певною кількістю військ, з цього і з того боку, і в певній місцевості, і починаючи наші міркування з якого-не-будь певного моменту. Головнокомандуючий ніколи не буває в тих умовах початку якої-небудь події, в яких ми завжди розглядаємо події. Головнокомандуючий завжди перебуває у середині цілої черги подій, і так, що ніколи, ні в яку хвилину, він не спроможний обдумати все значення події, яка відбувається. Подія непомітно, мить за миттю вирізьблюється у своє значення, і в кожну мить цього послідовного, безперервного вирізьблювання події головнокомандуючий перебуває у центрі дуже складної гри, інтриг, турбот, залежності, влади, проектів, порад, погроз, обманів, повсякчас змушений відповідати на безліч ставлених йому, часто взаємно-суперечних питань.

Нам пресерйозно кажуть воєнні вчені, що Кутузов задовго до Філей повинен був рушити війська на Калузький шлях, що навіть хтось пропонував такий проект. Але перед головнокомандуючим, особливо у важку хвилину, буває не один проект, а завжди десятки одночасно. І всі ці проекти, побудовані на стратегії і

тактиці, суперечать один одному. Завдання головнокомандуючого, здавалося б, полягає лише в тому, щоб вибрати один з цих проектів. Але й цього він не може зробити. Події і час не чекають, йому пропонують, наприклад, 28 числа перейти на Калузький шлях, але в цей час приїжджає ад'ютант від Милорадовича і питає, зав'язувати зараз бій з французами чи відступити. Йому треба зараз, цієї хвилини, дати наказ. А наказ відступити збиває нас з повороту на Калузький шлях. І слідом за ад'ютантом інтендант питає, куди везти провіант, а начальник шпиталів,— куди везти поранених; а кур'єр з Петербурга привозить листа від государя, в якому не припускається можливості залишити Москву, а суперник головнокомандуючого, той, хто підкопується під нього (такі завжди є і не один, а кілька), пропонує новий проект, діаметрально-протилежний планові виходу на Калузький шлях; а сили самого головнокомандуючого вимагають сну і підкріплення; а поважний генерал, якого обійшли нагородою, приходить скаржитися; а населення благає захисту; офіцер, якого надіслано оглянути місцевість, приїжджає і доносить цілком протилежне тому, що казав раніш надісланий офіцер; а лазутчик, полонений і генерал, що робив рекогносцировку — всі описують по-різному стан ворожої армії. Люди, що звикли не розуміти чи забувати ці неминучі умови діяльності кожного головнокомандуючого, показують нам, наприклад, стан військ у Філях і при всьому цьому думають, що головнокомандуючий міг 1 вересня цілком вільно розв'язувати питання про залишення чи захист Москви, тимчасом як при перебуванні російської армії за п'ять верст од Москви питання цього не могло бути. Коли ж вирішилось це питання? І під Дріссою, і під Смоленськом, і найвідчутніше 24-го під Шевардіним, і 26-го під Бородіном, і кожного дня, і години і хвилини відступу від Бородіна до Філей.

III

Російські війська, відступивши від Бородіна, стояли під Фі-лями. Єрмолов, який їздив 'оглядати позиції, під'їхав до фельдмаршала.

— Битися на цій позиції нема змоги,— сказав він. Кутузов здивовано подивився на нього і звелів йому повторити сказані слова. Коли він повторив, Кутузов простяг до нього руку.

— Дай-но руку,— промовив він, і, повернувши її так, щоб намацати його пульс, сказав:—Ти нездоровий, голубчику. Подумай, що ти кажеш.

Кутузов на Поклонній горі, за шість верст від Дорогомилов-ської застави, вийшов з екіпажа і сів на лавочці край шляху. Величезний натовп генералів зібрався навколо нього. Граф Ра-стопічин, приїхавши з Москви, приєднався до них. Все це блискуче товариство, розділившись на кілька гуртків, говорило між собою про вигоди і невигоди позиції, про положення військ, про те, які передбачаються плани, про стан Москви, взагалі про воєнні питання. Усі почували, що хоч їх і не було кликано для цього, хоч це не було так названо, але що це була військова рада. Розмови всі точилися навколо загальних питань. Коли хто й повідомляв чи довідувався про особисті новини, то про це говорилося пошепки, і зараз же переходили знову до загальних питань; ні жартів, ні сміху, ні усмішок навіть не було помітно між усіма цими людьми. Всі, очевидно з

зусиллям, намагались триматися на висоті становища. І всі групи, розмовляючи між собою, намагались триматися поблизу головнокомандуючого (лавочка якого становила центр у цих гуртках) і говорили так, щоб він міг їх чути. Головнокомандуючий слухав і іноді перепитував те, що говорили навколо нього, але сам не втручався у розмову і не висловлював ніякої думки. Здебільшого, послухавши розмову якого-небудь гуртка, він з виглядом розчарування,— наче зовсім не про те вони говорили, що він бажав знати,— відвертався. Одні говорили про обрану позицію, критикуючи не так позицію, як розумові здібності тих, що її обрали; другі доводили, що помилку було зроблено раніше, що треба було прийняти бій ще позавчора; треті говорили про битву коло Сала-манки, про яку розповідав, щойно приїхавши, француз Кросар у іспанському мундирі. (Француз цей разом з одним з німецьких принців, які служили в російській армії, розглядав облогу Са-рагосси, пропонуючи так само захищати Москву.) У четвертому гуртку граф Растопчин казав про те, що він з московським ополченням ладен загинути під стінами столиці, проте він не може не жалкувати з приводу тієї невідомості, в якій його було залишено, і що, якби він знав це раніше, була б інша справа... П'яті, виявляючи глибину своїх стратегічних міркувань, говорили про той наррям, який повинні будуть узяти війська. Шості говорили цілковиту нісенітницю. Обличчя в Кутузова ставало все більш заклопотаним і сумним. З усіх цих розмов Кутузов бачив одно: захищати Москву не було ніякої фізичної змоги у повному значенні цих слів, тобто до такої міри не було змоги, що якби якийсь божевільний головнокомандуючий наказав дати бій, то виникла б плутанина, і бою все ж не було б; не було б тому, що всі вищі начальники не тільки визнавали цю позицію неможливою, а й у розмовах своїх обмірковували тільки те, що станеться після безсумнівного залишення цієї позиції. Як же могли начальники вести свої війська на поле бою, яке вони вважали неможливим? Нижчі начальники, навіть солдати (які теж міркують) також визнавали позицію неможливою і тому не могли йти в бій з упевненістю в поразці. Хоч Бенігсен наполягав на захисті цієї позиції і інші ще обмірковували її, але питання це вже не мало значення само по собі, а мало значення лише як привід для суперечок та інтриги. Це розумів Кутузов.

Бенігсен, вибравши позицію, гаряче показуючи свій російський патріотизм (якого не міг, не скривляючись, вислуховувати Кутузов), наполягав на захисті Москви. Для Кутузова була ясна, як день, мета Бенігсена: в разі невдачі захисту — звалити вину на Кутузова, який довів війська без бою до Воробйових гір; у разі успіху—собі приписати його; а в разі відмови — очистити себе від злочину залишення Москви. Але це питання інтриги не цікавило тепер старого. Одно страшне питання цікавило кого. І на це питання ні від кого він не чув відповіді. Питання полягало для нього тепер лише ось у чому: "Невже це я допустив до Москви Наполеона, і коли ж це я зробив? Коли це вирішилось? Невже вчора, коли я надіслав Платову наказ відступити, чи позавчора увечері, коли я задрімав і наказав Беніг-сену розпорядитися? Чи ще раніш?.., але коли, коли ж вирішилась ця страшна справа? Москву мусимо залишити. Війська мусять відступити, і треба дати цей наказ". Дати цей страшний наказ, здавалося йому, те саме, що відмовитися від командування армією. А мало того, що він любив владу, звик до неї

(шана, що нею користався князь Прозоровський, при якому він перебував у Туреччині, дражнила його), він був певний, що йому судилося врятувати Росію, і саме тому, проти государевої волі і з волі народу, його було обрано головнокомандуючим. Він був певний, що лише він у цих важких умовах міг триматися на чолі армії, що лише він один на весь світ спроможний був без жаху знати за свого ворога непереможного Наполеона; і його жах охоплював від думки про той наказ, що його він мусив дати. Але треба було вирішувати щось, треба було припинити ці розмови навколо нього, які починали набирати занадто вільного характеру.

Він підкликав до себе старших генералів.

— *Ma tête, fut-elle bonne ou mauvaise, n'a qu'à s'aider d'elle même*¹,— сказав він, підводячись з лавочки, і поїхав у Філі, де стояли його екіпажі.

IV

У просторій, кращій хаті селянина Андрія Савостьянова о другій годині зібралася рада. Чоловіки, жінки й діти великої селянської родини товпилися у курній хаті через сіни. Лише Андрійова внучка, Малаша, шестилітня дівчинка, якій ясновельможний, приголубивши її, дав за чаєм грудочку цукру, залишалась на печі у великій хаті. Малаша боязко й радісно дивилася з печі на обличчя, мундири та хрести генералів, що один за одним входили до хати і розсідалися в кутку під образами на широких лавах. Сам дідусь, як Малаша в думці називала Кутузова, сидів од них окремо, у темному кутку за піччю. Він сидів, глибоко

і — Добра чи погана моя голова, а покластися більше нема на кого,

опустившись у складане крісло, і безперестану покректував і розправляв комір сюртука, який, хоч і розстебнутий, усе наче був тісний йому. Ті, що входили, один за одним підходили до фельдмаршала; деяким він потискав руку, деяким кивав головою. Ад'ютант Кайсаров хотів був відслонити занавіску на вікні навпроти Кутузова, але Кутузов сердито замахав до нього рукою, і Кайсаров зрозумів, що ясновельможний не хоче, щоб бачили його обличчя.

Навколо селянського ялинового стола, на якому лежали карти, плани, олівці, папери, зібралось так багато людей, що денщики принесли ще ослона й поставили біля стола. На ослоні цьому сіли Єрмолов, Кайсаров і Толь, які прийшли пізніше. Під самими образами, на покуті, сидів з Георгієм на шиї, з блідим хворобливим обличчям і зі своїм високим лобом, що зливався з голою головою, Барклай де-Толлі. Вже другий день його мучила лихоманка, і саме в цей час його морозило й ламало. Поруч з ним сидів Уваров і неголосно (як і всі говорили) про щось, швидко жестикулюючи, повідомляв Барклая. Маленький, кругленький Дохтуров, звівши брови і склавши руки на животі, уважно прислухався. З другого боку сидів, підперши рукою голову широкою зі сміливими рисами і з блискучими очима головою, граф Остерман-Толстой; здавалось, він заглибився в свої думки. Раєвський з виразом нетерпіння, звичним жестом наперед кучерявлячи своє чорне волосся на скронях, позирав то на Кутузова, то на вхідні двері. Тверде, вродливе і добре обличчя Коновніцина світилося ніжною і хитрою усмішкою. Він зустрів погляд Малаші й очима робив їй знаки, що викликали в дівчинки усмішку.

Усі чекали Бенігсена, який закінчував свій смачний обід під приводом нового огляду позиції, його чекали від четвертої до шостої години, і весь цей час не починали наради, а тихими голосами розмовляли про сторонні справи.

Лише коли до хати увійшов Бенігсен, Кутузов висунувся зі свого кутка і підсунувся до столу, але настільки, що обличчя його не було освітлене поданими на стіл свічками.

Бенігсен відкрив раду питанням: "Чи залишити без бою священну і древню столицю Росії, чи захищати її?" Настала тривала загальна мовчанка. Обличчя у всіх насупились, і в тиші чутно було сердите крехтання і покашлювання Кутузова. Всі очі дивились на нього. Малаша теж дивилась на дідуся. Вона ближче за всіх була до нього й бачила, як обличчя його скривилося: він раче збирався плакати. Але це тривало недовго.

— Священну древню столицю Росії! — раптом заговорив він, сердитим голосом повторюючи слова Бенігсена і цим підкреслюючи фальшиву ноту цих слів.— Дозвольте вам • сказати, ваше сіятельство, що питання це не має смислу для росіянина. (Він перехилився вперед своїм важким тілом.) Таке питання не можна ставити і таке питання не має смислу. Питання, для якого я просив зібратися цих панів, це питання воєнне. Питання таке: "Порятунок Росії в армії. Чи вигідніше ризикувати армією і Москвою, прийнявши бій, чи віддати Москву без бою? Ось на яке питання я бажаю знати вашу думку". (Він відкинувся назад на спинку крісла.)

Почались дебати. Бенігсен не вважав ще гри програною. Припускаючи думку Баркляя та інших про те, що нема змоги прийняти оборонний бій під Філями, він, пройнявшись російським патріотизмом і любов'ю до Москви, пропонував перевести війська вночі з правого на лівий фланг і вдарити другого дня на праве крило французів. Думки розділилися, були виступи і за і проти цього плану. Єрмолов, Дохтуров і Раєвський погодилися з думкою Бенігсена. Чи то керовані почуттям потреби жертви перед залишенням столиці, чи іншими, особистими міркуваннями, але ці генерали нібито не розуміли того, що ця рада не може змінити неминучого розвитку подій і що Москву вже тепер залишено. Інші генерали розуміли це і, залишаючи остеронь питання про Москву, говорили про той напрям, який у своєму відступі мало обрати військо. Малаша, яка, не зводячи очей, дивилась на те, що робилось перед нею, інакше розуміла значення цієї ради. їй здавалося, що справа була лише в особистій боротьбі між "дідусем" і "довгополим", як вона називала Бенігсена. Вона бачила, що вони сердились, коли говорили один з одним, і в душі своїй була на боці дідуся. Посеред розмови вона помітила швидкий лукавий погляд, якого дідусь кинув на Бенігсена, і зразу ж по цьому на свою радість помітила, що дідусь, сказавши щось довгополуму, осадив його: Бенігсен раптом почервонів і сердито пройшовся по хаті. У словах, що так вплинули на Бенігсена, Кутузов спокійним і тихим голосом висловив думку про вигоду і невигоду пропозиції Бенігсена: щоб перевести вночі війська з правого на лівий фланг для атаки правого крила французів.

— Я, панове,— сказав Кутузов,— не можу схвалити плану графа. Пересування військ на близькій відстані від ворога завжди бувають небезпечні, і воєнна історія підтверджує це міркування. Так, наприклад... (Кутузов начебто задумався, добираючи

приклад і ясним, наївним поглядом дивлячись на Бенігсена.) Та ось хоч би Фрідландський бій, який, я гадаю, граф добре пам'ятає, був... не зовсім вдалий лише тому, що війська наші перестроювались на занадто близькій відстані від ворога.— Настала хвилинка мовчанка, яка здалася всім дуже довгою.

Дебати знову відновилися, але часто траплялись перерви і почувалось, що говорити більше нема про що.

Під час однієї з таких перерв Кутузов тяжко зітхнув, ніби збираючись говорити. Всі оглянулись на нього.

— Eh bien, messieurs! Je voi que c'est moi qui payerai les pots cassés¹,— сказав він. І, повільно підвівшись, він підійшов до столу.— Панове, я чув ваші думки. Дехто буде незгодний зі мною. Але я (він зупинився) владою, яку вручили мені мій государ і батьківщина, я — наказую відступ.

Зразу після цього генерали почали розходитися з тією ж урочистою і мовчазною обережністю, з якою розходяться після похорону.

Дехто з генералів неголосно, зовсім у іншому діапазоні, ніж той, у якому вони говорили на раді, передали дещо головнокомандуючому.

Малаша, яку вже давно чекали вечеряти, поволі зішла задки з податей, чіпляючись босими ноженятами за виступи печі, і, заплутавшись поміж ноги генералів, шмигнула у двері.

Відпустивши генералів, Кутузов довго сидів, спершись ліктями на стіл, і думав усе про те ж страшне питання: "Коли ж, коли ж нарешті вирішилось те, що залишено Москву? Коли було зроблено те, що вирішило питання, і хто винен у цьому?"

— Цього, цього я не чекав,— сказав він ад'ютантові Шней-деру, який увійшов до нього вже пізно вночі.— Цього я не чекав. Цього я не думав!

— Вам треба відпочити, ваша світлість,— сказав Шнейдер.

— Та ні ж! Будуть же вони конятину жерти, як турки,— не відповідаючи прокричав Кутузов і вдарив пухлим кулаком об стіл,— будуть і вони, тільки б...

V

На протилежність Кутузову, в той самий час, у події ще важливішій, ніж відступ армії без бою, у залишенні Москви і спаленні її, Растопчин, якого ми бачили керівником цієї події, діяв зовсім інакше.

Подія ця — залишення Москви і спалення її — була так само неминучою, як і відступ військ без бою за Москву після Бородінської битви.

Кожний росіянин, не на підставі висновків, а на підставі того почуття, яке лежить в нас і лежало в наших батьках, міг би передбачити, те, що сталося.

Починаючи від Смоленська, по всіх містах і селах російської землі, без участі графа Растопчина і його афіш, відбувалося теж саме, що сталося в Москві. Народ безтурботно чекав ворога, не бунтував, не хвилювався, нікого не шматував, а спокійно чекав на свою долю, відчуваючи в собі силу в найтяжчу хвилину знайти, що треба зробити. І тільки-но ворог підходив, найбагатші елементи населення тікали, залишаючи своє майно; найбідніші залишались і підпалювали та винищували те, що залишалося.

1 — Отже, панове, виходить, мені платити за перебиті горшки,

Свідомість того, що так буде і завжди так буде, лежала і лежить у душі росіянина. І свідомість ця і, більш того, передчуття, що Москву буде взято, лежали в російському московському громадянстві 12-го року. Ті, що почали виїжджати з Москви ще в липні і на початку серпня, показали, що вони чекали цього. Ті, що виїжджали з тим, що вони могли захопити, залишаючи будинки і половину майна, діяли так з того прихованого (latent) патріотизму, який виявляється не фразами, не вбиванням дітей для порятунку вітчизни і т. ін. неприродними вчинками, а який виявляється непомітно, просто, органічно і тому дає завжди най-сильніші результати.

"Соромно тікати від небезпеки; тільки боягузи тікають з Москви",— казали їм. Растопчин у своїх афішках повчав їх, що виїжджати з Москви ганебно. їм совісно було, що їх називали боягузами, совісно було їхати, проте вони їхали, знаючи, що так треба. Чому вони їхали? Не можна припустити, щоб Растопчин налякав їх страхіттям, яке вчиняв Наполеон на підкорених землях. Виїжджали, і перші виїхали багаті, освічені люди, які дуже добре знали, що Відень і Берлін залишилися цілі і що там, після того, як Наполеон захопив їх, населення весело проводило час з чарівливими французами, яких так любили тоді російські чоловіки і особливо дами.

Вони їхали тому, що для росіян не могло бути питання: добре чи погано буде під владою французів у Москві. Під владою французів не можна було бути: це було гірше за все. Вони виїжджали і до Бородінської битви, і ще швидше після Бородінської битви, незважаючи на заклики до захисту, незважаючи на заяви головнокомандуючого Москви про намір його підняти Іверську і йти в бій, і на повітряні кулі, які мали знищити французів, і незважаючи на всю ту нісенітницю, яку писав Растопчин у своїх афішах. Вони знали, що військо повинно битися, і коли воно не може, то з панночками та двораками не можна йти на Три Гори воювати з Наполеоном, і що треба виїжджати, хоч як шкода залишати на знищення своє майно. Вони виїжджали і не думали про величне значення цієї величезної, багатой столиці, яку покинуло населення і віддало на жертву вогню (велике покинуте дерев'яне місто неминуче мало згоріти); вони виїжджали кожен для себе, а разом з тим лише внаслідок того, що вони виїхали, і сталася та велична подія, яка назавжди залишиться найкращою славою російського народу. Та пані, яка ще в червні зі своїми арапами та блазнями рушала з Москви у саратовське село з неясним усвідомленням того, що вона Бонапарту не слуга, і зі страхом, щоб її не зупинили з наказу графа Растопчина,— робила просто і істинно ту велику справу, що врятувала Росію. А граф Растопчин, який то соромив тих, що виїжджали, то вивозив присутствен} місця, то видавав ні на що не придатну зброю п'яній наволочі, то підіймав образи, то забороняв Августіну вивозити мощі та ікони, то захоплював усі приватні підводи, які були в Москві, то на ста тридцяти шести підводах вивозив повітряну кулю, яку робив Леппіх, то натякав на те, що він спалить Москву, то розповідав, як він спалив свій будинок і написав прокламацію французам, в якій урочисто докоряв їм, що вони розорили його дитячий притулок, то приймав славу спалення Москви, то зрікався її, то наказував людям ловити всіх шпигунів і приводити

до нього, то докоряв за це народові, то вислав усіх французів з Москви, то залишав у місті пані Обер-Шальме, в якій був центр всього французького московського населення, а без особливої провини наказував схопити і відправити в заслання старого шановного пошт-директора Ключарова; то збирав народ на Три Гори, щоб битися з французами, то, щоб відмогтися від цього народу, віддав йому на вбивство людину, а сам виїжджав через задні ворота; то казав, що він не переживе нещастя Москви, то писав в альбоми по-французькому вірші про свою участь у цій справі¹,— цей чоловік не розумів значення події, що відбувалася, а хотів лише щось зробити сам, здивувати когось, щось учинити патріотично-геройське, і, як хлопчак, пустував над величною і неминучою подією — залишенням і спаленням Москви і намагався своєю маленькою рукою то посилити, то затримати біг величезного народного потоку, який ніс його у собі.

VI

Елен, повернувшись разом з Двором з Вільни до Петербурга, перебувала у скрутному становищі.

В Петербурзі Елен користалась особливим протегуванням вельможі, який посідав одну з найвищих посад у державі. У Вільні вона зблизилась з молодим іноземним принцем. Коли вона повернулась до Петербурга, принц і вельможа були обидва в Петербурзі, обидва заявляли свої права, і перед Елен постало нове ще в її кар'єрі завдання: зберегти свою близькість взаємин з обома, не образивши жодного.

Те, що здалося б важким і навіть неможливим для іншої жінки, жодного разу не змусило задуматися графиню Безухову, яка недарма, видно, мала репутацію вельми розумної жінки. Якби вона почала приховувати свої вчинки, виплутуватись хитрощами з незручного становища, вона цим самим зіпсувала б свою справу, визнавши себе винною; Елен, навпаки, зразу, як істинно велика людина, яка може все те, що хоче, поставила себе в позицію правоти, в яку вона щиро вірила, а всіх інших в позицію винуватості.

1 Je suis né Tartare. Je voulus être Romain. Les Français m'appelèrent barbare. Les Russes — Georges Dandin. Тобто: я народився татариним. Я хотів бути римлянином. Французи називали мене варваром. Росіяни — Жоржем Данденом.

Першого разу, коли молода іноземна особа дозволила собі робити їй докори, вона, гордо підвівши свою красиву голову і впівоборота повернувшись до особи, твердо сказала:

— Voilà l'égoïsme et la cruauté des hommes! Je ne m'attendais pas à autre chose. La femme se sacrifie pour vous, elle souffre, et voilà sa récompense. Quel droit avez vous, Monseigneur, de me demander compte de mes amitiés, de mes affections? C'est un homme qui a été plus qu'un père pour moi¹.

Особа хотіла щось сказати. Елен перебила її.— Eh bien, oui,— сказала вона,— peut être qu'il a pour moi d'autres sentiments que ceux d'un père, mais ce n'est pas une raison pour que je lui ferme ma porte. Je ne suis pas un homme pour être ingrate. Sachez, Monseigneur, pour tout ce qui a rapport à mes sentiments intimes, je ne rends compte qu'à dieu et à ma conscience²,— закінчила вона, торкаючись рукою високо піднятих красивих

грудей і звівши погляд на небо.

— Mais écoutez moi, au nom de dieu.

— Epousez moi, et je serai votre esclave.

— Mais c'est impossible.

— Vous ne daignez pas descendre jusqu'à moi, vous...3 — сказала Елен, заплакавши.

Особа почала утішати її; а Елен крізь сльози казала (наче в забутті), що ніщо не може перешкодити їй вийти заміж, що є приклади (тоді ще мало було прикладів, але вона назвала Наполеона й інших високих осіб), що вона ніколи не була дружиною свого чоловіка, що її було принесено в жертву.

— Але закони, релігія...— вже здаючись, казала особа.

— Закони, релігія... Нащо б вони були видумані, якби вони не могли цього зробити! — сказала Елен.

Важна особа була здивована з того, що такі прості міркування не спадали їй на думку, і звернулась за порадою до святих братів Товариства Ісусового, з якими вона була в близьких стосунках.

Через кілька днів по цьому на одному з чарівних свят, яке влаштувала Елен на своїй дачі на Кам'яному Острові, їй був відрекомендований немолодий, з білим як сніг волоссям і чорними, блискучими очима, чарівливий m-r de Jobert, un Jésuite

1 — ОТ егоїзм і жорстокість мужчин! Я нічого кращого й не чекала. Жінка приносить себе в жертву вам, вона страждає, і ось їй нагорода. Ваша високість, яке ви маєте право вимагати від мене звіту про мої прихильності та дружні почуття? Ця людина була для мене більше ніж батьком.

2 — Авжеж, можливо, почуття 'його до мене не зовсім батьківські; але через це не можу ж я відмовляти йому в моїй гостинності. Я не мужчина, щоб відплачувати невдячністю. Хай буде відомо вашій високості, що в моїх душевних почуттях я звітую лише перед богом та перед своєю совістю,

3 — Але вислухайте мене, ради бога.— Одружіться зі мною, і я буду вашою рабинею.— Але ж це неможливо.—Ви не удостоюєте мене шлюбом з вами, ви...

a robe courte1, який довго в саду, при світлі ілюмінації і під звуки музики, розмовляв з Елен про любов до бога, до Христа, до серця божої матері і про утіхи, що дає у цьому і в майбутньому житті єдина істинна, католицька релігія. Елен була зворушена, і кілька разів у неї і в m-r Jobert в очах стояли сльози і тремтів голос. Танець, на який кавалер прийшов запрошувати Елен, перебив її бесіду з її майбутнім directeur de conscience2; але на другий день m-r de Jobert прийшов сам увечері до Елен, і з того часу став часто бувати в неї.

Одного дня він повів графиню до католицького храму, де вона стала навколішки перед олтарем, до якого її підвели. Немолодий, чарівливий француз поклав їй на голову руки, і, як вона сама потім розповідала, вона відчула щось наче подих свіжого вітру, що зійшов їй в душу. Її пояснили, що це була la grâce3.

Потім до неї привели абата à robe longue 4, він висповідав її і відпустив їй гріхи. На другий день їй принесли ящик, в якому було причастя, і залишили їй вдома для

вживання. Через кілька днів Елен, на своє задоволення, знала, що вона вже вступила в істинну католицьку церкву і що цими днями сам папа знає про неї і надішле їй якийсь папір.

Усе, що робилось за цей час навколо неї і з нею, вся ця, звернена на неї, увага стількох розумних людей, увага, що виявлялася в таких приємних, витончених формах, і голубина чистота, в якій вона тепер перебувала (вона носила весь цей час білі плаття з білими стрічками),— все це давало їй втіху; але ця втіха ні на хвилину не заважала їй мати на оці свою мету. І як завжди буває, що в справі хитрості дурна людина обдурює розумніших, вона, зрозумівши, що мета всіх цих слів і турбот полягає переважно в тому, щоб, навернувши її в католицтво, взяти з неї грошей на користь єзуїтських закладів (про що їй натякали), Елен, перше ніж давати гроші, наполягала на тому, щоб над нею вчинили ті різні операції, які звільнили б її від чоловіка. На її розуміння, значення всякої релігії полягало лише в тому, щоб, задовольняючи людські бажання, додержувати певної пристойності. І з цією метою вона в одній зі своїх бесід з духівником наполегливо зажадала від нього відповіді на питання про те, в якій мірі її шлюб зв'язує її.

Вони сиділи у вітальні біля вікна. Були сутінки. З вікна пахло квітами. Елен була в білому платті, що просвічувалося на грудях і на плечах. Абат, добре відгодований, з пухким, чисто поголеним підборіддям, приємним, міцним ротом і білими руками, складеними лагідно на колінах, сидів близько біля Елен і з тонкою усмішкою на губах, мирно-захопленим з її краси поглядом зрідка дивився на її обличчя і викладав свій погляд на питання,

1 пан Жобер, єзуїт у короткому вбранні,

2 охоронець совісті;

3 благодать.

4 у довгому вбранні,

яке цікавило їх. Елен, неспокійно усміхаючись, дивилась на його кучеряве волосся, чисто виголені, чорніючі, повні щоки і з хвилини на хвилину чекала нового обороту розмови. Та абат, хоч і мав очевидну насолоду в спогляданні краси своєї співрозмовниці, проте був захоплений власною майстерністю у своїй справі. ^

Розвиток міркувань керівника совісті був такий. Не розуміючи значення того, що робите, ви дали обітницю подружньої вірності чоловікові, який, з свого боку, одружившись з вами і не вірячи в релігійне значення шлюбу, вчинив блюзнірство. Шлюб цей не мав подвійного значення, яке повинен він мати. Та незважаючи на це, обітниця ваша зв'язувала вас. Ви відступили від неї. Що ви вчинили цим? *Réché véniel* чи *réché mortel*? *Réché véniel*, бо ви без поганого умислу вчинили це. Якби ви тепер, з метою мати дітей, одружилися знову, то гріх ваш міг би бути прощеним. Але питання знову розпадається на дві частини: перша...

— Але я гадаю,— раптом сказала, знудьгувавшись, Елен зі своєю чарівливою усмішкою,— що я, вступивши в істинну релігію, не можу бути зв'язана тим, що наклала на мене несправжня релігія.

Directeur de conscience² здивувався, як просто поставлено перед ним колумбове яйце. Він був захоплений з несподівано-швидких успіхів своєї учениці, але не міг відмовитись від своєї розумової, працею створеної, будови аргументів.

— Entendons nous, comtesse³,— сказав він, усміхаючись, і почав заперечувати міркування своєї духовної дочки.

VII

Елен розуміла, що справа була дуже проста й легка з духовного погляду, але керівники утруднювали її тільки тому, що вони побоювались, як світська влада подивиться на цю справу.

І тому Елен вирішила, що треба у громадянстві підготувати цю справу. Вона викликала ревності старого вельможі і сказала йому те саме, що й першому злицяльникові, тобто поставила питання так, що єдиний спосіб одержати права на неї полягає в одруженні з нею. Стара важна особа в першу хвилину була, як і перша¹, молода особа, здивована з цієї пропозиції — вийти заміж від живого чоловіка; але непохитна впевненість Елен у тому, що це так само просто і природно, як і виходити дівчиною

1 Гріх прощення чи. гріх смертний?

2 Охоронець совісті

3 — Розглянемо справу, графине,

заміж, вплинула й на стару особу. Якби помітні були хоч найменші ознаки вагання, сорому чи приховування в самої Елен, то справу свою вона безперечно прогнала б; але не тільки не було цих ознак приховування й сорому, а, навпаки, вона просто і з добродушною наївністю розповідала усім своїм близьким друзям (а це був увесь Петербург), що їй освідчилися і принц і вельможа і що вона любить обох і боїться завдати прикrostі і тому й цьому.

По Петербургу миттю поширилась чутка не про те, що Елен хоче розвестися зі своїм чоловіком (якби поширилась ця чутка, дуже багато хто повстав би проти такого незаконного наміру), а просто поширилась чутка про те, що нещасна, цікава Елен перебуває у ваганні — за кого з двох їй виходити заміж. Питання полягало вже не в тому, в якій мірі це можливо, а лише в тому, який жених вигідніший і як двір подивиться на це. Були справді деякі закоснілі люди, які не вміли підвестися на висоту питання і вбачали в цьому задумі зневаження таїнства шлюбу; але таких було мало, і вони мовчали, а більшість цікавилась питаннями про щастя, що припало на долю Елен, і — кого краще обрати. Проте, гарно чи погано виходити заміж від живого чоловіка, не говорили, бо питання це, очевидно, було вже вирішене для людей, розумніших за нас з вами (як казали), і взяти під сумнів правильність рішення питання означало ризикувати виявити свою глу-поту і невміння жити у вищому світі.

Лише Марія Дмитрівна Ахросимова, яка приїхала цього літа до Петербурга, щоб побачитися з одним із своїх синів, дозволила собі прямо висловити свою, протилежну громадській, думку. Зустрівши Елен на балу, Марія Дмитрівна зупинила її посеред зали і при загальній мовчанці своїм грубим голосом сказала до неї:

— У вас тут від живого чоловіка заміж виходити стали. Ти. може, думаєш, що ти це новеньке видумала? Випередили, матінко. Уже давно видумано. У всіх..... так роблять.— І з цими

словами Марія Дмитрівна із звичним грізним жестом, закочуючи свої широкі рукави і суворо оглядаючись, пройшла через кімнату.

На Марію Дмитрівну, хоч і боялись її, дивились у Петербурзі як на штукарку і тому зі слів, які вона сказала, помітили тільки грубе слово і пошепки повторювали його одне одному, вбачаючи в цьому слові всю сіль сказаного.

Князь Василь, який останнього часу особливо часто забував те, що він говорив, і повторював сотню разів те саме, казав щоразу, коли йому траплялось бачити свою дочку:

— *Hélène, j'ai un mot à vous dire,*— казав він, одводячи її вбік і смикаючи вниз за руку.— *J'ai eu vent de certains projets relatifs à... Vous savez. Eh bien, ma chère enfant, vous savez que mon coeur de père se réjouit de vous savoir... Vous avez tant souffert... Mais, chère enfant... ne consultez que votre coeur. C'est tout ce que. je vous dis*¹.— І, приховуючи завжди однакове хвилювання, він притискав свою щоку до доччиної щоки і відходив.

Білібін, який не втратив репутації дуже розумної людини й був некорисливим другом Елен, одним з тих друзів, що бувають завжди у блискучих жінок, друзів-мужчин, які ніколи не можуть перейти на роль закоханих, Білібін якось у *petit comité*² висловив своєму другові Елен погляд свій на всю цю справу.

— *Ecoutez, Bilibine* (Елен таких друзів, як Білібін, завжди називала на прізвище),— і вона доторкнулась своєю білою в перснях рукою до рукава його фракa.— *Dites moi comme vous diriez à une soeur, que dois-j*ě*. faire? Lequel des deux*³

Білібін зібрав шкіру над бровами і з усмішкою на губах задумався.

— *Vous ne me prenez pas z*ě*na*ě*čka, vous savez,*—сказав він.— *Comme véritable ami j'ai pensé et repensé à votre affaire. Voyez vous. Si vous épousez le prince* (це був молодий чоловік),— він загнув палець,—*vous perdez pour toujours la chance d'épouser l'autre, et puis vous mécontentez la Cour. (Comme vous savez, il y a une espèce de parenté.) Mais si vous épousez le vieux comte, vous faites le bonheur de ses derniers jours, et puis comme veuve du grand... le prince ne fait plus de mé*ě*saillance en vous épousant*⁴,— і Білібін розпустив шкіру.

— *Voilà un véritable ami!* — сказала, засяявши, Елен, ще раз доторкуючись рукою до рукава Білібіна.—*Mais c'est que j'aime l'un et l'autre, je ne voudrais pas leur faire de chagrin. Je donnerais ma vie pour leur bonheur à tous deux*⁵,— сказала вона.

Білібін знизав плечима, кажучи цим, що такому горю навіть і він уже зарадити не може.

"*Une maîtresse-femme! Voilà ce qui s'appelle poser carrément la question. Elle voudrait, épouser tous les trois à la fois*"⁶,— подумав Білібін.

— Але скажіть, як чоловік ваш подивиться на цю справу? — сказав він, певний своєї сталої репутації і тому не боячись при

1 — Елен, мені треба тобі дещо сказати. Я прочув про деякі наміри щодо... ти знаєш. Так ось, люба дитино моя, ти знаєш, що серце батька твого радіє з того, що ти... Ти стільки терпіла... Але, любе дитя... Роби, як велить тобі серце. Ось уся моя порада.

2 у малому комітеті

3 — Слухайте, Білібін: скажіть мені, як ви сказали б сестрі, що мені робити? Котрого з двох?

4 — Ви мене не захопите зненацька, ви знаєте. Як справжній друг, я довго їбдумував вашу справу. Бачите: коли вийти за принца, то ви назавжди втрачаєте можливість бути дружиною другого, і до того ^к двір буде незадоволений. (Ви знаєте, тут же замішана родинність.) А коли вийти за старого графа, то ви ошчасливите його останні дні, і потім... для принца вже не буде принизливо одружитися з вдовою вельможі.

5 — От справжній друг! Але ж я люблю і того і цього і не хотіла б завдати прикрості нікому. Для щастя обох я ладна пожертвувати життям,

в "Молодець жінка! Ось що називається рубя поставити питання. Вона хотіла б бути дружиною всіх трьох разом".

низити себе таким наївним запитанням.— Чи погодиться він?

— Ah! Il m'aime tant! — сказала Елен, якій чомусь здавалось, що П'єр теж любить її.—Il fera tout pour moi1.

Білібін підібрав шкіру, щоб відзначити, що готується mot2.

— Même le divorce3,—сказав він. Елен засміялася.

Серед людей, які дозволяли собі сумніватися у законності затіяного одруження, була мати Елен, княгиня Курагіна. Вона увесь час мучилась заздрощами до своєї дочки, і тепер, коли предмет заздрощів був найближчий серцеві княгині, вона не могла примиритися з цією думкою. Вона радилась з російським священником про те, в якій мірі можлива розлука і одруження при живому чоловікові, і священник сказав їй, що це неможливо і, на її радість, указав їй на євангельський текст, в якому (священникові здавалось) прямо забороняється одруження від живого чоловіка.

Озброєна цими аргументами, що здавалися їй невідпорними, княгиня рано-вранці, щоб застати дочку саму, поїхала до неї.

Вислухавши заперечення своєї матері, Елен лагідно і глузливо усміхнулася.

— То ж прямо сказано: хто одружується з розвідною жінкою...— сказала стара княгиня.

— Ah, maman, ne dites pas de bêtises. Vous ne comprenez rien. Dans ma position j'ai des devoirs4,— заговорила Елен, переводячи розмову на французьку з російської мови, на якій їй завжди здавалося щось неясним у її справі.

— Але ж, мій друже...

— Ah, maman, comment est-ce que vous ne comprenez pas que le Saint Père, qui a le droit de donner des dispenses...5

У цей час дама-компаньйонка, що жила в Елен, увійшла до неї повідомити, що його високість у залі і хоче її бачити.

— Non, dites lui que je ne veux pas le voir, que je suis furieuse contre lui, parce qu'il m'a manqué parole.

— Comtesse, à tout péché miséricorde⁶,— сказав, входячи, молодий, білявий чоловік з довгим обличчям і носом.

Стара княгиня шанобливо підвелася і присіла. Молодик, увійшовши, не звернув на неї уваги. Княгиня кивнула головою дочці й поплила до дверей.

"Ні, вона має рацію,— думала стара княгиня, всі переконання якої розвіялись, як тільки з'явився його високість.— Вона

1 — Ах! Він мене так любить! Він на все для мене згоден.

2 слівце,

8 — Навіть і на розлуку,

*"— Ой, матусю, не кажіть дурниць. Ви нічого не розумієте. У моєму становищі є обов'язки,

5 — Ой, матусю, як ви не розумієте, що святий отець, який має владу відпущень...

6 — Ні, скажіть йому, що я не хочу його бачити, що я лютую на нього, бо він не дотримав слова.— Графине, є милосердя для всякого гріха,

має рацію; але як це ми за нашої неповторної молодості не знали цього? А це так було просто",— думала, сідаючи в карету, стара княгиня.

На початку серпня справа Елен остаточно з'ясувалась, і вона написала своєму чоловікові (який її дуже любив, як вона думала) листа, в якому повідомляла його про свій намір вийти заміж за NN і про те, що вона вступила в єдину істинну релігію і що вона просить його виконати всі ті конче потрібні для розлуки формальності, про які розповість йому пред'явник цього листа.

"Sur ce je prie dieu, mon ami, de vous avoir sous sa sainte et puissante garde. Votre amie Hélène"¹.

Цього листа було привезено в П'єрів дім у той час, як П'єр був на Бородінському полі.

VIII

Вдруге, вже наприкінці Бородінського бою, пішовши з батареї Раєвського, П'єр з юрмою солдатів попростував яром до Князь-кова, дійшов до перев'язочного пункту і, побачивши кров та почувши крик і стогін, швидко пішов далі, загубившись у юрмі солдатів.

Одно, чого бажав тепер П'єр усіма силами своєї душі, це — якнайскоріше вийти з тих страшних вражень, в яких він жив цього дня, повернутися до звичайних умов життя і заснути спокійно в кімнаті на своєму ліжку. П'єр почував, що тільки в звичайних умовах життя він зможе збагнути самого себе і все те, що він бачив і пережив. Та цих звичайних умов життя ніде не було.

Хоч ядра й кулі не свистіли тут по дорозі, якою він ішов, але з усіх боків було те саме, що й там, на полі бою. Були ті самі страждання, змучені й іноді дивно-байдужі обличчя, та сама кров, ті самі солдатські шинелі, ті самі звуки стрілянини, хоч і далекої, але все ще страхітливої; крім того, була задуха й курява.

Пройшовши верст зо три великим Можайським шляхом, П'єр сів край нього.

Сутінки спустилися на землю, і гуркіт гармат зтих. П'єр, спершись на лікоть, ліг і лежав так довго, дивлячись на тіні, що просувалися повз нього в темряві. Безперестанно йому здавалось, що зі страшним свистом налітало на нього ядро; він здригався і підводився. Він не пам'ятав, який час пробув тут. Серед

і "Отже молю бога, щоб були ви, мій друже, під святим і сильним його покровом. Ваш друг Єлена".

ночі троє солдатів принесли гілок, розташувалися біля нього йг почали розкладати багаття.

Солдати, скося поглядаючи на П'єра, розвели вогонь, поставили на нього казанок, накришили в нього сухарів і поклали сала. Приємний запах жирної страви злився з запахом диму. П'єр підвівся на лікоть і зітхнув. Солдати (їх було троє) їли, не звертаючи уваги на П'єра, і розмовляли між собою.

— Та ти з яких будеш? — раптом звернувся до П'єра один з солдатів, очевидно під цим запитанням розуміючи те, що й думав П'єр, а саме: якщо ти їсти хочеш, ми дамо, скажи тільки, чи чесна ти людина?

— Я? я?..— сказав П'єр, почуваючи потребу применшити наскільки можна своє суспільне становище, і щоб бути ближчим і зрозумілішим для солдатів.— Я по суті ополченний офіцер, тільки мого ополчення тут нема; я приїжджав на бій і загубив своїх.

— Он як! — сказав один з солдатів. Другий солдат похитав головою.

— Що ж, поїж, коли хочеш, кавардачку! — сказав перший і подав П'єру, облизавши її, дерев'яну ложку.

П'єр підсів до вогню і почав їсти кавардачок, ту їжу, яка була в казанку і яка здавалася йому найсмачнішою з усіх страв, які він будь-коли їв. У той час, як він жадібно, нахилившись над казанком, набираючи великі ложки, пережовував одну за одною і обличчя його було видно в світлі вогню, солдати мовчки дивились на нього.

— Тобі куди це треба? Ти скажи! — спитав знову один з них.

— Мені до Можайська.

— Ти, виходить, пан?

— Пан.

— А як звати?

— Петро Кирилович.

— Ну, Петре Кириловичу, ходімо, ми тебе відведем.

У цілковитій темряві солдати разом з П'єром пішли до Можайська.

Уже півні співали, коли вони дійшли до Можайська і стали підніматися на круту міську гору. П'єр ішов разом з солдатами, зовсім забувши, що його заїжджий двір був унизу під горою і що він уже проминув його. Він би не згадав цього (в такому стані розгубленості він перебував), якби з ним не зіткнув* на половині гори його берейтор, який шукав його по місту і повертався назад до свого заїжджого двору. Берейтор упізнав П'єра по його капелюхові, що білів у темряві.

— Ваше сіятельство,— промовив він,— а ми вже втратили надію. Чого ж ви пішки? Куди ж це ви, ідіть сюди, будь ласка! * ^

— Ага,— промовив П'єр. Солдати зупинились.

— Ну, що, знайшов своїх? — спитав один з них.

— Ну, прощай! Петро Кирилович, здається? Прощай, Петре Кириловичу! — сказали інші голоси.

— Прощайте,— сказав П'єр і пішов зі своїм берейтором до заїжджого двору.

"Треба дати їм!" — подумав П'єр, узявшись за кишеню.— "Ні, не треба",— сказав йому якийсь голос.

У кімнатах заїжджого двору не було місця: всі були зайняті. П'єр вийшов на подвір'я, ліг у своїй колясці і накрився з головою.

IX

Тільки-но П'єр поклав голову на подушку, як відчув, що засинає; але раптом ясно, майже як у дійсності, почув бум-бум-бум пострілів, почув стогін, крик, гупання снарядів, запахло кров'ю і порохом, і почуття жаху, страху смерті охопило його. Він злякано розплющив очі і підвів голову з-під шинелі. Було зовсім тихо на подвір'ї. Лише в воротах, розмовляючи з двірником і хляпаючи по грязюці, йшов якийсь денщик. Над П'єровою головою, під темним сподом тесового покриття, стрепенулись голуби від руху, який він зробив, підводячись. По всьому подвір'ї був розлитий тихий, радісний для П'єра в цю хвилину, міцний запах заїжджого двору, запах сіна, гною і дьогтю. Між двома чорними покрівлями піддашків видно було чисте зоряне небо.

"Хвалити бога, що цього нема більш,— подумав П'єр, знову накриваючись з головою.— О, який страх жахливий і як ганебно я піддався йому! А вони... вони увесь час, до кінця були тверді, спокійні..." — подумав він. Вони в П'єровому розумінні були солдати,— ті, що були на батареї, і ті, що годували його, і ті, що молились на образ. Вони — ці дивні, невідомі йому досі люди,— вони ясно і різко відділялись у його думці від усіх інших людей.

"Солдатом бути, просто солдатом! — думав П'єр, засинаючи.— Увійти в це загальне життя всім єством, проїнятися тим, що робить їх такими. Але як скинути з себе усе це зайве, диявольське, увесь тягар цієї зовнішньої людини? Один час я міг бути цим. Я міг втекти від батька, як я хотів. Мене могли ще після дуелі з Долоховим послати солдатом". І в П'єровій уяві майнув обідку клубі, на якому він викликав Долохова, і благодійник у Торжку. І ось П'єру уявляється урочиста столова ложка. Ложка ця відбувається в Англійському клубі. І хтось знайомий, близький, дорогий сидить у кінці столу. Та це ж він! Це благодійник. "Ага, він же помер? — подумав П'єр.— Так, помер; але я не знав, що він живий. І як мені шкода, що він помер, і який я радий, що він живий знову!" З одного боку столу сиділи Ана-толь, Долохов, Несвицький, Денисов та інші такі ж (категорія цих людей так само чітко була уві сні визначена у П'єровій душі, як і категорія тих людей, яких він називав вони), і ці люди,

Анатоль, Долохов, голосно кричали, співали; але крізь їх крик чутно було голос благодійника, що безугавно говорив, і гомін його слів був такий самий значущий і

безупинний, як гуркіт поля бою, але він був приємний і втішний. П'єр не розумів того, що говорив благодійник, але він знав (категорія думок така ж ясна була уві сні), що благодійник говорив про добро, про можливість бути тим, чим були вони. І вони з усіх боків, зі своїми простими, добрими, твердими обличчями, оточували благодійника. Але вони, хоча й були добрі, не дивились на П'єра, не знали його. П'єр захотів привернути до себе їх увагу і сказати. Він підвівся, але в ту ж мить ноги його похололи й оголилися.

Йому стало соромно, і він рукою закрив свої ноги, з яких справді зсунулась шинель. На мить П'єр, поправляючи шинель, розплющив очі й побачив ті самі покрівлі піддашків, стовпи, подвір'я, але все було тепер синювате, світле і вкрите блискітками роси чи морозу.

"Розвидняється,— подумав П'єр.— Але це не те. Мені треба дослухати і зрозуміти слова благодійника". Він знову накрився шинеллю, але ні столової ложі, ні благодійника вже не було. Були тільки думки, ясно висловлювані словами, думки, які хтось говорив чи сам передумував П'єр.

П'єр, згадуючи потім ці думки, незважаючи на те, що вони були викликані враженнями цього дня, був певний, що хтось поза ним казав їх йому. Ніколи, як йому здавалось, він наяву не був спроможний так думати і висловлювати свої думки.

"Війна — це найважче підкорення свободи людини законам бога,— казав голос.— Простота — це покора богові; від нього не втечеш. І вони прості. Вони не говорять, а роблять. Сказане слово срібне, а неказане — золоте. Нічим не може володіти людина, поки вона боїться смерті. А хто не боїться її, тому належить усе. Якби не було страждання, людина не знала б меж собі, не знала б самої себе. Найважче (далі уві сні думав чи чув П'єр) полягає в тому, щоб уміти з'єднувати в душі своїй значення всього. Все з'єднати? — спитав сам себе П'єр.— Ні, не з'єднати. Не можна з'єднувати думок, а вирішити питання,— ось що треба! Так, вирішити треба, вирішати треба!" — з внутрішнім захватом повторив собі П'єр, почувуючи, що саме цими, і тільки цими словами висловлюється те, що він хоче висловити, і розв'язується все це тяжке для нього питання.

— Так, вирішати треба, час вирішати.

— Вирушати треба, час вирушати, ваше сіятельство! Ваше сіятельство,— повторив якийсь голос,— вирушати треба, час вирушати...

Це був голос берейтора, який будив П'єра. Сонце світило прямо П'єру в обличчя. Він глянув на грязький заїжджий двір, посеред якого біля криниці солдати напували худих коней; з подвір'я у ворота виїжджали підводи. П'єр з огидою одвернувся і, заплющивши очі, поспішно повалився знову на сидіння коляски. "Ні, я — не хочу цього, не хочу цього бачити і розуміти, я хочу зрозуміти те, що відкривалося мені уві сні. Ще, одна секунда, і я все зрозумів би. Та що ж мені робити? Вирішати, але як вирішати все?" І П'єр з жахом відчув, що все значення того, що він думав і бачив уві сні, було зруйновано.

^ Берейтор, кучер і двірник розповідали П'єру, що приїжджав офіцер з вісткою про те, що французи підійшли під Можайськ і що наші відходять.

П'єр встав і, звелівши запрягати й доганяти його, пішов пішки через місто.

Війська виходили і залишали коло десяти тисяч поранених. Поранені ці були на подвір'ях, виглядали з вікон домів і юрилися на вулицях. На вулицях біля підвід, що мали вивозити поранених, чутно було крик, лайку і удари. П'єр віддав коляску, що наздогнала його, знайомому пораненому генералові і разом з ним поїхав до Москви. По дорозі П'єр почув про смерть свого шурика і про смерть князя Андрія.

Х

30 числа П'єр повернувся до Москви. Майже коло застави йому зустрівся ад'ютант графа Растопчина.

— А ми вас скрізь шукаємо,— сказав ад'ютант.— Графові вас неодмінно треба бачити. Він просить вас зараз же приїхати до нього у дуже важливій справі.

П'єр, не заїжджаючи додому, взяв візника і поїхав до головнокомандуючого.

Граф Растопчин тільки цього ранку приїхав до міста зі своєї заміської дачі в Сокольниках. У передпокої і в приймальні у графовому домі було повно чиновників, які прибули на вимогу або по накази. Васильчиков і Платов уже бачилися з графом і пояснили йому, що захищати Москву неможливо і що її буде здано. Хоч ці відомості і приховувались від населення, але чиновники, начальники різних управлінь знали, що Москва буде в руках ворога, так само, як знав це і граф Растопчин; і всі вони, щоб скласти з себе відповідальність, прийшли до головнокомандуючого з запитаннями, що їм робити з довіреними їм частинами. .;

У той час, коли П'єр входив до приймальні, кур'єр, що приїхав з армії, виходив від графа.

Кур'єр безнадійно махнув рукою на запитання, з якими звернулись до нього, і пройшов через залу.

Чекаючи у приймальні, П'єр втомленими очима розглядав різних, старих і молодих, військових і цивільних, важних і не

важних чиновників, що були в кімнаті. Всі здавалися незадово-леними і стурбованими. П'єр підійшов до однієї групи чиновників, в якій один був його знайомий. Привітавшись з П'єром, вони продовжували свою розмову.

— Як вислати та знову повернути, біди не буде; а в такому стані ні за що не можна відповідати.

— Так ось же, він пише,— казав інший, показуючи на друкований папір, якого тримав у руці.

— Це інша річ. Для народу так треба,— сказав перший.

— Що це? — спитав П'єр.

— А ось нова афіша.

П'єр узяв її в руки і став читати:

"Ясновельможний князь, щоб швидше з'єднатися з військами, які йдуть до нього, перейшов Можайськ і став на тривкому місці, де ворог не зразу на нього піде. До нього відправлено звідси сорок вісім гармат зі снарядами, і ясновельможний каже, що Москву до останньої краплини крові захищати буде і ладен хоч на вулицях битися. Ви,

братці, не дивіться на те, що присутстві місця зачинили: справи прибрати треба, а ми своїм судом з лиходієм розберемося! Коли до чого дійде, мені треба бравих хлопців і міських і сільських. Днів за два я кину заклик, а тепер не треба, то я мовчу. Добре з сокирою, непогано з рогатиною, а найкраще — вила-тройчаки: француз не важчий за сніп житній. Завтра, по обіді, я піднімаю Іверську в Катерининський шпиталь, до поранених. Там воду освятимо: вони швидше видужають; і я тепер здоровий: у мене боліло око, а тепер дивлюсь обома".

— А мені казали військові люди,— промовив П'єр,— що в місті ніяк не можна вести бій і що позиція...

— Авжеж, про те ж от ми й говоримо,— сказав перший чиновник.

— А що це означає: у мене боліло око, а тепер дивлюсь обома? — спитав П'єр.

— У графа був ячмінь,— сказав ад'ютант, усміхаючись,— і він дуже турбувався, коли я йому сказав, що приходили люди питати, що з ним. А що, графе? — сказав раптом ад'ютант, з усмішкою звертаючись до П'єра,— ми чули, що у вас родинні неприємності? Начебто графиня, дружина ваша...

— Я нічого не чув,— байдуже сказав П'єр.— А що ви чули?

— Ні, знаєте, часто ж вигадують. Я кажу, що чув.

— Що ж ви чули?

— Та ось кажуть,— знову так само усміхаючись, сказав ад'ютант,— що графиня, дружина ваша, збирається за кордон. Мабуть, дурниці...

— Можливо,— сказав П'єр, неуважно оглядаючись навколо себе.—А це хто? —спитав він, показуючи на невисокого старого чоловіка в чистому синьому каптані, з білою як сніг великою бородою, з такими ж бровами і з рум'яним обличчям.

— Це? Це купець один, тобто він трактирник, Верещагін. Ви чули, може, цю історію з прокламацією?

— А, то це Верещагін! — сказав П'єр, вдивляючись у тверде і спокійне обличчя старого купця і шукаючи в ньому виразу зрадництва.

— Це не він сам. Це батько того, який написав прокламацію,— сказав ад'ютант.— Той, молодий, сидить в ямі, і йому, здається, погано буде.

Один старенький з зіркою і другий чиновник-німець з хрестом на шиї підійшли до них.

т— Бачите,— розповідав ад'ютант,— це заплутана історія. З'явилася тоді, місяців зо два тому, ця прокламація. Графові донесли. Він наказав розслідувати. Ось Гаврило Іванович розшукував, прокламація ця перебувала рівно в шістдесяти трьох руках. Приїде до одного: ви від кого маєте? — Від того-то. Він їде до того: ви від кого? і так далі. Добрались до Верещагіна... недоучений купчик, знаєте, купчик-голубчик,— усміхаючись, сказав ад'ютант.— Питають його: ти від кого маєш? І головне, ми знаємо, від кого він має. Йому більш нема від кого взяти, як од пошт-директора. Але, видно, вже там вони зговорилися. Каже: ні від кого, я сам склав. І загрожували і просили, став на цьому: сам склав. Так і доповіли графові. Граф звелів прикликати його. "Від кого в тебе прокламація?" — "Сам склав". Ну, ви знаєте графа! — гордо і весело усміхаючись,

сказав ад'ютант.— Він страшенно скипів; та й подумайте: таке нахабство, брехня і впертість!...

— А! Графові треба було, щоб він показав на Ключарова, розумію! — сказав П'єр.

— Зовсім не треба,— злякано сказав ад'ютант.— За Ключаровим і без цього були грішки, за те його й заслано. А річ у тому, що граф дуже обурився. "Як же ти міг скласти? — каже граф. Узяв зі столу гамбурзьку газету.— Ось вона. Ти не склав, а переклав і переклав погано, бо ти й по-французькому, дурню, не знаєш". Що ж ви думаєте? "Ні,— каже,— я ніяких газет не читав., я склав".— "А коли так, то ти зрадник, і я тебе віддам до суду, і тебе повісять. Кажи, від кого одержав?" — "Я ніяких газет не бачив, а склав". Так і залишилось. Граф і батька викликав: стоїть на своєму. І віддали до суду, і присудили, здається, до каторжної роботи. Тепер батько прийшов просити за нього. Але паскудний хлопчисько! Знаєте, такий купецький синочок, франтик, спокусник, слухав десь лекції і вже думає, що йому чорт не брат. Ось який це молодчик! В батька його трактир тут біля Кам'яного мосту, то в трактирі, знаєте, великий образ бога вседержителя і зображений в одній руці скіпетр, у другій — держава; так він узяв цього образа додому на кілька днів і що ж зробив! Знайшов мерзотника-живописця...

Посеред цього нового оповідання П'єра покликали до головнокомандуючого.

П'єр увійшов до кабінету графа Раstopчина. Саме в ту хвилину Раstopчин, скривившись, потирав лоба й очі рукою. Невисокий чоловік щось говорив і, тільки-но увійшов П'єр, замовк і вийшов.

— А! здрастуйте, воїне великий,— сказав Раstopчин, як тільки вийшов той чоловік.— Чули про ваші *prouesses*!1 Але не в тому річ. *Mon cher, entre nous*2, ви масон? — промовив граф Раstopчин суворим тоном, наче було щось погане в цьому, але таке, що він мав* намір простити. П'єр мовчав.— *Mon cher, je suis bien informé* 3, та я знаю, що є масони і масони, і сподіваюсь, що ви не належите до тих, які, нібито рятуючи рід людський, хочуть погубити Росію.

—■ Так, я масон,— відповів П'єр.

— Так от бачите, мій дорогий. Вам, я думаю, відомо, що панів Сперанського і Магніцького відправлено куди слід; те саме зроблено з паном Ключаровим, те саме і з іншими, які, нібито споруджуючи храм Соломонів, намагались знищити храм своєї батьківщини. Ви розумієте, що на це є причини і що я не міг би заслати тутешнього пошт-директора, коли б він не був шкідливою людиною. Тепер мені відомо, що ви надіслали йому свій екіпаж для виїзду з міста і навіть що ви прийняли від нього папери на зберігання. Я вас люблю і не бажаю вам зла, і як ви вдвічі молодші за мене, то я, як батько, раджу вам припинити усякі стосунки з такими людьми і самому виїжджати звідси якнайскоріше.

— Але в чому ж, графе, вина Ключарова? —спитав П'єр.

— Це моє діло знати і не ваше мене питати,— крикнув Раstopчин.

— Коли його обвинувачують у тому, що він розповсюджував прокламації Наполеона, то це ж не доведено,— сказав П'єр (не дивлячись на Раstopчина),— і

Верещакіна...

— Nous y voilà⁴,— раптом насупившись, перебиваючи П'єра, ще голосніше крикнув Растопчин.— Верещакін зрадник і запроданець, який дістане заслужену кару,— сказав Растопчин з тим запалом злості, з яким говорять люди, згадуючи образу.— Але я кликав вас не для того, щоб обговорювати мої справи, а для того, щоб дати вам пораду чи наказ, коли ви цього хочете. Прошу вас припинити стосунки з такими іїанами, як Ключаров, і їхати звідси. А я дурущі виб'ю, хоч у кому б вони були.— І очевидно схаменувшись, що він наче кричить на Безухова, який

1 преславні подвиги!

2 Між нами, дорогий мій,

3 Мені, шановний, усе добре відомо,

4 — Так і є,

ще ні в чому не винен, він додав, по-дружньому взявши за руку П'єра: — Nous sommes à la veille d'un désastre public, et je n'ai pas le temps de dire des gentilleses à tous ceux qui ont affaire à moi. Голова іноді йде обертом! — Eh bien, mon cher, qu'est ce que vous faites, vous personnellement?¹

— Mais rien², — відповів П'єр, все ще не зводячи очей і Нет змінюючи виразу задуми на обличчі.

Граф насупився.

— Un conseil d'ami, mon cher. Décampez et au plutôt, c'est tout ce que je vous dis. A bon entendeur salut!³ Прощайте, дорогий мій. Між іншим, — прокричав він П'єру з дверей, — чи правда, що графиня потрапила до лапок des saints pères de la Société de Jésus? ⁴

П'єр нічого не відповів і, насуплений і сердитий, яким його ніколи не бачили, вийшов від Растопчина.

Коли він приїхав додому, вже смеркало. Чоловік вісім різних людей побувало у нього цього вечора. Секретар комітету, полковник його батальйону, управитель, дворецький та різні прохачі. У всіх були справи до П'єра, які він повинен був вирішити. П'єр нічого не розумів, не цікавився цими справами і давав на всі запитання лише такі відповіді, які б звільнили його від цих людей. Нарешті, zostavшись сам один, він розпечатав і прочитав листа від дружини.

"Вони — солдати на батареї, князя Андрія вбито... старий... Простота є покора богів. Страждати треба... значення всього... вирішати трефа... дружина йде заміж... Забути і зрозуміти треба..." І він, підійшовши до ліжка, не роздягаючись, повалився на нього і відразу ж заснув.

Коли він прокинувся другого дня вранці, дворецький прийшов повідомити, що від графа Растопчина прийшов посланець — поліцейський чиновник — довідатись, чи вже поїхав, чи виїжджає граф Безухов.

Чоловік з десять різних людей, що мали справу до П'єра, чекали на нього у вітальні. П'єр квапливо одягнувся і, замість того, щоб іти до тих, які чекали його, пішов на чорний ґанок і звідти вийшов у ворота.

З того часу і до кінця московського розорення ніхто з домашніх Безухова, незважаючи на всі розшуки, не бачив більш П'єра і не знав, де він перебуває.

1 — Ми напередодні загального лиха, ч мені ніколи бути люб'язним з усіма, з ким у мене є справи.— Отже, шановний, що ви робитимете, ви особисто?

2 — Та нічого,

3 — Дружня порада. Виїжджайте якнайшвидше, ось що я вам скажу. Блаженний, хто вміє слухатись!

4 святих отців Товариства Ісусового?

Ростови до 1 вересня, тобто до передодня вступу ворога в Москву, були в місті.

Після того, як Петя вступив у полк козаків Оболенського і поїхав до Білої Церкви, де формувався цей полк, на графиню напав страх. Думка про те, що обидва її сини перебувають на війні, що обидва вони пішли з-під її крила, що сьогодні чи завтра кожний з них, а може, й обидва разом, як три сини однієї її знайомої, можуть бути вбиті, уперше тепер, цього літа, з жорстокою ясністю прийшла їй у голову. Вона пробувала викликати до себе Миколу, хотіла сама їхати до Петі, влаштувати його де-небудь у Петербурзі, але і те і це було. неможливим. Петя не міг повернутися інакше, як разом з полком або спочатку перевівшись до іншого діючого полку. Микола перебував десь в армії і після свого останнього листа, в якому детально описував свою зустріч з княжною Марією, не давав про себе знати. Графиня не спала ночами і, коли засинала, бачила уві сні вбитих синів. Після багатьох порад і переговорів граф придумав, нарешті, спосіб для заспокоєння графині. Він перевів Петю з полку Оболенського в полк Безухова, який формувався під Москвою. Хоч Петя і залишався на військовій службі, але за цих умов графиня мала втіху бачити хоч одного сина в себе під крильцем і сподівалася влаштувати свого Петю так, щоб більше не випускати його і записувати завжди в такі місця служби, де б він ніяк не міг потрапити в бій. Поки тільки Nicolas був у небезпеці, графині здавалося (і вона навіть каялася в цьому), що вона любить старшого більше за всіх інших дітей; але коли менший, пустун, який погано вчився, все ламав у домі і всім набридав, цей кирпатий Петя зі своїми веселими чорними очима, свіжим рум'янцем і ледь помітним пушком на щоках, потрапив туди, до цих великих, страшних, жорстоких мужчин, які там щось таке б'ються і щось у цьому знаходять радісного,— тоді матері здалося, що саме його вона любила більше, значно більше за всіх своїх дітей. Чим ближче підходив той час, коли мав повернутися в Москву Петя, якого чекали, тим більш графиня тривожилась. Вона думала вже, що ніколи не дочекається цього щастя. Присутність не тільки Соні, але й любої Наташі, навіть чоловіка, дратувала графиню. "Що мені до них, мені нікого не треба, крім Петі!"—думала вона.

В останніх числах серпня Ростови одержали другого листа від Миколи. Він писав з Воронезької губернії, куди його було послано за кінями. Лист цей не заспокоїв графиню. Знаючи, що один син поза небезпекою, вона ще сильніше почала тривожитися за Петю.

Незважаючи на те, що вже з 20 числа серпня майже всі знайомі Ростових

повиїжджали з Москви, незважаючи на те, що всі умовляли графиню виїжджати якомога швидше, вона нічого не хотіла слухати про від'їзд доти, поки не повернеться її золото, коханий Петя. 28 серпня приїхав Петя. Хворобливо-пристрасна ніжність, з якою мати зустріла його, не сподобалась шістнадцятилітньому офіцерові. Незважаючи на те, що мати приховала від нього свій намір не випускати його тепер з-під свого крильця, Петя зрозумів її задуми і, інстинктивно боячись, щоб — з матір'ю не розголубитися, не обабитись (так він думав сам собі), він холодно обійшовся з нею, уникав її і під час свого перебування в Москві переважно тримався товариства Наташі, до якої почував завжди особливу, майже закохану, братську ніжність.

Через звичайну графову безтурботність 28 серпня ще нічого не було готове до від'їзду, і очікувані з рязанського і московського сіл підводи для вивезення з дому всього майна прийшли лише 30-го.

З 28 по 31 серпня вся Москва була сповнена турбот і руху. Щодня в Дорогомиловську заставу ввозили і розвозили по Москві тисячі поранених у Бородинському бою, і тисячі підвід з мешканцями і майном виїжджали через інші застави. Незважаючи на афішки Растопчина, чи незалежно від них, чи внаслідок їх, цілком суперечні і дуже чудні новини переказувались по місту. Хто казав про те, що нікому не дозволено виїжджати; хто, навпаки, розповідав, що підняли всі ікони з церков, і що всіх висилають силоміць; хто казав, що був ще бій після Бородинського, в якому розбито французів; хто казав, навпаки, що все російське військо знищено; хто казав, що московське ополчення піде з духівництвом попереду на Три Гори; хто нишком розповідав, що Августіну не дозволено виїжджати, що спіймали зрадників, що селяни бунтують і грабують тих, хто виїжджає, і т. ін., і т. ін. Але це тільки говорили, а по суті і ті, що їхали, і ті, що залишались (хоч ще не було ради в Філях, на якій вирішено було залишити Москву), — всі почували, хоч і не виявляли цього, що Москву неодмінно буде здано і що треба якомога швидше виїжджати самим і рятувати своє майно. Почувалось, що все разом повинно розірватися і змінитися, але до 1 числа ніщо ще не змінялося. Як злочинець, якого ведуть на страту, знає, що ось-ось він мусить загинути, але все ще придивляється навколо себе і поправляє погано надіту шапку, так і Москва мимоволі продовжувала своє звичайне життя, хоч знала, що близько той час загибелі, коли розірвуться всі ті умовні стосунки життя, яким звикли підкорятися.

Протягом цих трьох днів перед полоненням Москви вся родина Ростових була заклопотана різними життєвими справами. Глава родини, граф Ілля Андрійович, безперестанку їздив по місту, збираючи чутки, що йшли з усіх боків, а вдома робив загальні поверхові і хапливі розпорядження про готування до від'їзду.

Графиня наглядала за збиранням речей, з усього була незадоволена і ходила за Петею, ревнуючи його до Наташі, з якою він, раз у раз втікаючи від матері, проводив весь час. Соня сама розпоряджалась практичною стороною справи: складанням речей. Але Соня була особливо смутна і мовчазна весь цей останній час. Лист Nicolas, в якому він згадував про княжну Марію, викликав у її присутності радісні міркування графині про те, як у зустрічі княжни Марії з Nicolas вона вбачала промисл божий.

— Я ніколи не раділа тоді,— сказала графиня,— коли Волконський був Наташиним нареченим, а завжди бажала, і в мене є передчуття, що Миколенька одружиться з княжною. І як би це добре було!

Соня почувала, що це була правда, що єдина можливість налагодження справ Ростових полягала в одруженні з багатою і що княжна являла собою гарний вибір. Але Соні від цього було дуже гірко. Незважаючи на своє горе чи, може, саме внаслідок свого горя, вона взяла на себе весь тягар розпоряджень про збирання і складання речей і цим була цілі дні заклопотана. Граф і графиня звертались до неї, коли їм треба було що-небудь наказувати. Петя і Наташа, навпаки, не тільки не допомагали батькам, але й переважно* всім у домі надокучали і заважали. І цілий день майже чутно було в домі їх біганину, галас та безпричинний регіт. Вони сміялись і раділи зовсім не тому, що була причина для їхнього сміху; а на душі в них було радісно й весело, і тому, хоч би що трапилось, усе викликало в них радість і сміх. Петі було весело тому, що, поїхавши з дому хлопчиком, він повернувся (як йому казали всі) бравим мужчиною; весело було тому, що він вдома, тому, що він з Білої Церкви, де не було надії скоро попасти в бій, приїхав у Москву, де цими днями будуть битися; і головне, весело було тому, що Наташа, під настрій якої він завжди підпадав, була весела. А Наташа була весела тому, що вона занадто довго була смутна, і тепер ніщо їй не нагадувало її смутку, і вона була здорова. Ще вона була весела тому, що була людина, яка захоплювалась нею (захоплення інших було тим мастилом, якого конче треба було для того, щоб її машина цілком вільно рухалась), і Петя захоплювався нею. А головне, веселі вони були тому, що війна була під Москвою, що битимуться біля застави, що роздають зброю, що всі тікають, виїжджають кудись, що взагалі відбувається щось незвичайне, а це завжди радує людину, особливо молоду.

XIII

31 серпня, в суботу, в домі Ростових усе здавалося перекинутим догори дном. Усі двері були порозчинювані, вся мебля винесена або переставлена, дзеркала, картини познімані. В кімнатах стояли скрині, було понакидано сіна, обгорткового паперу та мотузок. Селяни і двораки, виносячи речі, важкими кроками ходили по паркету. На подвір'ї було повно селянських возів, деякі стояли вже накладені з верхом і вшнуровані, деякі ще порожні.

Голоси і кроки величезної челяді та селян, що приїхали з підводами, звучали, перегукувались надворі і в будинку. Граф зранку поїхав кудись. Графиня, в якої від метушні та галасу розболілась голова, лежала в новій диванній з оцтовими пов'язками на голові. Петі не було вдома (він пішов до товариша, з яким мав намір перейти з ополченців у діючу армію). Соня була в залі, наглядаючи за пакуванням кришталю та фарфору. Наташа сиділа в своїй розореній кімнаті на підлозі, між розкиданими платтями, стрічками, шарфами, і, втупивши очі в підлогу, тримала в руках старе бальне плаття, те саме (тепер уже немодне) плаття, в якому вона вперше була на петербурзькому балу.

Наташі совісно було нічого не робити в домі, тимчасом як усі були такі заклопотані,

і вона кілька разів ще з ранку пробувала взятись до роботи; але душа її не лежала до цієї роботи; а вона не могла і не вміла робити що-небудь не від усієї душі, не на всю свою силу. Вона постояла над Сонею при пакуванні фарфору, хотіла допомогти, та зараз же кинула і пішла до себе складати свої речі. Спочатку її веселило те, що вона роздавала свої плаття і стрічки покоївкам, але потім, коли решту все ж треба було складати, їй це здалося скучним.

— Дуняшо, ти складеш, голубонько? Правда ж? Правда?

І коли Дуняша залюбки пообіцяла їй все зробити, Наташа сіла на підлогу, взяла в руки старе бальне плаття і замислилась зовсім не про те, що мало б цікавити її тепер. З задуми, в якій перебувала Наташа, вивів її гомін дівчат у сусідній дівочій і звуки їх квапливих кроків з дівочої на чорний ганок. Наташа встала й подивилася у вікно. На вулиці зупинилася величезна валка поранених.

Дівчата, лакеї, ключниця, няня, куховари, кучери, фореятори, кухарчуки стояли біля воріт, дивлячись на поранених.

Наташа, накинувши білу носову хусточку на волосся і притримуючи її обома руками за кінчики, вийшла на вулицю.

Колишня ключниця, старенька Мавра Кузьмівна, відділилась від юрми, що стояла біля воріт, і, підійшовши до воза, на якому була халабудка з рогожі, розмовляла з молодим блідим офіцером, що лежав на цьому возі. Наташа підійшла на кілька кроків і несміливо зупинилася, все притримуючи свою хусточку і слухаючи те, що говорила ключниця.

— Що ж у вас, виходить, нікого й нема в Москві? — питала Мавра Кузьмівна. — Вам би спокійніше було де на квартирі... От хоч би до нас. Пани виїжджають.

— Не знаю, чи дозволять, — кволим голосом сказав офіцер. — Он начальник... спитайте, — і він показав на огрядного майора, що повертався назад вулицею повз валку возів.

Наташа зляканими очима заглянула в обличчя пораненого офіцера і зараз же пішла назустріч майорові.

— Можна пораненим у нас вдома зупинитися? — спитала вона.

Майор, усміхнувшись, приклав руку до козирка.

— Кого вам бажано, мамзель? — спитав він, звужуючи очі і усміхаючись.

Наташа спокійно повторила своє запитання, і обличчя і вся манера її, хоч вона все ще тримала свою хусточку за кінчики, були такі серйозні, що майор перестав усміхатись і, трохи подумавши, наче питаючи себе, наскільки це можливо, відповів їй ствердно.

— Безумовно, чому ж, можна, — сказав він.

Наташа трошки нахилила голову і швидкими кроками повернулась до Маври Кузьмівни, що стояла над офіцером і з жалісливим співчуттям розмовляла з ним.

— Можна, він сказав можна! — пошепки сказала Наташа. Офіцер у халабудці завернув на подвір'я Ростових, і десятки

возів з пораненими стали, на запрошення городян, завертати в подвір'я і

під'їжджати до під'їздів будинків Поварської вулиці. Наташі, як видно, сподобались ці, поза звичними умовами життя, стосунки з новими людьми. Вона разом з Маврою Кузьмівною намагалась завернути на своє подвір'я якнайбільше поранених.

— Треба все ж татка спитати,— сказала Мавра Кузьмівна.

— Нічого, нічого, хіба не однаково! На один день ми до вітальні перейдемо. Можна всю нашу половину їм віддати.

— Ну, вже ви, панночко, вигадаєте! Та хоч і в флігелі, в холостяцькій, до нянечки, і то спитати треба.

— Ну, я спитаю.

Наташа побігла в дім і навшпиньках увійшла в напіввідчинені двері диванної, з якої пахло оцтом і гофманськими каплями.

— Ви спите, мамо?

— Ой, який там сон! — сказала, прокидаючись, графиня, яка щойно задрімала.

— Мамо, голубонько,— сказала Наташа, стаючи навколішки перед матір'ю і прихилиючи своє обличчя близько до її обличчя—Пробачте, простіть, ніколи не буду, я вас розбудила. Мене Мавра Кузьмівна послала, тут поранених привезли, офіцерів, дозволите? А їм нема куди подітися; я знаю, що ви дозволите...— говорила вона швидко, не переводячи духу.

— Які офіцери? Кого привезли? Нічого не розумію,— сказала графиня.

Наташа засміялася, графиня теж трошки усміхнулась.

— Я знала, що ви дозволите... то я так і скажу.— І Наташа, поцілувавши матір, встала і пішла до дверей.

У залі вона зустріла батька; він з поганими вістями повернувся додому.

— Досиділись ми! — з мимовільною досадою сказав граф.— І клуб закрито, і поліція виходить.

— Тату, нічого, що я поранених запросила в дім? — спитала його Наташа.

— Звичайно, нічого,— неуважно сказав граф.— Не в тім річ, а тепер прошу, щоб дрібницями не займатися, а допомагати збиратись і їхати, їхати завтра...— І граф дав дворецькому і слугам таке ж розпорядження. Повернувся Петя і за обідом розповів свої новини.

Він казав, що сьогодні люди розбирали зброю в Кремлі, що хоч в афіші Растопчина і сказано, що він заклик кине днів за два, але що вже зроблено розпорядження, мабуть, про те, щоб завтра весь народ ішов на Три Гори із зброєю, і що там буде великий бій.

Графиня, тамуючи страх, поглядала на веселе, збуджене обличчя свого сина в той час, як він говорив це. Вона знала, що коли вона скаже слово про те, що вона просить Петю не йти у цей бій (вона знала, що він радіє з цього майбутнього бою), то він скаже що-небудь про мужчин, про честь, про вітчизну,— що-небудь таке беззмістовне, мужське, вперте, проти чого не можна заперечувати, і справу буде зіпсовано, і тому, надіючись влаштувати так, щоб виїхати до цього і взяти з собою Петю, як захисника і покровителя, вона нічого не сказала Петі, а по обіді поклікала графа і слізно благала його вивести її якнайшвидше, цієї ж ночі, якщо можливо. З жіночою мимовільною

хитрістю любові вона, досі буди цілком безстрашною, казала, що вона помре від страху, якщо не виїдуть цієї ночі. Вона насправді боялась тепер усього.

XIV

М-те БСЬОББ ходила до своєї дочки і ще посирила графинин страх розповідями про те, що вона бачила на Мясницькій вулиці і в шинковій конторі. Повертаючись вулицею, вона не могла пройти додому через п'яну юрму, що бушувала біля контори. Вона взяла візника і об'їхала провулком додому; і візник розповідав їй, що народ розбивав бочки у шинковій конторі, що так наказано.

•По обіді всі домашні Ростових з захопленою поспішністю взялися складати речі та готуватися до від'їзду. Старий граф, раптом узявшись до справи, по обіді все ходив безперестану з подвір'я в дім і назад, безтолково кричав на людей, ще більш кваплячи їх, хоч вони й так поспішали. Петя розпоряджався на подвір'ї. Соня не знала що робити через суперечні графові накази, і зовсім розгублювалась. Слуги, сперечаючись і галасуючи, бігали по кімнатах та по подвір'ю. Наташа, з властивим їй запалом, раптом теж взялася до роботи. Спочатку втручання її у справу складання речей було зустрінuto з недовірою. Від неї все чекали жарту і не хотіли слухатись її; та вона уперто і гаряче вимагала покори, сердилась, мало не плакала, що її не слухають, і, нарешті, добилась того, що в неї повірили. Перший подвиг її, до якого вона доклала величезних зусиль і який дав їй владу, було пакування килимів. У графа в домі були дорогі gobelins¹ і перські килими. Коли Наташа взялась до справи, в залі стояли два ящики відкриті: один майже до самого верху напакований фарфором, другий з килимами. Фарфору було ще багато наставлено на столах і все ще несли з комори. Треба було починати новий, третій ящик, і за ним пішли слуги.

— Соню, стривай, та ми все так складемо,— сказала Наташа.

— Не можна, панночко, вже пробували,— сказав буфетник.

— Ні, почекай, будь ласка.— І Наташа стала виймати з ящика загорнуті в папір блюда і тарілки.

— Блюда треба сюди, в килими,— сказала вона.

— Та це ж і килими он дай боже на три ящики розкласти,— сказав буфетник.

— Та почекай, будь ласка.— І Наташа швидко, спритно почала розбирати.— Цього не треба,— казала вона про київські тарілки,— це хай буде, це в килими,— казала вона про саксонські блюда.

— Та перестань, Наташо; ну годі-бо, ми складемо,— докірливо казала Соня.

— Ех, панночко! — казав дворецький. Та Наташа не здалася, викинула всі речі і швидко почала знову складати, вирішивши поганих домашніх килимів і зайвого посуду не брати зовсім. Коли все вийняли, почали знову складати. І справді, викинувши майже все дешеве, те, чого не варто було брати з собою, усе цінне спакували в два ящики. Не закривалось тільки віко на ящику з килимами. Можна було вийняти трохи речей, але Наташа хотіла наполягти на своєму. Вона складала, перекладала, натискала, примушуючи буфетника й Петю, якого вона втягла у справу пакування, натискати на віко і сама робила завзяті зусилля.

— Та годі, Наташо,— казала їй Соня.— Я бачу, ти маєш рацію, але вийми один верхній.

— Не хочу,— вигукувала Наташа, однією рукою притримуючи волосся, що розсипалось по спітнілому обличчю, а другою натискаючи на килими.— Та тисни ж, Петька, тисни! Васильовичу, натискай! — кричала вона. Килими зляглися і віко закрилося. Наташа, плещучи в долоні, завищала від радості, і сльози бризнули в неї з очей. Але це тривало секунду. Зараз же вона взялася до іншої справи, і вже їй цілком вірили, і граф не сердився, коли йому казали, що Наталія Іллівна скасувала його розпорядження, і двораки приходили до Наташі питати: вшнуровувати підводу, чи ні і чи достатньо вона навантажена. Справа йшла гаразд завдяки розпорядженням Наташі: залишалися непотрібні речі і складалися якнайтісніше речі найдорожчі.

1 гобелени

Хоч як метушилися всі, до пізньої ночі не встигли всього скласти. Графиня заснула, і граф, відклавши від'їзд до ранку, пішов спати.

Соня, Наташа спали не роздягаючись у диванній.

Цієї ночі ще одного пораненого везли Поварською, і Мавра Кузьмівна, яка стояла біля воріт, повернула його до Ростових. Поранений цей, як зміркувала Мавра Кузьмівна, був дуже значною людиною. Його везли в колясці, зовсім закритій фартухом і з опущеним верхом. На козлах разом з візником сидів старий, поважний камердинер. Ззаду в повозці їхали лікар і два солдати.

— Просимо до нас, будь ласка. Пани виїжджають, цілий дім порожній,— сказала бабуса, звертаючись до старого слуги.

— Та що,— відповів камердинер, зітхаючи,— і довести не маєм надії! У нас і свій дім у Москві, та далеко, та й не живе ніхто.

— До нас, будьте ласкаві, у наших панів всього багато, просимо,— сказала Мавра Кузьмівна.— А що, дуже нездорові? — додала вона.

Камердинер махнув рукою.

— Нема надії довести! Лікаря треба спитати.— І камердинер зліз із козел і підійшов до повозки.

— Добре,— сказав лікар.

Камердинер підійшов знову до коляски, заглянув в неї, похитав головою, звелів кучерові завертати на подвір'я і зупинився біля Маври Кузьмівни.

— Господи Ісусе Христе! — промовила вона. Мавра Кузьмівна радила внести пораненого в дім.

— Пани нічого не скажуть...— казала вона. Але пораненого не можна було піднімати на сходи, і тому його внесли у флігель і поклали в колишній кімнаті т-те БСЬОББ. Поранений цей був князь Андрій Волконський.

XV

Настав останній день Москви. Була ясна, весела осіння погода. Була неділя. Як і в звичайні неділі, дзвонили в усі дзвони на обідню в усіх церквах. Ніхто, здавалось, ще не міг зрозуміти того, що чекає Москву.

Лише два показники стану суспільства виявляли те становище, в якому була Москва: простолюд, тобто біднота, і ціни на речі. Фабричні, двораки й селяни величезним натовпом, в який умішалися чиновники, семінаристи, дворяни, цього дня рано-вранці вийшли на Три Гори. Постоявши там і не дочекавшись Растопчина й переконавшись у тому, що Москву буде здано, цей натовп розсипався по Москві, по шинках та трактирах. Ціни нього дня теж показували на стан справ. Ціни на зброю, на золото, на вози і коней усе підвищувались, а ціни на папірці та на міські речі все зменшувались, так що опівдні були випадки, що дорогий крам, як сукна, візники вивозили споловини, а за селянську коняку платили п'ятсот карбованців; а меблю, дзеркала, бронзу віддавали даром.

У статечному і старому домі Ростових розпад попередніх умов життя виявився дуже мало. Щодо людей, то з величезної челяді вночі зникло лише троє, але нічого не було вкрадено; а щодо цін на речі, то виявилось, що тридцять підвід, які прибули з сіл, являли собою величезне багатство, на яке багато хто заздрих і за яке Ростовим пропонували величезні гроші. Мало того, що за ці підводи пропонували величезні гроші, звечора і рано-вранці 1 вересня на подвір'я до Ростових приходили послані денщики та слуги від поранених офіцерів і тяглися самі поранені, що зупинились у Ростових та в сусідніх домах, і просили слуг Ростових поклопотатися про те, щоб їм дали підводи для виїзду з Москви. Дворецький, до якого зверталися з такими просьбами, хоч і жалів поранених, категорично відмовляв, кажучи, що він навіть і не наслідів сказати про те графові. Хоч які жалісні були ті поранені, що залишалися, було очевидно, що віддай одну підводу, нема причини не віддати другої, віддай усе — треба віддати і свої екіпажі. Тридцять підвід не могли врятувати всіх поранених, а в загальному лихові не можна було не думати про себе і про свою родину. Так міркував дворецький за свого пана.

Прокинувшись вранці 1 числа, граф Ілля Андрійович поти-хенько вийшов зі спальні, щоб не розбудити графиню, яка лише під ранок заснула, і, в своєму ліловому шовковому халаті, вийшов на ґанок. Підводи, вшнуровані, стояли на подвір'ї. Біля ґанку стояли екіпажі. Дворецький стояв біля під'їзду, розмовляючи зі старим денщиком і з молодим блідим офіцером з підв'язаною рукою. Дворецький, побачивши графа, зробив офіцерові і денщикові значущий і суворий знак, щоб вони відійшли від нього.

— Ну, що, все готове, Васильовичу? — сказав граф, потираючи свою лисину і добродушно дивлячись на офіцера та денщика й киваючи їм головою. (Граф любив нових людей.)

— Хоч зараз запрягати, ваше сіятельство.

— Ну й добре, ось графиня прокинеться, і з богом! Ви чого, панове?—звернувся він до офіцера.— У мене в домі? — Офіцер підійшов ближче. Бліде обличчя його спалахнуло раптом яскравою краскою.

— Графе, зробіть ласку, дозвольте мені... ради бога... де-небудь притулитися на ваших підводах. Тут у мене нічого з собою нема... Мені на возі... все одно...— Ще не встиг договорити офіцер, як денщик з тією ж проською для свого пана звернувся до

графа.

— Ага! так, так, так,— поспішно заговорив граф.— Я дуже, дуже радий. Васильовичу, ти розпорядись, ну там очистити один чи два вози, ну там... що ж... що треба...— якимись невиразними висловами, щось наказуючи, сказав граф. Але в ту ж мить гарячий вираз офіцерової вдячності уже закріпив те, що він наказував. Граф оглянувся круг себе: на подвір'ї, у воротах, у вікні флігеля видно було поранених і денщиків. Усі вони дивились на графа і наближались до ґанку.

— Будь ласка, ваше сіятельство, до галереї: там як накажете щодо картин?—сказав дворецький. І граф разом з ним увійшов у дім, повторюючи свій наказ про те, щоб не відмовляти пораненим, які просяться їхати.

— Ну, що ж, можна зняти що-небудь,— додав він тихим потаємним голосом, наче боячись, щоб хто-небудь не почув його.

О дев'ятій годині прокинулась графиня, і Мотрона Тимофіївна, колишня її покоївка, яка виконувала щодо графині обов'язки шефа жандармів, прийшла повідомити свою колишню панну, що Марія Карлівна дуже ображені і що паннині літні плаття не можна залишити тут. З відповідей на розпити графині, чому m-me Sehoss ображена, виявилось, що її скриню зняли з підводи і всі підводи розшнуровують— добро знімають і набирають з собою поранених, яких граф, зі своєї простоти, наказав забирати з собою. Графиня звеліла попросити до себе чоловіка.

— Що це, друже мій, я чую — речі знову знімають?

— Знаєш, та chère, я ось що хотів тобі сказати... та cher графинечко... до мене приходив офіцер, просять, щоб дати кілька підвід під поранених. Адже все це наживне; а як їм залишатися, подумай!.. Справді, в нас на подвір'ї, самі ми їх закликали, офіцери тут є... Знаєш, думаю, справді, та chère, от, та chère... нехай їх одвезуть... куди ж нам квапитися?..— Граф боязко сказав це, як він завжди говорив, коли йшлося про гроші. А графиня звикла вже до цього тону, що завжди передував справі, яка розоряє дітей, як от будівання галереї, оранжереї, влаштування домашнього театру чи музики,— і звикла, і за обов'язок вважала завжди боротися проти того, що говорилося цим боязким тоном.

Вона прибрала свій покірливо-плачливий вигляд і сказала чоловікові:

— Слухай, графе, ти довів до того, що за дім нічого не дають, а тепер і все наше — дитяче — майно хочеш занапастити. Ти ж сам кажеш, що в домі на сто тисяч добра. Я, друже мій, не згодна і не згодна! Воля твоя! Для поранених є уряд. Вони знають. Подивись: он навпроти, в Лопухіних, ще позавчора все геть чисто вивезли. Он як люди роблять. Тільки ми дурні. Пожалій хоч не мене, то дітей.

Граф замахав руками і, нічого не сказавши, вийшов з кімнати.

— Тату! про що це ви? — спитала його Наташа, яка слідом за ним увійшла до матеріної кімнати.

1 дорога моя,

— Ні про що! Тобі що до того! — сердито промовив граф.

— Ні, я чула,— сказала Наташа.— Чому ж матуся не хоче? — — Тобі що до того? —

крикнув граф. Наташа відійшла до вікна й замислилась.

— Татусю, Берг до нас приїхав,— сказала вона, дивлячись у вікно.

XVI

Берг, зять Ростових, був уже полковником з Володимиром та з Анною на шиї і займав усе таке ж спокійне і приємне місце помічника начальника штабу помічника першого відділу начальника штабу другого корпусу.

Він 1 вересня приїхав з армії в Москву.

Йому, в Москві нічого було робити; але він помітив, що всі з армії просилися в Москву і щось там робили. Він вирішив, що теж треба відпроситися для домашніх і сімейних справ.

Берг у своїй акуратній дрожечці парою гладких буланеньких, цілком таких, як були в одного князя, під'їхав до будинку свого тестя. Він уважно подивився в подвір'я на підводи і, входячи на ґанок, виїняв чисту хусточку і зав'язав вузол.

З передпокою Берг пливучим, нетерплячим кроком вбіг до вітальні, і обняв графа, поцілував у ручки Наташу й Соню і поспішно спитав про здоров'я матінки.

— Яке тепер здоров'я? Ну, розповідай же,— сказав граф,— як війська? Відступають, чи буде ще бій?

— Лише одвічний бог, татку,— сказав Берг,— може вирішити долю вітчизни. Армія палає духом героїства, і тепер вожді, сказати б, зібралися на нараду. Що буде, невідомо. Але я вам скажу взагалі, татку, такого героїського духу, істинно древньої мужності російських військ, яке вони — воно,— виправив він себе,— показали чи виявили в цій битві 26 числа,— зовсім нема слів, гідних того, щоб ними описати їх... Я вам скажу, татку (він ударив себе в груди так само, як ударяв себе, розповідаючи при ньому, один генерал, хоч трохи запізно, бо вдарити себе в груди треба було на словах "російські війська"),— я вам скажу одверто, що ми, начальники, не тільки не мали потреби підганяти солдатів чи що-небудь таке, але й ледве могли стримувати ці, ці... так, мужні і древні подвиги,— сказав він скоромовкою.— Генерал Барклай де-Толлі жертвував життям своїм скрізь попереду військ, я вам скажу. А наш корпус було поставлено на схилі гори. Можете собі уявити! — І тут Берг розповів усе, що він запам'ятав з різних чутих за цей час переказів. Наташа, не зводячи погляду, який бентежив Берга, наче дошукуючись у його обличчі розв'язання якогось питання, дивилась на нього.

— Таке героїство загалом, яке виявили російські воїни, не можна уявити і гідно звеличити! — сказав Берг, оглядаючись на Наташу і, ніби бажаючи її задобрити, усміхався їй у відповідь на

Ті упертий погляд...— "Росія не в Москві, вона в серцях, своїх синів"! Так, татку? — сказав Берг.

У цей час з диванної вийшла з утомленим і незадоволеним обличчям графиня. Берг поспішно схопився, поцілував графиню в ручку, спитав про її здоров'я і, виявляючи співчуття похитуванням голови, зупинився біля неї.

— Так, матінко, я вам правду скажу, тяжкі й сумні часи для кожного росіянина. Але чого так турбуватися? Ви ще встигнете виїхати...

— Я не розумію, що робить челядь,— сказала графиня, звертаючись до чоловіка: — мені щойно сказали, що нічого ще не готове. Треба ж кому-небудь розпорядитись. Ось і пожалкуеш за Митенькою. Це кінця не буде!

Граф хотів щось сказати, та, видно, утримався. Він встав зі свого стільця і пішов до дверей.

Берг у цей час, ніби для того, щоб висякатись, витяг хусточку і, дивлячись на вузлик, замислився, журно і значущо похитуючи головою.

— А в мене до вас, татку, велика просьба,— сказав він.

— Гм?..— сказав граф, зупиняючись.

— їду я оце повз будинок Юсупова,— сміючись, сказав Берг.— Управитель мені знайомий, вибіг і просить, чи не купите що-небудь. Я зайшов, знаєте, з цікавості, і там одна шифоньерочка і туалет. Ви знаєте, як Віруська цього бажала і як ми сперечалися про це. (Берг мимоволі прибрав тон радості зі своєї упорядженості, почавши говорити про шифоньерочку та туалет.) І така чудова! висувається і з аглицьким секретом, знаєте? А Вірочці давно хотілося. То мені хочеться їй сюрприз зробити. Я бачив у вас так багато цих селян на подвір'ї. Дайте мені одного, будь ласка, я йому добре заплачу і....

Граф скривився і заперхдв.

— Графиню просить, а я не розпоряджаюсь.

— Якщо трудно, будь ласка, не треба,— сказав Берг.— Мені для Віруски тільки дуже хотілося б.

— Ах, забирайтесь ви всі к чорту, к чорту, к чорту і к чорту!..— крикнув старий граф.— Голова обертом іде.— І він вийшов з кімнати.

Графиня заплакала.

— Так, так, матінко, дуже тяжкі часи! — сказав Берг. Наташа вийшла разом з батьком і, мовби насилу змірковуючи

щось, спочатку пішла за ним, а потім побігла вниз.

На ганку стояв Петя, який займався озброєнням двораків, що виїжджали з Москви. На подвір'ї так само стояли запряжені підводи. Дві з них були розшнуровані, і на одну з них з допомогою денщика вилазив офіцер.

— Ти знаєш за що?—спитав Петя Наташу (Наташа зрозуміла, що Петя мав на думці: посварилися батько й мати). Вона не відповіла.

— За те, що татусь хотів віддати всі підводи під поранених,— промовив Петя.— Мені Васильович сказав. По-моєму...

— По-моєму,— раптом майже крикнула Нагаша, обертаючи своє озлоблене обличчя до Петі,— по-моєму, це така гидота, така мерзота, така... я не знаю! Хіба ми німці якісь?..— Горло її задрижало від судорожного ридання, і вона, боячись ослабнути і випустити даремне заряд своєї злості, повернулась і прожогом кинулась по сходах. Берг сидів біля графині і по-родинному шанобливо утішав її. Граф з люлькою в руках

ходив по кімнаті, коли Наташа з перекошеним злобою обличчям, як буря, влетіла в кімнату і швидкими кроками підійшла до матері.

— Це гидота! Це мерзота! — вигукнула вона.— Не може бути, щоб ви це наказали.

Берг і графиня здивовано і злякано дивились на неї. Граф зупинився біля вікна, прислухаючись.

— Матусю, так не можна; подивіться, що на подвір'ї! — кричала вона.— Вони зостаються...

— Що з тобою? Хто вони? Чого тобі треба?

— Поранені, ось хто! Так не можна, матусю; це неподобство... Ні, матусю, голубонько, це не те, пробачте, будь ласка, голубонько... Матусю, ну що нам ось, що ми вивеземо? ви подивіться тільки, що на подвір'ї... Матусю!.. Цього не може бути!..

Граф стояв біля вікна і, не повертаючи обличчя, слухав На-гашині слова. Раптом він засопів носом і наблизив своє обличчя до вікна.

Графиня глянула на дочку, побачила по її обличчю, що їй соромно за матір, побачила її хвилювання, зрозуміла, чому чоловік тепер не оглядається на неї, і з розгубленим виглядом озирнулась круг себе.

— Ах, та робіть як хочете! Хіба я перешкоджаю кому-небудь!— сказала вона, ще не зовсім здаючись.

— Матусю, голубонько, простіть мені!

Але графиня відштовхнула дочку і підійшла до графа.

— Mon cher, ти розпорядись, як треба... Я ж не знаю цього,— сказала вона, провинно опускаючи очі.

— Яйця... яйця курку вчать!..— крізь щасливі сльози промовив граф і обняв дружину, яка рада була сховати на його грудях своє присоромлене обличчя.

— Татусю, матусю! Можна розпорядитися? Можна?..— питала Наташа.— Ми проте візьмемо все найпотрібніше...— казала вона.

Граф ствердно кивнув їй головою, і Наташа тим швидким бігом, яким вона частенько бігала в горюдуба, побігла через залу до передпокою і сходами на подвір'я.

Двораки зібралися коло Наташі і доти не могли повірити тому чудному розпорядженню, яке вона передавала, поки сам граф іменем своєї дружини не підтвердив наказу про те, щоб віддавати всі підводи під поранених, а скрині зносити до комори. Зрозумівши наказ, люди радісно й метушливо взялися за нову справу. їм тепер це не тільки не здавалось дивним, але й, навпаки, здавалось, що й не могло бути інакше; так само, як за чверть години перед цим нікому не тільки не здавалось дивним, що залишають поранених, а беруть речі, але й здавалось, що не могло бути інакше.

Усі домашні, які раніш не брались до цього, ніби бажаючи надолужити, метушливо заходились розмішувати поранених. Поранені повиповзали із своїх кімнат і з радісними блідими обличчями оточили підводи. В сусідніх домах теж розійшлась чутка, що є підводи, і на подвір'я до Ростових стали приходити поранені з інших будинків. Багато хто з поранених просив не скидати речей і лише посадити їх зверху. Але раз почата справа розвантаження вже не могла припинитися. Було однаково, залишати все чи

половину. На подвір'ї стояли неприбрані скрині з посудом, з бронзою, з картинами, дзеркалами, що їх так старанно спаковували минулої ночі, а Ростови все шукали і знаходили можливість зняти те й те і віддати ще і ще підводи.

— Чотирьох ще можна взяти,— казав управитель,— я свою повозку віддаю, а то куди ж їх?

— Та віддайте мою гардеробну,— казала графиня.— Дуняша зі мною сяде в карету.

Віддали ще й гардеробну повозку і відправили її за пораненими через два будинки. Усі домашні і двораки були весело збуджені. Наташа перебувала в захоплено-щасливому піднесенні, якого вона давно не почувала.

— Куди ж її прив'язати,— говорили слуги, приладновуючи скриню до вузьких зап'яток карети,— треба хоч одну підводу залишити.

— Та з чим войа? — питала Наташа.

— З графовими книгами.

— Залиште. Васильович прибере. Цього не треба.

У бричці було повно людей; не могли знайти місця для Петра Ілліча.

— Він на козли. Адже ти на козли, Петя? — гукала Наташа. Соня, не перестаючи, турбувалася теж; але мета турбот її була

протилежна Наташиній меті. Вона прибирала ті речі, що мали залишитись, записувала їх, за бажанням графині, і намагалась захопити з собою якомога більше.

XVII

О другій годині запряжені й напаквані чотири екіпажі Ростових стояли біля під'їзду. Підводи з пораненими одна за одною виїжджали з подвір'я.

Коляска, в якій везли князя Андрія, проїжджаючи повз ґанок, привернула до себе увагу Соні, яка влаштовувала разом з дівчиною сидіння для графині в її величезній високій кареті, що стояла біля під'їзду.

— А це чия коляска? — спитала Соня, виставившись у вікно карети.

— А ви хіба не знали, панночко? — відповіла покоївка.— Князь поранений: він у нас ночував і теж з нами їдуть.

— Та хто ж це? Як прізвище?

— Самий наш наречений колишній, князь Волконський! — зітхаючи, відповіла покоївка.— Кажуть, при смерті.

Соня вискочила з карети й побігла до графині. Графиня, вже одягнена по дорожньому, в шалі і в капелюшку, втомлена, ходила по вітальні, чекаючи домашніх для того, щоб посидіти, зачинивши двері, і помолитись перед від'їздом. Наташі не було в кімнаті.

— Маман, — сказала Соня,— князь Андрій тут, поранений, при смерті. Він їде з нами.

Графиня злякано розширила очі і, схопивши за руку Соню, оглянулась.

— Наташа? — промовила вона.

І для Соні і для графині звістка ця мала в першу хвилину лише одно значення. Вони знали свою Наташу, і страх за те, що буде з нею, коли вона почує це, заглушував усяке

їхнє співчуття до людини, яку вони обидві любили.

— Наташа не знає ще; але він їде з нами,— сказала Соня.

— Ти кажеш, при смерті? Соня кивнула головою. Графиня обняла Соню й заплакала.

"Воля божа незбагненна!"—думала вона, почуваючи, що в усьому, що робилось тепер, починала виявлятися перше прихована від погляду людського всемогутня рука.

— Ну, мамо, все готове. Чого ви?..— спитала, вбігаючи до кімнати із збудженим обличчям Наташа.

— Нічого,— сказала графиня.— Готове, то їдьмо.— І графиня нахилилась до свого ридикюля, щоб сховати схвильоване обличчя. Соня обняла Наташу й поцілувала її.

Наташа запитливо глянула на неї.

— Що ти? Що таке трапилось?

— Нічого... ні...

— Дуже погане для мене?.. Що таке? — питала чуйна Наташа. Соня зітхнула і нічого не відповіла. Граф, Петя, m-me Schoss,

Мавра Кузьмівна, Васильович увійшли до вітальні і, зачинивши двері, усі сіли й мовчки, не дивлячись одне на одного, посиділи кілька секунд.

Граф перший встав і, голосно зітхнувши, почав хреститися до образу. Усі зробили те саме. Потім граф став обіймати Мавру Кузьмівну та Васильовича, які залишалися в Москві, і, в той час, як вони ловили його руку і цілували його в плече, злегка поплескував їх по спині, примовляючи щось невиразне, лагідно-заспокої-ливе. Графиня пішла до образної, і Соня застала її там на колінах перед образами, що розрізнено висіли по стіні. (Найдорожчі, за родинним переказом, образи Ростови везли з собою).

На ганку і на подвір'ї ті двораки, що виїжджали, з кинджалами та шаблями, якими їх озброїв Петя, з заправленими в чоботи штанами, тісно підперезані ремінними і матер'яними поясами, прощалися з тими, що залишались.

Як і завжди під час від'їзду, багато чого було забуто і не тай складено, і досить довго два гайдуки стояли з обох боків відчинених дверцят та приступок карети, готуючись підсадити графиню, тимчасом як бігали дівчата з подушками й клуночками з дому до карет, і до коляски, і до брички і назад.

— Завжди все позабувають! — казала графиня.— Ти ж знаєш, що я не можу так сидіти.— І Дуняша, зціпивши зуби й не відповідаючи, з виразом докору на обличчі, кинулася в карету переробляти сидіння.

— Ах, ця челядь! — казав граф, похитуючи головою.

Старий кучер Юхим, з яким лише й наважувалась їздити графиня, сидячи високо на своїх козлах, навіть не оглядався на те, що робилось позад нього. Він з тридцятилітнього досвіду знав, що не скоро ще йому скажуть "з богом!" і що коли скажуть, то ще двічі зупинять його і пошлють за забутими речами, і вже після цього ще раз зупинять, і графиня сама вигляне до нього у вікно й попросить його Христом-богом їхати обережніше на спусках. Він знав це і тому терпеливіше за своїх коней (особливо за лівого рижого — Сокола, який бив ногою і, пережовуючи, перебирав вудила) чекав

на те, що буде. Нарешті всі посідали; приступки було прибрано й закинуто в карету, дверцята захлопнули, послали за шкатулкою, графиня виставилась і сказала те, що треба. Тоді Юхим повільно зняв капелюха зі своєї голови і став хреститися. Форейтор і всі двораки зробили те саме.

— З богом! — сказав Юхим, надівши капелюха.— Витягай! — Форейтор рушив. Правий дишельний вліг у хомут, хруснули ВИ' сокі ресори і гойднувся кузов. Лакей на ходу вискочив на козли. Труснуло карету при виїзді з подвір'я на труський брук, так само труснуло інші екіпажі, і поїзд рушив вулицею під гору. В каретах, у колясці та бричці всі хрестилися на церкву, що була навпроти. Слуги, які залишалися в Москві, йшли обабіч екіпажів, проводжаючи їх.

Наташа рідко почувала таку радість, як та, яку вона почувала тепер, сидячи в кареті біля графині і стежачи за повільним відпливанням назад стін стривоженої Москви, яку вони покидали. Вона зрідка виставлялася у вікно карети й дивилась назад та вперед на довгий поїзд поранених. Майже попереду всіх виднівся їй закритий верх коляски князя Андрія. Вона не знала, хто буз у ній, і щоразу, дивлячись, доки сягає їхній обоз, відшукувала очима цю коляску. Наташа знала, що вона була попереду всіх.

У Кудрині, з Нікітської, від Пресні, від Подновінського з'їхав-лося кілька таких самих поїздів, як поїзд Ростових, і Садовою вже в два ряди їхали екіпажі та підводи.

Об'їжджаючи Сухареву вежу, Наташа, цікаво і швидко оглядаючи народ, що їхав і йшов, раптом радісно і здивовано вигукнула: *

— Ой леле! Мамо, Соню, подивіться, це він!

— Хто? Хто?

— Дивіться, їй-богу, Безухов! — казала Наташа, виставляючись у вікно карети і дивлячись на високого огрядного чоловіка в кучерському каптані, по ході і по поставі очевидно — переодягненого пана, який поруч з жовтим безбородим дідком у фризівій шинелі підійшов під арку Сухаревої вежі.

— їй-богу, Безухов, у каптані, з якимсь старим хлопчиком! Їй-богу,— говорила Наташа,— дивіться, дивіться!

— Та ні, це не він. Хіба це можливо, такі дурниці!

— Мамо,— галасувала Наташа,— я вам голову дам на відріз, що це він! Я вас запевняю. Стань, стань! — кричала вона до кучера; але кучер не міг зупинити коней, бо з Міщанської виїхали ще підводи та екіпажі, і на Ростових кричали, щоб вони рушали і не затримували інших.

Справді, хоч уже значно далі, ніж перше, всі Ростови побачили П'єра чи чоловіка, надзвичайно схожого на П'єра, в кучерському каптані; він ішов вулицею з опущеною головою, з серйозним об* личчям, біля маленького безбородого дідка, схожого на лакея. Дідок цей помітив обличчя, що виткнулося на нього з карети і, поважливо доторкнувшись до П'єрового ліктя, щось сказав йому, показуючи на карету. П'єр довго не міг зрозуміти, що він говорить, так він, видно, був заглиблений у свої думки. Нарешті, зрозумівши його, подивився в показаному напрямі і, впізнавши Наташу, в ту ж мить, піддавшись першому враженню, швидко рушив до карети. Але, пройшовши

кроків з десять, він, видно, згадав щось і зупинився.

Наташине обличчя у вікні карети сяяло глузливою ласкою.

— Петре Кириловичу, йдіть же! Ми впізнали! Це диво! — кричала вона, простягаючи йому руку. — Як це ви? Нащо ви так?

П'єр узяв простягнуту руку і на ходу (бо карета не зупинялася) незграбно поцілував її.

— Що з вами, графе? — спитала здивованим і жалісливим голосом графиня.

— Що? Що? Нащо? Не питайте мене, — сказав П'єр і оглянувся на Наташу, радісний погляд якої, сяючи (він почував це, не дивлячись на неї), огортав його своїми чарами.

— Що це ви, хіба в Москві залишаєтесь? П'єр помовчав.

— У Москві? — сказав він питально. — Авжеж, у Москві. Прощайте.

— Ах, бажала б я бути мужчиною, я б неодмінно залишилась з вами. Ой, як це гарно! — сказала Наташа. — Мамо, дозвольте, я залишуся. — П'єр неуважно подивився на Наташу і щось хотів сказати, але графиня перебила його.

— Ви були в бою, ми чули?

— Так, я був, — відповів П'єр. — Завтра буде знову бій... — почав був він, але Наташа перебила його.

— Та що це з вами, графе? Ви на себе не схожі...

— Ой, не питайте, не питайте мене, я сам Нічого не знаю. Завтра... Та ніі Прощайте, прощайте, — промовив він, — жахливі часи! — І, відставши від карети, він відійшов на тротуар.

Наташа довго ще виглядала з вікна, сяючи на нього теплою і трохи глузливою, радісною усмішкою.

XVIII

П'єр, відколи він зник зі свого дому, вже другий день жив у порожній квартирі небіжчика Баздеева. Ось як це сталося.

Прокинувшись другого дня після свого повернення до Москви й побачення з графом Ростопчиним, П'єр довго не міг зрозуміти, де він і чого від нього хочуть. Коли йому, між іменами інших осіб, які чекали його в приймальні, сказали, що його чекає ще француз з листом од графині Єлени Василівни, на нього найшло раптом те почуття спантеличення та безнадійності, якому він легко піддавався, йому раптом здалося, що всьому тепер кінець, усе змішалось, усе зруйнувалось, що нема ні правого, ні винного, що в майбутньому нічого не буде і що виходу з цього становища нема ніякого. Він, неприродно усміхаючись і щось бурмочучи, то сідав на диван у безпорадній позі, то вставав, підходив до дверей і заглядав у щілинку до приймальні, то, махаючи руками, повертався назад і брався за книгу. Дворецький вдруге прийшов повідомити П'єра, що француз, який привіз од графині листа, дуже бажає бачити його хоч на хвилинку і що приходили від удови И. О. Баздеева просити прийняти книжки, бо сама пані Баздеева поїхала в село.

— Ага, справді, зараз, почекай... Або ні... та ні, піди скажи, що зараз прийду, — сказав П'єр до дворецького.

Але тільки-но вийшов дворецький, П'єр узяв зі столу капелюха і вийшов на задні двері з кабінету. В коридорі нікого не було. П'єр пройшов вздовж усього коридора до сходів і, скривившись і розтираючи лоба обома руками, зійшов до першої площадки. Швейцар стояв біля парадних дверей. З площадки, на яку спустився П'єр, другі сходи вели на чорний хід. П'єр пішов цими сходами і вийшов на подвір'я. Ніхто не бачив його. Але на вулиці, тільки-но він вийшов у ворота, кучери, що стояли з екіпажами, і двірник побачили пана і скинули перед ним кашкети. Відчувши спрямовані на нього погляди, П'єр зробив як страус, який ховає голову в кущ, щоб його не бачили; він опустив голову і, прискоривши ходу, пішов вулицею.

З усіх справ, що чекали на П'єра цього ранку, розгляд книжок та паперів Йосипа Олексійовича здався йому найпотрібнішим.

Він узяв першого стрічного візника і звелів йому їхати на Патріарші ставки, де був дім вдови Баздеевої.

Раз у раз оглядаючись на обози тих, що з усіх боків виїжджали з Москви, і посуваючись своїм гладким тілом, щоб не зісковзнути з деренчливої старої дрожки, П'єр, відчуваючи радість, подібну до тієї, яку відчуває хлопчик, утікши зі школи, розговорився з візником.

Візник розповів йому, що нинішнього дня розбирають у Кремлі зброю і що на завтрашній увесь народ'виганяють за Тригорну заставу і що там буде великий бій.

Приїхавши на Патріарші ставки, П'єр знайшов дім Баздеева" в якому давно не бував. Він підійшов до хвіртки. Гарасим, той самий жовтий безбородий дідок, якого П'єр бачив п'ять років тому Б Торжку з Йосипом Олексійовичем, вийшов на його стукіт.

— Вдома? — спитав П'єр.

— Через обставини нинішні Софія Данилівна з дітьми виїхали у торжківське село, ваше сіятельство.

— Я проте увійду, мені треба книжки розібрати,— сказав П'єр.

— Прошу вас, зробіть ласку! Брат небіжчика — царство небесне! — Макар Олексійович zostалися, та, як зволите знати, вони нездорові,— сказав старий слуга.

Макар Олексійович був, як то було відомо П'єрові, напівбожевільний, запійний п'яниця, брат Йосипа Олексійовича.

— Так, так, я знаю. Ходім, ходім...— сказав П'єр і ввійшов у будинок. Високий лисий старий чоловік у халаті, з червоним носом, у калошах на босу ногу, стояв у передпокої; побачивши П'єра, він сердито пробурмотів щось і пішов у коридор.

— Великого розуму були, а тепер, як зволите бачити, ослабли,— сказав Гарасим.— До кабінету бажаєте?—П'єр кивнув головою.— Кабінет як був запечатаний, так і залишився. Софія Данилівна наказували, якщо від вас прийдуть, дати книжки.

П'єр увійшов до того самого похмурого кабінету, до якого він ще за життя благодійника входив з таким трепетом. Кабінет цей, тепер запилений і незайманий з часу смерті Йосипа Олексійовича, був ще похмуріший.

Гарасим відчинив одну віконницю і навшпиньках вийшов з кімнати. П'єр обійшов кабінет, підійшов до шафи, в якій лежали рукописи, і взяв одну з найважливіших

колись святинь ордену. Це були оригінали шотландських актів з примітками і поясненнями благодійника. Він сів за письмовий записаний стіл і поклав перед собою рукописи, розгортав, згортав їх і, нарешті, відсунувши їх від себе, сперши голову на руки, замислився.

Кілька разів Гарасим обережно заглядав у кабінет і бачив, що П'єр сидів у тій самій позі. Минуло понад дві години. Гарасим дозволив собі пошуміти в дверях, щоб привернути до себе П'є-рову увагу. П'єр не чув його.

— Візника відпустити скажете?

— Ой, справді,— опам'ятавшись, сказав П'єр, поспішно встаючи.— Слухай,— сказав він, взявши Гарасима за ґудзик сюртука і звернувши вниз блискучими, вологими, захопленими очима дивлячись на старенького.— Слухай, ти знаєш, що завтра буде бій?..

— Говорили,— відповів Гарасим.

— Я прошу тебе нікому не казати, хто я. І зроби, що я скажу...

— Слухаю,— промовив Гарасим.— Їсти скажете подати?

— Ні; але мені іншого треба. Мені треба мати селянський одяг і пістолет,— сказав П'єр, раптом почервонівши.

— Слухаю,— подумавши, сказав Гарасим.

Всю решту цього дня П'єр провів сам один у кабінеті благодійника, неспокійно ходячи з одного кутка у другий, як чув Гарасим, і щось з самим собою розмовляючи, і ночував на приготівленій для нього тут-тільки постелі.

Гарасим із звичкою слуги, який бачив багато дивного на своєму віку, сприйняв П'єрове переселення без подиву і, здавалось, був задоволений з того, що йому було кому прислужувати. Він того ж вечора, не питаючи навіть і самого себе, для чого це було треба, дістав П'єру каптан та шапку і обіцяв на другий день придбати запланованого пістолета. Макар Олексійович цього вечора двічі, човгаючи своїми калошами, підходив до дверей і зупинявся, запобігливо дивлячись на П'єра. Але тільки-но П'єр обертався до нього, він соромливо і сердито загортав свій халат і квапливо йшов собі. Йдучи з Гарасимом купувати біля Сухаревої вежі пістолета, П'єр у кучерському каптані, якого придбав і випарив для нього Гарасим, зустрів Ростових.

XIX

1 вересня вночі Кутузов дав наказ про відступ російських військ через Москву на Рязанський шлях.

Перші війська рушили вночі. Війська, які йшли вночі, не квапились і рухались поволі і поважно; але на світанку, підходячи до Дорогомиловського мосту, вони побачили перед собою інші маси військ, що товпилися, поспішали перейти міст і на тому боці піднімалися й заповняли вулиці та провулки, і такі ж маси ззаду— навальні, нескінченні. І безпричинна квапливість та тривога охопила війська. Усі кинулися вперед до мосту, на міст, у броди

1 в човни. Кутузов звелів обвезти його околицями вулицями на той бік Москви.

На десяту годину ранку 2 вересня в Дорогомиловському передмісті залишались на

просторі лише війська ар'єргарду. Армія була вже по той бік Москви і за Москвою.

Цього самого дня, о десятій годині ранку 2 вересня, Наполеон стояв між своїми військами на Поклонній горі й дивився на видовище, що відкривалося перед ним. Починаючи з 26 серпня і до

2 вересня, від Бородінського бою і до вступу ворога в Москву, всі дні цього тривожного, цього пам'ятного тижня стояла та незвичайна, завжди дивна для людей осіння погода, коли низьке сонце гріє гарячіше, ніж весною, коли все блищить у рідкому, чистому повітрі так, що очі ріже, коли груди міцнішають і свіжішають, вдихаючи осіннє пахуче повітря, коли навіть ночі бувають теплі і коли в темних теплих ночах цих з неба безперестанку, лякаючи і радуючи, сипляться золоті зорі.

2 вересня о десятій годині ранку була така погода. Блиск ранку був чарівний. Москва з Поклонної гори розстигалася просторою зі своєю рікою, зі своїми садами та церквами, і, здавалося, жила своїм життям і трепетала, як зорями, своїми банями в сонячному промінні.

Споглядаючи чудне місто з небаченими формами незвичайної архітектури, Наполеон почував ту трохи заздрю і неспокійну цікавість, що її почувають люди, споглядаючи форми чужого життя, яке не знає про них. Очевидно, місто це жило всіма силами свого життя. По тих невизначних ознаках, по яких на далекій відстані безпомилково відрізняється живе тіло від мертвого, Наполеон з Поклонної гори бачив трепет життя в місті і почував ніби дихання цього великого і красивого тіла.

Кожен росіянин, дивлячись на Москву, відчуває, що вона мати; кожен чужоземець, дивлячись на неї і не знаючи її материнського значення, повинен почувати женствений характер цього міста, 1 Наполеон відчував його.

— Cette ville asiatique aux innombrables églises, Moscou la sainte. La voilà donc enfin, cette fameuse ville! Il était temps¹,— сказав Наполеон і, злізши з коня, звелів розкласти перед собою план цієї Moscou і підкликав перекладача Lelorme d'Ideville. "Une ville oseeurée par l'ennemi ressemble á une filie qui á perdu son honneur"²,— думав він (як він і казав це Тучкову в Смоленську). І з цього погляду він вперше в житті дивився на східну красуню, що лежала перед ним. Йому чудно було самому, що, нарешті, здійснилось його давнє, здавалось, нездійсненне бажання. В ясному вранішньому сяйві він дивився то на місто, то на план, перевіряючи подробиці цього міста, і впевненість владання хвилювала і жахала його.

"Але хіба могло бути інакше? — подумав він.— Ось вона, ця столиця; вона лежить біля моїх ніг, чекаючи на долю свою. Де тепер Олександр і що думає він? Чудне, красиве, величне місто! І чудна й велична ця хвилина! В якому світлі постаю я перед ними! —думав він про свої війська.— Ось вона, нагорода для всіх цих маловірних,— думав він, оглядаючись на почет і на війська, що підходили і шикувалися.— Одно моє слово, один порух моєї руки, і загинула ця стародавня столиця des Czars³. Mais та clé-

1 — Це азіатське місто з незчисленними церквами, Москва, свята їх Москва! Ось, нарешті, це славнозвісне місто! Пора,

2 "Місто, захоплене ворогом, схоже на дівчину, що втратила невинність", 8 царів.

menee est toujours prompte à descendre sur les vaincus¹.' Я повинен бути великодушним і істинно великим... Та ні, це неправда, що я в Москві,— раптом спадало йому на думку.— А втім, ось вона лежить біля моїх ніг, грає і мерехтить золотими банями і хрестами в сонячному промінні. Але я її помилую. На древніх пам'ятниках варварства та деспотизму я напишу великі слова справедливості і милосердя... Олександр найболючіше відчує саме це, я знаю його. (Наполеону здавалося, що головне значення цих подій полягало в особистій боротьбі його з Олександром.) З висот Кремля,— так, це Кремль, так,— я дам їм закони справедливості, я покажу їм значення справжньої цивілізації, я змушу покоління бояр з любов'ю згадувати ім'я свого завойовника. Я скажу депутації, що я не хотів і не хочу війни; що я провадив війну лише з несправедливою політикою їхнього двору, що я люблю і поважаю Олександра і що прийму умови миру в Москві, гідні мене і моїх народів. Я не хочу скористатися з воєнного щастя для приниження шановного государя. Бояри,— скажу я їм,— я не хочу війни, я хочу миру та благоденства всіх моїх підданих. Зрештою, я знаю, що присутність їхня дасть мені натхнення і я скажу їм, як я завжди говорю: ясно, урочисто і велико. Але невже це правда, що я в Москві? Так, ось вона!"

— Qu'on m'amène les boyards², — звернувся він до почту. Генерал з блискучим почтом зараз же помчав по бояр.

Минуло дві години. Наполеон поснідав і знову стояв на тому ж місці, на Поклонній горі, чекаючи на депутацію. Промова його до бояр уже ясно склалася в його уяві. Промова ця була сповнена гідності і тієї величі, яку розумів Наполеон.

Той тон великодушності, в якому збирався діяти в Москві Наполеон, захопив його самого. Він в уяві своїй призначав дні réunion dans le palais des Czars³, де мали сходитися російські вельможі з вельможами французького імператора. Він призначав у думці губернатора, такого, який зумів би привернути до себе населення. Почувши про те, що в Москві багато богаділень та шпиталів, він у думці своїй вирішував, що до всіх цих закладів виявлятиме велику ласку. Він думав, що, як у Африці треба було в мечеті сидіти в бурнусі, так у Москві треба бути милостивим, як царі. І, щоб остаточно зворушити серця росіян, він, як і кожен француз, який не може собі уявити нічого чутливого без згадування про та chère, та tendre, та pauvre mère*, вирішив, що на всіх цих закладах він звелить написати великими буквами: Etablissement dédié à ma chère Mère. Ні, просто: Maison de ma Mère⁵,— вирішив він сам з собою.— "Але невже я в Москві? так,

1 Але я завжди ладен виявити милосердя до переможених.

2 — Приведіть бояр,

3 зібрання в палаці царів,

4 мою любов, ніжну, бідолашну матір,

5 Заклад, присвячений моїй любій матері. Дім моєї матері,

ось вона передо мною. Та чому ж так довго не прибуває депутація міста?" — думав він.

Тимчасом у задніх групах імператорового почту пошепки відбувалася схвильована

нарада між його генералами та маршалами. Послані за депутацією повернулись із звісткою, що Москва пуста, що всі виїхали і вийшли з неї. Обличчя учасників наради були бліді і схвильовані. Не те, що Москву покинуло населення (хоч якою важливою здавалась ця подія), лякало їх, а те, яким чином повідомити про це імператора, яким чином, не ставлячи його величність у те страшне становище, що французи називають *ridicule*¹, повідомити його, що єін даремно чекав бояр так довго, що є юрми п'яних, але нікого більше. Одні говорили, що треба було за всяку ціну зібрати хоч будь-яку депутацію, інші заперечували цю думку і твердили, що треба, обережно й розумно підготувавши імператора, сказати йому правду.

— *Il faudra le lui dire tout de même...*² — говорили пани з почту. — *Mais, messieurs...*³ — Становище ' було тим скрутніше, що імператор, обдумуючи свої плани великодушності, терпляче ходив туди й сюди перед планом, поглядаючи зрідка з-під руки вздовж дороги в Москву і весело й гордо всміхаючись.

— *Mais c'est impossible...*⁴—знижуючи плечима, говорили пани з почту, не наважуючись вимовити страшне слово, що було в усіх на думці: *le ridicule...*

Тимчасом імператор, втомившись від марного чекання і своїм акторським чуттям почуваючи, що велична хвилина, триваючи занадто довго, починає втрачати свою величність, дав рукою знак. Пролунав самотній постріл сигнальної гармати, і війська, які з різних боків облягли Москву, рушили в Москву, у Тверську, Калузьку і Дорогомиловську застави. Швидше і швидше, випереджаючи одні одних, швидким кроком і риссю, рухались війська, зникаючи у хмарах куряви, які самі ж знімали, і сповнюючи повітря суцільним гудінням галасу.

Затягнений рухом військ, Наполеон доїхав з військами до До-рогомиловської застави, але там знову зупинився і, злізши з коня, довго ходив біля Камер-колезького валу, чекаючи на депутацію.

XX

Москва тимчасом була пуста. В ній були ще люди, в ній залишалася ще п'ятдесята частина всього населення, але вона була пуста. Вона була пуста, як пустий буває домираючий без матки вулик.

1 смішним,

2 — Одначе, треба сказати йому... 8 — Але ж, панове...

4 — Але ж це неможливо...

у вулику без матки вже нема життя, але на перший погляд він здається таким самим живим, як і інші.

Так само весело в гарячому промінні полудневого сонця в'ються бджоли навколо вулика без матки, як і навколо інших живих вуликів; так само здалеку пахне від нього медом, так само влітають і вилітають з нього бджоли. Але досить придивитися до нього, щоб зрозуміти, що у вулику цьому вже нема життя. Не так, як у живих вуликах, літають бджоли, не той запах, не той звук вражають пасічника. На стукіт пасічника у стінку хворого вулика замість колишньої раптової, дружної відповіді, шипіння десяткіз тисяч бджіл, які грізно підбирають зад і бистрим биттям крил утворюють цей повітряний

життєвий звук,— йому відповідає розрізнене дзижчання, що лунко бринить у різних місцях пустого вулика. З вічка не пахне, як раніш, спиртовим, духовитим запахом меду та отрути, не віє звідти теплом достатку, а з запахом меду зливається запах пустки та гнилизни. Біля вічка нема більш вартових, готових на загибель для захисту, які, піднявши вгору зади, трублять тривогу. Нема більш того рівного й тихого звуку, трепету праці, схожого на звук кипіння, а чути недоладний розрізнений шум безладдя. У вулик і з вулика боязко і викрутливо влітають і вилітають чорні довгасті, замазані в мед бджоли-грабіж-ниці; вони не жалять, а ухиляються від небезпеки. Перше бджоли тільки з ношею влітали, а вилітали порожні, тепер вилітають з ношею. Пасічник відкриває нижню колодязню і вглядається в нижню частину вулика. Замість чорних, приборканих працею плетениць соковитих бджіл, що перше висіли до замазки, тримаючи за ноги одна одну і з безперервним шепотом праці тягнучи вощину,— сонні, висохлі бджоли в різні боки бредуть розсіяно по дну і по стінках вулика. Замість чисто заліпленої клеєм і зметеної віялами крил підлоги, на дні лежать кришки вощин, екскременти бджіл, напівмертві бджоли, які ледве ворухнуться ніжками, і зовсім мертві, неприбрані.

Пасічник відкриває верхню колодязню і оглядає голову вулика. Замість суцільних рядів бджіл, що обліпили всі проміжки стільників і гріють черву, він бачить майстерно зроблені стільники, але вже не в тому вигляді незайманості, в якому вони були раніш. Усе занехаяне й загиджене. Грабіжниці — чорні бджоли — нишпорять швидко і скрадливо по роботах; свої бджоли, висохлі, короткі, мляві, наче старі, повільно бродять, нікому не заважаючи, нічого не бажаючи і втративши свідомість життя. Трутні, шершні, джмелі, метелики безтолково стукаються на льоту об стінки вулика. Де-не-де між вощинами з мертвою червою і з медом зрідка чути з різних боків сердите буркотіння; де-небудь дві бджоли, за старою звичкою і пам'яттю очищаючи гніздо вулика, старанно, над силу, тягнуть геть мертву бджолу або джмеля, самі не знаючи, для чого вони це роблять. У другому кутку інші дві старі бджоли ліниво б'ються, чи чистяться, чи годують одна одну, самі не знаючи, по-ворожому чи дружельно вони це роблять. У третьому місці юрма бджіл, чавлячи одна одну, нападають на яку-небудь жертву, б'ють і душать її. І ослабла чи забита бджола поволі, легко як пух, спадає зверху в купу трупів. Пасічник розвертає дві середні вощини, щоб бачити гніздо. Замість колишніх суцільних чорних кружал тисяч бджіл, що сидять спинка до'спинки і пильнують вищих таємниць рідної справи, він бачить сотні марудних, напівживих і послушлих кістяків бджіл. Вони майже всі померли, самі не знаючи цього, сидячи на святині, яку вони пильнували і якої вже нема більш. Від них пахне гнилизною і смертю. Тільки деякі з них ворухнуться, піднімаються, мляво летять і сідають на руку ворогові, неспроможні померти, жалячи його,— решта, мертві, як риб'яча луска, легко сипляться вниз. Пасічник закриває коло-дязню, позначає крейдою колоду і, вибравши час, виламає і випалює її.

Така пуста була Москва, коли Наполеон, втомлений, неспокійний і насуплений, ходив туди й сюди біля Камер-колезького валу, чекаючи на те хоч зовнішнє, але конче

потрібне, на його розуміння, дотримання пристойності,— на депутацію.

У різних кутках Москви лише несвідомо ще ворушились люди, дотримуючи старих звичок і не розуміючи того, що вони робили.

Коли Наполеона з належною обережністю повідомили, що Москва пуста, він сердито глянув на того, хто доносив про це, і, одвернувшись, продовжував своє мовчазне ходіння.

— Дати екіпаж,— сказав він. Він сів у карету поруч з черговим ад'ютантом і поїхав у передмістя.

"Moscou déserte. Quel événement invraisemblable!"¹ — говорив він сам з собою.

Він не поїхав до міста, а зупинився в заїзді Дорогомиловського передмістя.

Le coup de théâtre avait raté ².

XXI

Російські війська проходили через Москву з другої години ночі I до другої години дня і втягали у свій рух решту тих мешканців та поранених, що виїжджали.

Найбільша тиснява під час руху військ була на мостах Кам'яному, Москворіцькому і Яузькому.

Тимчасом як, роздвоївшись навколо Кремля, війська стовпилися на Москворіцькому і Кам'яному мостах, величезна кількість солдатів, користуючись зупинкою та тиснявою, повертались назад від мостів і скрадливо й мовчазно прошмигували повз Василя Блаженного і під Боровицькі ворота назад під гору, до Красної площі, де, якимсь чуттям вони почували це, легко можна було

1 "Москва пуста. Яка неймовірна подія!" 1 Не вдалася розв'язка театральної вистави.

брати чуже. Такий самий натовп людей, як на дешевому крамі, заповнював Гостиний двір в усіх його ходах та переходах. Але не було привітно-нудотних заманюючих голосів гостинодворців, не було різнощиків і строкатої жіночої юрми покупців — були лише мундири та шинелі солдатів без рушниць, солдатів, які мовчазно з ношею виходили і без ноші входили у ряди. Купці і моно-польщики (їх було мало) самі не свої ходили між солдатами, відмикали і замикали свої крамниці і самі з підручними кудись виносили свій крам. На площі біля Гостиного двору стояли барабанщики й били збір. Але звук барабана примушував солдатів-грабіжників не збігатися на поклик, як перше, а, навпаки, відбігати далі від барабана. Між солдатами, по крамницях та проходах, видно було людей у сіряках і з голеними головами. Два офіцери, один у шарфі по мундиру, на худому темносивому коні, другий у шинелі, піший, стояли на розі Іллінки і про щось розмовляли. Третій офіцер під'їхав до них.

— Генерал наказав хоч би там що зараз вигнати всіх. Що ж це, неподобство! Половина людей розбіглася.

— Ти куди?.. Ви куди?.. — крикнув він на трьох піхотних солдатів, які, без рушниць, підібравши поли шинелей, прошмигнули повз нього в ряди. — Стій, каналіє!

— Егеж, ось і зберіть їх! — відповів другий офіцер. — їх не збереш; треба йти швидше, щоб решта не втекла, от і все!

— Куди ж іти? там стали, збилися на мосту і не рухаються. Може, цеп поставити, щоб решта не розбіглася?

— Та підіть же туди! Гони ж їх геть! — крикнув старший офіцер.

Офіцер у шарфі зііз з коня, гукнув барабанщика і ввійшов а ним разом під арки. Кілька солдатів кинулось бігти юрмою. Купець, з червоними прищами на щоках коло носа, зі спокійно-незворушним виразом розрахунку на гладкому обличчі, поспішно і франтовито, розмахуючи руками, підійшов до офіцера.

— Ваше благородіє,— сказав він,— зробіть ласку, захистіть. Ми не рахували б там якої дрібниці, це з дорогою душею! Прошу вас, сукна зараз винесу, для благородної людини хоч два сувої, з дорогою душею! Бо ми чуття маємо, а це що ж, чистий розбій! Прошу вас! Караул, чи що, поставили б, хоч замкнути дали б...

Кілька купців з'юрмилося біля офіцера.

— Е! пусте плетеш! —сказав один з них, худорлявий, з суворим обличчям.— Стявши голову, за волоссям не плачуть. Бери, що кому хочеться! — І він енергійним жестом махнув рукою і боком повернувся до офіцера.

— Тобі, Іване Сидоровичу, добре говорити,—сердито промовив перший купець.— Прошу вас, ваше благородіє.

— Що й казати! — крикнув худорлявий.— У мейе тут у трьох крамницях на сто тисяч краму. Хіба вбережеш, коли військо пішло! Ех, люди, проти божої волі з києм не підеш!

— Прошу вас, ваше благородіє,— казав перший купець, вклоняючись. Офіцер стояв, вагався, і на обличчі його видно було нерішучість.

— Та мені що до тогої — крикнув він раптом і пішов швидкими кроками вперед по ряду. В одній відчиненій крамниці чутно було удари і лайку, і в той час, як офіцер підходив до неї, з дверей вискочив виштовхнутий чоловік у сіряку і з поголеною головою.

Чоловік цей, зігнувшись, проскочив повз купців і офіцера. Офіцер накинувся на солдатів, що були у крамниці. Але в цей час страшний крик величезного натовпу розлігся на Москворіць-кому мосту, і офіцер вибіг на площу.

— Що таке? Що таке? — питав він, але товариш його вже мчав у напрямі крику, повз Василя Блаженного. Офіцер сів на коня і поїхав за ним. Під'їхавши до мосту, він побачив зняті з передків дві гармати, піхоту, що йшла по мосту, кілька повалених возів, кілька зляканих облич і обличчя солдатів, які сміялися. Біля гармат стояла одна повозка, запряжена парою. За повозкою позад коліс тулилися чотири хорти в нашійниках. На повозці була гора речей, і на самому верху, поряд з дитячим, догори ніжками перекинутим стільчиком, сиділа молодиця і пронизливо й розпачливо верещала. Товариші розповіли офіцерові, що натовп зняв крик і молодиця почала верещати тому, що генерал Єрмолов, натрапивши на цей натовп і визнавши, що солдати розбрєдаються по крамницях, а юрми мешканців стовпилися на мосту, наказав зняти гармати з передків і показати, ніби він стрілятиме по мосту. Натовп, перекидаючи вози, чавлячи одне одного, тиснучись, з розпачливим криком посунув з мосту, і війська

рушили вперед.

XXII

В самому місті тимчасом було пусто. На вулицях майже нікого не було. Ворота і крамниці всі були позамикані; де-не-де біля шинків лунали окремі вигуки або п'яний спів. Ніхто не їздив по вулицях, і рідко чути було кроки прохожих. На Поварській було зовсім тихо й безлюдно. На величезному подвір'ї дому Ростових лежали недоїдки сіна, сміття обозу, що виїхав звідси, і не було видно жодної людини. В покинутому з усім добром домі Ростових двоє людей було у великій вітальні. Це були двірник Гнат і внук Васильовича козачок Мишка, який залишився в Москві з дідом. Мишка, відкривши клавікорди, грав на них одним пальцем. Двірник, узявшись в боки і радісно усміхаючись, стояв перед великим дзеркалом.

— От гарно які Га? Дядечку Гнате! — сказав хлопчик, раптом почавши бахкати обома руками по клавішах.

— Чи ба! — відповів Гнат, дивуючись з того, як дедалі більше усміхалось його обличчя в дзеркалі.

— Безсовісні! Йй-бо, безсовісні!—заговорила позад них Мавра Кузьмівна, тихо увійшовши.— Ач як товстопикий зуби скалить. На це ви мастаки! Там усе неприбране, Васильович з ніг збився. Начувайся!

Гнат, "поправляючи пояска, переставши усміхатись і покірно опустивши очі, пішов з кімнати.

— Тітонько, я легенько,— сказав хлопчик.

— Я тобі дам легенько. Шибейик! — крикнула Мавра Кузьмівна, замахуючись на нього рукою.— Іди дідові самовар став.

Мавра Кузьмівна, змахнувши порох, закрила клавікорди і, тяжко зітхнувши, вийшла з вітальні й замкнула входні двері.

Вийшовши на подвір'я, Мавра Кузьмівна задумалась про те, куди їй іти тепер: у флігель до Васильовича пити чай чи до комори прибирати те, що ще було неприбране.

В тихій вулиці почулися швидкі кроки. Кроки зупинились біля хвіртки; клямка стала стукати під рукою, що намагалася відчинити її.

Мавра Кузьмівна підішшла до хвіртки.

— Кого треба?

— Графа, графа Іллю Андрійовича Ростова.

— А ви хто?

•— Я офіцер. Мені б треба бачити,— сказав російський приємний і панський го^іос.

Мавра Кузьмівна відчинила хвіртку. І на подвір'я увійшов кругловидий, років вісімнадцяти, офіцер, типом обличчя схожий на Ростових.

— Виїхали, батечку. Вчорашнього числа під час вечерні,ЗБОЛИЛИ виїхати,:—лагідно сказала Мавра Кузьмівна.

Молодий офіцер, стоячи у хвіртці, ніби вагаючись, увійти чи не ввійти йому, покладав язиком.

— Ох, яка досада! —промовив він.— Мені б учора... Ох, який жаль!..

Мавра Кузьмівна тимчасом уважно і співчутливо розглядала знайомі їй риси ростовської породи в обличчі юнака, і порвану шинель, і сходжені чоботи, що були на ньому.

— А вам для чого графа треба було? — спитала вона.

— Та вже... що вдієш!—з досадою промовив офіцер і взявся за хвіртку, ніби збираючись іти. Він знову нерішуче зупинився.

— Бачите,— раптом сказав він.— Я графів родич, і він завжди дуже добрий був до мене. Отож, бачите (він з лагідною і веселою усмішкою подивився на свій плащ і на чоботи), і обносився, і грошей зовсім нема; то я хотів попросити графа...

Мавра Кузьмівна не дала йому доказати.

— Ви хвилиночку зачекали б, батечку. Одну хвилиночку,— сказала вона. І тільки-но офіцер відняв руку від хвіртки, Мавра Кузьмівна повернулася і швидкою старечею ходою пішла на чорний двір до свого флігеля.

У той час, як Мавра Кузьмівна бігала до себе, офіцер, опу-

ставши голову і дивлячись на свої порвані чоботи, злегка усміхаючись, проходжувався по подвір'ю. "Як жаль, що я не застав дядечка. А добра бабуся! Куди вона побігла? І як би мені довідатись, якими вулицями ближче догнати полк, що тепер має підходити до Рогозької?" — думав тимчасом молодий офіцер. Мавра Кузьмівна із зляканим і разом рішучим обличчям, несучи в руках згорнуту картату хусточку, вийшла з-за рогу. Не доходячи кілька кроків, вона, розгорнувши хусточку, вийняла з неї білу двадцяти-п'ятирубльову асигнацію і поспішно віддала її офіцерові.

— Якби були їх сіятельство вдома, звісно, вони б справді родинному, а ось, може... теперечки...— Мавра Кузьмівна сторопіла і збентежилась. Але офіцер, не відмовляючись і не кваплячись, узяв папірця і подякував Маврі Кузьмівні.— Якби граф були вдома,— перепрошуючи, все говорила Мавра Кузьмівна.— Христос з вами, батечку! Нехай вас бог береже,— казала Мавра Кузьмівна, кланяючись і проводячи його. Офіцер, ніби глузуючи з себе, усміхаючись і похитуючи головою, майже риссю побіг безлюдними вулицями до Яузького мосту доганяти свій полк.

А Мавра Кузьмівна ще довго з мокрими очима стояла перед зачиненою хвірткою, в задумі похитуючи головою, зненацька охоплена напливом материнської ніжності і жалості вр невідомого їй офіцера.

XXIII

В недобудованому будинку на Варварці, внизу якого був шинок, лунали п'яні вигуки і співи. На лавах біля столів у невеликій брудній кімнаті сиділо чоловік з десять фабричних. Усі вони, п'яні, спітнілі, з мутними очима, напружуючись і широко роззявляючи роти, співали якусь пісню. Вони співали незлагоджено, важко, з зусиллям, очевидно, не тому, що їм хотілося співати, а для того лише, щоб довести, що вони п'яні і гуляють. Один з них, високий білявий парубок у чистому синьому каптані, стояв над ними. Обличчя його з тонким рівним носом було б гарне, якби не тонкі, підібрані губи, що безперестанку ворушились, та мутні і нахмурені, нерухомі очі. Він стояв над тими, які співали, і, ясно уявляючи собі щось, урочисто й незграбно

розмахував над їх головами білою рукою з засунутим до ліктя рукавом; брудні пальці він неприродно намагався розчепірювати. Рукав його каптана раз у раз спускався, і парубок старанно^ лівою рукою знову засував його, наче було щось особливо важливе в тому, щоб ця біла жилава рука, махаючись, була неодмінно гола. Серед пісні в сінях і на ґанку залунав галас бійки і почулись удари. Високий парубок махнув рукою.

— Шабаш! — крикнув він владно.— Бійка, хлопці! — і він, не перестаючи засувати рукав, вийшов на ґанок.

Фабричні пішли за ним. Фабричні, які пили в шинку цього ранку під орудою високого парубка, принесли шинкареві шкіри з фабрики, і за це він дав їм горілки. Ковалі з сусідніх кузень, почувши гульню в шинку і гадаючи, що шинок розбито, силоміць хотіли вдертися в нього. І на ґанку зав'язалася бійка.

Шинкар у дверях бився з ковалем, і в той час, як виходили фабричні, коваль одірвався від шинкаря і впав обличчям на брук.

Другий коваль поривався у двері, грудьми налягаючи на шинкаря.

Парубок з засунутим рукавом ще на ходу вдарив у обличчя коваля, який поривався у двері, і дико закричав:

— Хлопці! наших б'ють!

В цей час перший коваль підвівся з землі і, розмазуючи кров на розбитому обличчі, закричав плаксивим голосом:

— Гвалт! Убили!.. Людину вбили! Братці!..

— Ой, матінко, вбили до смерті, вбили людину! — заверещала жінка, вийшовши з сусідніх воріт. Натовп людей зібрався біля закривавленого коваля.

— Мало ти народ он грабував, сорочки знімав,— сказав якийсь голос, звертаючись до шинкаря,— нащо ж ти людину вбив? Розбійник!

Високий парубок, стоячи на ґанку, мутними очима водив то на шинкаря, то на ковалів, ніби міркуючи, з ким тепер слід битися.

— Душогубі — раптом крикнув він на шинкаря.— В'яжи його, хлопці!

— Чом ні, зв'язав одного такого ось! — крикнув шинкар, од-махнувшись від людей, що накинулись на нього, і, зірвавши з себе кашкета, він кинув його на землю. Наче жест цей мав якесь таємниче загрозливе значення, фабричні зупинилися в нерішучості навколо шинкаря.

— Порядок я, брат, знаю дуже прекрасно. Я до частного дійду. Ти думаєш, не дійду? Чинити розбої нині нікому не дозволено! — прокричав шинкар, піднімаючи кашкета.

— І підемо, ач який! І підемо... ач який! — повторювали один за одним шинкар і високий парубок, і обидва разом рушили вперед вулицею. Закривавлений коваль ішов поруч з ними. Фабричні та сторонні люди з гомоном і галасом ішли за ними.

На розі Маросейки, навпроти великого з зачиненими віконницями будинку, на якому була вивіска шевського майстра, стояли з похмурими обличчями чоловік зо двадцять шевців, худих, стомлених людей у халатах та обшарпаних каптанах.

— Нехай він людей розрахує як слід!—говорив худий майстровий з рідкою бородою

і з насупленими бровами.— А що ж, він нашу кров смоктав —та й квіт. Він нас водив, водив — цілий тиждень. А тепер довів до останнього краю, а сам виїхав.

Побачивши юрму і закривавленого чоловіка, майстровий перестав говорити, і всі шевці, з поспішною цікавістю приєднавшись до натовпу, рушили разом з ним.

— Куди оце йде народ?

— Звісно куди, до начальства йде.

— А що, хіба й справді наша не взяла сила?

— А ти думав як! Дивись-бо, що народ говорить.

Чутно було запитання й відповіді. Шинкар, скориставшись з того, що юрма побільшала, відстав від народу й вернувся до свого шинку.

Високий парубок, не помічаючи зникнення свого ворога шинкаря, розмахуючи оголеною рукою, не переставав говорити, привертаючи тим до себе загальну увагу. Саме до нього переважно тиснулися люди, сподіваючись дістати від нього розв'язання питань, що турбували всіх.

— Нехай він покаже порядок, закон нехай покаже, на те начальство поставлено! Чи так я кажу, православні? — говорив високий парубок, ледь помітно усміхаючись.

— Він думає, і начальства нема? Хіба без начальства можна? А то грабувати он мало їх є хіба?

— Нащо пусте говорити! — озивалось у юрмі.— Як же, так і кинуть Москву ось! Тобі на сміх сказали, а ти й повірив. Мало хіба війська нашого йде. Так його й пустили! На те начальство. Он послухай, що люди гомонять,— говорили, показуючи на високого парубка.

Біля стіни Китай-города друга невеличка купка людей оточу* вала чоловіка у фризівій шинелі, який тримав у руках папір.

— Указ, указ читають! Указ читають! — загомоніли в натовпі, і народ посунув до читця.

Чоловік у фризівій шинелі читав афішку від 31 серпня. Коли натовп оточив його, він ніби збентежився, але на вимогу високого парубка, який протиснувся до нього, він з легким дрожем у голосі почав читати афішку спочатку.

"Я завтра рано їду до найяснішого князя,— читав він (ясніючого! — урочисто, усміхаючись ротом і хмурячи брови, повторив високий парубок),— щоб з ним переговорити, діяти й допомагати військам винищувати лиходіїв; будемо й ми з них дух...— продовжував читець і зупинився ("Бачив? — переможно прокричав парубок.— Він тобі всю дистанцію розв'яже...") — викорінювати і цих гостей до дідька виряджати; я приїду назад до обіду і візьмемось за діло, виконаєм, доконаємо, лиходіїв одчу-храємо".

Останні слова читець прочитав у повному мовчанні. Високий парубок сумовито опустив голову. Очевидно було, що ніхто не зрозумів цих останніх слів. Особливо слова "я приїду завтра до обіду", видно, навіть запечалили і читця і слухачів. Свідомість людей була настроєна на високий лад, а це було занадто просто і непотрібно зрозуміло; це було те саме, що кожен з них міг би сказати і чого тому не міг говорити указ, що

виходить од вищої влади.

Усі стояли в сумному мовчанні. Високий парубок поводив губами й похитувався.

— У нього спитати б!.. Це сам і є?.. Аякже, питаєш!.. А то що ж... Він скаже...—раптом почулось у задніх рядах натовпу, і загальну увагу привернула до себе поліцеймейстєрова дрожка, що виїжджала на площу в супроводі двох кінних драгунів.

Поліцеймейстер їздив— цього ранку за наказом графа спалювати барки і на цьому дорученні виручив велику суму грошей, які були тепер у нього в кишені; побачивши юрму людей, що посунула до нього, він звелів кучерові зупинитися.

— Що за народ? — крикнув він на людей, які розрізнено і боязко наближалися до дрожки.— Що за народ? Я вас питаю? — повторив поліцеймейстер, не дістаючи відповіді.

— Вони, ваше благородіє,— сказав приказний у фризівій шинелі,— вони, ваше благородіє, на оголошення ясновельможного графа, не жаліючи життя, бажали послужити, а не то, щоб бунт який, як сказано від ясновельможного графа...

— Граф не виїхав, він тут, і про вас розпорядження буде,— промовив поліцеймейстер.— Паняй!—сказав він до кучера. Натовп зупинився, скупчуючись біля тих, які чули, що сказало начальство, і, дивлячись, як від'їжджає дрожка.

Поліцеймейстер у цей час злякано оглянувся, щось сказав кучерові, і коні його побігли швидше.

— Обман, хлопці! Веди до самого! — пролунав голос високого парубка.— Не пускай, хлопці! Нехай одвіт дасть! — розляглися голоси, і народ бігом кинувся за дрожкою.

Натовп за поліцеймейстером з галасливим гомоном попрямував на Лубянку.

— Що ж, пани та купці повиїжджали, а ми за те й пропадаємо? Що ж, ми собаки, чи що! — частіше лузало в натовпі.

XXIV

Увечері 1 вересня, після свого побачення з Кутузовим, граф Растопчин, засмучений і ображений з того, що його не запросили на військову раду, що Кутузов зовсім не зважав на його пропонування своєї участі у захисті столиці, і здивований з нового погляду, що відкрився йому в таборі, погляду, за яким питання про спокій столиці і про патріотичний її настрій виявлялося не тільки другорядним, а й зовсім непотрібним і незначним,— засмучений, ображений і здивований з усього цього; граф Растопчин повернувся в Москву. Повечерявши; він приліг, не роздягаючись, на канапе, і о першій годині його збудив кур'єр, який привіз йому листа від Кутузова. В листі говорилося, що війська відступають на Рязанський шлях за Москву, тому чи не бажає граф вислати поліцейських чиновників для проведення військ через місто.. Звістка ця не була новою для Растопчина. Не тільки після вчорашнього побачення з Кутузовим на Поклонній горі, а ще після Бородінського бою, коли всі генерали, приїжджаючи в Москву, в один голос говорили, що не можна дати нового бою, і коли з дозволу графа кожної ночі вже вивозили казенне майно і до половини населення виїхало,— граф Растопчин знав; що Москву буде залишено; проте звістка ця, передана в формі простої записки з наказом від Кутузова і одержана вночі, під час першого сну, здивувала й

роздратувала гр"афа.

Згодом, пояснюючи свою діяльність за цей час, граф Растопчин у своїх записках кілька разів писав, що в нього тоді було дві зажливі мети: *De maintenir la tranquillité à Moscou et d'en faire partir les habitants*¹. Якщо припустити цю подвійну мету, кожна дія Растопчина виявляється бездоганною. Чому не вивезено московської святині, зброї, патронів, пороху, запасів хліба, нащо тисячі мешканців обмануто тим, що Москви не здадуть, і розорено? — Для того,, щоб зберегти спокій у столиці, відповідає пояснення графа Растопчина. Для чого вивозились паки непотрібних паперів з присутствених місць і куля Леппіха й інші речі? — Для того, щоб залишити місто пустим, відповідає пояснення графа Растопчина. Досить лише припустити, що що-небудь загрожувало народному спокоеві, і кожна дія стає виправданою.

Усі жахи терору ґрунтувались лише на піклуванні про народний спокій.

На чому ж ґрунтувався страх графа Растопчина за народний спокій у Москві в 1812 році? Яка причина була припускати в місті схильність до заколоту? Населення виїжджало, війська, відступаючи, наповнювали Москву. Чому мав унаслідок цього бунтувати народ?

Не тільки в Москві, а й по всій Росії під час вступу ворога не сталося нічого схожого на заколот. 1 і 2 вересня понад десять тисяч людей залишалося в Москві, і, крім натовпу, що зібрався на подвір'ї в головнокомандуючого і що його він сам принадив,— нічого не було. Очевидно, ще менше було б підстав чекати заворушення в народі, якби після Бородінського бою, коли залишення Москви було очевидним, чи принаймні імовірним,— якби замість того, щоб хвилювати народ роздаванням зброї та афішами, Растопчин вжив тоді заходів до вивезення всієї святині, пороху, зарядів та грошей і прямо оголосив народові, що міста залишають.

Растопчин, запальна, сангвінічна людина, завжди перебуваючи у вищих колах адміністрації, не мав, хоч і був патріотом, ані найменшого уявлення про той народ, яким він думав керувати. З самого початку вступу ворога у Смоленськ Растопчин в уяві своїй склав для себе роль керівника народного почуття — серця Росії. Йому не тільки здавалось (як це здається кожному адміністраторові), що він керував зовнішніми діями мешканців Москви, йому здавалось, що він керував їх настроєм через свої відозви та афіші, писані тією розпущеною мовою, до якої в своєму середовищі з презирством ставиться народ і якої він не розуміє, коли чує її згори. Красива роль керівника народного почуття так сподобалася Ра-стопчину, він так зжився з нею, що необхідність вийти з цієї ролі, необхідність залишення Москви без будь-якого героїчного ефекту

1 Зберегти спокій у Москві і випровадити з неї мешканців.

застала його зненацька, і він раптом втратив з-під ніг ґрунт, на якому стояв, і зовсім не знав, що йому робити. Він хоч і знав, але всією душею не вірив до останньої хвилини в залишення Москви і нічого не робив з цією метою. Населення виїжджало проти його бажання. Коли вивозили присутствені місця, то тільки з вимоги чиновників, з якими неохоче погоджувався граф. А сам він був захоплений тільки тією роллю, яку для себе створив. Як це часто буває з людьми, обдарованими палкою уявою, він знав

уже давно, що Москву залишать, але знав лише розумом, а всією душею не вірив у це, не переносячись уявою в це нове становище.

Уся діяльність його, старання і енергійна (наскільки вона була корисна і відбивалась на народі—це інше питання), вся діяльність його була спрямована лише на те, щоб викликати в населенні те почуття, що обіймало його самого: патріотичну зненависть до французів і впевненість у собі.

Але коли подія набрала своїх справжніх, історичних розмірів, коли стало ясно, що недостатньо лише словами виявляти свою зненависть до французів, коли не можна було навіть боєм виявити цю зненависть, коли впевненість у собі стала марною щодо одного питання Москви, коли все населення як один чоловік, покидаючи своє майно, потекло з Москви, показуючи цією від'ємною дією всю силу свого народного почуття,— тоді роль, що її обрав Растопчин, стала раптом нісенітною. Він раптом відчув себе самотнім, кволим і смішним, без ґрунту під ногами.

Одержавши спросоння холодну і владну записку від Кутузова, Растопчин почував себе тим більш роздратованим, чим більш він почував себе винним. У Москві залишалося все саме те, що було доручене йому, все те казенне, що він мав вивезти. Вивезти все не було змоги.

"Хто ж винний у цьому, хто допустив до цього? — думав він.— Звичайно, не я. У мене все було готове, я держав Москву он як! І ось до чого вони довели справу! Мерзотники, зрадники!" — думав він, не визнаючи гаразд, хто були ці мерзотники і зрадники, але відчуваючи доконечну потребу ненавидіти цих когось, зрадників, які були винні в тому фальшивому і смішному становищі, в якому він опинився.

Цілу цю ніч граф Растопчин давав накази, по які з усіх боків Москви приїжджали до нього. Близькі до нього люди ніколи не бачили графа таким понурим і роздратованим.

"Ваше сіятельство, з вотчинного департаменту прийшли, від директора по накази... З консисторії, з сенату, з університету, з виховавчого дому, вікарний прислав... питає... Про пожежну команду як накажете? З острога наглядач... з жовтого дому наглядач".:^— цілу ніч безперестанку повідомляли графа.

На всі ці запитання граф давав короткі й сердиті відповіді, показуючи ними, що накази його тепер не потрібні, що всю справу, яку він старанно підготував, тепер зіпсував хтось і цей хтось повністю відповідатиме за все те, що станеться тепер.

, — Ну, скажи ти цьому бовдурові,— відповів він на запит віде вотчинного департаменту,— щоб він залишався вартувати свої папери. Ну що ти питаєш дурниці про пожежну команду? Є коні— нехай їдуть у Владимир. Не французам же залишати.

— Ваше сіятельство, приїхав наглядач з дому для божевільних, як накажете?

— Як цакажу? Нехай їдуть усі, та й годі... А божевільних випустити в місті. Коли в нас божевільні арміями командують, то* цим сам бог велів.

На запитання про колодників, що сиділи в ямі, граф сердито крикнув на наглядача:

— Що ж, тобі два батальйони конвою дати, якого нема? Пустити їх, та й годі!

— Ваше сіятельство, є політичні: Мешков, Верещагін.

— Верещагін! Його ще не повішено? — вигукнув Растопчин. — Привести його до мене.

XXV

На дев'яту годину ранку, коли війська вже рушили через Москву, ніхто більш не приходив питати графа про його розпорядження. Всі, хто міг їхати, їхали самі собою; ті, що залишались, вирішували самі з собою, що їм треба було робити.

Граф звелів подавати коней, щоб їхати в Сокольники, і, насуплений, жовтий і мовчазний, склавши руки, сидів у своєму кабінеті.

Кожному адміністраторові за спокійних, не бурхливих часів здається, що лише його зусиллями рухається все йому підлегле населення, і в цій свідомості своєї необхідності кожен адміністратор відчуває головну нагороду за свою працю і зусилля. Зрозуміло, що доти, поки історичне море спокійне, правителю-адміністраторові, який зі своїм вутлим човником упирається жердиною в корабель народу і сам рухається, повинно здаватися, що його зусиллями рухається корабель, в який він упирається. Але досить знятися бурі, схвилюватися морю і рушити самому кораблю, щоб уже омана стала неможливою. Корабель іде своїм потужним, незалежним ходом, жердина не дістає до корабля, і правитель раптом зі становища володаря, джерела сили, переходить у становище нікчемної, непотрібної і кволої людини.

Растопчин відчував це, і саме це дратувало його.

Поліцеймейстер, якого зупинив натовп, і ад'ютант, який при* йшов повідомити, що коні готові, разом увійшли до графа. Обидва були бліді, і поліцеймейстер, розповівши про виконання свого доручення, оповістив, що у графа на подвір'ї стоїть величезний натовп народу, який бажає його бачити.

Растопчин, ні слова не відповідаючи, встав і швидкими кроками пішов до своєї розкішної світлої вітальні, підійшов до дверей балкона, взявся за ручку, пустив її з руки і перейшов до вікна, з якого видніше було весь натовп. Високий парубок стояв у передніх рядах і з суворим обличчям, розмахуючи рукою, говорив щось.

Закривавлений коваль з понурим виглядом стояв біля нього. Крізь зачинені вікна чутно було гудіння голосів.

— Готовий екіпаж? — спитав Растопчин, відходячи від вікна.

— Готовий, ваше сіятельство, — сказав ад'ютант. Растопчин знову підійшов до дверей балкона.

— Та чого вони хочуть? — спитав він поліцеймейстера.

— Ваше сіятельство, вони кажуть, що зібрались іти на французів, за вашим наказом, про зраду щось галасували! Але буйний натовп, ваше сіятельство. Я насилу втік кіньми. Ваше сіятельство, наслідуюсь запропонувати...

— Ідіть, я без вас знаю, що робити, — сердито крикнув Растопчин. Він стояв біля дверей балкона, дивлячись на натовп. "Ось що вони зробили з Росією! Ось що вони зробили зі мною!" — думав Растопчин, відчуваючи, як піднімається в його душі нестримний гнів проти когось того, кому можна було приписати ^причину всього, що

сталось. Як це часто буває з гарячими людьми, гнів уже владав ним, але він ще шукав для нього об'єкта. "La voilà la populace, la lie du peuple,—думав він, дивлячись на натовп,— la plèbe qui'ils ont soulevée par leur sottise. Il leur faut une victime"¹,— спало йому на думку, коли він дивився на високого парубка, який розмахував рукою. І тому* якраз це спало йому на думку, що йому самому треба було цієї жертви, цього об'єкта для свого гніву.

— Готовий екіпаж? — вдруге спитав він.

— Готовий, ваше сіятельство. Що накажете відносно Вереща-гіна? Він чекає біля ґанку,— відповів ад'ютант.

— А! — скрикнув Растопчин, ніби вражений якимсь несподіваним спогадом.

І, швидко відчинивши двері, він вийшов рішучими кроками на балкон. Гомін враз змовк, люди зняли шапки й кашкети, і всі очі звелися до графа.

— Здрастуйте, хлопці! — сказав граф швидко і голосно.—Спасибі, що прийшли. Я зараз вийду до вас, але передусім нам треба впоратися з лиходієм. Нам треба покарати лиходія, від якого загинула Москва. Почекайте мене! — І граф так само швидко повернувся в покої, кріпко грюкнувши дверима.

По натовпу пробіг схвальний гомін задоволення. "Він, значить, лиходіїв упорає всіх! А ти кажеш-француз... він тобі всю дистанцію розв'яже!" — говорили люди, наче докоряючи одне одному за своє маловір'я.

Через кілька хвилин з парадних дверей квапливо вийшов офіцер, наказав щось, і драгуни виструнчилися. Натовп від балкона жадібно просунувся до ґанку. Вийшовши гнівно-швидкими кроками на ґанок, Растопчин поспішно оглянувся круг себе, ніби відшукуючи когось.

— Де він? — спитав граф, і в ту ж хвилину, як він сказав це,

* "Ось вена чернь, ці покидьки населення, плебеї, яких вони підняли "своєю дурістю! їм треба жертви",

він побачив юнака з довгою тонкою шиєю, з головою, до половини виголоною і зарослою; юнак виходив між двома драгунами з-за рогу будинку. Він був одягнений у чепурний колись, критий синім сукном, витертий лисячий кожушок і в брудні плоскіні арештантські штани, забрані в нечищені, сходжені тонкі чоботи. На тонких, кволих ногах важко висіли кайдани, які утруднювали юнакові його нерішучу ходу.

— А!—сказав Растопчин, поспішно одвертаючи свій погляд від хлопця в лисячому кожушку й показуючи на нижній східець ґанку.— Поставте його сюди! — Юнак, бренькаючи кайданами, важко переступив на показаний східець, притримавши пальцем комір кожушка, щоб він не муляв, повернув двічі довгою шиєю і, зітхнувши, покірним жестом склав перед животом тонкі, неробочі руки.

Кілька секунд, поки юнак встановлювався на східці, тривало мовчання. Тільки в задніх рядах людей, які тиснулись до одного місця, чутно було кректання, стогін, поштовхи та човгання.

Растопчин, чекаючи, поки він зупиниться на вказаному місці, насуплено потирав рукою обличчя.

— Хлопці!—сказав Растопчин металічно-дзвінким голосом,— ця людина, Верещагін — той самий мерзотник, від якого загинула Москва.

Юнак у лисячому кошуку стояв у покірній позі, склавши кисті рук до купи перед животом і трохи зігнувшись. Схудле, з безнадійним виразом, спотворене бритою головою молоде обличчя його було опущене донизу. На перші графові слова він поволі підвів голову і подивився знизу на графа, ніби бажаючи щось сказати йому або хоч зустріти його погляд. Але Растопчин не дивився на нього. На довгій тонкій шиї в юнака, як мотузка, напружилась і посиніла жила за вухом, і враз почервоніло обличчя.

Усі очі були спрямовані на нього. Він подивився на натовп і, ніби підбадьорений тим виразом, який він прочитав на обличчях людей, він смутно і боязко усміхнувся і, знову опустивши голову, краще став на сідці.

— Він зрадив свого царя і вітчизну, він передався Бонапарту, він один з усіх росіян зганьбив ім'я росіянина, і від нього гине Москва,— говорив Растопчин рівним, різким голосом; але раптом швидко глянув униз на Верещагіна, що все стояв у тій самій покірній позі. Наче погляд цей викликав у нього спалах обурення, він, піднявши руку, майже закричав, звертаючись до людей: — Своїм судом розправляйтеся з ним! Віддаю його вам!

Люди мовчали і тільки дедалі тісніше натискали одне на одного. Держати одне одного, дихати в цій зараженій задусі, не мати сили поворухнутись і чекати чогось невідомого, незрозумілого і страшного ставало нестерпно. Люди, які стояли в передніх рядах, які бачили і чули все те, що відбувалось перед ними, всі із зля-кано-широко розкритими очима і роззявленими ротами, напружуючи всю свою силу, стримували своїми спинами натиск задніх.

— Бий його!.. Нехай загине зрадник і не ганьбить імені росіянина! — вигукнув Растопчин.—Рубай! Я наказую} — Почувши не слова, а гнівні звуки голосу Растопчина, натовп застогнав і подався вперед, але знову зупинився.

— Графе!..— промовив серед хвилинної тиші, що знову запанувала, боязкий і разом з тим театральний голос Верещагіна.—Графе, один бог над нами...— сказав Верещагін, піднявши голову, і знову налилася кров'ю товста жила на його тонкій шиї і краска швидко виступила і збігла з його обличчя. Він не доказав того, що хотів сказати.

— Рубай його! Я наказую!..— прокричав Растопчин, раптом збліднувши так само, як і Верещагін.

— Шаблі з піхов! — вигукнув офіцер до драгуні^, сам виймаючи шаблю.

Друга, ще сильніша хвиля шугнула по людях і, добігши до передніх рядів, зрушила передніх і, хитаючи, піднесла до самих сідців ґанку. Високий парубок із скам'янілим виразом обличчя і з застиглою піднятою рукою стояв поруч з ВерещагіниМ.

— Рубай! — майже прошепотів' офіцер до драгунів, і один з солдатів раптом з перекошеним злобою обличчям ударив Вереща-гіна тупим палашем по голові.

"А!" — коротко і здивовано скрикнув Верещагін, злякано оглядаючись і наче не розуміючи, нащо це було з ним зроблено. Такий самий стогін подиву і жаху пробіг по натовпу.

"О господи!" — почувся чийсь сумний вигук.

Але слідом за вигуком здивовання, що вихопився у Верещагіна, він жалібно крикнув від болю, і цей крик погубив його. Та натягнута до вищої міри перепона людського почуття, що держала ще натовп, прорвалася вмить. Злочин було почато, треба було довершити його. Жалібний стогін докору було заглушено грізним і гнівним ревом натовпу. Як останній, сьомий вал, що розбиває кораблі, шугнула з задніх рядів ця остання нестримна хвиля, дійшла до передніх, збила їх і поглинула все. Драгун, ударивши, хотів повторити свій удар. Верещагін з криком жаху, затуляючись руками, кинувся до людей. Високий парубок, на якого він наткнувся, вчепився руками в тонку шию Верещагіна і з диким криком упав разом з ним під ноги ревучого натовпу, що навалився на них.

Одні били і шарпали Верещагіна, другі високого парубка. І зойки почавлених людей і тих, що намагалися врятувати високого парубка, тільки збуджували лють натовпу. Довго драгуни не могли звільнити закривавленого, мало не до смерті побитого фабричного. І довго, незважаючи на всю гарячкову квапливість, з якою натовп намагався довершити раз почату справу, ті люди, що били, душили і шарпали Верещагіна, не могли вбити його; натовп тиснув на них з усіх боків, гойдався з ними в середині, як одна маса, з боку на бік і не давав їм змоги ні добити, ні кинути його.

"Сокирою бий, чи що?., зачали... Зрадник, Христа продав!., живий... живучий... катюзі по заслугі. Засуvom он!.. Хіба живий?"

Тільки коли вже перестала боротись жертва і зойки її замінились протяглим рівномірним хрипінням, натовп став квапливо переміщуватись коло лежачого закривавленого трупа. Кожен відходив, кидав погляд на те, що було зроблено, і з жахом, докором і подивом тиснувся назад.

"О господи, народ ось як звір, де там живим бути! — говорили в натовпі. — І хлопець же молодий... мабуть, з купців, то ж то народ!., кажуть, не той... як же не той... О господи! Другого побили; кажуть, ледь живий... Ех, народ... Хто гріха не боїться..." — говорили тепер ті самі люди, з болісно-жалісливим виразом дивлячись на мертве тіло з посинілим, вимазаним у кров і порох обличчям і з розрубаною довгою тонкою шиєю.

Поліцейський старанний чиновник, вважаючи за непристойну річ присутність трупа на подвір'ї його сіятельства, наказав драгунам витягти тіло на вулицю. Два драгуни взяли за спотворені ноги й поволокли тіло. Закривавлена, вимазана в порох, мертва брита голова на довгій шиї, підвертаючись, волочилася по землі. Люди тиснулися якнайдалі від трупа.

У той час, як Верещагін упав і юрма з диким ревом стовпилася й захиталась над ним, Растопчин раптом зблід, і замість того, щоб іти до чорного ґанку, біля якого чекали його коні, він, сам не знаючи куди й чого, опустивши голову, швидко пішов коридором, що вів до кімнат нижнього поверху. Обличчя у графа було бліде, і він не міг стримати тремтячу, як у лихоманці, нижню щелепу.

— Ваше сіятельство, сюди... куди зволите?... сюди, будь ласка,— промовив позад нього уривчастий, зляканий голос. Граф Растопчин не міг нічого відповісти і, слухняно

повернувшись, пішов туди, куди йому показували. Біля чорного ґанку стояла коляска, Далекий рев натовпу чутно було й тут. Граф Растопчин квапливо сів у коляску і звелів їхати у Сокольники, у свій замський дім. Виїхавши на Мясницьку і не чуючи більш галасу юрми, граф почав каятися. Він з неприємністю згадав тепер хвилювання і страх, що їх він виявив перед підлеглими. "La populace est terrible, elle est hideuse, — думав він по-французькому. — Ils sont comme les loups qu'on ne peut apaiser qu'avec de la chair"¹. "Графе! один бог над нами!" — раптом згадалися йому слова Верещагіна, і неприємне почуття холоду пробігло по спині графа Растопчина. Але почуття це було миттєве, і граф Растопчин презирливо усміхнувся сам з себе. "J'avais d'autres devoirs, — подумав він. — Il fallait apaiser le peuple. Bien d'autres victimes ont péri et périssent pour le bien publique"², — і він став думати про ті загальні обов'язки, які він мав відносно своєї родини, своєї (дорученої йому)

1 "Народний натовп страшний, він огидний. Вони, як вовки: їх нічим не вдовольниш, крім м'яса".

2 "У мене були інші обов'язки. Треба було заспокоїти народ. Багато інших жертв загинуло й гине для загального добра".

столиці і відносно самого себе — не як Федора Васильовича Растопчина (він вважав, що Федір Васильович Растопчин жертвує собою для bien publique¹), а відносно себе, як головнокомандуючого, представника влади і царевого уповноваженого. "Якби я був лише Федором Васильовичем, ma ligne de conduite aurait été tout autrement tracée², але я повинен був зберегти і життя і гідність головнокомандуючого".

Злегка погойдуючись на м'яких ресорах екіпажа і не чуючи більш страшного галасу юрми, Растопчин фізично заспокоївся, і, як це часто буває, одночасно з фізичним заспокоєнням розум підробив для нього і причини морального заспокоєння. Мисль, яка заспокоїла Растопчина, була не нова. Відтоді як існує світ і люди вбивають одне одного, ніколи жодна людина не заподіяла злочину над іншою людиною, не заспокоюючи себе цією самою мислю. Мисль ця — le bien publique⁸, добро інших людей.

Для людини, не охопленої пристрастю, добро це ніколи не відоме; але людина, яка учиняє злочин, завжди певно знає, в чому полягає це добро. І Растопчин тепер знав це.

Він у міркуваннях своїх не тільки не дорікав собі за зроблений вчинок, але й знаходив причини самозадоволення в тому, що він так вдало зумів скористатися з цього à propos⁴ — покарати злочинця і разом з тим заспокоїти натовп.

"Верещагіна судили і засудили до страти, — думав Растопчин (хоч Верещагіна сенат засудив лише до каторжної роботи). — Він був запроданець і зрадник; я не міг залишити його непокараним, і потім je faisais d'une pierre deux coups⁵: я для заспокоєння віддав жертву народові і скарав лиходія".

Приїхавши до свого замського дому і захопившись домашніми розпорядженнями, граф цілком заспокоївся.

Через півгодини граф їхав добрими кінями через Сокольничє поле, вже не згадуючи про те, що було, а думаючи і міркуючи лише про те, що буде. Він їхав тепер до Яузького мосту, де, йому сказали, був Кутузов. Граф Растопчин готував у своїй уяві

ті гнівні і дошкульні докори, які він зробить Кутузову за його обман. Він дасть відчутти цьому старому придворному лисові, що відповідальність за всі нещастя, які мають статися від залишення столиці, від загибелі Рооії (як думав Растопчин), ляже лише на його/ стару голову, що вижила з розуму. Обдумуючи заздалегідь те, що він скаже йому, Растопчин гнівно обертався в колясці і сердито оглядався на всі боки.

Сокольниче поле було пустельне. Тільки в кінці його, біля богадільні та жовтого дому, видно було купки людей у білій, одежі

- 1 загального добра,
- 2 шлях мій був би зовсім інакше накреслений,
- 3 загальне добро,
- 4 нагоди,
- 6 я одним каменем зробив два удари:

1 кілька таких самих людей поодиноці йшли полем, щось вигукували й розмахували руками.

Один з них біг навперейми колясці графа Растопчина. І сам граф Растопчин, і його кучер, і драгуни, всі дивилися, з невираз— ' ним почуттям жаху та цікавості на цих випущених божевільних і особливо на того, що підбігав до них. Хитаючись на своїх довгих худих ногах, метляючи на вітрі полами халата, божевільний цей швидко біг, не зводячи очей з Растопчина, і кричав йому щось хрипким голосом, роблячи знаки, щоб він зупинився. Обросло нерівними жмутиками борода, понуре й урочисте обличчя божевільного було худе й жовте. Чорні агатові зіниці його бігали низько і тривожно по шафраново-жовтих білках.

— Стій! Зупинись! Я кажу! — вигукував він пронцзливо і знову щось, задихаючись, кричав із значущими інтонаціями та жестами.

Він порівнявся з коляскою і біг з нею поруч.

— Тричі вбили мене, тричі воскресав з мертвих. Вони побили камінням, розп'яли мене... Я воскресну... воскресну... воскресну. Розтерзали моє тіло. Царство боже зруйнується... Тричі зруйную і тричі відновлю його,— вигукував він, дедалі підвищуючи голос. Граф Растопчин раптом зблід так, як він зблід тоді, коли натовп кинувся на Верещагіна. Він одвернувся.

— Па... паняй швидше! — крикнув він до кучера тремтячим голосом.

Коляска помчала на всю прудкість коней; але довго ще позад себе граф Растопчин чув, усе далі й далі, божевільний розпачливий крик, а перед очима бачив лише здивовано-злякане, закривавлене обличчя зрадника в хутряному ковшу.

Хоч який свіжий був цей спогад, Растопчин почував тепер, що він глибоко, до крові, врізався в його серце. Він ясно почував тепер, що кривавий слід цього опогяду ніколи не загоїться, а навпаки, що далі, то зліше, болючіше житиме до кінця життя цей страшний спогад у його серці. Він чув, здавалося йому тепер, звуки своїх слів: "Рубей його, ви головою відповісте мені!" — "Нащо я сказав ці слова! Якось ненароком сказав... Я міг не сказати їх (думав він) : тоді нічого б не було". Він бачив злякане і потім раптом поймає люттю обличчя драгуна, який ударив, і погляд мовчазного,

несміливого докору, що його кинув на нього цей хлопець у лисячому кошуку... "Але я не для себе зробив це. Я повинен був зробити так. La plèbe, le traître...le bien publique"¹,— думав він.

Біля Яузкого мосту все ще товпилося військо. Було гаряче. Кутузов, понурий, сумний, сидів на лавочці біля мосту і нагайкою водив по піску, коли до нього бучно підлетіла коляска. Чоловік у генеральському мундирі, у капелюші з плюмажем, з метушками, чи то гнівними, чи то зляканими очима підійшов до Кутузова і стаз по-французькому говорити йому щось. Це був граф Растопчин.

1 Чернь, лиходій... загальне добро,.

Він говорив Кутузову, що прибув сюди тому, що Москви і столиці нема більш і що є лише армія.

— Було б інакше, якби ваша світлість не сказали мені, що ви не здасте Москви, не давши нового бою: всього цього не було б! —сказав він.

Кутузов дивився на Растопчина і, наче не розуміючи значення звернених до нього слів, старанно силкувався прочитати щось особливе, написане в цю хвилину на обличчі людини, що говорила з ним. Растопчин, збентежившись, замовк. Кутузов злегка похитав головою і, не зводячи допитливого погляду з обличчя Растопчина, тихо промовив: .

— Так, я не віддам Москви, не давши бою.

Чи думав Кутузов про щось зовсім інше, кажучи ці слова, чи навмисне, знаючи їх нісенітність, сказав їх, але граф Растопчин нічого не відповів і поспішно відійшов від Кутузова. І дивна річ! Головнокомандуючий Москви, гордий граф Растопчин, узявши в руки нагайку, підійшов до мосту, де збилися докупі підводи, і став, вигукуючи, розганяти їх.

XXVI

О четвертій годині пополудні війська Мюрата вступали в Москву. Попереду їхав загін віртемберзьких гусарів, позаду з великим почтом їхав на коні сам неаполітанський король.

Коло середини Арбату, поблизу Ніколи Явленого, Мюрат зупинився, чекаючи звістки від передового загону про те, в якому стані перебуває міська фортеця "Іе Кгетііп".

Навколо Мюрата зібралася невеличка купка людей з тих мешканців, що залишилися в Москві. Усі з боязким подивом дивилися на чудного, прикрашеного пір'їнами та золотом довговолоного начальника.

— Що, це сам цар їхній, чи що? Нічого собі! — чути було тихі тол оси.

Перекладач під'їхав до купки людей.

— Кашкета скинь он... кашкета,— заговорили в юрмі, звертаючись один до одного. Перекладач звернувся до одного старого двірника і спитав, чи далеко до Кремля. Двірник, недомислено прислухаючись до чужого йому польського акценту і не впізнаючи в пе-рекладачевій говірці російської мови, не розумів, що йому говорили, і ховався за інших.

Мюрат наблизився до перекладача і звелів спитати, де російські війська. Один з росіян зрозумів, про що його питали, і кілька голосів, разом стали відповідати перекладачеві. Французький офіцер з передового загону під'їхав до Мюрата і повідомив, що ворота в фортецю забиті і що, певне, там засідка.

— Добре,— сказав Мюрат і, звернувшись до одного з панів свого почту, наказав висунути чотири легких гаомати і обстріляти ворота.

III

Артилерія риссю виїхала з-за колони, що йшла за Мюратом, і поїхала по Арбату. Спустившись до кінця Вздвиженки, артилерія зупинилася і вистроїлась на площі. Кілька французьких офіцерів розпоряджались гарматами, розставляючи їх, і дивилися в Кремль у зорову трубу.

В Кремлі дзвонили в усі дзвони на вечерню, і цей дзвін турбував французів. Вони гадали, що це заклик до зброї. Кілька чоловік піхотних солдатів побігли до Кутаф'євських воріт. У воротях лежали колоди і тесові щити. Два рушничних постріли розітнулися з-під воріт, як тільки офіцер з командою став підбігати до них. Генерал, який стояв біля гармат, крикнув офіцерові командні слова, і офіцер з солдатами побіг назад.

Пролунало ще три постріли з воріт.

Одним пострілом зачепило ногу французького солдата, і чуд" ний галас небагатьох голосів пролунав з-за щитів. На обличчях французьких генерала, офіцерів і солдатів одночасно, як по команді, попередній вираз веселості і спокою змінився завзятим, зосередженим виразом готовості на боротьбу і страждання. Для них усіх, починаючи від маршала і до останнього солдата, це місце було не Вздвиженка, Мохова, Кутаф'я і Троїцькі ворота, а нова місцевість нового поля, певне, кровопролитного бою. І всі підготувались до цього бою. Галас за ворітьми затих. Гармати було висунуто. Артилеристи здмухували нагорілі пальники. Офіцер скомандував "feu"1, і два свистючі звуки бляшанок пролунали один за одним. Картечні кулі затріскотіли по каменю воріт, по колодах та щитах, і дві хмарки диму загойдалися на площі.

Через якусь часинку після того, як затихли перекоти пострілів по кам'яному Кремлю, чудний звук почувся над головами французів. Величезна зграя галок знялася над стінами і, каркаючи і знімаючи шум тисячами крил, закружляла в повітрі. Разом з цим шумом розлігся людський самотній крик у воротях, і з-за диму з'явилася постать чоловіка без шапки, в каптані. Тримаючи рушницю, він націлявся у французів.— Feu!— повторив артилерійський офіцер, і одночасно пролунали один рушничний і два гарматних постріли. Дим знову заслонив .ворота.

За щитами більше ніщо не ворухилось, і піхотні французькі солдати з офіцерами пішли до воріт. У воротях лежали три поранених і чотири вбитих чоловіка. Два чоловіка в каптанах утікали низом, вздовж стін, до Знаменки.

— Enlevez-moi ça2, — сказав офіцер, показуючи на колоди і трупи; і французи, добивши поранених, перекинули трупи вниз за огорожу. Хто були ці люди, ніхто не знав. "Enlevez-moi ça", — тільки сказано було про них, і їх викинули і прибрали потім,

щоб вони не смерділи. Лише Тьер присвятив їх пам'яті кілька красномовних рядків:
"Ces misérables avaient envahi la citadelle sacrée,

1 пали!

2 — Приберіть це,

s'étaient emparés des fusils de l'arsenal, et tiraient (ces misérables) sur les Français. On en sabra quelques'uns et purgea le Kremlin de leur présence"¹.

Мюрата повідомили, що шлях розчищено. Французи увійшли в ворота і стали розташовуватись табором на Сенатській площі. Солдати викидали стільці з вікон сенату на площу і розкладали вогнища.

Другі загони проходили через Кремль і розміщалися по Маро-сейці, Лубянці, Покровці. Треті ще розміщались по Вздвиженці, Знаменці, Нікольській, Тверській. Скрізь, не знаходячи хазяїв, французи розташовувались не як у місті і на квартирах, а як у таборі, що розташований у місті.

Хоч і обшарпані, голодні, змучені і зменшені до однієї третини своєї колишньої кількості, французькі солдати вступили в Москву ще у стрункому порядку. Це було змучене, виснажене, але ще бойове і грізне військо. Але це було військо тільки до тієї хвилини, поки солдати цього війська не розійшлися по квартирах. Тільки-но люди полків стали розходитись по порожніх і багатих домах, як назавжди знищувалося військо і ставали й не мешканці й не солдати, а щось середнє,^{*} що зветься мародерами. Коли, через п'ять тижнів, ті ж самі люди вийшли з Москви, вони вже більш не являли собою війська. Це був натовп мародерів, з яких кожен віз або ніс із собою купу речей, що йому здавалися цінними і потрібними. Мета кожного з цих людей під час виходу з Москви не полягала, як раніш, у тому, щоб завоювати, а тільки в тому, щоб вдержати набуте. Як та мавпа, що, увіткнувши руку у вузьку шийку глечика і захопивши жменю горіхів, не розтискає кулака, щоб не втратити схопленого, і цим губить себе, французи під час виходу з Москви, очевидно, повинні були загинути внаслідок того, що вони тягли з собою награбоване, а кинути це награбоване їм було так само неможливо, як неможливо мавпі розтулити жменю з горіхами. Через десять хвилин після вступу кожного французького полку в який-небудь квартал Москви не залишалось жодного солдата і офіцера. У вікнах будинків видно було людей у шинелях та штиблетах, які, сміючись, проходили по кімнатах; у льохах, у підвалах такі ж люди порядкували з провізією; на подвір'ях такі ж люди відмикали і відбивали брами сараїв та стаєнь; у кухнях розкладали вогні, з закачаними рукавами пекли, місили і варили, лякали, смішили і пестили жінок та дітей. І цих людей скрізь, і по крамницях, і по домах, було багато; але війська вже не було.

Тогр ж дня наказ за наказом давали французькі начальники про те, щоб заборонити військам розходитися по місту, суворо заборонити насильства над мешканцями та мародерство, про те,

1 "Ці нещасні наповнили священну фортецю, оволоділи рушницями арсеналу і стріляли у французів. Деяких з них порубали і очистили Кремль від їх присутності".

щоб сьогодні ж увечері зробити загальну перекличку; та, незважаючи ні на які

заходи, люди, які перше становили військо, розпливалися по розкішному, багатому на вигоди і запаси, пустрму місту. Як голодна череда йде гуртом по голому полю, але зараз же нестримно розбрідається, тільки-но натрапляє на багаті пасовища, так само нестримно розбрідалось і військо по багатому місту.

Мешканців у Москві не було, і солдати, як вода у пісок, вбиралися в неї і нестримною зорею розпливалися в усі боки від Кремля, в який вони увійшли найперше. Солдати-кавалеристи, входячи в покинутий з усім добром купецький дім і знаходячи стайні не тільки для своїх коней, а й лишні, ішли проте займати другий дім, поруч, який їм здавався кращим. Багато хто займав кілька будинків, надписуючи крейдою, хто його зайняв, і сперечались і навіть билися команди з командами. Не встигнувши ще розташуватися, солдати бігли на вулицю оглядати місто і, почувши про те, що все кинуто, мчали туди, де можна було забрати даром цінні речі. Начальники ходили зупиняти солдатів і самі втягалися мимоволі у ті самі дії. В Каретному ряду zostалися крамниці з екіпажами, і генерали юрмились там, вибираючи коляски й карети. Ті мешканці, що залишилися, запрошували до себе начальників, сподіваючись тим убезпечити себе від грабежу. Добра було сила, і кінця йому не видно було; скрізь, навколо того місця, яке зайняли французи, були ще невідомі, незайняті місця, де, як здавалося французам, було ще більше добра. І Москва все далі й далі вбирала в себе французів. Як унаслідок того, що налетіть вода на суху землю, зникає вода і суха земля, так само внаслідок того, що голодне військо увійшло в багате пусте місто, знищилось — військо і знищилось багате місто; і утворилось багно, настали пожежі та мародерство.

Французи приписували пожежу Москви *au patriotisme féroce de Rastopchine*¹; росіяни — бузувірству французів. А по суті причин пожежі Москви в тому розумінні, щоб скласти пожежу цю на відповідальність однієї чи декількох осіб, таких причин не було і не могло бути. Москва згоріла внаслідок того, що вона була поставлена в такі умови, за яких усяке дерев'яне місто повинно згоріти, незалежно від того, чи є в місті сто тридцять поганих пожежних труб, чи нема їх. Москва повинна була згоріти внаслідок того, що з неї виїхали мешканці, і так само неминуче, як повинна згоріти купа стружок, на яку протягом декількох днів будуть сипатись іскри вогню. Дерев'яне місто, в якому при мешканцях — власниках будинків і при поліції бували влітку майже щодня пожежі, не може не згоріти, коли в ньому нема мешканців, а живуть війська, які курять люльки, розкладають вогнища на Сенатській площі з сенатських стільців і варять собі їсти двічі на день. Досить за мирного часу військам розташуватися на квартирах по

1 дикому патріотизмові Растопчина;

селах у певній місцевості; і кількість пожеж у цій місцевості одразу збільшується. У якій же мірі повинна збільшитись імовірність пожеж у пустому дерев'яному місті, в якому розташується чуже військо? *Le patriotisme féroce de Rastopchine* і бузувірство французів тут ні в чому не винні. Москва зайнялася від люльок, від кухонь, від вогнищ, від неохайності ворожих солдатів, мешканців — не хазяїв будинків. Коли й були підпали

(що є вельми сумнівним, бо підпалювати нікому не було ніякої причини, а в усякому разі клопітно й небезпечно), то підпали не можна вважати за причину, бо без підпалів було б те ж саме.

Хоч як принадно було французам обвинувачувати звірство Растопчина і росіянам обвинувачувати лиходія Бонапарта або потім вкладати героїчний смолоскип у руки свого народу, не можна не бачити, що такої безпосередньої причини пожежі не могло бути, бо Москва повинна була згоріти, як повинно згоріти кожне село, кожна фабрика, кожен дім, з якого вийдуть хазяї і в який пустять хазяйнувати і варити собі кашу чужих людей. Москву спалили мешканці, це правда; але не ті мешканці, які залишилися в ній, а ті, які виїхали з неї. Москва, захоплена ворогом, не залишилась цілою, як Берлін, Відень та інші міста, лише внаслідок того, що мешканці її не підносили хліба-солі та ключів французам, а виїхали з неї.

XXVII

Вбирання французів, розходячись зорею по Москві, 2 вересня тільки надвечір досягло кварталу, в якому жив тепер П'єр.

П'єр перебував після двох останніх, самотньо і незвичайно проведених днів, у стані, близькому до божевілля. Усім єством його владала одна невідчепна думка. Він сам не знав, як і коли, але думка ця оволоділа ним тепер так, що він нічого не пам'ятав з минулого, нічого не розумів з теперішнього; і все, що він бачив і чув, відбувалося перед ним, як уві сні.

П'єр пішов зі свого дому лише для того, щоб позбутися складної плутанини вимог життя, яка охопила його, і яку він у тодішньому стані неспроможний був розплутати. Він поїхав на квартиру Йосипа Олексійовича під приводом розгляду книг та паперів небіжчика лише тому, що він шукав заспокоєння від життєвої тривоги,— а зі спогадом про Йосипа Олексійовича пов'язувався в його душі світ вічних, спокійних і урочистих думок, цілком протилежних тривожній плутанині, що в неї, як він почував, його втягало. Він шукав тихого пристановища і справді знайшов його в кабінеті Йосипа Олексійовича. Коли він у мертвій тиші кабінету сів, спершись ліктями на запилений письмовий стіл небіжчика, в його уяві спокійно і значущо один по одному стали виникати спогади останніх днів, особливо Бородінського бою і непереборного для нього відчуття своєї нікчемності та облудності в порівнянні з правдою, простотою і силою того розряду людей, які відбилися у нього в душі під назвою вона. Коли Гарасим розбудив його від задуми, у П'єра виникла думка про те, що він візьме участь у народному захисті Москви, який — це було відомо П'єру — передбачався. І з цією метою він зараз же попросив Герасима дістати йому каптан та пістолет і сказав йому про свій намір залишитися, приховуючи своє ім'я, в домі Йосипа Олексійовича. Потім, протягом першого, самотньо і бездіяльно проведеного дня (П'єр кілька разів намагався і не міг зупинити свою увагу на масонських рукописах), в нього кілька разів туманно майнула давня думка про кабалістичне значення його імені у зв'язку з іменем Бонапарта; але думка ця, про те, що йому, П'єру Веєр, призначено покласти край владі звіра, виникла в нього ще тільки як одна з мрій, які безпричинно й безслідно

пробігають в уяві.

Коли, купивши каптан (з метою лише брати участь у народному захисті Москви), П'єр зустрів Ростових і Наташа сказала йому: "Ви залишаєтесь? Ах, як це гарно!" — в голові в нього майнула думка, що справді гарно було б, навіть якби і взяли Москву, йому залишитися в ній і здійснити те, що йому призначено.

Другого дня він, з однією думкою не жаліти себе і ні в чому не відставати від них, ходив за Тригорну заставу. Але переконавшись, що Москви не захищатимуть, і повернувшись додому, він раптом відчув, що те, що перше йому здавалося лише можливістю, тепер стало доконечною потребою і неминучістю. Він повинен був, приховуючи своє ім'я, зостатися в Москві, зустріти Наполеона і вбити його, щоб або загинути, або покласти край лихові всієї Європи, причиною якого, на думку П'єра, був тільки Наполеон.

П'єр знав усі подробиці замаху німецького студента на життя Бонапарта у Відні в 1809 році і знав, що студента того було розстріляно. І та небезпека, на яку він наражав своє життя здійсненню свого наміру, ще дужче збуджувала його.

Два однаково сильних почуття невідпорно прихилили П'єра до його наміру. Перше було почуття потреби жертви і страждання в свідомості загального лиха, те почуття, внаслідок якого він 25-го поїхав до Можайська і заїхав у самий вир бою, тепер утік зі свого дому і, звиклий до розкоші та вигід життя, спав не роздягаючись на твердому дивані і їв одну їжу з Гарасимом; друге — було те невизначне, винятково російське почуття презирства до всього умовного, штучного, людського, до всього того, що більшість людей вважає за найвище благо світу. Вперше П'єр спізнав це чудне й чарівне почуття у Слободському палаці, коли він раптом відчув, що і багатство, і влада, і життя, все те, що так старанно влаштовують і бережуть люди, — все це коли й варте чого-небудь, то тільки тією насолодою, з якою все це можна кинути.

Це було те почуття, внаслідок якого доброволець-рекрут пропиває останню копійку, людина, запивши, перебиває дзеркала й шибки без будь-якої певної причини і знаючи, що це їй коштуватиме її останніх грошей; те почуття, внаслідок якого людина, учиняючи (в заяложеному розумінні) безрозсудні справи, ніби випробовує свою особисту владу і силу, заявляючи присутність вищого, що стоїть поза людськими умовами, суду над життям.

З самого того дня, коли П'єр уперше спізнав це почуття у Слободському палаці, він безперестанно перебував під його впливом, а тепер лише знайшов йому повне задоволення. Крім цього, тепер П'єра підтримувало в його намірі і позбавляло можливості зректися його те, що він уже зробив на цьому шляху. І його втеча з дому, і його каптан, і пістолет, і його заява Ростовим, що він залишається в Москві, — все не тільки втратило б рацію, але й було б жалюгідним і смішним (до чого П'єр був чутливий), якби він після всього цього так само, як і інші, виїхав з Москви.

Фізичний стан П'єра, як і завжди це буває, відповідав моральному. Незвична груба їжа, горілка, яку він пив ці дні, відсутність вина та сигар, брудна, неперемінена білизна, наполовину безсонні дві ночі, проведені на короткому дивані без постелі, — все це

підтримувало П'єра в стані роздратовання, близькому до божевілля.

Була вже друга година пополудні. Французи вже вступили в Москву. П'єр знав це, але, замість того, щоб діяти, він лише думав про свою справу, перебираючи всі її найменші майбутні подробиці. П'єр у своїх мріях не уявляв собі ясно ні самого процесу завдання удару, ні смерті Наполеона, але незвичайно яскраво і з сумовитою насолодою уявляв собі свою загибель і свою геройську мужність.

"Так, один за всіх, я повинен учинити або загинути!—думав він.— Так, я піду... і потім раптом... З пістолета чи кинджалом? — думав П'єр.— А втім, однаково. Не я, а рука провидіння карає тебе... скажу я (думав П'єр слова, які він промовить, убиваючи Наполеона).— Ну, що ж, беріть, страчайте мене",— казав далі сам до себе П'єр, з сумним, але твердим виразом на обличчі опускаючи голову.

У той час, коли П'єр, стоячи посеред кімнати, розмірковував сам з собою таким чином, двері кабінету відчинились, і на порозі з'явилася, зовсім нова на вигляд, постать перше завжди боязкого Макара Олексійовича. Поли халата його були розгорнуті; обличчя було червоне й огидне. Він, очевидно, був п'яний. Побачивши П'єра, він у першу хвилину збентежився, але, помітивши збентеження й на П'єровому обличчі, відразу підбадьорився і хиткими тонкими ногами вийшов на середину кімнати.

— Вони сторопіли,— сказав він хрипким, довірливим голосом.—Я кажу: не здамся, я кажу... правда ж, пане?—Він задумався і раптом, побачивши на столі пістолета, несподівано швидко схопив його і вибіг у коридор.

Гарасим і двірник, які йшли слідом за Макаром Олексійовичем, зупинили його в сінях і стали видирати пістолета. П'єр, увійшовши в коридор, з жалістю і огидою дивився на цього напівбожевільного старика. Макар Олексійович, скривившись від зусиль, не випускав з рук пістолета і кричав хрипким голосом, видно, уявляючи собі щось урочисте. ^

— До зброї! На абордаж! Брешеш, не видереш! — кричав він.

— Годі, будь ласка, годі. Прошу вас, будь ласка, облиште. Ну" будь ласка, пане...— говорив Гарасим, обережно за лікті намагаючись повернути Макара Олексійовича до дверей.

— Ти хто? Бонапарт!..— вигукував Макар Олексійович.

— Це негоже, добродію. Ви йдіть, будь ласка, в кімнати, ви відпочиньте. Прошу вас, пістолетик.

— Геть, раб нікчемний! Не торкайся! Бачив? — кричав Макар Олексійович, погрожуючи пістолетом.— На абордаж!

— Берись,— шепнув Гарасим двірникові.

Макара Олексійовича схопили за руки й потягли до дверей.

Сіни наповнились огидними звуками борсання і п'яними хрипкими звуками захеканого голосу.

Раптом новий, пронизливий жіночий крик розлігся від ґанку, і куховарка вбігла в сіни.

— Вони! Матінко рідна!.. їй-богу, вони. Четверо, кінні!..— вигукнула вона.

Гарасим і двірник випустили з рук Макара Олексійовича, і в тиші, що раптом запанувала в коридорі, залунав стукіт декількох рук у входні двері.

XXVIII

П'єр, вирішивши сам з собою, що йому до здійснення свого наміру не треба відкривати ні свого звання, ні знання французької мови, стояв у прочинених дверях коридора, маючи на думці зараз же сховатися, тільки-но ввійдуть французи. Але французи ввійшли, а П'єр усе не відходив від дверей: непереборна цікавість втримувала його..

Їх було двоє. Один — офіцер, високий, бравий і гарний мужчина, другий — очевидно, солдат або денщик, приземкуватий, худий засмаглий чоловік з запалими щоками і з тупим виразом обличчя. Офіцер, спираючись на ціпок і накульгуючи, йшов попереду. Зробивши кілька кроків, офіцер зупинився, ніби вирішивши сам з собою, що квартира ця гарна; він обернувся назад до солдатів, які стояли в дверях, і голосно, по-начальницькому крикнув до них, щоб вони вводили коней. Закінчивши цю справу, офіцер бравим жестом, високо піднявши лікоть руки, розгладив вуса і доторкнувся рукою до капелюха.

— *Bonjour, la compagnie!*¹ — весело промовив він, усміхаючись і оглядаючись круг себе.

1 — Шанування всій компанії!

Ніхто нічого не відповів.

— *Vous êtes le bourgeois?*¹ — звернувся офіцер до Гарасима. Гарасим злякано-запитливо дивився на офіцера.

— *Quartire, quartire, logement,* — сказав офіцер, згори вниз, із поблажливою і добродушною усмішкою дивлячись на маленького чоловіка. — *Les Français sont de bons enfants. Que diable! Voyons! Ne nous fâchons pas, mon vieux*², — додав він, поплескуючи по плечу зляканого й мовчазного Гарасима.

— *A ça! Dites donc, on ne parle donc pas français dans cette boutique?*³ — додав він, оглядаючись навколо і зустрічаючись очима з ГГером. П'єр відступився від дверей.

Офіцер знову звернувся до Гарасима. Він вимагав, щоб Гарасим показав йому кімнати в будинку.

— Пан нема — не розумій... моя ваш... — говорив Гарасим, намагаючись робити свої слова зрозумілішими тим, що він вимовляв їх навиворіт.

Французький офіцер, усміхаючись, розвів руками перед Гарасимовим носом, показуючи тим, що й він не розуміє його, і, накульгуючи, пішов до дверей, біля яких стояв П'єр. П'єр хотів відійти, щоб сховатися від нього, але в цей самий час він побачив з дверей кухні, що відчинилися, Макара Олексійовича, який виставився з пістолетом у руках. З хитрістю божевільного Макар Олексійович оглянув француза і, піднявши пістолета, прицілювався.

— На абордаж!!! — вигукнув п'яний, натискаючи спуск пістолета. Французький офіцер обернувся на вигук, і в ту ж мить П'єр кинувся на п'яного. В той час, коли П'єр схопив і підняв пістолета, Макар Олексійович натрапив, нарешті, пальцем на спуск, і

розітнувся, обдавши всіх порохом димом, оглушливий постріл. Француз зблід і кинувся назад до дверей.

Видерши пістолета і кинувши його, П'єр підбіг до офіцера і, забувши свій намір не відкривати свого знання французької мови, заговорив з ним по-французькому.

— Vous n'êtes pas blessé? — спитав він.¹

— Je crois que non⁴, — відповів офіцер, обмацуючи себе, — mais je l'ai manqué belle cette fois-ci⁵, — додав він, показуючи на стіну, де вибило штукатурку. — Quel est cet homme? ⁶ — строго глянувши на П'єра, сказав офіцер.

— Ah, je suis vraiment au désespoir de ce qui vient d'arriver⁷, —

1 — Ви господар?

2 — Квартір, квартір. Французи добрі хлопці. Хай йому чорт, не будемо сваритись, дідусю,

3 — Що це? — невже й тут ніхто не розмовляє по-французькому?

4 — Вас не поранено? — Здається, ні,

5 але цього разу близько було,

6 — Хто ця людина?

7 — Ах, я, далебі, в розпачі від того, що сталося,

швидко говорив П'єр, зовсім забувши про свою роль. — C'est un fou, un malheureux qui ne savait pas ce qu'il faisait¹.

Офіцер підійшов до Макара Олексійовича і схопив його за барки.

Макар Олексійович, розпустивши губи, ніби засинаючи, хитався, спершись на стіну.

— Brigand, tu me la payeras, — сказав француз, віднімаючи руку.

— Nous autres nous sommes cléments après la victoire: mais nous ne pardonnons pas aux traîtres², — додав він з понурою урочистістю в обличчі і з красивим енергійним жестом.

П'єр все умовляв по-французькому офіцера не карати цього п'яного, божевільного чоловіка. Француз мовчки слухав, не змінюючи похмурого вигляду, і раптом, усміхнувшись, звернувся до П'єра. Він кілька секунд мовчки дивився на нього. Гарне обличчя його набрало трагічно-ніжного виразу, і він простягнув руку.

— Vous m'avez sauvé la vie! Vous êtes Français³, — сказав він. Для француза висновок цей був незаперечним. Чинити велику справу міг лише француз, а врятування життя його, m-r Кат'єр, capitaine du 13-te léger⁴ — було, без сумніву, дуже великою справою.

Але хоч який незаперечний був цей висновок і засноване на ньому переконання офіцера, П'єр вирішив розчарувати його.

— Je sui Russe⁵, — швидко сказав П'єр.

— Ti-ti-ti, à d'autres⁶, — сказав француз, махаючи пальцем собі перед носом і усміхаючись. — Tout à l'heure vous allez me conter tout ça, — сказав він. — Charmé de rencontrer un compatriote. Eh bien! qu'allons nous faire de cet homme?⁷ — додав він, звертаючись до П'єра уже як до свого брата. Якби П'єр навіть не був французом,

діставши раз це найвище в світі найменування, не міг же він зректися його, говорив вираз обличчя і тон французького офіцера. На останнє запитання П'єр ще раз пояснив, хто був Макар Олексійович, пояснив, що перед самим їх приходом цей п'яний, божевільний чоловік викрав зарядженого пістолета, якого не встигли видерти в нього, і просив залишити його вчинок без покарання.

Француз випнув груди і зробив царський жест рукою.

— Vous m'avez sauvé la vie. Vous êtes Français. Vous me

1 — Це нещасний божевільний, який не знав, що робив.

2 — Розбійнику, ти за це поплатишся. Наш брат милосердний після перемоги, але ми не прощаємо зрадникам,

5 — Ви врятували мені життя. Ви француз,

4 мосьє Рамбаля, капітана 13-го легкого полку

5 — Я росіянин,

6 розкажуйте це іншим,

7 — Зараз ви мені все це розкажете. Дуже приємно зустріти співвітчизника. Ну! що ж нам робити з цією людиною?

demandez sa grâce? Je vous l'accorde. Qu'on emmène cet homme¹,— швидко й енергійно промовив французький офіцер, взявши під руку П'єра, якого він нагородив за врятування його життя званням француза, і пішов з ним до кімнати.

Солдати, що були на подвір'ї, почувши постріл, увійшли до сіней, питаючи, що трапилось і виявляючи готовість покарати винних; та офіцер суворо зупинив їх.

— On vous demandera quand on aura besoin de vous²,— сказав він. Солдати вийшли. Денщик, який встиг тимчасом побувати на кухні, підійшов до офіцера.

— Capitaine, ils ont de la soupe et du gigot de mouton dans la cuisine,— сказав він.— Faut-il vous l'apporter?

— Oui. et le vin³,— сказав капітан.

XXIX

Коли французький офіцер і П'єр разом з ним увійшли до кімнати, П'єр вважав за свій обов'язок знову запевнити капітана, що він не француз, і хотів піти звідси, але французький офіцер і чути про це не хотів. Він був до такої міри чемний, люб'язний, добродушний і щиро вдячний за врятування його життя, що П'єру було ніяково відмовити йому, і він сів разом з ним у залі, в першій кімнаті, в яку вони увійшли. На П'єрове твердження, що він не француз, капітан, очевидно, не розуміючи, як можна відмовлятися від такого втішного звання, знизав плечима і сказав, що коли він неодмінно хоче, щоб його вважали за росіянина, то нехай так буде, але що він усе ж, незважаючи на те, так само навіки зв'язаний з ним почуттям вдячності за врятування життя.

Якби цей чоловік був хоч трохи обдарований здібністю розуміти почуття інших і якби він догадувався про П'єрові відчуття, П'єр, певне; пішов би від нього; але бадьора непрозорливість цього чоловіка відносно всього того, що не було ним самим, перемогла П'єра.

— Français ou prince russe incognito⁴,— сказав француз, оглянувши хоч і брудну, але тонку білизну на П'єрі і перстень м його руці. — Je vous dois la vie et je vous offre mon amitié. Un Français n'oublie jamais ni une insulte ni un service. Je vous offre mon amitié. Je ne vous dis que ça⁵.

1 — Ви врятували мені життя. Ви француз. Ви хочете, щоб я простив йому? Я прощаю йому. Вивести цю людину,

2 — Коли треба буде, вас покличуть,

3 — Капітан, у них на кухні є суп і смажена баранина. Накажете принести?

— Так, і вино,

4 — Француз або російський князь інкогніто,

5 — Я завдячую вам життям і я пропоную вам дружбу. Француз ніколи не забуває ні образи, ні послуги. Я пропоную вам свою дружбу. Більше я нічого не кажу.

У звуках голосу, у 'виразі обличчя, в жестах цього офіцера було стільки добродушності та благородства (у французькому розумінні), що П'єр, відповідаючи несвідомою усмішкою на усмішку француза, потиснув простягнуту руку.

— Capitaine Ramball du 13-me léger, décoré pour l'affaire du Sept¹,— відрекомендувався він з самовдоволеною, невтримною усмішкою, що морщила його губи під вусами. — Voudrez vous bien me dire à présent, à qui j'ai l'honneur de parler aussi agréablement au lieu de rester à l'ambulance avec la balle de ce fou dans le corps².

П'єр відповів, що не може сказати свого імені, і, почервонівши, почав був, намагаючись вигадати ім'я, говорити про причини, з яких він не може сказати цього, та француз поспішно перебив його.

— De grâce,— сказав він. — Je comprends vos raisons, vous êtes officier... officier supérieur, peut-être. Vous avez porté les armes contre nous. Ce n'est pas mon affaire. Je vous dois la vie. Cela me suffit. Je suis tout à vous— Vous êtes gentilhomme?³—додав він з відтінком запитання. П'єр нахилив голову.— Votre nom de baptême, s'il vous plaît? Je ne demande pas davantage. M-r Pierre, dites vous... Parfait. C'est tout ce que je désire savoir⁴.

Коли було принесено баранину, яєчню, самовар, горілку і вино з російського льоху, яке привезли з собою французи, Рамбаль попросив П'єра взяти участь у цьому обіді і зараз же сам, жадібно і швидко, як здорова і голодна людина, заходився їсти, швидко пережовуючи своїми міцними зубами, безперестанку прицмокуючи і примовляючи: excellent, exquis!⁵ Обличчя його розчервонілось і вкрилося потом. П'єр був голодний і залюбки взяв участь в обіді. Морель, денщик, приніс каструлю з теплою водою і поставив у неї пляшку червоного вина. Крім того, він приніс пляшку з квасом, яку для проби взяв на кухні. Напій цей був уже відомий французам і дістав назву. Вони називали квас limonade de cochon (свинячий лимонад), і Морель хвалив цей limonade de cochon, який він знайшов на кухні. Але тому, що в капітана було вино, здобуте під час переходу через Москву, він віддав квас Морелю і взявся до пляшки бордо. Він загорнув пляшку по шийку в серветку і налив собі і П'єру вина. Заспокоєння голоду і вино ще більш пожвавили капітана, і він безугавно говорив під час обіду.

1 — Капітан Рамбаль, 13-го легкого полку, кавалер Почесного легіону за бій

сьомого вересня,

2 — Чи будете ви такі ласкаві сказати мені тепер, з ким я маю честь розмовляти так приємно, замість того, щоб бути на перев'язочному пункті з кулею цього божевільного в тілі.

3 — Годі-бо, будь ласка. Я розумію вас, ви офіцер... штаб-офіцер, можливо. Ви служили проти нас. Це мене не стосується. Я завдячую вам життям. Мені цього досить, і я весь ваш. Ви дворянин?

4 — Ваше ім'я? я більше нічого не питаю. Пан П'єр, ви сказали? Чудесно. Це все, чого мені треба.

6 чудово, прекрасно!

— Ouï, mon cher m-r Pierre, je vous dois une fière chandelle de m'avoir sauvé... de cet enragé... J'en ai assez, voyez-vous, de balles dans le corps. En voilà une (він показав на бік) à Wagram et de deux à Smolensk, — він показав шрам на щоці. — Et cette •jambe, comme vous voyez, qui ne veut pas marcher. C'est à la grande bataille du 7 à la Moskowa que j'ai reçu ça. Sacré dieu, c'était beau! Il fallait voir ça, c'était un déluge de feu. Vous nous avez taillé une rude besogne; vous pouvez vous en vanter, nom d'un petit bonhomme. Et, ma parole, malgré l'a tout, que j'y ai gagné, je serais prêt à recommencer. Je plains ceux qui n'ont pas vu ça.

— J'y ai été, — сказав П'єр.

— Bah, vraiment! Eh bien, tant mieux, — говорив далі француз.— Vous êtes de fiers ennemis, tout de même. La grande redoute, a été tenace, nom d'une pipe. Et vous nous l'avez fait crânement payer. J'y suis allé trois fois, tel que vous me voyez. Trois fois noiis étions sur les canons et trois fois on nous a culbuté et comme des capucins de cartes. Oh! c'était beau, m-r Pierre. Vos grenadiers ont été superbes, tonnerre de dieu. Je les ai vu six fois de suite serrer les rangs, et marcher comme à une revue. Les beaux hommes! Notre roi de Naples, qui s'y connaît a crié: bravo! Ah, ahl soldat comme nous autres!—сказав він після хвилинного мовчання. — Tant mieux, tant mieux, m-r-Pierre. Terribles en bataille... galants... —він підморгнув, усміхнувшись,— avec les belles, voilà les Français, m-r Pierre, n'est ce pas?1

До такої міри капітан був наївний і добродушно веселий, і цільний, і задоволений з себе, що П'єр мало сам не підморгнув, весело дивлячись на нього. Певне, слово "galant" навело капітана на думку про стан Москви.

— A propos, dites donc, est-ce vrai que toutes les femmes ont quitté Moscou? Une drôle d'idée! Qu'avaient-elles à craindre?

І — Так, дорогий мій пане П'єр, я зобов'язаний поставити за вас велику свічку за те, що ви врятували мене від цього скаженого. З мене, бачте, доволі тих куль, які в мене в тілі. Ось одна під Ваграмом, друга під Смоленськом. А ця нога, ви бачите, яка не хоче рухатись. Це під час великого бою 7-го під Москвою. О! це було чудесно! Треба було бачити, це був потоп вогню. Завдали ви нам важкої роботи, можете похвалитися. І, їй-богу, незважаючи на ^ цей козир (він показав на хрест), я був би ладен почати все наново. Жалію тих, які не бачили цього.

— Я був там.

— Чи ба, справді? Тим краще. Ви злі вороги, треба признатися. Добре держався великий редут, хай йому чорт. І дорого ж ви змусили нас заплатити. Я там тричі був, як ви мене бачите. Тричі ми були на батареї, тричі нас відкидали, як ^карточних солдатиків. Ваші гренадери були прекрасні, їй-богу. Я бачив, як їхні ряди шість разів змикалися і як вони виступали, наче на парад. Чудовий народ! Наш неаполітанський король, який на цих справах зуби з'їв, кричав їм: браво! Га, га, то ви наш брат солдат! Тим краще, тим краще, пане П'єр. Страшні в боях, ласкаві з коасунями — ось французи, пане П'єр. Правда ж?

— Est se que les dames françaises ne quitteraient pas Paris si les Russes y entraient?¹
— сказав П'єр.

— Ah, ah, ah!.. — Француз весело, сангвінічно розреготався, поплескуючи по плечу П'єра.— Ah! elle est forte celle-là,— промовив він.— Paris?.. Mais Paris... Paris...

— Paris la capitale du monde...²—сказав П'єр, закінчуючи його слова.

Капітан подивився на П'єра. Він мав звичку серед розмови зупинитися і подивитись уважно усміхненими, привітними очима.

— Eh bien, si vous ne m'aviez pas dit que vous êtes Russe, j'aurai parié que vous êtes Parisien. Vous avez ce je ne sais quoi, ce...³-^i, сказавши цей комплімент, він знову мовчки подивився.

— J'ai été à Paris, j'y ai passé des années,—■ сказав П'єр.

— Oh ça se voit bien. Paris!.. Un homme qui ne connaît pas Paris, est un sauvage. Un Parisien, ça se sent à deux lieux. Paris, c'est Talma, la Duschénois, Potier, la Sorbonne, les boulevards⁴,— і помітивши, що закінчення млявіше за попереднє, він поспішно додав: — il n'y a qu'un Paris au monde. Vous avez été à Paris et vous êtes resté Russe. Eh bien, je ne vous en estime pas moins⁶.

Під впливом випитого вина і після днів, проведених у самоті зі своїми похмурими думками, П'єр почував мимовільну приємність у розмові з цією веселою і добродушною людиною.

— Pour en revenir à vos dames, on les dit bien belles. Quelle fichue idée d'aller s'enterrer dans les steppes, quand l'armée française est à Moscou. Quelle chance elles ont manqué celles-la. Vos moujiks c'est autre chose, mais vous autres gens civilisés vous devriez nous connaître mieux que ça. Nous avons pris Vienne, Berlin, Madrid, Naples, Rome, Varsovie, toutes les capitales du monde... On nous craint, mais on nous aime. Nous sommes bons à connaître. Et puis l'Empereur⁶,— почав він, але П'єр перебив його.

1 — До речі, скажіть, 65'дъ ласка, чи правда, що всі жінки виїхали з Москви? Дивна думка, чого вони боялися?

— Хіба французькі дами не виїхали б з Парижа, якби росіяни увійшли в нього?

2 — Ха-ха-ха!.. От сказав штуку. Париж?.. Але ж Париж... Париж...

— Париж — столиця світу...

3 — Ну, якби ви мені не сказали, що ви росіянин, я б пішов у заклад, що ви парижанин. У вас щось є, ця...

4 — Я був у Парижі, я провів там цілі роки,

— О, це видно. Париж!.. Людина, яка не знає Парижа,— дикун. Парижанина впізнаєш за дві милі. Париж — це Тальма, Дюшенуа, Потье, Сорбонна, бульвари,

5 — на весь світ один Париж. Ви були в Парижі і zostалися росіянином. Ну що ж, я вас за те не менше поважаю.

6 — Але повернемось до ваших дам; кажуть, що вони дуже вродливі. Що за дурна думка поїхати запроторитись у степи, коли французька армія в Москві! Вони пропустили чудесну нагоду. Ваші селяни/я розумію, але ви — люди освічені — повинні б були знати нас краще. Ми брали Відень, Берлін, Мадрид, Неаполь, Рим, Варшаву, усі столиці світу. Нас бояться, але нас люблять. Не завадило б знати нас ближче. І потім імператор...

— L'Empereur, — повторив П'єр, і його обличчя раптом набрало сумного і збентеженого виразу.— Est-ce que L'Empereur...1.

— L'Empereur? C'est la générosité, la clémence, la justice, l'ordre, le génie, voilà l'Empereur! C'est moi, Ramball, qui vous le dit. Tel que vous me voyez, j'étais son ennemi il y a encore huit ans. Mon père a été comte émigré... Mais il m'a vaincu, cet homme. Il m'a empoigné. Je n'ai pas pu résister au spectacle de grandeur et de gloire dont il couvrait la France. Quand j'ai compris ce qu'il voulait, quand j'ai vu qu'il nous faisait une litière de lauriers, voyez vous, je me suis dit: voilà un souverain, et je me suis donné à lui. Eh voilà! Oh, oui, mon cher, c'est le plus grand homme des siècles passés et à venir,

— Est-il à Moscou?2 — зам'явшись і з злочинним обличчям спитав П'єр.

Француз подивився на П'єрове злочинне обличчя і усміхнувся.

— Non, il fera son entrée demain3,— сказав він і вів далі свою розповідь.

Розмову їхню урвав галас декількох чоловік біля воріт і прихід Мореля, який прийшов повідомити капітана, що приїхали вір-темберзькі гусари і хочуть ставити коней на тому ж подвір'ї, на якому стоять капітанові коні. Утруднення поставало головним чином від того, що гусари не розуміли, що їм говорять.

Капітан звелів покликати до себе старшого унтер-офіцера і суворим голосом спитав його, до якого полку він належить, хто їхній начальник і на якій підставі він дозволяє собі займати квартиру, яку вже зайнято. На перші два питання німець, погано розуміючи по-французькому, назвав свій полк і свого начальника; а на останнє запитання він, не зрозумівши його, вставляючи калічені французькі слова в німецьку мову, відповів, що він квартир-гер полку і що йому наказано від начальника займати всі будинки підряд. П'єр, знаючи німецьку мову, переклав капітанові те, що говорив німець, і капітанову відповідь переказав по-німецьки вір-темберзькому гусарові. Зрозумівши те, що йому казали, німець здався і вивів своїх людей. Капітан вийшов на ганок, голосно даючи якісь накази.

Коли він повернувся назад до кімнати, П'єр сидів на тому ж місці, де він сидів раніш, опустивши голову на руки. Обличчя його виявляло страждання. Він справді страждав у цю хвилину.

1 — Імператор... Що імператор?..

2 — Імператор? Це великодушність, милосердя, справедливість, порядок, геній — ось що таке імператор! Це я, Рамбаль, кажу вам. Таким, яким ви мене бачите, я був його ворогом вісім років тому. Мій батько був граф і емігрант. Але він переміг мене, цей чоловік. Він заволодів мною. Я не міг встояти перед видовищем величі і слави, яким він вкривав Францію. Коли я зрозумів, чого він хоче, коли я побачив, що він готує для нас ложе лаврів, я сказав собі: оце государ, і я віддався йому. Он як! Так, дорогий мій, це найвеличніша людина минулих і прийдешніх віків.

— Що, він у Москві?

3 — Ні, він зробить свій. в'їзд завтра,

Коли капітан вийшов і П'єр залишився сам, він раптом опам'ятався і усвідомив те становище, в якому перебував. Не те, що Москву було взято, і не те, що ці щасливі переможці порядкували в ній і покровительствували йому,— хоч як боляче почував це П'єр, не те мучило його в цю хвилину. Його мучила свідомість своєї слабкості. Кілька склянок випитого вина, розмова з цією добрячою людиною розвіяли зосереджено-похмурий настрій, у якому жив П'єр ці останні дні і якого було конче треба для здійснення його наміру. Пістолет, і кинджал, і капітан були готові, Наполеон в'їжджав завтра. П'єр так само вважав за корисне і гідне вбити лиходія; але він почував, що тепер він не зробить цього. Чому? — він не знав, але передчував наче, що він не здійснить свого наміру. Він боровся проти свідомості своєї слабкості, але невиразно почував, що йому не подолати її, що попередній понурий лад думок про помсту, убивство і самопожертву розлетівся, як порох, від зіткнення з першою людиною. Капітан, трошки накульгуючи і насвистуючи щось, увійшов до кімнати.

Французова балаканина, яка перше забавляла П'єра, тепер здалася йому огидною. І насвистувана пісенька, і хода, і жест, і покручування вусів — усе здавалось тепер П'єру образливим.

"Я зараз піду, я ні слова більше не розмовлятиму з ним",— думав П'єр. Він думав це, а тимчасом сидів усе на тому ж місці. Якесь дивне почуття кволості прикувало його до цього місця: він хотів і не міг встати й піти.

Капітан, навпаки, здавався дуже веселим. Він пройшовся двічі по кімнаті. Очі його блищали і вуса злегка посіпувались, наче він усміхався сам до себе з якоїсь кумедної витівки.

— Charmant,— сказав він раптом,— le colonel de ces Wurtem-bourgeois! C'est un Allemand; mais brave garçon, s'il en fut. Mai" Allemand 1.

Він сів навпроти П'єра.

— A propos, vous savez donó l'allemand, vous?2 П'єр подивився на нього мовчки.

— Comment dites vous asile en allemand?3

— Asile? — повторив П'єр.— Asile en allemand — Unterkunft4.

— Comment dites-vous?5—недовіжливо і швидко перепитав капітан.

— Unterkunft,— повторив П'єр.

. — Onterkoff, — сказав капітан і кілька секунд, СхМІючись очима, дивився на П'єра.— Les Allemands sont de fières bêtes. N'est ce pas, m-r Pierre?6—закінчив він.

1 — Чудесно, полковник цих віртембергців! Він німець; але гарний хлопець, незважаючи на те. Але німець.

2 — До речі, виходить, ви знаєте по-німецькому?

3 — Як по-німецькому притулок?

4 — Притулок? Притулок — по-німецькому — Unterkunft.

5 — Як ви кажете?

6 — Які дурні ці німці. Правда ж, мосьє П'єр?

— Eh bien, encore une bouteille de ce bordeau moscovite, n'est ce pas? Morel, va nous chauffer encore une petite bouteille. Mo-rel!1—весело крикнув капітан.

Морель подав свічки і пляшку вина. Капітан подивився на П'єра при світлі, і його, видно, здивувало схвильоване обличчя його співрозмовника. Рамбаль зі щирим сумом і співчуттям на обличчі підійшов до П'єра і нагнувся над ним.

— Eh bien, nous sommes tristes2,— сказав він, торкаючи П'єра в руку.—Vous aurai-je fait de la peine? Non, vrai, avez vous quelque chose contre moi,— перепитував він.— Peut-être rapport à la situation?3

П'єр нічого не відповів, але лагідно дивився в очі французові. Цей вияв співчуття був приємний йому.

— Parole d'honneur, sans parler de ce que je vous dois, j'ai de l'amitié pour vous. Puis-je faire quelque chose pour vous? Disposez de moi. C'est à la vie et à la mort. C'est la main sur le coeur que je vous le dis4,— сказав він, вдаряючи себе у груди.

— Merci,— сказав П'єр. Капітан пильно подивився на П'єра, так само, як він дивився, коли почув, як по-німецькому називається притулок, і його обличчя раптом засяяло.

— Ah! dans ce cas je bois à notre amitié!3—весело вигукнув він, наливаючи дві склянки вина. П'єр узяв налиту склянку і випив її. Рамбаль випив свою, ще раз потиснув руку П'єру і в задумливо-меланхолійній позі сперся ліктями на стіл.

— Oui, mon cher ami, voilà les caprices de la fortune,— почав він.— Qui m'aurait dit que je serai soldat et capitaine de dragons au service de Bonaparte, comme nous l'appellions jadis. Et cependant me voilà à Moscou avec lui. Il faut vous dire, mon cher6,— говорив він далі смутним і розміреним голосом людини, яка збирається розповідати довгу історію,— que notre nom est l'un des plus anciens de la France7. ч

І з легкою і наївною одвертістю француза капітан розповів П'єру історію своїх предків, своє дитинство, отрочтво і змужнілість, і усі свої родинні, майнові і сімейні відносини. "Ma pauvre mère" 8 відіграла, звичайно, важливу роль у цьому оповіданні.

1 — Ну, —ще пляшечку цього московського бордо, правда ж? Морель зігріє нам ще пляшечку. Морель!

2 Що ж це, ми сумні?

3 — Може, я засмутив вас? Ні, справді, чи не маєте ви чого-небудь проти мене? Може, щодо становища?

4 — Слово честі, не кажучи вже про те, чим я вам завдячую, я почуваю до вас дружбу. Чи не можу я зробити для вас що-небудь? Розраховуйте на мене. Це на життя і

на смерть. Я кажу вам це, кладучи руку * на серце.

5 — А! в такому разі п'ю за нашу дружбу!

6 — Так, мій друже, це колесо фортуни. Хто сказав би мені, що я буду солдатом і капітаном драгунів на службі в Бонапарта, як ми його бувало називали. Проте, ось же я в Москві з ним. Треба вам сказати, мій дорогий,

7 що ім'я наше одно з найстародавніших у Франції.

8 "Моя бідолашна мати".

— Mais tout ça se n'est que la mise en scène de la vie, le fond c'est l'amour. L'amour! N'est ce pas, m-r Pierre?—сказав він, пожвавлюючись.— Encore un verre¹.

П'єр знову випив і налив собі третю. ^

— Oh! les femmes, les femmes!²— і капітан, дивлячись на П'єра очима, що стали масними, почав говорити про любов і про свої любовні пригоди. Їх було дуже багато, і цьому легко було повірити, дивлячись на самовдоволене, гарне офіцерове обличчя і на захоплену жвавість, з якою він говорив про жінок. Незважаючи на те, що всі любовні історії Рамбаля мали той характер паскудства, в якому французи вбачають виключну чарівність і поезію любові, капітан розповідав свої історії з таким щирим переконанням, що лише він відчув і спізнав усі чари кохання, і так принадно, описував жінок, що П'єр з цікавістю слухав його.

Очевидно було, що l'amour³, яку так любив француз, була ні та нижча, проста любов, що її П'єр почував колись до своєї дружини, ні та романтична любов, яку він почував до Наташі і яку сам розпалював (до обох видів цієї любові Рамбаль ставився з однаковим презирством—одна була l'amour des charretiers, друга l'amour des nîgauds)⁴; l'amour, якій поклонявся француз, полягала переважно в неприродності взаємин з жінкою і в комбінації потворностей, що головним чином надавали чарівності почуттю.

Так капітан розповів зворушливу історію свого кохання до однієї чарівливої тридцятип'ятилітньої маркізи і одночасно до чудової невинної сімнадцятилітньої дитини, дочки чарівливої маркізи. Боротьба великодушності між матір'ю і дочкою, яка закінчилася тим, що мати, жертвуючи собою, запропонувала свою дочку за дружину своєму коханцеві, ще й тепер, хоч давно вже стала тільки спогадом, хвилювала капітана. Потім він розповів один епізод, у якому чоловік грав роль коханця, а він (коханець) роль чоловіка, та кілька комічних епізодів з souvenirs d'Allemagne, de asile означає Unterkunft, de les maris mangent de la choux croûte і de les jeunes filles sont trop blondes⁵.

Нарешті, останній епізод у Польщі, ще свіжий у пам'яті капітана, який він розповідав, швидко жестикулюючи і зашарівшись, полягав у тому, що він врятував життя одному полякові (взагалі в капітанових оповіданнях епізод врятування життя зустрічався раз у раз) і поляк цей ввірив йому свою чарівливу дружину (Parisienne de soeur)⁶, тимчасом як сам став на французьку службу. Капітан був щасливий, чарівлива полька хотіла втекти з ним;

" — Але все це є лише вступ у життя, а суть його — це любов. Любов! Хіба не правда, мосьє Г'єр? Ще скляночку.

2 — О, жінки, жінки!

3 любов,

4 любов візників, друга — любов дурнів;

6 спогадів про Німеччину, де чоловіки їдять капустяний суп і де молоді дівчата занадто біляві. 6 парижанку серцем,

але капітан з великодушності повернув чоловікові дружину, сказавши йому: "Je vous ai sauvé la vie et je sauve votre honneur!"¹ Повторивши ці слова, капітан протер очі і струснувся, ніби відганяючи від себе млість, що охопила його від цього зворушливого спогаду.

Слухаючи капітанові оповідання, як це часто буває пізно ввечері і під впливом вина, П'єр стежив за всім тим, що говорив капітан, розумів усе і разом з тим стежив за плетеницею особистих спогадів, що раптом чомусь постали в його уяві. Коли він слухав ці оповідання любові, його власна любов до Наташі раптом несподівано згадалась йому, і, перебираючи в своїй уяві картини цієї любові, він у думці порівнював їх з оповіданнями Рамбаля. Стежачи за оповіданням про боротьбу обов'язку з любов'ю, П'єр бачив перед собою всі щонайменші подробиці своєї останньої зустрічі з об'єктом своєї дюбові біля Сухаревої вежі. Тоді ця зустріч не справила на нього враження; він навіть ні разу не згадав про неї. Але тепер йому здавалося, що зустріч ця мала щось дуже значуще і поетичне.

"Петре Кириловичу, йдіть сюди, я впізнала", — чув він тепер її слова, бачив перед собою її очі, усмішку, дорожній чепчик, пасмо волосся з-під чепчика... і щось миле, зворушливе поставало перед ним в усьому цьому.

Закінчивши своє оповідання про чарівливу польку, капітан звернувся до П'єра з запитанням, чи спізнавав він таке почуття самопожертви для любові і заздрості до законного чоловіка.

Викликаний цим запитанням, П'єр підвів голову і відчув потребу висловити думки, що цікавили його; — він став пояснювати, як він — трохи інакше — розуміє любов до жінки. Він сказав, що він за ціле життя любив і любить одну жінку і що ця жінка ніколи не може належати йому.

— Tiens!² — сказав капітан.

Потім П'єр пояснив, що він любив цю жінку з ранньої юності, але не смів думати про неї, бо вона була занадто молода, а він був незаконний син без імені. А потім, коли він дістав ім'я та багатство, він не смів думати про неї, бо занадто любив її, занадто високо ставив її над усім світом і тому, тим більш, над самим собою. Дійшовши до цього місця свого оповідання, П'єр звернувся до капітана з запитанням, чи він це розуміє.

Капітан зробив жест, виявляючи ним, що якби навіть він не розумів, усе ж просить розповідати далі.

— L'amour platonique, les nuages...³ — пробурмотів він. Чи випите вино, чи потреба в одвертості, чи думка, що ця людина не знає і не визнає нікого з дійових осіб його історії, чи все разом розв'язало язика П'єру. І він, шамкаючи і масними очима дівгля

1 "Я врятував ваше життя і рятую вашу честь!"

2 — Ач!

3 — Платонічна любов, хмаринки...

чись кудись вдалину, розповів всю свою історію: і своє одруження, і історію Наташиної любові до його найкращого друга, і її зраду, і всі свої нескладні стосунки з нею. У відповідь на запитання Рамбаля він розповів і те, що приховував спочатку,— своє становище в світі і навіть відкрив йому своє ім'я.

Найбільш у П'еровому оповіданні вразило капітана те, що П'ер був дуже багатий, що він мав два палаци в Москві і що він кинув усе і не виїхав з Москви, а залисався в місті, приховуючи своє ім'я і звання.

Уже пізно вночі вони разом вийшли на вулицю. Ніч була тепла і видна. Ліворуч від будинку ясна заграва першої в Москві, на Петровці, пожежі. Праворуч високо стояв молодий серп місяця і на протилежному від місяця боці висіла та ясна комета, що зв'язувалася в П'еровій душі з його любов'ю. Біля воріт стряли Гарасим, куховарка та два французи. Вони сміялися і розмовляли двома мовами, не розуміючи одні одних. Вони дивилися на заграву, що виднілася в місті.

Нічого страшного не було в невеликій далекій пожежі у величезному місті.

Дивлячись на високе зоряне небо, на місяць, на комету та на заграву, П'ер почув радiсне зворушення. "Ну, от як гарно, чого ще треба?" — подумав він. І раптом, коли він згадав свій намір, голова в нього запаморочилася, йому стало недобре, так що він сперся на паркан, щоб не впасти.

Не попрощавшись зі своїм новим другом, П'ер нетвердими кроками відійшов від воріт і, повернувшись до своєї кімнати, ліг на диван і зараз же заснув.

XXX

На заграву першої пожежі, що зайнялася 2 вересня, з різних шляхів і з різними почуттями дивилися, тікаючи і виїжджаючи, мешканці та відступаючі війська.

Поїзд Ростових цієї ночі стояв у Митищах, за двадцять верст від Москви. 1 вересня вони виїхали так пізно, на шляху так багато було повозок і військ, стільки речей було забуто, і за ними посилали двораків, що цієї ночі було вирішено ночувати за п'ять верст від Москви. Другого ранку прокинулись пізно, і знову було стільки зупинок, що доїхали тільки до Великих Митищ. О десятій годині пани Ростови й поранені, які їхали з ними, всі розмістилися по подвір'ях і в хатах великого села. Слуги, кучери Ростових і денщики поранених, упоравшись коло панів, повечеряли, дали корму коням⁴ і вийшли на ґанок

У сусідній хаті лежав поранений ад'ютант Раєвського, з розбитою кистю руки, і страшенний біль, який він чув, примушував його жалісно, не перестаючи, стогнати, і стогін цей страшно лунав у осінній темряві ночі. Першої ночі ад'ютант цей чув у тій самій оселі, де стояли Ростови. Графиня казала, що вона не могла склепити очей від цього стогону, і в Митищах перейшли до гіршої хати тільки для того, щоб бути далі від цього пораненого.

Один з двораків у темряві ночі, з-за високого кузова карети, що стояла біля під'їзду, помітив Другу невелику заграву пожежі. Одну заграву давно вже видно було, і всі

знали, що це горять Малі Митищі, які підпалили мамоновські козаки.

— А це ж, братці, друга пожежа,— сказав денщик. Усі звернули увагу на заграву.

— Таж казали, Малі Митищі мамоновські козаки запалили.

— Вони! Ні, це не Митищі, це далі.

— Глянь-но, наче в Москві.

Двоє з двораків зійшли з ганку, зайшли за карету і сіли на підніжок.

— Це лівіше! Як же, Митищі онде, а це зовсім з іншого боку. Кілька двораків приєднались до перших.

— Ач, палахкотить,—сказав один,— це, панове, в Москві пожежа: або в Сущевській, або в Рогозькій.

Ніхто не відповів на це зауваження. І досить довго всі ці люди мовчки дивилися, як розгоряється далеке полум'я нової пожежі.

Старик, графів камердинер (як його/ називали), Данило Терентійович підійшов до юрми і гукнув на Мишку.

— Ти чого не бачив, шалапуте... Граф покличе, а нікого нема; іди одяг збери.

— Та я тільки по воду біг,— сказав Мишка.

— А як ви думаєте, Даниле Терентійовичу, це ж наче у Москві заграва? — сказав один з лакеїв.

Данило Терентійович нічого не відповів, і довго знову всі мовчали. Заграва розходилась і коливалася далі й далі.

— Нехай бог милує!.. Вітер та суш...— знову сказав голос.

— Глянь-но, як пішло. О господи! аж галки видно. Господи, помилуй нас грішних!

— Погасять, надісь.

— Кому гасити? — почувся голос Данила Терентійовича, який мовчав досі. Голос його був спокійний і повільний.— Москва І Є, братці,— сказав він,— вона, матінка білока...— голос його урвався, і він раптом по-старечому схлипнув. І наче тільки цього й чекали всі, щоб зрозуміти те значення, яке мала для них ця заграва. Почулися зітхання, слова молитви і схлипування старого графового камердинера.

XXXI

Камердинер, повернувшись, повідомив графа, що горить Москва. Граф надів халата і вийшов подивитися. З ним вийшла І Соня, яка ще не роздягалася, і madame Schoss. Наташа і графиня самі залишалися в кімнаті. (Петі не було більш з родиною; він пішов уперед зі своїм полком, що йшов до Троїш'.)

Графиня заплакала, почувши звістку про пожежу Москви. Наташа, бліда, з застиглим поглядом, сидючи під образами на лаві (на тому самому місці, на якому вона сіла, приїхавши), зовсім не звернула уваги на батькові Л слова. Вона прислухалася до чутного через три будинки безугавного стогону ад'ютанта.

— Ой, який жах!—сказала, повернувшись знадвору, промерзла і злякана Соня.— Я гадаю, вся Москва згорить, страшна ваграва! Наташо, подивись тепер, звідси з віконця видно,— сказала вона до сестри, очевидно, бажаючи чим-небудь розважити її. Але Наташа подивилась на неї, мовби не розуміючи того, що до неї казали, і знову втупила

очі в ріг печі. Наташа перебувала в цьому стані остовпіння з нинішнього ранку, з того самого часу, як Соня, на подив і досаду графині, не знати для чого, вирішила сказати Наташі про поранення князя Андрія і про його присутність у їхньому поїзді. Графиня розсердилась на Соню так, як вона рідко сердилася. Соня плакала і просила пробачення і тепер, ніби намагаючись загладити свою вину, безперестанно упала коло сестри.— Подивись, Наташо, як страшно горить,— сказала Соня.

— Що горить? — спитала Наташа.— Ага, Москва.

І ніби для того, щоб не образити Соні відмовою і відкараскатись від неї, вона подалася головою до вікна, подивилась так, що, очевидно, не могла нічого бачити, і знову прибрала свою попередню позу.

— Та ти не бачила?

— Ні, далебі, я бачила,— голосом благаючи дати їй спокій, сказала Наташа.

І графині і Соні зрозуміло було, що Москва, пожежа Москви чи хоч би там що, звичайно, не могло мати значення для Наташі.

Граф знову пішов за перегородку і ліг. Графиня підійшла до Наташі, доторкнулася тильним боком долоні до її голови, як це вона робила, коли дочка її бувала хворою, потім доторкнулась до її лоба губами, ніби для того, щоб узнати, чи є жар, і поцілувала її.

— Ти змерзла? Ти вся тремтиш? Ти б лягала,— сказала вона.

— Лягати? Ага, добре, я ляжу. Я зараз ляжу,— сказала Наташа.

Відтоді, як Наташі нинішнього ранку сказали, що князь Андрій тяжко поранений і їде з ними, вона тільки в першу хвилину багато розпитувала про те, куди, як, чи небезпечно його поранено і чи можна їй бачити його. Але після того, як їй сказали, що бачити його їй не можна, що його поранено тяжко, але життю його це не загрожує, вона, очевидно, не повіривши тому, що їй говорили, але переконавшись, що хоч скільки б вона говорила, їй відповідатимуть те саме, перестала питати й говорити. Всю дорогу Наташа сиділа нерухомо, з великими очима, які так знала І виразу яких так боялася графіля, в кутку карети і так само сиділа тепер на лаві, де сіла. Щось вона задумувала, щось вона вирішувала чи вже вирішила у своїй голові тепер — це знала графиня, але що це таке було, вона не знала, і саме це страшило й мучило її.

— Наташо, роздягнись, голубонько, лягай на мою постіль. (Лише графині було послано постіль на ліжку: т-те БСЬОББ і обидві панночки мали спати долі на сіні.)

— Ні, мамо, я ляжу тут, долі,— сердито сказала Наташа, підійшла до вікна і відчинила його. Стогін ад'ютанта з відчиненого вікна стало чутно ясніше. Вона виставила голову у вологе повітря ночі, і графиня бачила, як тонка шия її здригалася від ридання й билася об раму. Наташа знала, що стогнав не князь Андрій. Вона знала, що князь Андрій лежав під тією ж покрівлею, де були вони, в другій хаті через сіни; але цей страшний безугавний стогін викликав у неї ридання. Графиня переглянулася з Сонею.

— Лягай, голубонько, лягай, друже мій,— сказала графиня, злегка доторкуючись рукою до Наташиного плеча.—Ну, лягай же.

— Ага, правда... Я зараз, зараз ляжу,— сказала Наташа, квапливо роздягаючись і обриваючи торочки спідниць. Скинувши плаття й одягнувши кофту, вона сіла, підігнувши ноги, на приготовлену на підлозі постіль і, перекинувши через плече наперед свою недовгу тонку косу, стала переплітати її. Тонкі довгі звичні пальці швидко, спритно розбирали, плели, зав'язували косу. На-ташина голова звичним жестом поверталася то в один, то в другий бік, а очі, гарячково розширені, нерухомо дивились перед собою. Закінчивши з нічним убранням, Наташа тихо опустилася скраю від дверей на простирало, постелене на сіно.

— Наташо, ти посередині ляж,— сказала Соня.

— Я тут,— промовила Наташа.— Та лягайте ж,— додала вона з досадою. І вона уткнулася обличчям у подушку.

Графиня, т-те8с1і058 і Соня швидко пороздягалися й полягали. Лише лампадка світилася в кімнаті. Але надворі було видно від пожежі Малих Митищ за дві версти, і гудів нічний галас людей по той бік вулиці навскоси у шинку, який розбили мамоновські козаки, і все чутно було безугавний стогін ад'ютанта.

Довго прислухалася Наташа до внутрішніх і зовнішніх звуків, що долітали до неї, і не ворушилась. Вона чула спочатку молитву і зітхання матері, скрипіння її ліжка, знайоме зі свистом хропіння т-те ЗСЬОББ, тихе дихання Соні. Потім графиня покликала Наташу. Наташа не відповіла їй.

— Здається, спить, мамо,— тихо відповіла Соня. Графиня, помовчавши трохи, кликнула ще раз, але вже ніхто не озвався.

Скоро по цьому Наташа почула рівне дихання матері. Наташа не ворушилась, незважаючи на те, що її маленька боса нога, вистромившись з-під ковдри, мерзла на голій підлозі.

Ніби святкуючи перемогу над усіма, в щілині зацвірівчав цвіркун. Проспівав півень далеко, озвався близький. У шинку затих галас, тільки чутно було той самий стогін ад'ютанта. Наташа трошки підвелася.

— Соню, ти спиш? Мамо? — прошептала вона. Ніхто не відповів. Наташа повільно і обережно встала, перехрестилась і ступила обережно вузькою і гнучкою босою ступнею на брудну холодну підлогу. Скрипнули мостини. Вона, швидко перебираючи ногами, перебігла, як котеня, кілька кроків і взялась за холодну клямку дверей.

Їй здавалося, щось важке, рівномірно' вдаряючи, стукає в усі стіни хати; це билося, завмираючи від страху, розриваючись від жаху і любові, її серце.

Вона відчинила двері, переступила через поріг і стала на сиру, холодну землю сіней. Холод, охопивши її, освіжив. Долі хтось спав; вона ощупала його босою ногою, переступила через нього і відчинила двері до хати, де лежав князь Андрій. У цій хаті було темно. В кутку перед Наташею, біля ліжка, на якому лежало щось, на ослоні стояла нагоріла великим грибом лойова свічка.

Наташа ще зранку, коли їй сказали про поранення і присутність князя Андрія, вирішила, що вона повинна бачити його. Вона не знала, для чого це треба, але вона знала, що побачення буде тяжке, і тим більш вона була певна, що воно конче потрібне.

Цілий день вона жила тільки надією, що вночі вона побачить його. Але тепер, коли настала ця хвилина, її охопив жах перед тим, що вона побачить. Як його покалічено? Що залишилось від нього? Чи такий він, як цей безугавний стогін айд'ютанта? Так, він весь такий. Він був у її уяві втіленням цього страшного стогону. Коли вона побачила невиразну масу в кутку і прийняла його підняті під ковдрою коліна за його плечі, вона уявила собі якесь страхітливе тіло і злякано зупинилася. Але непереборна сила тягла її вперед. Вона обережно ступила один крок, другий і опинилася на середині невеликої заставленої хати. В хаті під образами лежала на лавах друга людина (це був Тимохін) і на підлозі лежали ще двоє якихось людей (це були лікар і камердинер).

Камердинер підвівся і прошептав щось. Тимохін, страждаючи від болю в пораненій нозі, не спав і пильно спостерігав чудну появу дівчини в білій сорочці, у кофті і в нічному чепчику. Сонні і злякані слова камердинера "чого вам, навіщо?" тільки змусили Наташу швидше підійти до того, що лежало в кутку. Хоч як страшно несхоже на людину було це тіло, вона повинна була його бачити. Вона поминула камердинера; нагорілий гриб свічки упав, і вона ясно побачила лежачого з покладеними поверх ковдри руками князя Андрія, такого, яким вона його завжди бачила.

Він був такий самий, як завжди; але запалений колір його обличчя, блискучі очі, захоплено спрямовані на неї, а особливо ніжна дитяча шия, що виступала з викладеного коміра сорочки.

надавали йому особливого, невинного, хлоп'яцького вигляду, якогб, проте, вона ніколи не бачила в князеві Андрії. Вона підійшла де нього і бистрим, гнучким молодим порухом стала навколішки. Він усміхнувся і простягнув їй руку.

XXXII

Для князя Андрія минуло сім днів з того часу, як він прийшов до пам'яті на перев'язочному пункті Бородінського поля. Майже весь цей час він був непритомний. Гарячковий стан і запалення кишок, які було пошкоджено, на думку лікаря, що їхав з пораненими, мали привести його до кінця. Але на сьомий день він залюбки з'їв шматок хліба з чаєм, і лікар помітив, що загальний жар зменшився. Князь Андрій вранці прийшов до пам'яті. Першої ночі після виїзду з Москви було досить тепло, і князя Андрія залишили на ніч у колясці; але в Митищах поранений сам зажадав, щоб його винесли і щоб йому дали чаю. Біль, якого завдало йому перенесення до хати, змусив князя Андрія голосно стогнати і знову знепритомніти. Коли його поклали на похідне ліжко, він довго лежав нерухомо з заплющеними очима. Потім він розплющив їх і тихо прошепотів: "А як чай?" Ця пам'ятливість на дрібниці життя здивувала лікаря. Він пощупав пульс і, на подив свій і на своє незадоволення, помітив, що пульс бив краще. На незадоволення своє це помітив лікар тому, що він з досвіду свого був певний, що жити князь Андрій не може і що коли він не помре тепер, то тільки з більшими стражданнями помре трохи згодом. З князем Андрієм везли майора його полку Тимохіна з червоним носиком, пораненого в ногу у тому ж Бородінському бою; майор приєднався до них у Москві. При них їхав лікар, князів камердинер, його ж кучер і два денщики.

Князеві Андрію дали чаю. Він жадібно пив, гарячковими очима дивлячись перед собою на двері, ніби намагаючись щось зрозуміти і пригадати.

— Не хочу більше. Тимохін тут? — спитав він. Тимохін підповз до нього по лаві.

— Я тут, ваше сіятельство.

— Як рана?

— Моя тобто? Нічого. От ви ось?

Князь Андрій знову задумався, наче пригадуючи щось.

— Чи не можна дістати книжку? — спитав він.

— Яку книжку?

— Євангеліє! У мене нема.

Лікар обіцяв дістати і став розпитувати князя про те, що він відчуває. Князь Андрій неохоче, але до ладу відповідав на всі лікареві запитання і потім сказав, що йому треба було б підкласти валика, а то незручно і дуже боляче. Лікар і камердинер підняли шинель, якою він був накритий, і, скривившись від важкого запаху гнилого м'яса, що йшов від рани, стали розглядати це страшне місце. Лікар залишився чимсь дуже незадоволений, щось інакше переробив, повернув пораненого так, що той знову застогнав і від болю під час повертання знову втратив свідомість і став марити. Він усе говорив про те, щоб йому швидше дістали цю книгу і щоб підклали її туди.

— І хіба це важко вам!—казав він.— У мене її нема—дістаньте, будь ласка, підкладіть на хвилиночку,— говорив він жалісним голосом.

Лікар вийшов до сіней, щоб помити руки.

— Ох, безсовісні, далебі,— казав лікар до камердинера, який лив йому на руки воду.— Тільки на хвилину недоглянув. Це ж такий біль, що я дивуюся, як він терпить.

— Ми, здається, підклали, господи боже мій,— сказав камердинер.

Вперше князь Андрій зрозумів, де він був і що з ним було, і згадав, що його було поранено і як, у ту хвилину, коли коляска зупинилась у Митищах, він попросився до хати. Сплутавшись знову від болю, він вдруге опам'ятався в хаті, коли пив чай, і тут знову, повторивши у своєму спогаді все, що з ним було, він найвиразніше уявив собі ту хвилину на перев'язочному пункті, коли, під час споглядання страждань нелюбої людини, в нього виникли ці нові думки, що обіцяли йому щастя. І думки ці, хоч і неясно і не-визначено, тепер знову запанували в його душі. Він здавав, що в нього було тепер нове щастя і що це щастя мало щось таке спільне з євангелієм. Саме тому він і попросив євангеліє. Але те, що потривожили його рану, і нове перевертання знову змішало його думки, і він втретє пробудився до життя в повній тиші ночі. Усі спали навколо нього. Цвіркун цвіркав у хаті через сіни, на вулиці хтось кричав і співав, таргани шелестіли по столу, по образах і по стінах, товста муха билася в нього по узголів'ю та біля лійової свічки, що стояла коло нього і нагоріла великим грибом.

Душа його була не в нормальному стані. Здорова людина звичайно мислить, відчуває і згадує одночасно про незчисленну кількість речей, але має волю і силу, обравши один ряд думок чи явищ, на цьому ряді явищ зупинити всю свою увагу. Здорова людина в хвилину найглибшого роздуму відривається, щоб сказати чимне

слово людині, що ввійшла, і знову повертається до своїх думок. А душа князя Андрія була не в нормальному стані з цього погляду. Всі сили його душі були більш діяльні, більш ясні, ніж будь-коли, але вони діяли поза його волею. Найрізноманітніші думки та уявлення одночасно владали ним. Іноді думка його раптом починала працювати, і так сильно, ясно і глибоко, як ніколи вона не була спроможна діяти у здоровому стані; але раптом, посеред своєї роботи, вона уривалася, замінювалася яким-небудь несподіваним уявленням, і не було сили повернутись до неї.

"Так, мені відкрилося нове щастя, невід'ємне від людини,— думав він, лежачи в напівтемній тихій хаті і дивлячись вперед гарячково-розширеними, застиглими очима.— Щастя, яке перебуває поза матеріальними силами, поза матеріальними зовнішніми впливами на людину, щастя однієї душі, щастя любові! Зрозуміти його може кожна людина, але усвідомити і приписати його міг лише бог. Але як же бог приписав цей закон? Чому син?.." І раптом хід думок цих урвався, і князь Андрій почув (не знаючи, марить він чи в дійсності чує це), почув якийсь тихий шепіт, що безугавно в такт повторював: "І піті-піті-піті" і потім "і ті-ті" і знову "і піті-піті-піті" і знову "і ті-ті". Разом з цим, під звук цієї шепітливої музики, князь Андрій почував, що над обличчям його, над самою серединою споруджувалась якась химерна ефірна будова з тонких голок чи скалочок. Він почував (хоч це і тяжко йому було), що йому треба старанно держати рівновагу для того, щоб ця будова, піднімаючись, не завалилась; але вона все ж завалювалась і знову повільно споруджувалась під рівномірні звуки шепітливої музики. "Тягнеться! тягнеться! розтягається і все тягнеться",— говорив сам до себе князь Андрій. Прислухаючись до шепоту і відчуваючи, як тягнеться і споруджується з голок ця будова, князь Андрій разом з тим бачив уривками червоне, обведене колом світло свічки і чув шарудіння тарганів і шурхотіння мухи, що билася на подушці і на його обличчі. І щоразу, як муха торкалась його обличчя, вона викликала пекуче відчуття; але разом з тил* його дивувало, що, вдаряючись у саму царину будови, яка споруджувалась на обличчі його, муха не руйнувала її. А, крім того, було ще одно важливе. Це було біле коло дверей, це була статуя сфінкса, яка теж тяжіла над ним.

"А може, це моя сорочка на столі,— думав князь Андрій,— а це доої ноги, а це двері; але чому ж усе тягнеться і висувається і піті-піті-піті і ті-ті— і піті-піті-піті..." — Годі, перестань, будь ласка, облиш,— тяжко просив когось князь Андрій. І раптом знову незвичайно ясно і сильно впливала думка і почуття.

"Так, любов (думав він знову цілком ясно), але не та любов, яка любить за що-небудь, для чого-небудь або чому-небудь, а та, яку я вперше спізнав, коли, помираючи, побачив свого ворога і проте полюбив його, й спізнав це почуття любові, яке є самою суттю душі і для якої не треба об'єкта. Мене й тепер охоплює це блаженне почуття. Любити ближніх, любити ворогів своїх. Усе любити — любити бога в усіх проявах. Любити людину дорогу можна людською любов'ю; але тільки ворога можна любити любов'ю божою. І ось тим-то я спізнав таку радість, коли відчув, що люблю його. Що з ним? Чи живий він... Коли любиш людською любов'ю, можна від любові перейти до ненависті; а божя любов не може змінитися. Ніщо, ні смерть, ніщо не може зруйнувати

її. Вона є суть душі. А як багато людей я ненавидів у своєму житті. І з усіх людей нікого більш не любив я і не ненавидів, як її". І він ясно уявив собі Наташу не так, як уявляв собі її раніш, з однією чарівністю її, радісною для себе; а вперше уявив собі її душу. І він зрозумів її почуття, її страждання, сором, каяття. Він тепер вперше зрозумів усю жорстокість своєї відмови, бачив жорстокість свого розриву з нею. "Якби мені було можливо ще лише один раз побачити її. Один раз, дивлячись у ці очі, сказати..."

І піт. піті-піті і ті-ті, і піті-піті — бум, ударила муха... І увага його раптом перенеслася в інший світ дійсності і марення, в якому щось відбувалось особливе. Так само в цьому світі все споруджувалося, не руйнуючись, будова, так само тяглося щось, так само, з червоним кружалом, горіла свічка, та ж сорочка-сфінкс лежала біля дверей; але, крім усього цього, щось скрипнуло, війнуло свіжим вітром, і новий білий сфінкс, стоячий, з'явився перед дверима. І в голові цього сфінкса було бліде обличчя і блискучі очі тієї самої Наташі, про яку він щойно думав.

"О, яке тяжке це безперестанне марення!" — подумав князь Андрій, намагаючись вигнати це обличчя зі своєї уяви. Але обличчя це стояло перед ним з чіткістю дійсності, і обличчя це наближалось. Князь Андрій хотів повернутися до попереднього світу чистої мислі, та він не міг, і марення втягало його в свою царину. Тихий голос пошепки провадив своє розмірене белькотіння, щось гнітило, тяглося, і дивне обличчя стояло перед ним. Князь Андрій зібрав усю свою силу, щоб опам'ятатися; він поворушився, і раптом у вухах його задзвеніло, в очах помутилось, і він, наче в воду занурився, знепритомнів. Коли він прийшов до пам'яті, Наташа, та сама жива Наташа, яку з усіх людей на світі йому найбільш хотілось любити тією новою, чистою, божою любов'ю, що була тепер відкрита йому, стояла перед ним на колінах. Він зрозумів, що це була жива, справжня Наташа, і не здивувався, а тихо зрадів. Наташа, стоячи навколішки, злякано, але прикуто (вона не могла поворушитись) дивилась на нього, стримуючи ридання. Обличчя в неї було бліде й нерухоме. Тільки в нижній частині його тріпотіло щось. '

Князь Андрій полегшено зітхнув, усміхнувся і простягнув руку.

— Ви? — сказав він. — Яке щастя!

Наташа швидким, але обережним порухом присунулась на колінах до нього і, взявши обережно його руку, нагнулась над нею обличчям і стала цілувати її, ледве торкаючись губами.

— Простіть! — сказала вона пошепки, підвівши голову і глянувши на нього. — Простіть мені!

— Я вас люблю^ — сказав князь Андрій.

— Простіть...

— Що простити? — спитав князь Андрій.

— Простіть мені те, що я зро... била, — ледве чутним, уривчастим шепотом промовила Наташа і частіше стала, ледве торкаючись губами, цілувати його руку.

— Я люблю тебе дужче, краще, ніж перше, — сказав князь Андрій, піднімаючи рукою її обличчя так, щоб можна було дивитися в її очі.

Очі ці, налиті щасливими слізьми, боязко, жалісливо і радіснолюбовно дивились на нього. Худе і бліде Наташине обличчя з розпухлими губами було більш ніж негарне, воно було страшне. Але князь Андрій не бачив цього обличчя, він бачив сповнені сльозами очі, що були прекрасні. Ззаду за ними почувся гомін.

Петр-камердинер, уже зовсім прокинувшись, збудив лікаря. Тимохін, не спавши весь час від болю в нозі, давно вже бачив усе, що робилося, і, старанно закриваючи простиралом своє неодягнене тіло, шулився на лаві.

— Що це таке? — сказав лікар, підвівшись зі своєї постелі.— Ідіть, будь ласка, добродійко.

В цей самий час у двері стукала покоївка, яку послала графиня, спохватившись за дочкою.

Як сомнамбула, яку розбудили серед її сну, Наташа вийшла з кімнати і, повернувшись до своєї хати, ридаючи впала на свою постіль.

З цього дня, під час усієї дальшої подорожі Ростових, на всіх відпочинках і нічлігах Наташа не відходила від пораненого Волконського, і лікар мусив признатися, що він не чекав від дівички ні такої твердості, ні такого вміння доглядати пораненого.

Хоч якою страшною здавалася для графині думка, що князь Андрій міг (дуже імовірно, як казав лікар) померти під час подорожі на руках у її дочки, проте вона не могла чинити опір Наташі. Хоча внаслідок зближення, що тепер встановилося між пораненим князем Андрієм і Наташею, спадало на думку, що в разі одужання колишні взаємини нареченого і нареченої буде відновлено, ніхто, а тим більш Наташа і князь Андрій, не говорив про це: нерозв'язане питання—життя чи смерть,—що висіло не тільки над Волконським, але й над цілою Росією, заслоняло всі інші передбачення.

XXXIII

З вересня П'єр прокинувся пізно. Голова в нього боліла, одяг, в якому він спав, не роздягнувшись, обтяжував його тіло, і на душі була неясна свідомість чогось ганебного, вчиненого напередодні; цим ганебним була вчорашня розмова з капітаном Рамбалем.

Годинник показував одинадцятую, але надворі, здавалось, було особливо похмуро. П'єр підвівся, протер очі і, побачивши пістолет з вирізним ложеом, якого Гарасим знову поклав на письмовий стіл, згадав, де він і що його чекає саме нинішнього дня.

"Чи не спізнився я? — подумав П'єр.— Ні, певне, він в'їде в Москву не раніш дванадцятої".— П'єр не дозволяв собі роздумувати про те, що його чекає, а поспішав швидше діяти.

Поправивши на собі одяг, П'єр взяв у руки пістолета і збирався вже йти. Але в цю хвилину в нього вперше виникла думка про те, як по вулиці,— не в руці ж,— нести йому цю зброю. Навіть і під широким каптаном важко було сховати великий пістолет. Ні за поясом, ні під пахвою не можна було нести його непомітно. До того ж пістолет був розряджений, а П'єр не встиг зарядити його. "Однаково, кинджал",— сказав собі П'єр, хоч він не раз, обмірковуючи виконання свого наміру, вирішував сам з собою, що головна помилка студента в 1809 році полягала в тому, що він хотів убити Наполеона кинджалом. Але, наче П'єрова мета головним чином полягала не в тому, щоб виконати

задуману справу, а в тому, щоб показати самому собі, що він не зрікається свого наміру і робить усе для виконання його, П'єр швидко узяв купленого біля Сухаревої вежі разом з пістолетом тупого вищербленого кинджала в зелених піхвах і сховав його під жилет.

Підперезавши каптан і насунувши капелюх, П'єр, намагаючись не зчиняти шуму і уникнути зустрічі з капітаном, пройшов коридором і вийшов на вулицю.

Та пожежа, на яку так байдуже дивився він напередодні увечері, за ніч значно збільшилася. Москва горіла вже з різних кінців. Горіли одночасно Каретний ряд, Замоскворіччя, Гостиний двір, Поварська, барки на Москві-ріці і дров'яний ринок біля Дорогомиловського мосту.

Шлях П'єрів лежав через провулки на Поварську і звідти на Арбат до Ніколи Явленого, біля якого він в уяві своїй давно визначив місце, на якому він повинен був зробити свою справу. Ворота і віконниці більшості домів були замкнені. На вулицях і провулках було пусто. В повітрі пахло гаром і димом. Зрідка зустрічались росіяни з неспокійно-боязкими обличчями і французи з не-міським, табірним виглядом, що йшли серединою вулиці. І ТІ, Й ЦІ здивовано дивились на П'єра. Крім великого зросту і огрядності, крім дивного похмуро-зосередженого і страдницького виразу обличчя і всієї постаті, привертало увагу росіян до П'єра ще й те, що трудно було зрозуміти, до якого стану могла належати ця людина. А французи здивовано проводжали його очима, особливо тому, що П'єр, на протилежність усім іншим росіянам, які злякано і з цікавістю дивилися на французів, зовсім не звертав на них уваги. Біля воріт одного будинку три французи розтлумачували щось росіянам, які їх не розуміли; ці французи зупинили П'єра, питаючи, чи не знає він по-французькому.

П'єр заперечливо похитав головою і пішов далі. В іншому провулку на нього крикнув вартовий, що стояв біля зеленого ящика, і П'єр лише на повторений грізний вигук і звук рушниці, яку вартовий узяв на руку, зрозумів, що він повинен був обійти другим боком вулиці. Він нічого не чув і не бачив навколо себе. Він, як щось страшне й чуже йому, квапливо і з жахом ніс у собі свій намір, боячись — навчений досвідом минулої ночі — щоб як-небудь не розгубити його. Але П'єру не судилося донести свій намір цілим до того-місця, куди він простував. Крім того, якби його ніщо й не затримало в дорозі, намір його не міг бути виконаний уже з тієї причини, що Наполеон понад чотири години тому проїхав з

Дорогомиловського передмістя через Арбат у Кремль і тепер у дуже похмурому настрої сидів у царському кабінеті Кремлівського палацу і давав докладні, ґрунтовні накази про заходи, яких треба було вжити негайно для того, щоб погасити пожежу, запобігти мародерству і заспокоїти населення. Та П'єр не знав цього; він, увесь заповнений тим, що має статися, мучився, як мучаться люди, які вперто взяли за справу неможливу — не через труднощі, а через те, що справа не відповідає їхній природі; його мучив страх того, що він ослабне у вирішальну хвилину і внаслідок того втратить повагу до себе.

Хоч він нічого не бачив і не чув навколо себе, але інстинктом відчував дорогу і не помилявся у провулках, що вели його на Поварську.

У міру того, як П'єр наближався до Поварської, диму ставало дедалі більше, ставало навіть тепло від вогню пожежі. Зрідка звивалися вгору вогненці язики з-за дахів будинків. Більше людей зустрічалось на вулицях, і люди ці були тривожніші. Але П'єр, хоч і відчував, що щось таке незвичайне коїлося навколо нього, не усвідомлював того, що він підходить до пожежі. Проходячи стежкою, що вела через велику незабудовану галявину, яка прилягала одним боком до Поварської, другим до садів князя Грузинського, П'єр раптом почув біля самого себе розпачливий плач жінки. Він зупинився, наче прокинувшись, і підвів голову.

Осторонь від стежки, на засохлій, укритій порохом траві, були скидані купою хатні речі: перини, самовар, образи і скрині. На землі біля скринь сиділа немолода худа жінка, з довгими виставленими верхніми зубами, одягнена в чорний салоп і чепчик. Жінка ця, хитаючись і примовляючи щось, надсадно плакала. Дві дівчинки, від десяти до дванадцяти років, одягнені у брудні коротенькі платтячка й салопчики, з виразом нерозуміння на блідих, зляканих обличчях, дивились на матір. Менший хлопчик, років семи, в каптані і в чужому великому картузі, плакав на руках у старої няньки. Босонога брудна дівка сиділа на скрині і, розпустивши біляву косу, обсмикувала посмалене волосся, раз у раз нюхаючи його. Чоловік, невисокий, сутулуватий, у віцмундірі, з колесоподібними бакенбардочками і гладенькими височками, що виднілися з-під прямо надітого кашкета, з нерухомим обличчям розсував скрині, поставлені одна на одну, і витягав з-під них якийсь одяг.

Побачивши П'єра, жінка майже кинулась йому до ніг.

— Братіки рідні, християни православні, рятуйте, допоможіть, голубчики!.. хто-небудь допоможіть,— вимовляла вона крізь сльози.— Дівчинку!.. Дочку!.. Дочку мою меншу залишили!.. Згоріла! О о о! для того я тебе коха... О о о!

— Годі-бо, Маріє Миколаївно,— тихим голосом звернувся чоловік до дружини, очевидно, для того лише, щоб виправдатися перед сторонньою людиною.— Мабуть, сестриця винесла, бо де б вона більше могла бути! —додав він.

— Бовван, негідник!—злісно закричала жінка, раптом переставши плакати.— Серця в тебе нема, своєї дитини не жалієш. Інший з вогню дістав би. А це бовван, а не людина, не батько. Ви благородна людина,— скоромовкою, схлипуючи, звернулась жінка до П'єра.— Загорілося поруч,— кинуло до нас. Дівка закричала: горить! Кинулись збирати. В чому були, в тому й вискочили... Ось що захопили... Боже благословення та придану постіль, а то все пропало. Глип за дітьми, Катеньки нема. О о о! О господи!...— і знову вона заголосила.— Дитятко моє любе, згоріло! згоріло!

— Та де ж, де ж вона зосталася?—сказав П'єр. По виразу пожвавілого обличчя його жінка зрозуміла, що ця людина може допомогти їй.

— Батечку! Рідний! — заволала вона, хапаючи його за ноги.— Благодійнику, хоч серце моє заспокой... Онисько, іди, мерзотнице, проведи,— крикнула вона на дівку, сердито розкриваючи рота і цим рухом ще більш показуючи свої довгі зуби.

— Проведи, проведи, я... я... зроблю я,— задиханим голосом швидко сказав П'єр.

Брудна дівка вийшла з-за скрині, прибрала косу і, зітхнувши, пішла тупими босими

ногами вперед стежкою. П'єр наче раптом пробудився до життя після важкої непритомності. Він вище підвів голову, очі його засвітилися блиском життя, і він швидкими кроками пішов за дівкою, обігнав її і вийшов на Поварську. Уся вулиця була огорнута хмарою чорного диму. Язики вогню де-не-де вихоплювалися з цієї хмари. Люди великим натовпом тиснулися перед пожежею. Посеред вулиці стояв французький генерал і говорив щось до тих, що оточили його. П'єр у супроводі дівки підійшов був до того місця, де стояв генерал, але французькі солдати зупинили його.

— On ne passe pas¹,— крикнув хтось до нього.

— Сюди, дядечку,— крикнула дівка.— Ми провулком, через Нікуліних пройдемо. ,

П'єр повернувся назад і пішов, зрідка підтюпуючи, щоб встигати за нею. Дівка перебігла вулицю, звернула ліворуч у провулок і, минувши три будинки, завершила праворуч у ворота.

— Ось тут зараз,— сказала дівка і, перебігши через подвір'я, відчинила хвіртку в тесовому паркані й, зупинившись, показала П'єру на невеликий дерев'яний флігель, що горів ясно й гаряче. Один бік його обвалився, другий горів, і полум'я яскраво вибивалося з-під отворів вікон та з-під даху.

Коли П'єр увійшов у хвіртку, його обдало жаром, і він, мимоволі зупинився.

— Котрий, котрий ваш будинок?—спитав він.

— О-о-ох!—заголосила дівка, показуючи на флігель,— Він самий, вона сама наша хватира була. Згоріла ти, наше золото, Ка-тенько, панночко наїїа любя, о-ох! — заголосила Ониська, поба

1 — Тут не проходять,

чивши пожежу і відчувши доконечну потребу виявити і свої почуття.

П'єр піткнувся до флігеля, але жар був такий сильний, що він мимоволі описав півколо круг флігеля і опинився біля великого будинку, який ще горів лише з одного боку з даху і коло якого кишів натовп французів. П'єр спочатку не зрозумів, що робили ці французи, носячи щось; але побачивши перед собою француза, який бив тупим тесаком селянина, видираючи в нього лисячу шубу, П'єр туманно зрозумів, що тут грабують, але йому було ніколи зупинитися на цій думці.

Тріск і гуркіт повалення стін і стель, свист і шипіння полум'я та збуджений галас юрми, видиво пливучо-мінливих, то насуплених, густих і чорних, то летючих угору світлих хмарин диму з блискітками іскор і де суцільного, снопоподібного, червоного, де схожого на луску, золотого полум'я, що перебирається по стінах, відчуття жару і диму і швидкості руху вплинули на П'єра, як звичайно впливають пожежі, збудливо. Вплив цей був особливо сильний тому, що П'єр, споглядаючи цю пожежу, раптом відчув себе звільненим від своїх обтяжливих думок. Він почував себе молодим, веселим, спритним і рішучим. Він оббіг маленький флігель з боку великого будинку і хотів уже бігти в ту частину його, яка ще стояла, коли над самою своєю головою почув крик декількох голосів і зразу по цьому тріск і дзенькіт чогось важкого, що впало біля нього.

П'єр оглянувся й побачив у вікнах будинку французів, які викинули шухляду комода, наповнену якимись металевими речами. Інші французькі солдати, що стояли

внизу, підійшли до шухляди.

— Eh bien, qu'est ce qu'il veut celui-là¹,— крикнув один з французів на П'єра.

— Un enfant dans cette maison. N'avez vous pas vu un enfant?²— сказав П'єр.

— Tiens, qu'est ce qu'il chante celui-là? Va te promener³, — залунали голоси, і один з солдатів, очевидно боячись, щоб П'єр не надумав відбирати в них срібло та бронзу, що були в шухляді, погрозово подався на нього.

— Un enfant?—крикнув згори француз.— J'ai entendu piailler quelque chose au jardin. Peut-être c'est son moutard au bonhomme. Faut être humain, voyez-vous...

— Où est-il? Où est-il?⁴ —питав П'єр.

— Par ici! Par ici!⁵—гукав на нього француз з вікна, показуючи на сад, що був за будинком.— Attendez, je vais descendre⁶.

1 — Цьому чого ще треба,

2 — Дитини в цьому домі. Ви не бачили дитини?

• — Цей що ще розбалакує. Забирайся до дідька,

4 — Дитина? Я чув, щось пищало в саду. Може, це його дитина. Що ж, треба людському. Ми всі люди... — Де вона? Де вона?

• — Сюди і Сюди і

• — Почекайте, я зараз зійду.

І справді, за хвилину француз, чорноокий хлопець з якоюсь плямою на щоці, в самій сорочці, вискочив з вікна нижнього поверху і, плеснувши П'єра по плечу, побіг з ним у сад.— Dérêchez vous, vous autres,— крикнув він своїм товаришам,— commence à faire chaud¹.

Вибігши за будинок на посилану піском доріжку, француз смикнув за руку П'єра і показав йому на круг. Під лавочкою лежала трилітня дівчинка в рожевому платтячку.

— Voilà votre moutard. Ah, une petite, tant mieux,— сказав француз.— A revoir, mon gros. Faut être humain. Nous sommes tous mortels, voyez-vous²,— і француз з плямою на щоці побіг назад до своїх товаришів.

П'єр, задихаючись від радості, підбіг до дівчинки і хотів її взяти на руки. Але, побачивши чужу людину, золотушно-хвороблива, схожа на матір, неприємна на вигляд дівчинка закричала й кинулась тікати. П'єр проте схопив її і підняв на руки; вона заверещала запекло-злобним голосом і своїми маленькими рученятами стала відривати від себе П'єрові руки і сопливим ротом кусати їх. П'єра охопило почуття жаху та огиди, подібне до того, яке проймало його, коли він торкався до якої-небудь маленької тваринки. Але він зробив зусилля над собою, щоб не кинути дитини, й побіг з нею назад до великого будинку. Та пройти назад тією ж дорогою вже не можна було; дівки Ониськи вже не було, і П'єр, з почуттям жалості й відрази пригортаючи до себе якнайніжніше мокру дівчинку, яка стражденно схлипувала, побіг через сад шукати іншого виходу.

XXXIV

Коли П'єр оббіг дворами та провулками і вийшов назад зі своєю ношею до саду Грузинського, іна розі Поварської, він у першу хвилину не впізнав того місця, з якого

він пішов за дитиною: стільки там набралось людей та винесених з будинків речей. Крім російських сімей зі своїм добром, що рятувалися тут від пожежі, тут було й кілька французьких солдатів у різному одязі. П'єр не звернув на них уваги. Він поспішав знайти сім'ю чиновника, щоб віддати дочку матері і йти знову рятувати ще когось. П'єру здавалося, що йому ще багато чогось і якнайшвидше треба зробити. Розігрівшись від жару та біганини, П'єр ще дужче в цю хвилину був перейнятий почуттям молодості, жвавості і рішучості, що охопила його в той час, як він побіг рятувати дитину. Дівчинка затихла тепер і, тримаючись рученятами за П'єрів каптан, сиділа на його руці і, як дике звірення, озиралася навколо

1 — Гей ви, швидше, припікати починає.

2 — Ось ваша дитина. А, дівчинка, тим краще. До побачення, товстуне. Що ж, треба по-людському. Всі люди,

себе. П'єр зрідка поглядав на неї і трошки усміхався, йому здавалося, що він бачить щось зворушливо-невинне в цьому зляканому і хворобливому личку.

На попередньому місці ні чиновника, ні його дружини вже не було. П'єр швидкими кроками ходив між людьми, оглядаючи різні обличчя, що траплялись йому. Мимоволі він помітив грузинську чи вірменську сім'ю, яка складалася з гарного, з обличчям східного типу, дуже старого чоловіка, одягненого в новий критий кожух та нові чоботи, старої такого ж типу і молодої жінки. Дуже молода жінка ця здалася П'єру довершеністю східної краси, з її різкими, дугою окресленими чорними бровами і довгастим, незвичайно ніжно-рум'яним і вродливим обличчям без будь-якого виразу. Серед розкиданих пожитків, у юрмі на площі, вона, в своєму багатому атласному салопі і яскраволіловій хустці, що накривала її голову, нагадувала ніжну тепличну рослину, викинуту на сніг. Вона сиділа на клунках трохи позад старої і нерухомо-великими чорними довгастими, з довгими віями, очима дивилася в землю. Видно, вона знала свою красу й боялася за неї. Обличчя це вразило П'єра, і він, квапливо проходячи вздовж паркана, кілька разів оглянувся на неї. Дійшовши до паркана і все ж не знайшовши тих, кого йому треба було, П'єр зупинився оглядаючись.

П'єрова постать з дитиною на руках тепер була більш визначна, ніж перше, і коло нього зібралася група росіян, чоловіків та жінок.

— Чи загубив кого, добрий чоловіче? Самі ви з благородних, чи що? Чия це дитина? — питали його.

П'єр відповідав, що дитина тієї жінки в чорному салопі, що сиділа з дітьми на цьому місці, і питав, чи не знає хто її і куди вона перейшла.

— Та це ж Анфьорови, як видно, — сказав старий дякон, звертаючись до рябої жінки. — Господи помилуй, господи помилуй, — додав він звичним басом.

— Де Анфьорови? — сказала жінка. — Анфьорови ще зранку виїхали. Це або Марії Миколаївни, або Іванових.

— Він каже — жінка, а Марія Миколаївна — паш, — промовив дворак.

— Та ви знаєте її, зуби довгі, худя, — казав П'єр.

— Це ж і є Марія Миколаївна. Вони пішли в сад, як тут вовки оці наскочили, —

сказала жінка, показуючи на французьких солдатів.

— О, господи помилуй,— додав знову диякон.

— Ви підіть туди он, вони там. Вона і є. Все побивалася, плакала,— сказала знову жінка.— Вона і є. Осюди ось.

Але П'єр не слухав жінок. Він уже кілька секунд, не зводячи очей, дивився на те, що робилося за кілька кроків від нього. Він дивився на вірменську сім'ю і на двох французьких солдатів, які підійшли до вірменів. Один з цих солдатів, маленький верткий чоловічок, був у синій шинелі, підперезаній мотузкою. На голові в нього був ковпак, і ноги були босі. Другий, який особливо вразив

П'єра, був довгий, сутулуватий, білявий, худий чоловік з повільними рухами й ідіотичним виразом обличчя. Цей був у фризівому капоті, в синіх штанах і в великих драних ботфортах. Маленький француз, без чобіт, у синій шинелі, підійшовши до вірменів, відразу, сказавши щось, узявся за ноги старика, і старик зараз же квапливо став скидати чоботи. Другий, у капоті, зупинився навпроти красуні-вірменки і мовчки, нерухомо, тримаючи руки в кишенях, дивився на неї.

— Візьми, візьми дитину,— промовив П'єр, віддаючи дівчинку і владно й поспішно звертаючись до жінки.— Ти віддай їм, віддай! — майже крикнув він на жінку, садовлячи дівчинку, яка закричала, на землю, і знову оглянувся на французів та на вірменську сім'ю. Старий уже сидів босий. Маленький француз стягнув з нього другого чобота і постукав чобітьми один об один. Старий, схлипуючи, говорив щось, але П'єр тільки мигцем бачив це; вся увага його була звернута на французів в капоті, який у цей час, повільно розхитуючись, підступився до молодої жінки і, вийнявши руки з кишень, взявся руками за її шию.

Красуня-вірменка сиділа нерухомо в тій самій позі, опустивши довгі вії, і наче не бачила й не почувала, що робив з нею солдат.

Поки П'єр пробіг ті кілька кроків, які відділяли його від французів, довгий мародер у капоті вже рвав з шиї вірменки намисто, що було на ній, і молода жінка, хапаючись руками за шию, кричала пронизливим голосом.

— *Laissez cette femme!*¹—лютим голосом прохрипів П'єр, хапаючи довгого, сутулуватого солдата за плечі і відкидаючи його. Солдат упав, підвівся і побіг геть. Але товариш його, кинувши чоботи, вийняв тесака і грізно рушив на П'єра.

— *Voyons, pas de bêtises!*²— крикнув він.

П'єра охопив той захват люті, в якому він нічого не пам'ятав і в якому сила його збільшувалась у десять разів. Він кинувся на босого французів і перше, ніж той встиг вийняти свого тесака, збив його з ніг і молотив по ньому кулаками. З усіх боків залунав схвальний галас натовпу і одночасно з-за рогу з'явився кінний роз'їзд французьких уланів. Улани риссю під'їхали до П'єра та французів і оточили їх. П'єр нічого не пам'ятав з того, що було далі. Він пам'ятав, що він бив когось, його* били і що під кінець він відчув, що руки його зв'язані, що натовп французьких солдатів стоїть навколо нього і обшукує його одяг.

— *Il a un poignard, lieutenant!*³— були перші слова, що їх зрозумів П'єр.

— Ah, une arme!⁴ — сказав офіцер і звернувся до босого солдата, якого було взято з П'єром.

1 — Не займайте цієї жінки!

2 — Ну, ну! Не дурій!

3 — Поручику, в нього кинджал, * — А, зброя!

— C'est bon, vous direz tout cela au conseil de guerre¹, — сказав офіцер. 1 зразу по тому повернувся до П'єра:—Parlez-vous français, vous?²

П'єр оглядався навколо себе налитими кров'ю очима і не відповідав. Певне, обличчя його здавалось дуже страшним, бо офіцер щось пошепки сказав, і ще чотири улани відділились від команди і стали обабіч П'єра.

— Parlez-vous français?² — повторив йому запитання офіцер, тримаючись на віддалі від нього.— Faites venir l'interprète³.— 3-за рядів виїхав маленький чоловічок у цивільному російському одязі. П'єр по вбранню і по вимові одразу впізнав у ньому француза з однієї московської крамниці.

— Il n'a pas l'air d'un homme du peuple⁴, — сказав перекладач, оглянувши П'єра.

— Oh, oh! ça m'a bien l'air d'un des incendiaires, — сказав офіцер.— Demandez lui ce qu'il est?⁵—додав він.

— Ті хто? — спитав перекладач.— Ті повинно відповідать начальство, — сказав він.

— Je ne vous dirai pas qui je suis. Je suis votre prisonnier. Emmenez-moi⁶, — раптом по-французьки сказав П'єр.

— Ah! Ah! — промовив офіцер, насупившись.—Marchons!⁷ Біля уланів зібрався натовп. Ближче за всіх до П'єра стояла ряба жінка з дівчинкою; коли об'їзд рушив, вона вийшла вперед.

— Куди ж це ведуть тебе, голубчику ти мій? — сказала вона.— Дівчинку ось, дівчинку куди я діну, коли вона не їхня! — говорила жінка.

— Qu'est-ce qu'elle veut, cette femme?⁸ — спитав офіцер. П'єр був наче п'яний. Стан його радісного піднесення ще більш

посилився, коли він побачив дівчинку, яку врятував.

— Ce qu'elle dit? — промовив він.— Elle m'apporte ma fille que je viens de sauver des flammes, —сказав він. — Adieu!⁹ — і він, сам не знаючи, як вихопилась у нього ця безцільна брехня, рішучим, урочистим кроком пішов між французами.

Роз'їзд французів був один з тих, які було послано за розпорядженням Дюронеля по різних вулицях Москви для припинення мародерства і особливо для виловлення паліїв, які, на загальну, виниклу того дня, думку вищих чинів французької армії, були причиною пожеж. Об'їхавши кілька вулиць, роз'їзд забрав ще чоловік з п'ять підозрілих росіян, одного крамаря, двох семінаристів, селянина і дворака та кількох мародерів. Але з усіх підозрілих людей найбільш підозрілим здавався П'єр. Коли їх усіх привели на нічліг до великого будинку на Зубовському валу, в якому було засновано гауптвахту, то П'єра під суворим наглядом посадили окремо.

1 — Добре, добре, на суді все розкажеш,

2 — По-французькому знаєш?

3 — Покличте перекладача.

4 — Він не схожий на простолюдина,

5 — О, о! він дуже схожий на палія. Спитайте його — "хто він?"

6 — Я не скажу вам, хто я. Я ваш бранець. Ведіть мене,

7 — А! А! Ну, марші

8 — Чого їй треба?

9 — Чого їй треба? Вона несе дочку мою, яку я врятував з вогню. Прощай!